

OSMANLI
Teşkilat Tarihi
El Kitabı

Editör
Tufan Gündüz

Grafiker
YAYINLARI

Osmanlı Teşkilat Tarihi El Kitabı

Editör
Tufan Gündüz

Yazarlar
Abdullah Demir
İbrahim Solak
Mehmet Demirtaş
Mustafa Alkan
Mustafa Güler
Özen Tok
Ümit Kılıç

ISBN: 978-605-4692-01-9

1. Baskı
Ağustos, 2012 / Ankara

Grafiker
Yayınları
Yayın No: 85
Web : grafikeryayin.com

Kapak ve Sayfa Tasarımı
Baskı ve Cilt
Grafiker
Grafik-Ofset Matbaacılık Reklamcılık
Sanayi ve Ticaret Ltd. Şti.
1. Cadde 1396. Sokak No: 6
06520 (Oğuzlar Mahallesi)
Balgat ANKARA
Tel : 0 312. 284 16 39 Pbx
Faks : 0 312. 284 37 27
E-mail : grafiker@grafiker.com.tr
Web : grafiker.com.tr

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ 13

BİRİNCİ BÖLÜM

OSMANLI DEVLETİNDE MERKEZ TEŞKİLATI 15
Osmanlı Devleti'nin Yapısı 15
Osmanlılarda Hâkimiyet Anlayışı 16
Osmanlı Hâkimiyet Anlayışının Kaynakları 16
Türk-Moğol Geleneği 16
İslâm Hâkimiyet Geleneği 19
Diğer Gelenekler 21
Osmanlı Hâkimiyet Anlayışının Kısa Tasnifi 21
Karizmatik Otorite 21
Türk Devlet Geleneği 22
İslâm Devlet Geleneği 24
Bizans Devlet Geleneği 24
Gelenekçi Otorite 25
Rasyonel Otorite 26
Osmanlılarda Devlet Yönetimi 28
Osmanlı Saltanatı ve Padişah 28
Saltanat Alametleri 30
Taht 30
Tuğ 30
Tuğra 31
Mühür 31
Hatt-ı Şerîfler 32
Saltanat Sancakları 32
Mehterhâne 33
Divân-ı Hümâyûn 34
Divân Üyeleri 35
Veziriazam 35
Veziriazam Divânları 37
İkindi Divânı 37
Çarşamba Divânı 37
Cuma Divânı 38
Vezirler 38
Kadıaskerler 39
Defterdar 40
Nişancı 42

Divân-ı Hümâyun Kalemleri 43
Reisülküttâb 43
Aslî Kalemler 44
Beylikçi Kalemi 44
Tahvil Kalemi 45
Ruûs Kalemi 45
Âmedî Kalemi 46
Bağlı Kaleler 46
Teşrifât Kalemi 46
Vak'anüvislik Kalemi 47
Divân-ı Hümâyûn Hocaları 48
Divân-ı Hümâyûn Tercümanları 49
Hazine-i Evrak 50
Defterhâne-i Âmire 51
Saray Teşkilâtı 52
Saray-ı Hümâyûn 52
Bâb-ı Hümâyûn 55
Bâbü's- Selâm 56
Ulufe Dağıtımı 57
Elçi Kabulü 57
Baklava Alayı 57
Bâbü's-Saade 57
Cülûs Merâsimi 58
Padişah Cenazeleri Merâsimi 58
Bayram Merâsimleri 58
Sancak-ı Şerîf Merâsimi 59
Ayak Divânı 59
Enderun-ı Hümâyûn 59
Büyük ve Küçük Odalar 61
Doğancı Koğuşu 61
Seferli Odası 61
Kiler Odası 61
Hazine Odası 62
Has Oda 62
Harem-i Hümâyûn 63
Hizmet Edilenler 64
Valide Sultan 64
Hasekiler 64
Sultanlar 65
Şehzâdeler 65

Şehzadelik Kurumu 65
Şehzâde Alayı 67
Hizmet Edenler 67
Dârü's-saade Ağası 68
Bâbü's-saade Ağası 69
Ustalar 69
Kalfalar 70
Cariyeler 71
Kaynaklar 72

İKİNCİ BÖLÜM

OSMANLI DEVLETİNDE TAŞRA TEŞKİLATI 77
Eyalet İdaresi 77
Salyanesiz Eyaletler 78
Salyaneli Eyaletler 78
İmtiyazlı Eyaletler 79
Beylerbeyi (Mîr-i Mirân) 79
Sancak Yönetimi ve Sancakbeyi 83
Klasik Osmanlı Sancakları 83
Piyade ve Müsellem Sancakları 85
Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancakları 85
Yurtluk-Ocaklık Sancaklar 85
Hükümet Sancaklar 85
Alaybeyi 86
Çeribaşı (Serasker) 86
Kale İdaresi 86
Dizdar 87
Kale Kethüdası 87
Şehir Kethüdası 87
Kaza İdaresi ve Kadı 87
Kazadaki Diğer Görevliler 89
Subaşı 89
Osmanlı Devleti'nde Toprak ve Tahrir Sistemi 90
İslam Arazi Sistemi 90
Öşri Topraklar 90
Haraci Topraklar 90
Arz-ı memleket 91
Osmanlı Arazi Sistemi 91
Miri Arazi 91
Mülk Arazi 92
Vakıf Arazi 92

Tahrir Sistemi ... 93
Tahririn Tarihçesi ... 93
Osmanlı Devleti'nde Tahrir ... 93
Tahrirlerin Yapılış Sebebi ve Şekli ... 94
Tahrir Defterleri ... 95
Osmanlı Timar Sistemi ... 95
Tarihi Gelişimi ... 96
Osmanlı Timarı ... 97
Dirlik Çeşitleri ... 99
Haslar ... 99
Zeametler ... 99
Timarlar ... 100
Tezkereli Timarlar ... 100
Tezkeresiz Timarlar ... 100
Serbest Olan Timarlar ... 101
Serbest Olmayan Timarlar ... 101
Timarlı Sipahilerin Hak, Yetki ve Sorumlulukları ... 101
Timarların Tevcih Edilişi ... 103
Malikâne-Divâni Sistemi ... 105
Timar Sisteminin Bozulması ve Kaldırılması ... 106
Kaynaklar ... 108

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

OSMANLI ASKERÎ TEŞKİLATI ... 113
İlk Osmanlı Askerî Teşkilatı ... 113
Kapıkulu Ocakları ... 116
Pençik Kanunu ve Pençik Oğlanları ... 116
Devşirme Sistemi ... 118
Kul Oğulları ve Kul Kardeşleri ... 123
Acemi Ocağı ... 124
Yeniçeri Ocağı ... 129
Cebeci Ocağı ... 145
Humbaracı Ocağı ... 148
Lağımcı Ocağı ... 150
Topçu Ocağı ... 151
Osmanlı Barut Üretimi ... 153
Top Arabacıları Ocağı ... 155
Kapıkulu Süvari Ocakları ... 155
Eyalet Askerî Teşkilatı ... 159
Tımarlı Sipahiler ... 159
Yardımcı Kuvvetler ... 165

Öncü Kuvvetler 165
Akıncılar 165
Deliler 170
Azebler 172
Gönüllüler ve Beşliler 174
Geri Hizmet Birlikleri 174
Kale Teşkilatı ve Kale Kuvvetleri 175
Kale Teşkilatı 175
Kale Kuvvetleri 179
Kale Azebleri 180
Fârisanlar 180
Yardımcı Kuvvetler 180
Osmanlı Kara Ordusunun Savaş Düzeni 180
Osmanlı Askerî Teşkilatının Bozulması ve Islahat Teşebbüsleri 183
Nizam-ı Cedid Ordusu 185
Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye 186
Tanzimat'tan Sonraki Askeri Gelişmeler 187
Hamidiye Süvari Alayları 190
Osmanlı Denizciliği ve Deniz Kuvvetleri 190
Korsanlık Meselesi 194
Kaptanpaşa ve Eyaleti 197
Tersane Teşkilatı 199
Osmanlı Gemileri 203
Kürekli Gemiler 206
Yelkenli Gemiler 207
İnce Donanma Gemileri 209
Osmanlı Denizcileri 210
Donanma Azebleri 210
Levendler 211
Kürekçiler 211
Osmanlı Havacılığı 212
Kaynaklar 214

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

OSMANLI MALİYE TEŞKİLATI 217
Maliyenin İşleyişi 217
Defterdarlık (Bâb-ı Defterî) 217
Maliye Kalemleri 221
Bütçeler 224
Hazineler 227

Tek Hazineli Dönem ... 227
Çok Hazineli Dönem ... 231
Tek Hazineli Döneme Geçiş ... 234
Vergiler ... 235
Şer'î Vergiler ... 235
Raiyyet Rüsümu (Sipahinin Topladığı Vergiler) ... 239
Müslüman Reayadan Alınan Vergiler ... 239
Gayrimüslim Reayadan Alınan Vergiler ... 242
Diğer Vergiler ... 243
Avârız Vergileri ... 244
Mukâta'alar ... 246
Arızî Vergiler ... 247
Ticaret ve Gümrük Resimleri ... 249
Tanzimat Sonrası Örfi Vergiler ... 250
Gelir Kaynakları ve İdaresi ... 251
Mukâtaa Sistemi ... 251
Tımar Sistemi ... 253
Malikâne Sistemi ... 253
Borçlanma Politikası ve Borçlar (İstikrazlar) ... 254
İç Borçlar (Dahilî İstikrazlar) ... 254
Dış Borçlar (Haricî İstikrazlar) ... 256
Osmanlı Para Politikası ... 258
Darphaneler ... 262
Bankalar ... 263
Fiyat Politikası, Narh Uygulaması ve Denetim ... 265
Kaynaklar ... 269

BEŞİNCİ BÖLÜM

İLMİYE TEŞKİLATI ... 273
Osmanlı'da İlmî Hayat ... 273
İlmiye Sınıfında Mülâzemet ve Nevbet ... 277
İlmiye Sistemi ... 278
Medreseler ... 279
İlk Osmanlı Medreseleri ... 280
Umumî Medreseler ... 282
Haşiye-i Tecrid (Yirmili) Medreseler ... 282
Miftah (Otuzlu) Medreseler ... 282
Kırklı Medreseler ... 282
Ellili Medreseler ... 283
Altmışlı Medreseler ... 283
Sahn-ı Semân Medreseleri ... 283

Süleymaniye Medreseleri 284
İhtisas Medreseleri 285
Darü'l-Kurra 285
Darü'l-Hadîs 286
Darü't-Tıb 286
Hey'et Medreseleri 287
Medreselerin Eğitim Kadrosu 287
Müderris 287
Mu'id 289
Öğrenim Kadrosu (Talebeler) 290
Medreselerde Okutulan Dersler ve Ders Kitapları 292
Kadılık 299
Görev ve Yetkileri 300
Yardımcıları 301
Kadıların Tayinleri ve Görev Süreleri 302
Osmanlı Bürokrasisinde İlmiye Sınıfı 304
Şeyhülislâm 304
Kazasker 307
Nakîbü'l-Eşrâf 308
Padişah Hocası 309
Hekimbaşı 309
Müneccimbaşı 310
İlmiye Teşkilatında Bozulmalar ve Islahat Çalışmaları 311
Kaynaklar 313

ALTINCI BÖLÜM

OSMANLI DEVLETİNDE VAKIFLAR VE VAKIF MÜESSESESİ 317
Vakıfla İlgili Genel Bilgiler 317
Vakfın Menşei 318
İslam'da Vakıfların Tarihi ve Hukuki Gelişimi 322
Vakfın Kuruluşu ve İdaresi 323
Vakfın Çeşitleri 326
Hizmet Edeceği Alana Göre 326
Mal Türlerine Göre Vakıflar 326
İdârelerine Göre Vakıflar 326
Mülkiyete Göre Vakıflar 326
Kiraya Verilmesine Göre Vakıflar 327
Vakıfların Kuruluş Maksatları 327
İnsana Hizmet Maksadıyla Kurulan Vakıflar 327
Fakirler, Miskinler, Yetimler, Yaşlılar 327
Yolcular 328

Allah Yolunda Hizmet Edenler 329
Kurum ve Tesis Vakıfları 329
İbadethane Vakıfları 330
Eğitim Vakıfları 330
Sağlık Alanında Yapılan Vakıflar 331
Para Vakıfları 332
Su Vakıfları 333
Yaygın Olmayan İlginç Vakıf Hizmetleri 333
Vakıfların Ekonomik Boyutu 334
İstihdam Alanında Vakıflar 334
Ekonomik canlılık merkezleri olarak Vakıf Hanları, Dükkânlar ve Kervansaraylar 335
Tarımsal Üretim Alanları 335
Vakıfların Sosyal Ve Dini Boyutu 336
Vakıfların Bozulması ve Tasfiyesi Süreci 337
Günümüzde Osmanlı Vakıflarının Durumu ve Vakıf Araştırmanın Önemi 339
Kaynaklar 339

YEDİNCİ BÖLÜM

OSMANLI HUKUKU VE ADLİYE TEŞKİLATI 343
Osmanlı Hukukunun Yapısı 343
İslam Hukukunun Kaynakları 343
Asli Kaynaklar 343
Kitap (Kur'an) 343
Sünnet 344
İcma 345
Kıyas 346
Tâlî Kaynaklar 346
İstihsan 346
Maslahat-ı Mürsele (Istıslah-Mesalih) 347
İstishab 348
Örf ve Âdetler 349
Önceki Şeriatler (Şerairü Men Kablena) 349
Sahabe Fetvası 350
Külli Kaideler 350
İslam Hukuku'nun Özellikleri 351
Dini Kaynaklı Bir Hukuk Sistemi Olması 351
Dinî ve Hukukî Müeyyidelere Sahip Olması 351
Müçtehid Hukukçular Tarafından Oluşturulması 351
Kazuistik Metotla Kurulması ve Gelişmesi 352

İslam Hukukunun Tarihi Devirleri 352
Hz. Muhammed (s.a.s) Devri 352
Sahabe (r.a) Devri 353
Tabiîn ve Tebe-i Tabiîn Devri 354
Müçtehid Hukukçular ve Mezhepler Devri 355
Taklit Devri 356
Kanunlaştırma Devri 356
Örfi Hukuk 357
Adliye Teşkilatı 358
Tanzimat Öncesi Dönem Adliye Teşkilatı 358
Şer'iye Mahkemeleri 358
Divan-ı Hümayun 359
Cuma Divanı 360
Mahkeme Görevlileri 360
Kadı 360
Kadı Yardımcıları 361
Naib 361
Muhzır 361
Subaşı 361
Asesbaşı 362
Çavuş 363
Tercümanlar 363
Müşavirler 364
Mübaşirler 364
Kâtipler 364
Kassamlar 365
Mahkemelerin Yetki ve Görevi 365
Yetki 365
Görev 366
Dava 366
Taraflar 366
Dava Konusu 367
İrade Beyanı 367
Yargı Mercii 368
Deliller 368
Şahitlik 368
Şahitliği Kabul Edilmeyen Kimseler 369
İkrar 371
Karine 371
Yazılı Belge 372

Keşif ... 373
Bilirkişi (Ehlivukuf) ... 374
Yemin ... 375
Yargılama ve Karar (Hüküm) ... 375
Kanun Yolları ... 376
Tanzimat Dönemi Osmanlı Hukuku ... 378
Tanzimat Dönemi Hukuki Gelişmeleri ... 378
Tanzimat Dönemi Osmanlı Adliye Teşkilatı ... 378
Ticaret Mahkemeleri ... 379
2. Nizamiye Mahkemeleri ... 379
Şer'iye Mahkemeleri ... 380
Cemaat Mahkemeleri ... 380
Konsolosluk Mahkemeleri ... 381
İdare Mahkemeleri ... 381
Askeri Mahkemeler ... 381
Kanunlaştırma Faaliyetleri ... 381
Modern Kanunlaştırma Faaliyetleri ... 381
Osmanlı Devleti'nde Kanunlaştırma ... 382
Tanzimat Öncesi Dönem ... 382
Tanzimat Dönemi Kanunlaştırma Faaliyetleri ... 383
Kanunname Geleneğinin Devamı Niteliğindeki Tedvinler ... 384
Rebiülevvel 1256 (3 Mayıs 1840) Tarihli Ceza Kanunu ... 384
15 Ramazan 1267 (14 Temmuz 1851) Tarihli Kanun-u Cedid ... 384
1274 tarihli Kanunname-i Arazi ... 384
Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye ... 385
Avrupa Kanunlarının Tercümesi: İktibas ... 385
18 Ramazan 1266 Tarihli Kanunname-i Ticaret ... 385
6 Rebiulevvel 1280 Tarihli Ticaret-i Bahriye Kanunnamesi ... 386
28 Zilhicce 1274 (9 Ağustos 1858) Tarihli Ceza Kanunname-i Hümayunu ... 386
5 Recep 1296 Tarihli Usul-ü Muhakemat-ı Cezaiye Kanunu ... 386
2 Recep 1297 Tarihli Usul-ü Muhakemat-ı Hukukiye Kanunu ... 386
Mecelle-i Ahkam-ı Adliye ... 386
Mecelle'nin Hazırlanma Sebepleri ... 387
Mecellenin Hazırlanışı ... 388
Mecelle'nin Sistemi ... 388
Kaynaklar ... 390

YAZAR ÖZGEÇMİŞLERİ ... 397

ÖNSÖZ

Altı yüz yıldan fazla üç kıtada hüküm sürmüş olan Osmanlı Devleti de sadece askeri gücü ile değil kurumları ve meydana getirdiği yüksek medeniyet ile tarih içinde yüksek bir saygıyı hak etmektedir. Bununla birlikte Osmanlı Tarihini anlamak için sadece siyasi tarihi iyi öğrenmek yetmemektedir. Çünkü 600 yıllık bir medeniyeti sultanların ve vezirlerin işleri olarak görmek yanıltıcı olabilmektedir. Bir devletin ve milletin tarihini doğru anlamanın en iyi yolu o devlet bünyesinde gelişen kültür ve medeniyeti de en ince ayrıntısına kadar öğrenmekten geçmektedir.

Milyonlarca kilometre kare alana hükmetmek, onlarca farklı kültür ve unsuru yönetmek sadece güçlü bir ordu tutmakla mümkün değildir. Tarihçilerin tam bir vukufiyetle dile getirdikleri "Osmanlı Barışı/Pax Ottomana", vakıf medeniyetinden, toprak yönetimine, sarayın idaresinden şehirlerin canlandırılmasına, ticari hayatın gelişmesinden, hukuk kurallarının uygulanmasına kadar pek çok alanda kendisini göstermiştir. Bunu öğrenmek Osmanlı tarihini her yönüyle anlamayı kolaylaştıracaktır.

Elinizdeki kitap, Üniversitelerimizde okutulmakta olan Osmanlı Teşkilat Tarihi, Osmanlı Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi ve Osmanlı Kurumları Tarihi adlarıyla okutulan dersler için bir el kitabı olarak planlandı. Böylece özellikle tarih bölümünde okuyan öğrencilerin ders kitabı ihtiyacı giderilmesi amaçlandı. Bununla birlikte genel okuyucunun Osmanlı teşkilat tarihi ile ilgili öğrenmek isteyeceği bütün konulara da yer verildi.

Değerli akademisyenlerimizden Doç. Dr. Mustafa Alkan Osmanlı Devleti'nde Merkez Teşkilatı bölümünü yazdı. Osmanlı Taşra Teşkilatını ise Doç. Dr. İbrahim Solak kaleme aldı. Doç. Dr. Özen Tok, Osmanlı Askeri Teşkilatı bahislerini yazdı. Osmanlı Devleti'nde Vakıflar ve Vakıf Teşkilatı'nı Doç. Dr. Mustafa Güler; Osmanlı İlmiye Teşkilatını Yrd. Doç. Dr. Ümit Kılıç; Osmanlı Hukuku ve Adliye Teşkilatını Doç. Dr. Abdulah Demir; Osmanlı Maliye Teşkilatını ise Doç. Dr. Mehmet Demirtaş yazdı. Her biri kendi alanında Türkiye'nin başarılı ve tanınmış akademisyenleri olan değerli yazarlarımıza teşekkür ederiz.

Eserin okuyucuyla buluşması için Grafiker Yayınevi'nin değerli yöneticisi Necla Yavuz Hanımefendi ile dizgi ve sayfa düzenlemesinde büyük emek sahibi olan Murat Ünal ise teşekkürde ayrı bir yere sahiptirler.

Editör
Prof. Dr. Tufan Gündüz

BİRİNCİ BÖLÜM

OSMANLI DEVLETİNDE MERKEZ TEŞKİLATI

Mustafa Alkan

OSMANLI DEVLETİ'NİN YAPISI

Osmanlı Devleti bir uç beyliği olarak doğmuş, gaza ve cihat ideolojisi ile kısa zamanda gelişerek önce beylik, sonra devlet ve daha sonra imparatorluk karakteri kazanmıştır. Bu yapının Türk devletlerinde görülen ortak bir özellik olduğu kabul edilmektedir. Osmanlı Beyliğinin hâkim devlet karakterini kazanmasına kadar, Kayı boyunun yönetimini elde tutan beylere "uç beyi" denilmesi bu tarihî özellikle alakalıdır. Osman Gazi, Türk-İslâm ülkelerinden gelen Türkmen gazileri, babaları, şeyhleri, abdalları ve dervişleri yani çeşitli tasavvuf zümrelerini etrafında toplayıp Bizans ucunda gaza yapmıştır. Bu Osman'a ve savaşan gazilere yönelik ilgiyi artırmış, Osman Bey daha 1300'lerde karizmatik bir liderliğe bürünmüştü. Bu alaka, Osmanlıların Rumeli'ye yönelik fetihlerinde Haçlılara karşı, Anadolu beylerinin desteğine dönüşmüştü. Orhan Gazi'den itibaren Osmanlıların Anadolu Türkmen beyliklerine yönelik savaşları, Anadolu Türk siyasî birliğini kurma ve Âl-i Selçuk'un mirasının birliğini tesis etme olarak algılanmış, çok da yadırganılmamış olarak görülmektedir. Osmanlıların uyguladıkları *dinî hoşgörü, himaye duygusu, harp yasası* ve *adalet anlayışları*, onların Anadolu ve Rumeli'de büyümelerini sağlamıştır. Dolayısıyla yaptıkları her akın onlara siyasî, askerî, ekonomik ve sosyal olarak yeni bir "devşirme gücü" oluşturmuştur. Bu siyasî bütünleşmeler, Osmanlı Devletini âlem şümul bir karakter kazanmıştır. Daha farklı bir söyleyişle, Osmanlı Devletinin büyüme siyaseti Rumeli'de fetih, Anadolu'da iltihak karakteri taşımıştır. Bu

siyaset Osmanlıların, batıda Orta Avrupa'ya, güneyde Atlantik ve Hint Okyanusuna, doğuda İran içlerine ve Kuzeyde Kıpçak bozkırlarına kadar genişlemesini sağlamıştır. Bu büyük coğrafya içinde değişik inançlar, kültürler, diller, sosyal ve siyasî topluluklar padişahın sahsında kendi temsillerini bulmuşlardır.

Tarihçiler, Osmanlı Devleti'nin kronolojisini idarî, siyasî, sosyal ve iktisadî yapılarına bağlı olarak altı döneme ayırmışlardır. Bunlar; Uçbeyliği dönemi (1300- 1402); Fetret dönemi (1402-1413); Yükselme dönemi (1413-1600); Duraklama dönemi (1571- 1683); Gerileme dönemi (1683- 1878); Dağılma veya çöküş dönemi (1878- 1922)'dir. Bu tasnif hiç şüphesiz sübjektiftir. Buradaki "yükselme", "duraklama", "gerileme" ve "dağılma" tâbirleri, Osmanlı Devleti'nin fetih siyaseti ile coğrafî olarak "büyüme" ve "daralma" üzerinde kurgulanmıştır.

OSMANLILARDA HÂKİMİYET ANLAYIŞI

Hâkimiyet, gücün meşru bir biçimde kullanılmasıdır. Meşruîyet topluluklarına göre değişik olmakla birlikte, kaynağını esas alarak Max Weber, hâkimiyetleri; *karizmatik, gelenekçi* ve *rasyonel (=yasal)* olmak üzere üç kısımda ele almıştır. Bu üç hâkimiyet şekli biri birine takip eden gelişmeler değildir. Karizmatik hâkimiyet anlayışı modern çağ öncesinde yaygın, gelenekçi hâkimiyet anlayışı modern dönem de dâhil olmak üzere hemen her devirde görülmektedir. Rasyonel hâkimiyet ise, daha çok modern çağın bir özelliğidir.

Türk siyasî hayatında -hatta aynı hanedanın hâkimiyeti süresi içinde- söz konusu her üç telâkkiyi de görmek mümkündür. Osmanlı Devleti'nin son hükümdarlarından olan Sultan II. Abdülhamid'in siyasî hayatında, söz konusu her üç anlayış da yaşanmıştır. Sultan Abdülhamid, Osmanlı geleneği gereği tahta çıkmışsa da, kısa zamanda karizmatik şahsiyetiyle ön plana çıkmıştır. Nihâyet onun hükümranlığının çerçevesi Meşrutiyet Anayasaları (rasyonel) ile belirlenmiştir. Osmanlı hâkimiyetinin anlayışının temelinde; Türk-Moğol geleneğini, İslâm hâkimiyet geleneğini ve Roma hâkimiyet gelenekleri vardır. Bu geleneklerin içinde Çin, Hint ve İran'ın izlerini de aramak lazımdır.

Osmanlı Hâkimiyet Anlayışının Kaynakları

Türk-Moğol Geleneği

İslâmdan önce Türk devletlerinde hükümranlığın karizmatik anlayışa dayandığı kabul edilmektedir. Eski Türklerde her şey gele-

nekler çerçevesinde sürmüştür. Bu hâkimiyet anlayışında, İslâmdan önce ve sonra şeklî olarak bir takım değişimler olsa da telâkkînin özü, modern döneme kadar sürmüştür. Buna göre öz, hâkimiyetin kaynağının Tanrı vergisine (=ilahî kaynağa) dayanmasıdır. Tanrı hâkimiyetini doğrudan doğruya icra etmez, bir vasıta ile kullanır. Bu vasıta İslâmdan önce Türk hükümdarı, İslâmdan sonra halîfedir. Daha açık bir ifade ile Türk hükümdarına devleti idare etme kudret ve yetkisi Tanrı tarafından verilmekte, yâni Türk hükümdarı kendisini Tanrı tarafından seçilmiş ve bazı olağanüstü güç ve yeteneklerle donatılmış bir kişi olarak görmektedir.

Türk tarihinde kaynaklara yansımış ilk karizmatik lider, destan kahramanı Oğuz Han'dır. Destana göre, Oğuz Han hem karizmatik kişiliğini hem de hâkimiyetini ilâhi bir lütuf olarak Tanrı'dan almıştır. Oğuz Han'ın hâkimiyetinin kaynağı, cesareti ve bilgeliği ile Tanrı'nın lütfu olan eşleridir. Söz konusu eşlerinden biri bir ışık demeti içinde gökten inmiş, diğeri ise, bir gölün ortasındaki ağacın kovuğundan çıkmıştır. Oğuz, Tanrı'nın lütfu olan bu kızlarla evlenerek yerin ve göğün gücünü kendinde toplamıştır. Daha sonra bir toyda hükümdar ilan edildikten sonra, "güneş bayrağımız, gök-yüzü otağımızdır" diyerek, dünya hâkimiyetine işaret etmiştir. Yine Destana göre, Oğuz şöyle bir rüya görmüştür: *"Bir altun yay, üç gümüş ok. Yay, güneşin doğduğu yerden battığı yere kadar uzanmaktadır"*. Bu rüyayı yorumlayan yaşlı, tecrübeli buyruk Uluğ Türk, Oğuz Han'a *"Gök-Tanrı dünyayı sana bağışladı"* demiştir. Gökten bir ışık demeti halinde *"gök tüylü, gök yeleli"* kutsal varlık Bozkurt'un rehberliğinde dünya fütuhâtına çıkan Oğuz Han ölürken, *"Gök-Tanrı'ya olan borcumu ödedim"* diyerek ülkeyi oğullarına bırakmıştır. Bu inanç, Hun kağanlarının mektuplarına da yansımıştır. Hsi Hun Devleti Tanhusu He-lien Po Po (V. asrın ilk çeyreği) "Benim hükümdar olmam Tanrı tarafından kararlaştırıldı" sözleri ile hâkimiyet anlayışını ortaya koymuştur. Bu anlayıştaki Hun hakanları, "Gök-Tanrı'nın, güneşin, ayın tahta çıkardığı *"Tanrı-kutu"* (Tanhu, Tanju) unvanlarını kullanmışlardır. Batı âlemi tarafından "Tanrı'nın kılıcı" (veya kırbacı) olarak adlandırılan Batı Hun hükümdarı Attila, bir çobanın bularak kendisine getirdiği kılıcı, *"Tanrı tarafından dünya hâkimiyetinin kendi elinde tevdi edilmiş olduğuna alâmet"* sayar. Göktürk hükümdarı Bilge Kağan, "...Ben Tanrıya benzer, Tanrı'da olmuş, Türk Bilge Kağan, tahta oturdum", "Tanrı, babam kağan ile anam hâtunu tahta oturttu", "Tanrı irade ettiği için, kut'um olduğu için kağan oldum" gibi, sözleriyle dönemin ve Türk hâkimiyet telâkkisinin kaynağını abidelere yansıtmıştır.

Aynı hâkimiyet anlayışını, bir ara mani dinini benimseyen ve "Tengride kut bulmuş" gibi unvanlar taşıyan, Uygur kağanları da benimsemişlerdir. Meselâ, 1027 yılında Gazneli Mahmud'a bir mektup gönderen Uygur kağanı mektubuna; "Göklerin sahibi Tanrı, yeryüzü ülkelerinin ve kavimlerinin hâkimiyetini bize verdi" girizgâhıyla başlamıştır. Müslüman olmadan önce Moğol hükümdarları da hâkimiyetlerinin kaynağını Gök'e, yani Gök Tanrı'ya bağlamıştır. *Moğolların Gizli Tarihi*'nde şu satırlar geçmektedir: "Teb-tengri de Çinggis Hakan'a gelerek", "Mengü Tanrı bana emrini bildirirken bazen derdi", "Timuçin idare etsin" bazen de "bu işi Hasar yapsın derdi". "Eğer Hasar'dan daha önce davranmazsan, ne olacağı hakkında sana teminat verememe, derdi". Söz konusu eserde Cengiz Han'ın da, "Mengü Tanrı'nın verdiği güçle bütün ulusu idarem altına aldım" dediği kayıtlıdır.

Büyük Hunlardan Karahanlılar dönemine kadar, İslâmdan önceki bütün Türk devletlerinde hâkimiyet "Tanrı vergisi" düşüncesine dayandırılmaktadır. Bu inanç sadece hükümdarda değil, bütün Türk halklarında da bulunmaktadır. Halkın inancına göre, Tanrı vergisi "kut"a sahip olan tahta çıkardı, görevini yapabildiği sürece orada kalır, başarılı olamadığı zaman da tahttan indirilirdi. Yâni hakan göreve lâyık olmadığından Tanrı, bağışladığı hükümranlık hakkını geri almış (kutu taplamamış) sayılırdı.

Kısaca ifade edecek olursak, İslâmdan önce Türklerin hâkimiyet anlayışları Göktürk kitabelerinde; "Kut" (=devlet), "ülüg" veya "ülüş" (=kısmet, baht), "küç" (=güç) sözcükleri ile anlatılmıştır. Tanrı, "kut" bağışı ile Türk Kağanına *"hükmetme ve hükümdarlık güç ve yetkisi"* yani *"siyasi iktidar"* sahibi yapıyor, o da *"doğuda gün doğusuna, güneyde gün ortasına, batıda gün batısına, kuzeyde gece ortasına kadar içindeki bütün milleti kendisine tâbi kılıyor ve bunca milleti düzene sokuyor"*, "ülüg veya üleş" bağışı ile Türk ülkesinde bolluk ve bereketi, "küç" bağışı ile de savaş yeteneğini artırıyor, *"askerlerini kurt, düşmanın askerlerini koyun gibi yaparak"*, zaferler kazandırıyordu.

Türk hâkimiyet anlayışı açısından Karahanlılar ve Gazneliler dönemi, eski Türk geleneğinden İslâmî geleneğe geçiş sürecini oluşturmaktadır. Bu geçiş dönemini en iyi, Yusuf Has Hacib'in yazdığı "Kutatgu Bilig" adlı siyâset-nâme yansıtmaktadır. Burada yazar hükümdâra şöyle seslenmektedir: *"Ey hükümdar, bu beylik mesnedine sen isteyerek gelmedin; onu Tanrı kendi fazlı ile ihsan etti"*. Kutatgu Bilig'e göre de, her şey "kut"un kontrolünde olup babadan oğu-

la geçer ve dört temel esası vardır. Bunlar; "erdem" (=edep, fazilet), "bilig" (=bilgi), "oy" (=akıl) ve "ukuş" (=anlayış)'tur. Divan-ı Lügati't-Türk'te de, "kut"un ancak "akıl ve bilgi" ile tutunabileceği belirtilmektedir.

Türkler Müslüman olduktan sonra da, eski devlet geleneği ile hâkimiyet anlayışlarını İslâmî geleneğe ters düşmeden sürdürmüşlerdir. Bu geçiş süreci, söz konusu Karahanlılar, Gazneliler ve Selçuklular dönemlerinde gerçekleşmiştir. İslâm öncesindeki "kut", "Allah'ın takdiri"ne veya "nasib"e yâni "her şey kâdir-i mutlak olan Allah'ın kontrolü ve tasarrufunda olduğu" inancına dönüşmüştür. Eski Türk devlet geleneğinde hükümranlık Oğuz Han soyuna verildiği inancıyla, İslâmî dönemde de Selçuklu, Osmanlı, Timurlu hanedanları başta olmak üzere pek çok hanedan -Cengiz Han ve Moğollar da dâhil- kendi soylarını bu asabiyet sahibi ve "kutlu" hanedana bağlamışlar, Oğuz Han'ı da İslâmî bir kişiliğe büründürmüşlerdir.

İslâm Hâkimiyet Geleneği

İslâmın siyaset nazariyesine göre, her şeyin üzerinde hükümran olan Allah'tır. Allah hükümranlığını doğrudan doruya icrâ etmez, bu işe insanları tevkil eder. Peygamber Allah'ın buyruklarını insanlara ulaştırmak için tayin ettiği elçisidir. Hükümdarlar da, Kur'an ve Peygamber'in sünnetine dayalı olarak yeryüzünde doğruyu anlatmak ve adalet dağıtmakla yükümlüdür. Yöneticilere görevlerini yaptıkları sürece itaat edilir. Zirâ itaat imanın, sulh da İslâmın özüyle mutabık haldedir. Merkezî bir otoriteye itaat olmadan devlet olmaz. Devlet, kanuna dayalı, âdil, istişarî sisteme bağlı, sosyal hartp hukukuna ve eşitliğe riâyet etmeli, ayrıca şartlara göre müsamâhalı siyasî bir teşekkül olmalıdır.

İlk İslâm Devleti, Akabe biatleri ile Mekke'de doğmuş, Hz. Peygamber'in hicretiyle (=göçüyle) Medine'de ülke unsuruna kavuşmuştur. Bu devletin ilk lider tipi, Peygamberin şahsında din (peygamberlik) ve siyaset (liderlik) birleşerek karizmatik olarak ortaya çıkarmıştır. Bu karizmatik lider, bir âyet söz konusu değilse, siyasî meselelerini istişare yoluyla ve çoğunluğun reyine göre çözmüştür.

Hz. Peygamber devrinde teşekkül eden ve Dört Halîfe devrinden sonra bir saltanat silsilesi haline gelen İslâm devlet başkanlığının devlet felsefesi, bahse konu temel prensiplere dayanmaktadır. Hükümranlık yetkisi ise, *peygambere hâlef olma* (=halîfe) ve *"asâbiyyet sa-*

hibi yani kendi çağında diğer kavimlerden daha üstün olana mahsus olma" şeklinde uygulana gelmiştir. Peygambere hâlef olma ve İslâmın mânevî nüfuzunu temsil etme (hâdim olma) yetkileri halîfelere ilâhî (mânevî) bir görünüm kazandırmıştır. Halîfeler siyasî ve mânevî nüfuzlarını X. asra kadar korumuşlardı. Bu asırda, İslâm Devletinin sınırları Atlas Okyanusu'ndan Sind'e kadar uzanmıştı. Değişik mezhep ve kütlelere sahip Müslüman milletlerin kendi aralarındaki üstünlük mücadeleleri, Abbasîlerin siyasî nüfuzlarını sarsmıştır. X. asırdan itibâren halîfelerin yapabildikleri şey, birbirleri ile mücadele halinde olan hükümdarlara, "*rüknü'd-devle, muizzü'd-devle, imâmü'd-devle*" gibi tumturaklı lâkaplar, yerel emirlere hâkim oldukları bölgelerin beratlarını göndermek, gelen hediyelere karşı hil'at, menşûr ve hediyelerle karşılık vermekten, hatta emirlerin en güçlüsüne "Emirü'l-Ümerâ" veya "Sultan" nasbetmekten ibaretti. Her ne kadar Abbasî halîfeleri zaman zaman sultanlar ile iktidar mücadelesine giriştilerse de siyasî varlıklarını Bağdat'ta 1258 yılına kadar, ruhanî varlıklarını Kahire'de ise, 1261-1517 yılları arasında sürdürmüşlerdir. Bu dönemlerde sünnî Müslüman hükümdarlar, halkları üzerinde hâkimiyetlerini pekiştirmek için halîfelerden "*hükümdarlık menşûru*" istemekteydiler. Halîfeleri siyasî nüfuzunda bulunduran devletler de, bu nüfuzlarını diğer Müslüman devletlere karşı kullanmışlardır. Bu meyânda Bağdat'taki Abbasî halîfelerinin nüfuzlarını Büyük Selçuklular, Mısır'daki Abbasî halîfelerinin nüfuzlarını da Memlûklar kullanmışlardır. Büyük Selçuklu ve Memlûkların hâkimiyet sahalarındaki bağlı hükümdarların egemenliklerini işaret eden "melik" veya "sultan" unvanlarını taşıyabilmeleri için söz konusu Selçuklu veya Memlûk sultanlarından da izin (=tefviz) almaları gereği uygulanan gelenekler arasına girmiştir.

"Halîfelik artık müşâvere eden bir otorite olarak değil, askerî gücü elinde tutanların, halîfeye biat edecek, şerîatın üstünlüğünü tanımış olduklarını belirten, güç kullanılarak kazanılmış meşrûlaştırıcı haklar olarak değerlendiriliyordu. Bağdat, 1258'de Moğollarca imhâ edildiğinde, zorla kazanılmış hakların kendi içlerinde meşrû olduğunu ve askerî gücün geçerli bir imâmet oluşturduğunu ilan etmek için atılacak yalnızca son bir adım (olarak) *kalmıştı".*

Bu yeni oluşan yapı, Yavuz Sultan Selim'in Mısır Seferine kadar sürmüştür. Bu seferin sonucunda Yavuz, halîfeliğin siyasî ve ruhanî nüfuzunu kendi şahsında toplayarak, X. asırdaki görünümüne tekrar kazandırmıştır.

Diğer Gelenekler

Osmanlı öncesi diğer hâkimiyet anlayışları, Türklere iki yolla girmiştir. Bunlar yaşadıkları coğrafyadaki komşuları ve kabul ettikleri dinler yoluyladır. Çin, Hint, İran ve Roma gelenekleri bu meyanda zikredilebilir. Çin ile etkileşim aynı coğrafyada yaşamaları dolayısıyladır. Bu iki millet arasındaki siyasî, sosyal ve iktisadî ilişkiler hâkimiyet anlayışlarına da yansımış olmalıdır. Türk kağanlarının daha Büyük Hunlar döneminden itibâren Çinli prenseslerle evlendikleri de bilinmektedir. Çinlilerdeki "Gökün oğlu" ile Türklerdeki "Tanrı-kut"u, Ortadoğu'daki "rahip-kral" ve "tanrı-kral" anlayışıyla "zı'llullahî fi'l-arz"ı yâni 'Allah'ın yeryüzündeki gölgesi' anlayışını söz konusu ilişkilerde aramak gerekmektedir.

İslâmiyet, Arap coğrafyasının dışına çıktıktan sonra, Ortadoğu'da Hıristiyan Roma ve Zerdüşt İran kültürleriyle karşılaşmıştı. Bu iki kültür Emevî ve Abbasîler döneminde, İslâmî hâkimiyet anlayışına yansımış, daha sonra da Türklere geçmiştir. Değişik zaman ve coğrafyalarda İslâmın siyasî geleneğine etkide bulunan veya başka uygarlıkların etkilerini üzerinde taşıyan *Kelile ve Dimme* (eski Hind Pançatanra'sının İslâmî versiyonu), *Kabûsnâme, Siyasetnâme, Kutatgu Bilig ve el-Ahkâmu's-Sultâniyye* gibi, Hind, İran, Türk ve Arap kökenli zengin bir siyaset literatürü ortaya çıkmıştır".

Osmanlı Hâkimiyet Anlayışının Kısa Tasnifi

Karizmatik Otorite

Karizmatik hâkimiyette meşrûiyetin, liderdeki Tanrı vergisi olarak nitelenen üstün vasıflardan kaynaklandığı kabul edilmektedir. "Charisma", bir nevi insanüstülük, yâni Tanrı'nın "lütuf ve inâyeti"yle donatılma gücüdür. Karizmanın, 'görev karizması' ve 'tevârüs eden karizma' gibi şahsî temelleri vardır. Karizma, yalnızca içsel irade ve denetim kabul eder. Karizmatik lider, taşıdığı misyona dayanarak itaat ve taraftar ister. Liderin başarısı taraftarlarına bağlıdır. Taraftarları onun misyonunu taşımazlarsa karizmatik iddiası çöker. Kabul ederlerse, yerini koruduğu sürece, onların efendisi olur. Karizmatik bir siyasî lider, idare ettiği halkına, kendisinin Tanrı tarafından olağanüstü bir niteliğe sahip kılındığına inandırırsa, onlara yeni hedeflere yönlendirebilir. Nitekim bunalım dönemlerinin "doğal" liderleri, tümüyle karizmatik kişilerden olmuştur. Meselâ, İslâm'ın geldiği dönemin Araplarını İbn Haldun şöyle tasvir eder:

"Araplar, çöllerde dolaşan vahşî tabiatta kaba kılıklı, kibirli ve gururlu, himmetleri büyük, başkanlık ve baş olmak için birbirleriyle yarışan ve çekişen bir kavim olduklarından pek zorlukla birbirine boyun eğerler. Bu kılıkta oldukları için onların düşünce ve isteklerinin bir noktada toplandığı çok az görülür. Peygamberler veya Allah'ın velileri olduklarına inandıranlar onların kibir, gurur ve bütün kötü huylarını giderir; boyun eğmeleri ve bir fikir etrafında toplanmaları kolaylaşır".

Osmanlı Devleti'nin kurulduğu dönemde ise, Türk-İslâm dünyası, Moğolların yarattığı bunalımı yaşıyordu. Bu dönemde Anadolu Selçuklu Devleti siyasî otoritesini kaybetmişti. Bundan dolayı dış saldırılar ve iç isyanlar birbirini kovalıyordu. Bu bunalımdan Türkiye'yi Osmanlılar kurtarmıştır. Peki Osmanlılar bunu nasıl başarmıştır, kitleleri kendi etraflarında nasıl toplamıştır, onların dayandığı temel değerler nelerdir? İşte bu sorulardan hareketle, Osmanlı hâkimiyet anlayışının dayandığı temel değerler üzerinde durmak gerekmektedir. Biz bu kısmı, Weber'in karizmatik otoritenin temelleri olarak tasnif ettiği, 'görev karizması'ndan ziyâde, 'tevârüs eden karizma'ya, yâni otoritenin dayandığı temel değerlere göre ele almak gerekir.

Türk Devlet Geleneği

Osmanlılarda hâkimiyetin menşei, eski Türk devlet geleneğinde olduğu gibi, "Tanrı bağışı" (lütfu) olarak düşünülmüştür. Bu konuda değişik rivâyetler vardır. Bir rivâyete göre, Osman'ın Kur'an'a gösterdiği hürmetten dolayı Allah ona ve soyuna padişahlık bağışlamıştır. Menkıbeye göre Osman, Şeyh Ede Balı'nın dergâhında misafir oldu. Misafir edildiği odada bulunan Kur'an-ı Kerim'e saygısından dolayı Osman Bey, sabaha kadar uyumadı. Sabah ev sahibinin uyumadığını anlamaması için yüzü Mushaf'tan yana dönük olarak uyur gibi yaptı, bu arada uyku ağır bastı, daldı ve rüya âleminde Allah tarafından ona: *"Ey Osman, mademki sen benim kelâmıma saygı ve tâzim edip izzet ve ikram eyledin, ben de seni ve senin evladını, hâleflerini, taraftarlarını dünyada ebedi muazzez, mükerrem ve muhterem kıldım"* denildiğini duydu. Bu menkıbenin bir başka varyasyonunu Aşık paşazâde şöyle rivâyet etmektedir; Osman, Şeyh Ede Balı'nın dergâhında misafir oldu. Tanrı'ya yalvardı ve bir lahza ağladı. Uyku ağır bastı, yattı, uyudu ve şu rüyayı gördü:

"Bu azîzin (Ede Balı'nın) *koynundan bir ay doğar, gelir, Osman Gazi'nin koynuna girer. Bu ayın Osman Gazi'nin koynuna girdiği demde göbeğinden bir ağaç çıkar,* (ağacın) *gölgesi dünyayı tutar,* (ağacın) *gölgesinin*

altında dağlar vardır, her dağın dibinden sular çıkar, çıkan sulardan kimi içer, kimi bahçe sular, kimi de çeşme akıtır".

Osman Gazi rüyasını Şeyh Ede Balı'ya anlatınca, Şeyh, *"Oğul Osman! Sana müjdeler olsun ki, Hak taâlâ sana ve nesline padişahlık verdi. Mübarek olsun, kızım Malhun Hatun senin helâlin oldu"* deyip, kızını nikâh edip, Osman Gazi'ye vermiştir.

Her iki menkıbede de Osmanlı hâkimiyetinin kaynağı Allah'ın lütfuna dayandırılmaktadır. Yâni Allah, Osman'ın kendine hâlisâne bağlılığı ve hürmetkârlığından dolayı ona ve soyuna padişahlık lütfetmiştir. Bu telâkki daha sonra, Osman'ın soyu (nesebi) Oğuz Han'a bağlanarak (soyluluk) ve Anadolu Selçukluları'nın meşrû vârisi olduğu onayı -halîfenin menşûr göndermesi- ile (meşrûlaştırma) güçlendirilmiştir.

Hâkimiyetin kaynağı Tanrı'ya dayandırılan Osmanlılarda Mısır'daki Memluk Sultanları ile girişilen üstünlük mücadelelerinde kendilerinin Anadolu Selçukluları'nın meşru vârisi oldukları iddiasıyla, Timurlular ile de kendilerinin Oğuz Han neslinden oldukları iddialarıyla rekâbet etmişlerdir. Bu iddialardan en eskisi XIV. asırdaki Ahmedî ve Şükrullah'a ait olanlardır. Rivâyete göre, Osman'a veya babası Ertuğrul'a, beyliğin Selçuk sultanları tarafından tevcih olunduğunu veya Osman'ın son Selçuklu Sultanına hâlef seçildiğini iddia eder. Bu rivâyet, Yıldırım Bayezid devrinde Osmanlı tarihi ilk defa bir bütün halinde düşünüldüğü ve terkip edildiği zaman meydana çıkmış olup, o devirdeki Osmanlı iddialarının tesirini taşır. Yâni bunda bir taraftan Timur, öbür taraftan Memlûk Sultanları karşısında Anadolu'da Osmanlı yayılışını meşrû göstermek gayreti görülür. Esâs itibariyle bu görüş, İslâmî hilâfet ve velâyet müessesine dayanır. Otoritesini halîfeden almış sayılan Selçuklu Sultanı bu otoriteyi emâret şeklinde uç beyi Osman'a veya babası Ertuğrul'a tevcih etmiştir. *Âlât-i Mulûkiyye* denilen muayyen sembollerin (menşûr, bayrak, kılıç, at, davul) bağışlanması suretiyle Osman, beylik otoritesini üzerine almıştır. Bu rivâyetin başka versiyonlarında, Râşid halîfelerden Hz. Osman'ın kılıcının gönderildiği veya son Selçuk sultanının Osman'a veliaht yaptığı iddia olunur. Aynı amaca binâen, Yıldırım Bayezid'in, Balkanlarda ve Anadolu'da kazandığı zaferlerden ve sahip olduğu güçten cesaret alarak, Mısır Abbasî Halîfesi Birinci Mütevekkil'den kendisine, Anadolu Selçuklu mirâsının meşrû varisi olduğuna dâir *"Sultanu'r-Rûm"* unvanının verilmesini (M.1394) talep ettiği; Halîfenin de teşrif göndererek, Os-

manlı hükümdarının "*Sultanu'r-Rûm*" unvanını almasına müsaade ettiği rivâyeti vardır.

Eski Türk hâkimiyet telakkisini aksettiren ikinci rivâyet, II. Murad'ın ilk saltanat yıllarında meydana çıkmış olan tarihî terkiplerde görülür. Buna göre, Osman Gazi, Oğuz Han'ın büyük oğlu Gün Han'ın oğlu Kayı Han soyundan gelmektedir. Soyu ise, Oğuzların birinci boyu kabul edilen Kayı olup Osman Bey, bu boyun irsî reisidir. Bu dönemde, Osman Bey'in soyunu Oğuz Han'a çıkaran bir şecere de tanzîm edilmiştir. Osman Bey'in hükümdar olmasını Yazıcı-zâde Alî şöyle rivâyet etmektedir; "*Kayı'dan Ertuğrul oğlu Osman Beği Uc'daki Türk beğleri derilüb kurultay edüb Oğuz türesin sorulub han diktiler... Gün Han'ın vasiyeti Oğuz türesi mûcibince hanlık ve padişahlık Kayı soyu var iken özge boy hanlarının soyuna hanlık ve padişahlık değmez*".

İslâm Devlet Geleneği

Yukarıda İslâmın hâkimiyet nazâriyesinden bahsedilmişti. Hz. Peygamber ile başlayan İslâm devlet başkanlığı (=halîfelik), Dört Halîfe devrinden sonra, babadan oğula geçen saltanat haline gelmişti. X. asırda halîfeler siyasî güçlerini Emîru'l-ümerâlara kaptırmışlardı. Bu yeni durum, Yavuz Sultan Selim'in Mısır Seferine kadar sürmüştür. Yavuz Sultan Selim "asabiyyet sâhibi" ve "kılıç hakkı" olarak halîfeliği Mısır Abbasîlerinden Osmanlılara transfer etmiştir. Hilâfet Müessesesinin dinî ve siyasî gücü Osmanlı Padişahının şahsında "sultanlık" olarak yeni bir görünüm kazanmıştır. Osmanlı Padişahı bu yeni unvan ile dinî bir misyon da üstlendi. Yâni I. Selim'den (1517) itibâren Osmanlı Padişahları, Peygamber'in vekilî, nâibi, hâlefi sıfatıyla bütün Müslümanların mânevî reisi, metbu'u bulunması neticesi olarak, "halîfe" unvanına hâiz ve mukaddes bir şahsiyet olarak yeni bir görünüm kazanmıştır.

Bizans Devlet Geleneği

Osmanlılara, Roma ve İran devlet gelenekleri, ya İslâmî gelenek yoluyla veya Selçuklu devlet geleneği yoluyla geçmiştir. Bizans geleneğinde ise, durum daha farklıdır. Osmanlı Devleti, Bizans coğrafyasında kurulmuş, Bizans şehirlerini merkez edinmiş, gerçek kuruluşunu Bizans'ın başkentinde tamamlamıştır. Aynı coğrafyada varlığını birlikte sürdüren kurumların, kültürlerin yüz elli yılda birbirlerini etkilememesi imkânsız gibidir. Söz konusu dönemdeki siyasî ve sosyal ilişkiler etkileşimlere ortam hazırlamıştır. Öyle ki, Osmanlı Devleti'nde; "*timar rejiminin yapılanmasında, saray*

teşkilâtının kuruluşunda, ...iktidâr ve hâkimiyet anlayışında, ulemânın merkeze bağlı dinî bir bürokrasi modeline göre teşkilâta tâbi tutularak onlar kanalıyla dinin bütünüyle merkezî yönetiminin kontrolüne alınmasında ..." "Belki daha da önemlisi, Fatih Sultan Mehmed'in şahsında tipik örneğini bulan ve Kanunî Sultan Süleyman'la zirvesine ulaşan klasik 'Osmanlı padişahı' tipinin oluşmasında, Bizans'ın imperium (bölünmez mutlak otorite) anlayışının rolünü" dikkate almamak mümkün değildir. Halil İnalcık, Fatih'in "cihânşümûl hâkimiyet fikri"nin menşe'ini "Türk-Moğol hakanlık, İslâmî hilâfet ve Roma imparatorluk fikrine" dayandırmaktadır. O'na göre Fatih, İslâm, Türk ve Roma cihanşümûl hâkimiyet geleneklerini kendi şahsında birleştirmiştir. Nihâyet, Fatih'in kendisini Roma'nın yegâne ve hakikî vârisi saydığı, Roma imparatorluk fikrini anlamak için, İtalyan nedîmelerine Roma tarihlerini okuttuğu bilinmektedir.

Netice olarak, Osmanlılar'da da hâkimiyetin kaynağı, İslâmdan önceki Türk devletlerindeki gibi, Tanrı vergisine dayandırılmıştır. Meselâ, Kanûni Sultan Süleyman, tahtı ele geçirmek için düzen kuran oğlu Bayezid'e, "*geleceğe ilişkin her şeyi Tanrı'ya bırakmalısın; çünkü hükümdârlıkları ve yönetimlerini düzenleyen, kişiler değil, Tanrı'nın iradesidir. Tanrı ülkenin benden sonra senin olmasını istemişse, yaşayan hiç kimse bunu engelleyemez*" demiştir. Devletleşme sürecinde bir taraftan Osman Bey'in soyu Oğuz Han'a bağlanırken, bir taraftan da onun ve soyunun hükümdarlığı, son Selçuklu Sultanı ve Abbasî Halîfesi tarafından tasdik ettirilmiştir. Mısır Seferi sonrasında hem siyasî irade hem de dinin mânevî nüfuzu padişahın şahsında birleştirilerek karizmatik bir lider tipi yaratılmıştır. Karizmatik liderin "saf şekliyle karizmatik otoritenin yalnızca ortaya çıkış sürecinde varolduğu söylenebilir. Bu halde kalmaya devam edemez, ya gelenekselleşir ya da rasyonelleşir veya her ikisinin birleşimine dönüşür".

Gelenekçi Otorite

Gelenekçi hâkimiyette meşrûiyet, eskiden beri süregelmekte olan ve değişmeyeceğine inanılan düzenin kutsallığını benimsemeye dayanır. Hâkimiyeti kimin ele alacağı ve nasıl kullanacağını gelenekler düzenler. Gelenekçi hâkimiyet, mevcût sosyal düzeni devam ettirme prensibini esâs alır. Buna göre, sosyal düzeni yönetenlerle o düzene bağlı olanlar arasındaki farklılaşmanın çok eski ve devamlılığı kabul edilir. Böyle bir hâkimiyet anlayışında hükümdar hâkimiyetini yazılı hukuk kaidelerine göre değil, örf, âdet ve geleneklere uygun olarak kullanır.

Osman Gazi'den II. Abdülhamid'e kadar, Osmanlı hanedanı her zaman tüm sosyo-politik yapılanmanın temel taşı olmuştur. Hükümdar, "uyruklarının babası" olma gibi patrimonyal bir telâkkiden çok "tebaanın refâhlarından şahsen sorumlu olduğu" kanaatini taşımış ve tebaasını kendisine "Cenâb-ı Hakkın bir emaneti" olarak değerlendirmiş, onları iyi idare etmek ve her çeşit yerel zulüm ve haksızlıklara karşı korumak sorumluluğunu taşımıştır. En başta padişah olmak üzere, tüm hanedan üyelerinin uyması gereken kurallar; padişahın görev ve sorumlulukları, şehzâdeler hukuku, padişah reâyâ ve berâyâ ilişkilerini düzenleyen kurallar zamanla gelenekleşmiştir. Bu kuralların şerîat (İslâm hukuku) ve örfe (yasağ-i padişahî) ters olmaması en temel hassasiyet olmuştur. Padişah şerîat ve örfün dışına çıkarsa ne yapılması gerektiği Kanûnî Sultan Süleyman'ın koyduğu şu kanûn-nâmede zikredilmiştir:

"Devlet idâresi ulemâ ile vükelâya tevdî edilmiştir. Padişahın doğru yoldan sapması halinde, ulemâ ve vükelâ ordu reislerini keyfiyetten haberdâr ederek padişahı tahtdan indirip yerine hanedan erkânından diğerlerini seçecektir".

Netice olarak Osmanlı padişahı, bir padişah oğlu olarak dünyaya gelmekte, şehzâdelik geleneğine göre yetiştirilmekte, ilahî takdire bağlı olarak padişah olursa, tüm sosyo-politik yapılanmaların temel taşı olarak hâkimiyetini sürdürmektedir. Padişah iktidârı süresince karizmatik bir lider (görev karizması) olarak devrine yön verebildiği gibi, sırf saltanat geleneği gereği de iktidarda kalabilmektedir.

Rasyonel Otorite

Rasyonel (=yasal) hâkimiyet çağdaş hükümranlık anlayışı olup, esâsları önceden kanunlarla tespit edilir. Buna göre emir verme gücünün "geçerliliği", "akılcı kural"lardan oluşan ve herkes için bağlayıcı olan normlara dayanır. Bu sistemde hükümdarlar, kurallara uygun davrandıkları sürece meşrudurlar. Otorite altında bulunanlar, emir verme gücüne elinde bulunduranlara değil, akılcı kurallara itaat ederler. Otorite, kanunla düzenlenen esâslara göre atanır ya da seçilirler ve bizzat hukuk düzeninin sürekliliğinden mesuldürler. Otoritede, sistemi oluşturan objektif kurallara uymak zorundadır.

Geleneğe göre, Osmanlı padişahının mutlak otoritesini kısıtlayıcı bir kurum veya kanun yoktu. Bu mânâda "padişahın mutlak otoritesinin sınırlandığı" ilk yasal düzenleme 7 Ekim 1808 tarihinde âyânlar ile padişah (vükelâ) arasında imzalanan Sened-i İttifak

mîsâkıdır. Buna göre, âyânlar padişaha mutlak surette itaat edecek ve reformlara destek verecekler (md. 1); padişahın mutlak vekili olan sadrâzamın emirleri aynen hükümdar emri gibi sayılacak, ancak sadrâzamın kanun ve senede uygun emirlerine itaat edilecek, aksi halde hep birlikte karşı durulacak (md. 4); vergiler vükelâ ile âyânlar arasında müzâkere yoluyla konulacak ve artık hep ona göre davranılacak (md. 7); yeni atanan sadrâzam ve şeyhülislâmlar en kısa zamanda senedi imza ile yükümlü olacaklardı (ek md.).

Mîsâkın süresiz olarak akdedilmesi, her gelen sadrâzam ve şeyhülislâmın mîsâka yeminle bağlı olması, hükümetin gerektiğinde vergileri artıramaması padişahın mutlak ve geleneksel otoritesini zedeliyordu. O zaman bu şartlar, bizzat saray çevresinde, saltanatın istiklâline aykırı, yâni padişahın mutlak otoritesini sınırlayıcı mâhiyette görülmüştü.

Bazı araştırmacılar tarafından *Sened-i İttifak* "Osmanlıların Magna Cartası" olarak yorumlanmıştır. Vergi konusunda padişahın yetkisini sınırlamak, hükümet ile padişah arasında bir ayrım yapmak, sorumluluk ve yükümlülüklerin karşılıklılığı hükmünü getirmek gerçekten de meşrûtiyetçiliğe atılan bir adımdı.

Gülhâne Hatt-ı Hümâyunu, Islâhat Fermanı, padişah irâdesiyle yayımlandığı ve istendiği zaman yürürlükten kaldırılabileceği için padişahın yetkilerini sınırlayan birer Osmanlı anayasası değildi. Ancak padişah böyle bir sınırlamanın ilk adımı olarak kendi yarattığı bu yasama düzeninin çıkartacağı yasalar ile yetkilerini sınırlamaya söz veriyordu. Tanzimat dönemi reformları 1876 Anayasası'nın alt yapısını hazırlamıştı. Söz konusu anayasada Osmanlı Padişahı ve yetkileri kesin çizgiler ile tanımlanmıştı. Buna göre:

"Saltanât-ı Seniyye-i Osmaniye, Hilâfet-i Kübrâ-yı İslâmiyeyi hâiz olarak Sülâle-i Âli Osmandan usûlü kadimesi veçhile ekber evlâda aittir" (md. 3). *Zât-ı Hazret-i Padişâhî hasbe'l-hilâfe, din-i İslâmın hâmisi ve bi'l-cümle teb'a-i Osmaniye'nin hükümdâr ve padişâhıdır"* (md. 4). *"Zât-ı Hazret-i Padişâhinin nefs-i hümâyunu mukaddes ve gayr-i mesuldür"* (md. 5).

Kişiliği kutsal ve yaptıklarından kimseye karşı sorumlu olmayan Padişah İkinci Abdülhamid, Birinci Meşrutiyet Anayasasını, aynı anayasanın 113. maddesi gereğince askıya aldı. Meclisi de süresiz tatil etti. Bu yeni dönemde İkinci Abdülhamid'in tesis ettiği siyasî rejim içinden İkinci Meşrutiyet Anayasasını çıkardı. 23 Temmuz 1908 tarihinde, 1876 Anayasası tekrar uygulamaya konuldu. Böy-

lece meşrutî hükümranlık dönemi başlamıştır. Meşrûtiyet döneminde de cumhuriyet fikri doğup gelişmiştir. Vilâyet meclislerinin kurulması ve çalışmaları, 1876 ve 1908 meclisleri ve bu meclislerin (Meclis-i Mebusân) teşekkülünde seçim sisteminin kullanılması, aslında millî iradenin devreye girmesiydi. Osmanlılar açısından bu gelişmeler, cumhuriyetin kurulmasına kadar devam etmiştir. Nihayet cumhuriyetin yasal çerçevesini, hâkimiyet anlayışının temel ilkelerini, onun yasal (rasyonel) ve karizmatik lideri olan Mustafa Kemal Paşa (Atatürk) ve Türkiye Büyük Millet Meclisi koymuştur. Cumhuriyetin kurulmasıyla birlikte Türk hâkimiyet anlayışı tam bir değişim geçirmiştir. Hâkimiyet, "Tanrı bağışı"ndan "Millî Hâkimiyet"e (millete) geçmiştir. Kısaca ifade edecek olursak, hâkimiyetin kaynağı artık "Tanrı bağışı" değil, milletin iradesidir.

OSMANLILARDA DEVLET YÖNETİMİ

Osmanlı Saltanatı ve Padişah

Osmanlı Devleti'nin başında Oğuzların Bozok boyuna bağı Kayı Han aşiretinden Ertuğrul oğlu Osman'ın çocuklarından bir hükümdâr vardı. Bunlar siyasî gücü temsil ediyorlardı. Yönetim anlayışı mutlak ve yarı-dinî karakterli bir yapıdaydı. Osmanlı Devleti'nin tartışmasız bilinen ilk siyasî şahsiyeti Ertuğrul Gazi idi. Beyliğin yönetimi ondan sonra –rivayete göre amcası Dündar Bey itiraz etmişse de- Osman Bey'e geçmiş, yönetim saltanata dönüşmüştü. Bundan sonra hükümranlık her ne kadar Osmanlı hanedanına ait ise de, ülke padişaha ait kabul edilmiştir. Padişah, bütün sistemin bağlandığı yegâne merci idi. Padişahlık, Osman Gazi'den I. Ahmed (1602-1617)'e kadar babadan oğula geçmiştir. I. Ahmed'in yerine kardeşi I. Mustafa (1617-1618) geçmiş, daha sonra I. Ahmed'in çocukları, II. Osman (1618-1622), [bir kere daha Mustafa (1622-1623) tahta çıkmış], IV. Murad (1623-1640) ve Sulatan İbrahim (1640-1648) padişah olmuşlardır. Bundan sonra da Sultan İbrahim'in çocukları sırayla IV. Mehmed (1648-1687), II. Süleyman (1687-1691) ve II. Ahmed (1691-1695) padişah oldular. Amcalarından sonra IV. Mehmed'in çocukları II. Mustafa (1695-1703) ve III. Ahmed (1703-1730) tahta çıkmış; sonra II. Mustafa'nın oğulları I. Mahmud (1730-1754) ve III. Osman (1754-1757); sonra III. Ahmed'in oğulları III. Mustafa (1757-1774) ve I. Abdülhmid (1774-89); sonra III. Mustafa'nın oğlu III. Selim (1789-1807); sonra I. Abdülhamid'in oğulları IV. Mustafa (1807-1808) ve II. Mahmud (1808-1839) tahta çıkmıştır. II. Mahmud cemaat başıdır. Bundan sonra hanedan onun soyundan sürmüştür. II. Mahmud'dan

sonra, önce büyük oğlu Sultan Abdülmecid (1839- 1861), sonra diğer oğlu Abdülaziz padişah olmuşlardır. Bundan sonra gelen tüm padişahların babası Sultan Abülmecid'dir. Ondan sonra sırayla V. Murad (1875-76), II. Abdülhamid (1876- 1909), Sultan Reşad (1909-1918) ve "son sultan" Vahdeddin (1918-1922) tahta çıkmıştır. Ekberiyet sistemi XIX asırda uygulanmıştır. Osmanlı saltanat silsilesi içinde Kanûnî Sultan Süleyman, I. Ahmed, Sultan İbrahim ve II. Mahmud gibi kendinden sonraki hükümdarların atasına ve soyun kendisinden devam ettiği padişahlara cemaat başı denilmiştir.

Padişahlara ilk zamanları "bey" unvanı veriliyordu. Bey, ülkesini uçtaki kendine bağlı aşiret beylerinin bir üstünde "uluğ beg" olarak temsil ediyordu. Sultan I. Murad'dan sonra "uluğ beg"lik geleneği terk edilerek hükümdârlık tesis edildi, bir saltanat inşa edildi. Devletin adı geleneğe göre kurucusundan dolayı "*Devlet-i 'Aliyye-i Osmanîye*", tahtına: "*Taht-ı Âlî Baht-ı Osmanîye*" ve ülkeye: *Memâlik-i Mahrûsa-i Osmanîye*", kanunlarına: "*Kavânin-i Âl-i Osmanîye*" ve tarihlerine: "*Tevârih-i Âl-i Osmanîye*" adı verilmiştir.

Osmanlı padişahlarına ilk zamanları "bey", gazi ve sultan denilirken, Fâtih Sultan Mehmed'den itibaren han, hakan, şah, padişah, şehinşah ve hünkâr gibi unvanlar verilmeye başlandı. Yavuz devrinden itibaren halife unvanı da kullanılmıştır. Bu unvanlar tâkip eden süreçte kullanılmaya devam edilmiştir. Padişah en yaygın olanıdır. Padişah, "büyük şah" anlamında Farsça bir unvandır. Bazı tarihçiler bu tâbir için "mutlak hâkim" anlamında olduğu görüşündedirler. Aslında sultan unvanını Müslüman sünnî hükümdârlar kullanmıştır. Türklerde bu unvanı ilk Gazneli Mahmud'un kullandığı kabul edilmektedir. Osmanlılarda ise Orhan Gazi'nin sikkelerde kullandığı anlaşılmıştır. Kayıtlarda Sultan I. Murad için "Sultanü'l 'Azâm" tâbiri geçmektedir. Tuğralarda "sultan" yerine daha çok "şah" unvanının tercih edildiği görülmüştür. "Han" unvanı ise eski Türk hükümdarlık geleneğinden tevarüs etmiş gibidir. Yavuz Sultan Selim'in Mısır Seferi sürecinden itibaren Osmanlı sultanları için halife anlamında "Hâdimü'l- Haremeynü'ş- Şerifeyn" kullanılmaya başlandı. Bu tarihten itibaren Osmanlı Sultanları bütün Müslümanların halîfesi, bilcümle Osmanlı teb'asının padişahıdır.

Osmanlı Devleti'nin ilk padişahları Rumeli'ye geçene kadar uçlarda gaza yapan birer "uç beyi"; Fâtih devrine kadar Rumeli'de Haçlılarla mücadele eden, Anadolu'da siyasi birliği tesis etmeye çalışan devlet sahibi "gazi hümkûdâr"; İstanbul'un Fethi'nden sonra "im-

parator" anlamında "sultan"dır. Bu gelenek Devlet-i 'Aliyye'nin yıkılışına kadar sürmüştür.

Saltanat Alametleri

Taht

Osmanlı padişahlarının hükümdârlık makamına taht denilir. Bu sebeple hükümdârlarının padişah olmalarına "tahta çıkma, tahta oturma, tahta/ saltanata cülûs etme" gibi tâbirler kullanılmıştır. Taht, gayet müzeyyen ve muhteşem olarak bir kerevet üzerine konulan ve gölgelik altında bulunan koltuk kürsüydü. Normal olarak şehzâdelerin tahta oturmasına "cülûs", herhangi bir isyan sonucunda tahta çıkarılmaya da "iclâs", padişahın tahttan indirilişine de "hal" veya "hal etme" denilmiştir. Tahttan indirilen padişah öldürülmez ise bir daireye yerleştirilir, ölünceye kadar orada yaşardı. Padişahın tahta cülusu hassa tellalları vasıtasıyla ve top atışlarıyla İstanbul halkına duyurulur, ülke geneline fermanlar yazılırdı. Böylece câmilerde hutbe okunur ve adına sikkeler bastırılırdı. Cülus Osmanlı Devletine tâbi hükümetlere de bildirilirdi. Taht, padişahlığın sembolüydü. Padişahtan başka hiçbir yönetici tahta oturamazdı. Kendi makamında tahta oturma, padişahla rekabete girme anlamına gelirdi ki, bu ağır bir suç sayılırdı. Başkente pâyitaht denilmişti.

Tuğ

Tuğ, Türklerde bayrak gibi mühim bir devlet ve hâkimiyet alametidir. "Tuğ" menşei itibariyle eski dinî merâsimlerle ilgili olup, sonradan hâkimiyet alâmeti olduğu kabul edilmektedir. Osmanlılar tuğ için "Tuğ-ı Hümâyûn" demişler, bu padişaha mahsus tuğ anlamında kullanılmıştır. Tuğ, atkuyruğu bağlanıp, ucuna altın yaldızlı top geçirilir ve mızrak nevinden bir şeyin ucuna takılarak yapılırdı. Padişahlar sefere giderken tuğlarını da beraber götürürler ve bu münasebetle merâsim de yapılırdı. Padişahlar tarafından büyük devlet adamlarına verilen tuğlar da padişahın sayıldığından onlara da tuğ-ı hümâyûn deniliyordu. Eski Türk Kağanlarının otağlarının önüne hâkimiyetleri altına aldıkları boyların sayısı kadar tuğ diktirdikleri rivayet edilmektedir. Kaşgarlı Mahmud, bir hükümdârın sahip olduğu vilâyet sayısı ne kadar çok olursa olsun, tuğ sayısı dokuzdan fazla olmadığını belirtmektedir. Çünkü dokuz sayısının uğur getirdiğine inanılırdı. Osmanlı padişahlarının tuğ sayısı yedi adetti. Veziriazamın beş, diğer verirlerin üçer, beylerbeylerinin ise birer tuğları vardı.

Tuğra

Ferman, hüküm, berat, menşur ve benzeri yazılar ile paralarda padişahların nişan ve alametleri olarak kullanılan işaret için kullanılmıştır. Tuğra sultanlık alâmetlerindendir. "Tuğra" kelimesi Türkçedir. Osmanlılarda tuğrayı ilk 1324 yılında Sultan Orhan kullanmıştır. Osmanlı tuğraları dış tesirden uzak kendi iç nizâmına tâbi olarak tekâmül etmiş, hatta diğer Anadolu Türk beylerinin tuğralarına tesir etmiştir. Tuğralarda kullanılan terimolojiye göre padişah adı, baba adı ve "han" unvanı -Yavuz'dan sonra ise "şah" unvanı- ve "el-muzaffer" sıfatı istif edilmiştir. Yıldırım Bayezid'in tuğrasında "Bayezid b. Murad Han", Yavuz Sultan Selim'in tuğrasında "Selim Şah b. Bayezid Han el Muzaffer" yazılıdır. Osmanlı paralarında ilk tuğrayı Yıldırım'ın oğlu Süleyman Çelebi'nin sikkelerinde rastlanılmıştır. "El-muzaffer" unvanı ilk kez II. Murad'ın tuğrasında görülmüştür. Fâtih Sultan Mehmed devrinde Osmanlı tuğraları standart şekline ulaşmıştır.

Padişahı temsil eden hatlarda zikredilen: "*tevkî'-i (refî'-i) hümâyûn, nişân-ı şerîf-i âlîşân-ı sultânî ve tuğrâ-yı garrâ-yı sâmî-mekân-ı hâkânî, nişân-ı hümâyûn ve misâl-i meymûn*" ile ferman, ber'at ve hükümlerin sonundaki "*alâmet-i şerîfe*" tâbiri tuğrayı ifade etmektedir. Padişah tuğraları ahidnâme, nâme-i hümâyûn, ferman, ber'at ve benzeri hatların üst tarafına yazının büyüklüğüne uygun nispette çekilirdi. Divân-ı Hümâyûn üyesi olan Nişancının hususî vazifelerinden biri de tuğra çekmekti. Nişancılık vazifesi ilga edildikten sonra tuğra çekme hizmetini "tuğrakeş" denilen memurla devam ettirilmiştir. Bu uygulama imparatorluğun sonuna kadar sürdürülmüştür.

Mühür

Padişah tahta çıkınca birbiriyle aynı iki mühür yaptırılırdı. Bu mühürler altındandı. Hazinede hazır bulunur ve padişah tahta çıkınca hattat mührün yazısını hazırlardı. Bu mühürlere padişahın ismi yazılırdı. Mührün biri veziriazama al atlaş kese içinde verilirdi. Mührün geri alınması veziriazamlıktan azledildiği anlamına gelirdi. Veziriazamlara verilen mühre "Mühr-i Şerîf" deniliyordu. Padişah ölürse, veziriazam da usulen azledilmiş sayılırdı. Yeni padişah mührünü kazdırıp veziriazama vermesi göreve yeniden tayin edilmesi anlamına geliyordu. Görevden azledilmiş veziriazamdan mühür geri alınırdı. Mührü almaya kapıcılar kethüdası giderdi. Yeni tayin edilen veziriazama da yine kapıcılar kethüdası götürürdü. XVII. asırda bu usulden vazgeçilerek, veziriazamlığa getirilen-

ler saraya çağrılıp, mührün padişah tarafından bizzat verilmek adet oldu. Mühr-i Hümâyûn ile ilgili *Kanûnnâme-i Âl-i Osman*'da: "*Mühr-i Şerîfim veziriazamda dursun, hazinem, defterhânem mühürlenmek yazım gelse açılmak lazım gelse defterdârlarım emriyle açılıp kapansın*" ifadesi kullanılmıştır.

Hatt-ı Şerîfler

Ülke idaresinde her şey padişah adına yapılırdı. Padişah adına yazılan ve padişahın mührü vurulan bütün yazılar, padişahlık alâmetidir. Bunlar; padişah adına Divân-ı Hümâyûn'dan yazılan ve bir işin yerine getirilmesine ilişkin padişah tarafından verilen yazılı emre ***ferman*** *(tevki', buyruk, nişan, hüküm)*; herhangi bir vazife vefa hizmete tayin ve görevlendirme dolayısıyla verilen ve padişahın tuğrasını taşıyan, izin ve müsaadeyi hâvi emre **ber'at;** padişahın vezirlik, beylerbeyilik gibi bir mansıp ihsanı veya sadrazam tayini ilgili ber'atı olan ***menşur*** ve padişahın tarafından bir maslahat zımnında oluşturulan ve üzerinde padişahın el yazısını taşıyan yazılı emirler olan ***hatt-ı hümâyûnlar***dır.

Saltanat Sancakları

Sancaklar hükümranlık alâmetleridir. Osmanlılarda saltanat sancaklarına "Elviye-i Sultânî", "Alemhâ-yı Osmanî" ve Sancak-ı Şerîf" gibi isimler verilmiştir. Elviye-i Sultânî, "sultana ait bayraklar" demektir. Hz. Peygamberin bayraklarına "Liva-i Saadet" veya "Liva-i Şerif" gibi isimler verilmiştir. Liva Osmanlı Devleti'nde aynı zamanda kaza ile eyalet arasında bir mülkî idaredir.

Âlem, nişan, alâmet, bayrak veya sancak için kullanılmış bir terimdir. Bu terim "âlem-i padişahî, liva-i saadet olarak da kullanılmıştır. Bayraklar arasında "ak alem" denilen beyaz sancak asıl saltanat sancağıdır. Feridun Bey'den bir rivayete göre, Selçuklu Sultanı Gıyaseddin Mesud, Osman Gazi'ye beylik alâmeti olarak göndermiştir. İlk Osmanlı sancakları arasında "kırmızı sancak" vardı. Âşıkpaşazâde Osmanlıların Alaşehir'in kırmızı renkli kumaşlarından sancak bezi yaptırdıklarını yazmaktadır. Kanunî Sultan Süleyman devrine kadar "Liva-i Saadet" denilen sancak sayısı dört iken 1529 yılından itibaren yediye çıkarılmıştır. Bu bayrakların ikisi çizgili, ikisi kırmızı, diğerleri de beyaz, yeşil ve sarı renktedirler. Saltanat sancaklarının sırıklarının başları altun âlemli olup, zafer ayetleri yazılı olurdu. Her padişahın cülusundan sonra kendi adının yazılı olduğu yedi adet sancak yaptırılırdı. Bu bayraklar, muharebe esnasında padi-

şahın arka tarafında bulunurdu. Padişah sefere gitmezse, serdar-ı ekrem olarak veziriazam sefere katılır ve saltanat bayrakları sefere götürülürdü. Veziriazamın Anadolu veya Rumeli istikametinden birine sefere çıkmışsa, diğer istikamete de bir vezir sefere gönderilirse, ona yeşil bayrak verilirdi. Saltanat bayraklarını, mehterân-ı âlem denilen emîr-i âlem yanında bulunan alemdârlar taşırdı.

Hz. Peygamberin *Sancak-ı Şerîfi* Osmanlılar için eşsiz bir imtiyazdı. Topkapı Sarayı'nın Hırka-i Saadet Dâiresi'ndeki Kutsal Emanetler arasında bulunuyordu. Siyah renkli olup Liva-i Saadet veya özgün adıyla "Ukab" olarak isimlendirilmekteydi. Yavuz Sultan Selim'in Mısır Seferi sırasında Mekke Emiri Ebû Berekât, kutsal emanetlerle birlikte göndermişti. Ukab'ın sefere götürülmesi büyük bir ayrıcalıktı. İlk kez 1597 yılında Eğri Seferi'ne götürülmüş ve sancağın yanında seyyid ve şeriflerden 300 kişilik bir "Evlâd-ı Peygamberî" birliği bulunmuştu. Sancak-ı Şerîf Osmanlı Ordusu sefere gitmeden yaklaşık 40 gün önce Hırka-i Saadet Dâiresi'ndeki sandukasından çıkarılarak Bâbü's-Saade Kapısı'ndaki "Künder" (Gönder)ine takılması kanundu. Bu işi büyük bir dinî merâsimle padişah yapardı. Sancak-ı Şerîf, ordu sefere yolcu edildikten sonra Hırka-i Saadet Dâiresi'ndeki yerine konulurdu. Bu merâsim Osmanlı Ordusu'nun seferden zaferle dönüşünde karşılama sırasında da yapılırdı. Sancak-ı Şerîf, Hırka-i Saadet Dâiresi'ndeki yerinden en son 1826 yılında Yeniçeri Ocağı'nın ilgası ırasında çıkarılmıştır.

Mehterhâne

Mehterhâne için "Mehterhâne-i Hümâyûn", "Mehterhâne-i Hâkanî" de denilmiştir. Mehterhâne'nin Osmanlı Devleti'nde hâkimiyet sembolleri arasında olduğu kabul edilmektedir. Osman Bey, Batı Anadolu'da bir uç beyi iken eski Türk geleneklerine uyarak davul ve kös çaldırıyordu. *Münşeât-ı Feridun*'a göre Selçuklu Sultanı Gıyaseddin Mesud, Osman Bey'e gönderdiği bir fermanla onu Söğüt ve havalisinde uç beyi yapmış, hâkimiyet sembolü olarak; tuğ, alem, tabl ve nakkare (mehterân) göndermiştir. Bağımsızlık fermanı, Osman Bey'e Eskişehir'de bir ikindi zamanı gelmişti. Âşıkpaşa-zâde bu olayı şöyle anlatmaktadır: "*İkindi vakti nevbet uruldu. Osman Gazi ayağın durdu. Tâ şimdiye değin kim Âl-i Osman Gazi seferde nevbet urulsa ayağın durulur*". Kâtip Çelebi de benzer bir rivayeti aktarmıştır: "*Alâeddin-i Sânî (doğrusu Mesud)'den tabl, âlem v berat ve kılıç ve hil'at yetişti. Andan erbâb-ı divan ve erkân ve âyan araste olup divân-ı Sultanî mürettep olup Osman Gazi izzet ile ayaküzeri durdu. Bu kaide-i şahane ve kanun-ı*

miare nevbet-i Osmanî bunun üzerine kuruldu. Ol zamandan tâ Sultan Mehmed bin Murad Han zamanına değin resm-i Osmanî bunun üzerine idi. Her bar ki sefere huruç etmiye nevbet vurulursa Padişahlar ayak üzere dururlar ıydlerde (bayramlarda) dahi bu minval üzere idi. Sultan Mehmed Han'dan sonra ayak üzere durmak kat'olundu", âdet-i saltanattır.

Nevbet-i Sultanî olarak mehterhâne çaldırmak dahi bir âdet-i kadîme-i saltanattır. Selçuklulardan Osmanlılara bu adet sürmüştür. Mehterhânedeki çalgı âletlerinin sayıları sınırlı iken zamanla büyüdü ve genişledi ve yalnız saraya, orduya münhasır kalmaktan da çıktı. Her vezir dâiresinde bir mehterhâne bulundurulması âdet oldu. Fâtih devrinden sonra 8 zilzen ile 1 zilzen başından, 8 nekkârezen ile 1 nekkârezen başından, 8 boruzen ile 1 boruzen başından, 8 tablzen ile 1 tablzen başından ve maiyetinde 9 çavuş bulunan iç oğlan başından ibaretti. Bir şey çalmayan 9 çavuşun ellerinde "çevkân" denilen ucu çatal bir değnek bulunurdu. Bu şekilde mehterhânelere dokuz kat denilirdi. Bu hesaba göre bir takım 64 kişiden oluşuyordu.

Mehterhâne'nin birinci zâbiti ve şefi "Mehterbaşı Ağa" idi. Mehterbaşı Ağa zurna çalardı. İkinci zâbiti de "baş mehter ağa denilen "tablzen başı" idi. Diğer âletleri çalanların başlarına da sadece ağa denilirdi. Mehterhâne, her ikindi vakti, vezir mehterhâneleri de ikindi ve yatsı namazları kılındıktan sonra çalardı. Mehterhâne'nin en etkili olduğu an seferlerdeki hücum marşını çaldıkları an olmalıdır. Mehterhâne yeniçeri ocağı ile ilişkili olması 1826 yılında lağvedilmiş, yerine Askerî Bando kurulmuştur.

DİVÂN-I HÜMÂYÛN

Topkapı Sarayında kubbe altında, padişahın başkanlığında toplanan divâna, Divân-ı Hümâyûn denilmiştir. Bu divân, Osmanlı Devleti'nin idare edildiği, bütçesinin hazırlandığı ve kaza mahkemeleri ile sancak ve eyaletlerin divânlarında çözülemeyen şer'î ve hukukî davaların karara bağlandığı en yüksek mahkeme ve idarî makamdır. Divân-ı Hümâyûn, Kanûnî Sultan Süleyman'ın veziriazamı Makbul İbrahim Paşa'nın yaptırdığı kubbeli divânhânede toplanırdı. Buraya kubbe altı veya divânhâne denilirdi. Divân-Hümâyûn'da oturma düzeni *Kanûnnâme-i Âl-i Osman*'da bir diğer adıyla *Fâtih Kanûnnâmesi*'nde belirlenmişti. Veziriazamın sağında vezirler, nişancı, solunda sadreyn ağaları denilen Rumeli ve Anadolu kadıaskerleri ve defterdâr otururdu. Divân toplantısı sabah namazından sonra başlar ve öğleye kadar devam ederdi. Bitirile-

meyen işlerin görüşülmesi *ikindi divanında* devam edilirdi. Divân-ı Hümâyûn müzakeresi o günkü rûznâmeye (gündem) göre bittikten ve Birûn Hazinesi ile Defterhâne veziriazamın mührüyle mühürlenip kapandıktan sonra çavuşbaşı elindeki âsâsını yere vurarak Divânın sona erdiğini bildirir ve divân dağılırdı. Divânda alınan kararların uygulanabilmesi için padişahın onayı gerekirdi. Bu kararlara "irade", "irade-i seniyye" veya "irade-i şâhâne" denilmekteydi. Divân günlerinden pazartesi ve salı günleri, divândan sonra arza çıkmak usuldü. Arz, divân kararlarının padişahın onayına sunulması anlamına gelirdi. Arz yazılı ya da sözlü olurdu. Arza ilk yeniçeri ağası, sonra Rumeli ve Anadolu kadıaskerleri, veziriazam ve vezirler girerdi. Arzdan sonra padişah gerek görürse Divân-ı Hümâyûn'da halledilemeyen konulara ilişkin sadrazamın görüşünü almak için onu bir süre daha bekletirdi. Arz sözlü olursa padişah divân üyelerinin ve veziriazamın açıklamalarını dinler ve gerekli emirleri verirdi. Bundan sonra divân üyeleri yemek yerlerdi.

Divânda idarî işleri veziriazam, arazi işlerini nişancı, şer'î ve hukûkî işleri kadıaskerler, malî işleri de defterdârlar bakarlardı. Divânda alınan kararlar ve görülen işler, *Mühimme*, *Âhkâm*, *Tahvil*, *Ruûs*, *Nâme* ve *Ahidnâme* gibi defterlere kaydedilip, bu defterler veziriazamın mührüyle açılıp kapanan *Defterhâne*'de muhafaza edilirdi.

Divân Üyeleri

Divân toplantılarına *veziriazam*, *vezirler*, *kadıaskerler*, *defterdârlar* ve *nişancı* aslî üye olarak katılırdı. Divân toplantılarına reisülküttab, kapıcılar kethüdası ve çavuşbaşı divân hizmetkârları olarak iştirak erlerdi. Divân hizmetkârları oturmazlar, ayakta dururlardı. Kendilerine ihtiyaç duyulduğu hallerde *Şeyhülislâm*, *Katan-ı Derya* ve *Yeniçeri Ağası* divâna davet edilir ve görüşlerine başvurulurdu. Divânın aslî üyeleri:

Veziriazam

Baş vezir anlamında birinci vezir için kullanılan bir tabirdir. Osmanlı Devleti'nde "vezîr-i 'azâm" için, "baş vezir" anlamında "*sadr-ı 'azâm*" tâbiri de çok yaygındır. Ayrıca "vezir-i evvel", sadr-ı âlî, vekil-i mutlak, sâhib-i mülk ve sâhib-i devlet gibi unvanlar da kullanılmıştır. Devlet-i 'Aliyye'nin ilk kuruluş yılarında vezir sayısı tek iken sadece vezir deniliyordu. Sultan I. Murad devrinde vezir sayısı ikiye çıkarılınca birinci vezire "vezir-i 'azâm" unvanı verilmiştir. Veziriazam unvanını ilk alan vezir Çandarlı Hayreddin Paşa olmuştur.

Veziriazamların tayin ve azillerini belirleyen sembol mühr-i hümâyûndu. Onun padişah tarafından kendisine verilmesi ile tayin edilmiş, geri alınması ile de azledilmiş olurdu. Veziriazamın azli veya ölümü halinde ikinci veya üçüncü vezir sadârete tayin edilirdi. Bazen diğer vezirlerden, hatta eyâlet vezirlerinden bile sadârete tayin edilenler olmuştu. Makbul İbrahim Paşa'nın Has Oda başılığından sadârete yükseltilmesi ise Devlet-i Aliyye'nin ilk iki yüz yılı içerisinde rastlanan nadir bir tayindir. XVII. asırdan itibaren, yeniçeri ağası, emir-i âhur ve kapıcılar kethüdasının da veziriazamlığa tayin edildiği görülmüştür.

Veziriazamlar, padişahın mutlak vekili olmaları itibariyle çok geniş yetkilere sahip olup, icraatında sadece padişaha karşı sorumlu olmuşlardır. *Fâtih Kanûnnâmesi*'nde: "*Bil ki vüzerâ ve ümerânın vezîr-i 'azâm başıdır, cümlenin ulusudur, cümle umûrun vekil-i mutlakıdır ve oturmada ve durmada ve mertebede vezîr-i 'azâm cümleden mukaddemdir*". XVII. asırın ikinci yarısına ait Tevkiî Abdurrahman Efendi kanûnâmesinde ise, din ve devlet işleri, saltanat nizâmının sağlanması, had, kısas, hapis, nefiy, tazir, siyâset cezalarının icrası, dava dinleme, şer'î ve örfî ahkâmı tatbik zulmün bertaraf edilmesi, ülkenin idaresi, eyalet, sancak, timar, tevliyet, imamet, hitabet ve sâire tevcihi, hulâsa bütün ilmiye ve seyfiye mansıblarının verilmesi hususunda bizzat padişah adına vekil-i mutlak olduğu ifade edilir. Veziriazamlar bu kadar yetkiyle donatılmış olmalarına rağmen icraatlarında daima padişahın mutlak otoritesini üzerlerinde hissetmişlerdir. Defterdâr Sarı Mehmed Paşa *Nesayihu'l-Vüzerâ ve'l-Umerâ* adlı eserinde veziriazamların görev ve yetkilerini şöyle sıralamıştır:

(1) Padişahın mutlak vekili olarak divân üyelerinin işlerini murakabe etmek ve ülke nizamıyla ilgi kanûnâmeleri hazırlatıp ilgili mahallere gönderme,

(2) Divân-ı Hümâyûn'da çözümü yetiştirilemeyen işlerin ikindi veya paşa kapısı denilen divânda karara bağlamak,

(3) Payitaht ve tersanenin murakabesi, yâni veziriazamın, yeniçeri ağası, iktisab ağası, İstanbul kadısı ve subaşıyı yanına alarak İstanbul'da halkın zaruri ihtiyaçlarının satıldığı kapanları ve pazar yerlerini teftiş edip, gıda maddelerine haftalık narh koyup esnafı denetlemesi,

(4) İdarî yetkilerini tenkil etmek, Osmanlı Devletini yöneten, seyfiye, kalemiye ve ilmiye zümrelerinin, yâni askerî sınıfın görev yerlerine tayin, terfi ve azillerini padişah adına yapmaktır.

Veziriazamlar, istedikleri zaman huzura çıkma, yabancı elçileri kabul etme, bayramlarda ilmiye dışındaki devlet erkânının bağlılıklarını göstermek amaçlı olarak konağında kabul etme, her hafta yeniçeri ağasını kabul etme, cuma günleri namazdan önce bütün devlet erkânının bağlılıklarını kabul etme, cuma namazına çavuşlar, çaşnigirler ve müteferrikalar eşliğinde gitme, padişahın mühr-i hümâyûnunu taşıma ve sefere gittiğinde beş tuğ taşıma ayrıcalıklarına sahiptirler. Veziriazamlar, kallavî denilen kavuk takarlar, üst tabir edilen dört kollu ağır sırma işleme kaplı samur kürk giyeler, bellerine murassa- süslü hançer takarlardı. Seferlerde kullandıkları büyük çadırlara *otağ-ı âsafî* denirdi. Osmanlı Devleti'nde I. Murad'ın ilk veziriazamı tayin ettiği 1361 yılından 1922 yılına kadar geçen 561 yıllık süreçte -tekrarlar hâriç- 215 veziriazam görev yapmıştır.

Veziriazam Divânları

İkindi Divânı

Veziriazamlar, Divân-ı Hümâyûn'da bitmeyen işleri salı ve cuma günleri dışında kendi konaklarında İkindi namazından sonra topladıkları divânda görüşürlerdi. Bu divâna ikindi divânı adı verilirdi. Veziriazam İkindi Divânında çözülemeyen meseleleri Divân-ı Hümâyûn'a havale ederdi. Padişahın mutlak vekili olarak ona sunulması lüzum görülmeyen konular İkindi Divânında görüşülebilir ve çözülebilirdi. Divân-ı Hümâyûn üyeleri İkindi Divânı gündemi kendilerini ilgilendiriyorsa katılırlardı. XVIII. asra kadar veziriazamların devlet işlerini yürüttükleri resmî bir konakları yoktu. Her veziriazam ikindi divânını kendi konaklarında yaparlardı. IV. Mehmed, 1654 yılında Alay köşkü karşısında yer alan Halil Paşa Sarayı'nı bu iş için ayırdı. III. Ahmed devrinde Fatma Sultan'ın Cağaloğlu'ndaki sarayı hükümet konağı olarak ulanılmaya başlandı. Paşa Divânı'na önceleri Bâb-ı Âsafî Tanzimat'tan sonra Bâb-ı Âlî denilmeye başlanmıştır.

Çarşamba Divânı

Çarşamba Divânı, her Çarşamba sabahı pâyitaht İstanbul'un meselelerini görüşmek üzere Sadrazamın başkanlığına toplanan divândır. Veziriazam, her Çarşamba sabahı İstanbul ve Bilâd-ı Selâse denilen Eyüp, Galata ve Üsküdar kadıları ile kendi divânhanesinde bir araya gelirdi. Kadıların Divânhâne'ye gelmelerinden hemen sonra veziriazam da selimî kavuk ve erkân kürküyle Divânhâne'ye çıkardı. Bu sırada Mehterhâne'nin nevbet çalması âdettendi. Bu divânda

İstanbul halkının şer'î ve örfî şikâyetleri görüşülürdü. Ayrıca İstanbul'un iaşe, asayiş, temizlik, su, ulaşım ve yangın gibi meseleleri burada ele alınıp çözümler üretilir, alınan kararlar da veziriazamın mührüyle onaylandıktan sonra, ilgili yerlere havale edilirdi. Divân-ı Hümâyun Çavuşları ve tezkireciler de divânda vazifelerini yaparlardı. Ayrıca İstanbul'da bulunan beylerbeyi ve sancak beylerinin Çarşamba divânı öncesi veziriazama ziyaretleri adetti. Çarşamba divânı, XIX. asrın ortalarında Bâb-ı Âlî'de yapılan reformlar sırasında kaldırılmıştır.

Cuma Divânı

Cuma günü sabah veziriazamın başkanlığında kurulan divândır. Bu divâna "Huzur Murafaası" da denilmiştir. ***Fâtih Kânûnnâmesi***'ne göre şer'î ve örfî davalar padişahın mutlak vekili olan veziriazamın huzurunda görüşülür ve karara bağlanırdı. Cuma günleri sabah namazından sonra kadıaskerler "örf" denilen büyük kavuklarını giyerek veziriazamın konağına, yâni Bâb-ı Âsafî'ye gelirler ve divânhanede yerlerini alırlardı. Divânda veziriazamın sağında Rumeli, solunda da Anadolu kadıaskeri otururdu. Anadolu kadıaskerinin yanında ayakta büyük tezkireci, çavuşbaşı, çavuşlar kâtibi ve diğer divân çavuşları ve bunların alt tarafında muhzır ağa ile bostancılar odabaşısı, kethüda yerleri, cebeci ve topçu çavuşları dururlardı. Bunların dışında muhzır ağanın maiyeti olan muhafız yeniçeriler de divânhâne merdiveninin aşağısında yer alarak verilecek emri beklerlerdi. Divânda, davanın görülmesi, davacı ile davalının yüzleştirilmesi ve dinlenmesi biçiminde olurdu. Bunun için Cuma divânına "Huzur Murafaası" denilmiştir. Dava tek celsede karara bağlanırdı. Cuma divânlarında kadıaskerlere yemek verilirdi. Yemekten sonra araştırma ve incelemeye ihtiyaç duyulan davalar üzerinde bir süre daha çalışıldıktan sonra kazaskerler divândan ayrılırlardı. Cuma divânlarına veziriazamlar XIX. asrın başından itibaren, iş yoğunluğu sebebiyle katılmamışlardır. Bundan sonra cuma divânlarına şeyhülislâmlar nezâret etmeye başlamıştır.

Vezirler

Osmanlı Devleti'nin ilk devirlerinde padişahın devlet işlerinde yardımcısı iken zamanla iş yükün artmasıyla sayıları artmış ve içlerinden en kıdemlisinin veziriazam olmasıyla ona yardımcı olan devlet adamlarına verilen bir payedir. Osmanlı Devleti'nin kuruluş döneminde bir vezir vardı. I. Murad devrinde biri veziriazam olmak üzere iki, Yıldırım Bâyezid devrinde üç, II. Murad devrinde

dört vezir oldu. Bu sayı Kanunî'nin son yıllarında yediye ulaşmıştır. XVI. Asrın sonlarına doğru defterdâr, nişancı, kaptan paşa ve büyük eyalet beylerbeylerine de vezirlik pâyesi verilmesi sebebiyle sayılarının 1596'da 16'ya, 1599'da 23'e çıktığı ve statülerinin dâhil ve hâriç olarak ikiye ayrıldığı görülmüştür. Bunlardan Divânda görev yapanlara dâhil (kubbe) vezirleri, vezir rütbesi ile büyük eyaletlere beylerbeyi olarak tayin edilenlere de hâriç vezirleri denilmiştir. Bu kadar çok vezirin olması devlete büyük yük getirdiğinden, XVII. asırda sayıları tedricen azaltılmış, Köprülü Mehmed Paşa sayılarını yediye düşürmüş, XVIII. asrın başlarında da üçe indirilmiştir. Divân-ı Hümâyûn'un bütün yetki ve görevleri Bâb-ı Âlî'ye devredildiğinden, 1731 yılından itibaren kubbe veziri tayini yapılmamıştır. Bir paye olarak büyük eyâlet valilerine ve -nezâretlerin ihdasından sonra- nâzırlara verilme geleneği imparatorluğun sonuna kadar sürmüştür.

Divânda veziriazamın sağında kıdem sırasına göre otururlardı. Anadolu ve Rumeli beylerbeylik görevlerinden sonra kubbe veziri tayin edilirlerdi. Veziriazamın gitmediği seferlerde *seraskerlik* görevi tecrübeli vezirlerden birine verilirdi. Vezir bu görevi sırasında veziriazamın yetkilerine haizdi. Yaşının ilerlemesi, görevi kötüye kullanması ve görevde yetersizliği gibi sebeplerle azledilirlerdi. Görevden alınan vezirlerin vezirlik alâmeti olan tuğ ve sancağı geri alınırdı. Fâtih Kanûnnâmesi'ne göre vezirlere bir milyon ile 200 bin akça arasında değişen miktarlarda haslar verilirdi. Vüzerâ haslarını vüzera hassı voyvodası idare ederdi. Aycıca vezirler, ağnam vergisi ile padişaha gelen hediyelerden hisse alırlardı. Emekliye sevk edilenlere de arpalık verilirdi.

Kadıaskerler

Kadıasker, ordu kadısı demek olup önceleri sadece ordunun şer'î ve örfî davalarına bakmakla görevli iken zamanla sivil halkın da işlerine bakmışlardır. Bu müessese ilk kez I. Murad devrinde 1361 yılında ihdas edilmiştir. İlk kadıasker de Bilecik, İznik ve Bursa kadılıklarında bulunmuş olan zamanın en büyük âlimi Çandarlı Kara Halil'dir. Fâtih devrinin son yıllarına kadar Divânda tek kadıasker bulunuyordu. 1477 yılında Veziriazam Karamanlı Mehmed Paşa, Fâtih'e ülke sınırlarının genişlemesi münasebetiyle bir kadıaskerin yeterli olmadığını söylemesiyle Fâtih, mevcut Kadıasker Müslihiddin-i Kastalanî'yi Rumeli Kadıaskerliğine, İstanbul kadısı Hacı Hasanzâde Muhyiddin Mehmed Efendi'yi de Anadolu Kadı-

askerliğine tayin etmesiyle kadıasker sayısı ikiye çıktı. Yavuz Sultan Selim'in Çaldıran ve Suriye seferleri sonucu *Arap ve Acem Kadıaskerliği* adıyla üçüncü bir kadıaskerlik ihdas edildiyse de iki yıl sonra 1518 yılında bu bölge Anadolu kadıaskerliğine bağlanmıştır.

Kadıaskerler divânın tabiî üyesiydi. Teşrifatta vezirlerin hemen arkasında önce Rumeli Kadıaskeri daha sonra Anadolu kadıaskeri yer almaktaydı. Kadıaskerliğe mevleviyet denilen yevmiyesi 500 akça olan kadılıklardan getirilirdi. Vazife müddetleri XVII. asıra kadar iki yıl olup, daha sonra bir yıla indirilmiştir. Süresini dolduran kadıasker mezul olur, yerine başkası tayin edilirdi. Anadolu kadıaskeri, terfi edince Rumeli kadıaskeri, Rumeli kadıaskeri terfi edince Şeyhülislâm olurdu. Rumeli kadıaskeri, Divân-ı Hümâyûn'da görüşülemeyen şer'î ve örfî davaları, veziriazam ile İkindi Divânında dinler ve karara bağlardı. İş yoğunluklarında bu divâna Anadolu kadıaskeri de çağrılırdı. Kadıaskerler, divân toplantılarından sonra yeniçeri ağasından sonra padişaha arza girerler, tayin edilecek yevmiyeleri 50 akçenin üzerindeki müderris ve kadılarla ilgili mütalaalarda bulunurlardı. Ayraca Salı ve Çarşamba günleri hariç diğer günler kendi konaklarında divân kurarak sorumlu oldukları bölgelerle ilgili işleri yürütürlerdi. Yanlarında tezkereci, ruznâmeci, matlabcı, tatbikçi, mektupçu ve kethüda çalışırdı. Ayrıca davalı ve davacıları divâna getiren yirmişer adet muhzır bulunurdu. Kadıaskerler, ordu da dini temsil ederler, padişahların sefere çıkması halinde sefere katılırlar, padişah sefere gitmiyorsa, onlar da katılmaz ve yerlerine "ordu kadısı" tayin edilirdi. Divân-ı Hümâyûn'da görülen işler Bâb-ı Âli'ye bırakılınca kadıaskerler cuma günleri Bâb-ı Âli'ye giderler, burada Veziriazamın başkanlığında yapılan, *huzur murafaası* denilen toplantıya katılırlar ve davalara bakarlardı. 1838 yılından itibaren Şeyhülislâmlık bünyesine katılan bu kurum bir ilmiye makamı ve payesi olarak Osmanlı Devleti'nin sonuna kadar devam etmiştir.

Defterdar

Defter ile *dâr* kelimelerinden teşekkül etmiş bir tâbir olup, "*defter tutan*" demektir. Şark İslâm devletlerindeki *mustavfî*'ye Osmanlılar *defterdâr* demişlerdir ki, bugünkü *mâliye bakanı*na tekâbül eder ve İlhanlıların *daftardârî-i memâlik*'inden alınmıştır. Osmanlı Devleti'nde defterdar tabiri XIV. asrın sonlarında, I. Murad zamanında kullanılmaktadır. Bu süreçte Osmanlı mâliye teşkilâtının temeli atılmış, zamanla teşkilât gelişimini sürdürmüştür. *Fâtih Kânûnnâmesi*ne göre,

"defterdâr padişah malının vekili" olarak gösterilir, hazîne-i birûn denilen devlet hazinesi ile maliye kayıtlarını ihtiva eden hâzine-i evrakın (defterhâne) açılıp kapanması defterdârın huzurunda olurdu. Divânın aslî üyelerinden olan defterdâr, sadece salı günkü divân sonunda arza girer ve kendi dairesiyle ilgili bilgileri verirdi. Ancak padişahın huzurunda okuyacağı telhîs hakkında daha önce veziriazâm ile görüşür ve onun olurunu alırdı.

XV. asrın son yarısına kadar Osmanlı Devleti'nde bir baş defterdâr ile onun maiyeti olarak hazine ve mal defterdârı vardı. Bütün mâlî işlerden *baş defterdâr* sorumuydu. Ülkenin genişlemesiyle II. Bayezid zamanında iki yeni defterdâr tayin edildi. Rumeli'deki haslar ile mukataalara bakana *baş defterdâr* veya *Rumeli defterdârı*, Anadolu'daki haslar ile mukataalara bakana da *Anadolu deferdârı* denildi. Yavuz Sultan Selim'in doğu Anadolu ile Suriye'yi ele geçirmesi ile Halep'te *Arap ve Acem defterdârlığı* ismi ile yeni bir defterdârlık kuruldu. XVI. asrın ortalarında da Anadolu ve Rumeli defterdârlıklarına bağlı olan yalılar (sâhil bölgeler) ile İstanbul mukataaları ayrılmak suretiyle, devlet merkezinde, *şıkk-ı sânî* unvanı ile, yeni bir defterdârlık daha ihdâs edildi. III. Mehmed zamanında Tuna nehri havzasındaki haslara bakmak üzere Şıkk-ı sâlis (veya Macaristan) defterdârlığı kuruldu ise de çabuk kaldırıldı. Yine XVI. asrın son yarısı içinde (1574'ten evvel) mâli zaruretler sebebiyle *Arap ve Acem defterdârlığı* dağıtılarak, Diyabekir, Şam, Erzurum, Trablus ve Halep eyaletleri için *beş kenar deferdârlığı*, 1584'te de Anadolu defterdârlığı içindeki Anadolu, Karaman ve Sivas eyaletlerinin mâli işleri bu defterdârlıktan ayırılarak *üç kenar defterdârlığı* kuruldu. Ancak bu defterdârlıklar da kısa süre sonra kaldırılacaktır. XVII. asrın ortalarından itibaren defterdârlar; *şıkk-ı evvel, şıkk-ı sâni* ve *şıkk-ı sâlis* isimleri ile anılmışlardır. XVIII. asrın sonlarında III. Selim tarafından kurulan Nizâm-ı Cedîd ocağının giderleri için oluşturulan Nizâm-ı Cedîd hazinesine memur edilen *şıkk-ı sânî defterdârı*, Nizâm-ı Cedîdin kaldırılışıyla beraber lağvedildi. *Şıkk-ı sâlis defterdârı* 1804 yılında tersane hazinesine bakıyordu. Defterdârlık 1838 yılında kaldırılıp yerine *Maliye Nezâreti* kuruldu.

Osmanlı Devleti'nde bütün defterdârlıklar mâlî işlerde müstakil olmakla birlikte, eyaletlerdeki kenar defterdârlardan gelen ve sorulan işler hakkında padişaha mârûzatta bulunmak *baş defterdâr*a ait bir yetkiydi. Baş defterdâr bu yönden diğer defterdârların âmiri konumundaydı. Bayram tebriklerinde padişah vezirlere olduğu gibi

defterdâra da ayağa kalkardı. *Fâtih Kanûnnâmesi*'ne göre defterdârın divândaki yeri kadıaskelerin alt tarafıydı. Defter emîni, şehr emîni ve reisülküttab defterdâr olabiliyordu. Baş defterdârın derecesi Rumeli beylerbeyi düzeyindeydi. Verilecek has miktarı 600.000 akça, emeklilik halinde 90.000 akça arpalık verilmesi hükümdü.

Nişancı

Nişancı, Divân-ı Hümâyûn'un tabii üyelerinden olup, Osmanlı kaynaklarında tevkiî, tuğraî veya muvakkî isimleriyle de anılmaktadır. Nişancı tâbiri "nişan" deyiminden çıkmıştır. Nişancıya, ferman, ber'at ve nâme-i hümâyûn gibi padişah hükümlerine tuğra çeken anlamında "tuğrakeş" de denilmiştir. Osmanlı padişahlarının imzasına kısaca nişan veya tuğra denildiği gibi, diplomatik yazışmalarda Nişân-ı Hümâyûn, Nişân-ı Şerîf, Tevkî'-i Hümâyûn, Alâmet-i Şerîfe, "Nişân-ı Şerîf-i âl-i şân-ı Sultânî ve tevkî'-i refî'-i Hümâyûn" olarak da adlandırılıyordu.

Padişahın buyruklarına tağra çekmek çok önemli bir görevdi. Bu görevi nişancılar yapmaktaydı. Nişancılar, derece ve rütbe itibariyle defterdârlar ile aynı iseler de protokolde defterdardan sonra geliyorlardı. Bu durum Fâtih Kanûnnâmesi'nde şöyle belirtilmiştir: "*Evvelâ vüzerâ oturub bir cânibe kadıaskerler onların altına defterdârlar oturalar ve ol bir cânibe nişancı oturur*". Derecesine ilişkin de; "*ve nişancının mertebesi eğer vezâret ve beylerbeylik ise defterdârlara tasaddur (üstün) eder ve eğer sancak ile nişancı ise defterdârdan aşağı oturur*".

Kanunnâmelere göre nişancılar, Tuğra-i Şerîf hizmetiyle memurdur. Memurlar kanûna ait hükümleri yazar, mümeyyizi (yardımcısı) düzelttikten sonra nişancı tuğrasını çekerdi. İ. Hakkı Uzunçarşılı, Nimeti Efendi ve Abdurrahman Efendi kanûnnâmelerine dayanarak nişancının görevlerini beş başlıkta toplamıştır. Buna göre;

Ferman ve beratlara hükümdar adına tuğra çekmek,

Devlet nizamını temin eden kanunların çıkarılmasında öncülük etmek,

Has, zeâmet ve timar gibi dirliklerin dağıtımında veziriazama yardımcı olmak,

Divân işlerinin düzenli çalışmasını sağlamak,

Padişahın, yabancı devlet başkanlarına yazacağı mektup suretlerini yazmak ve müslüman devlet başkanlarından gelen mektupları tercüme etmek.

Osmanlı Devleti'nde nişancılık hizmetinin Orhan Gazi devrinden itibaren var olduğu, Sultan Orhan ve halefl erinin tuğralarının mevcudiyeti bilinmektedir. Fuad Köprülü, nişancılık kurumunun eski Türk devlet teşkilâtından yararlanılarak ortaya çıktığını ve ilk Türk-İslâm devletlerinden de Osmanlılara kadar intikal ettiğini belirtmektedir. Ancak nişancıya ait sarih bilgileri, ilk Osmanlı teşkilâtında, bu memuriyetin vazife ve sorumluluklarını, toplu halde Fâtih kanûnnâmesinden öğrenmekteyiz. Nişancılar, XVI. asrın başlarına kadar ilmiye sınıfı mensupları arasından kalemi kuvvetli olanlar arasından seçilirdi. Fâtih Kanûnnâmesine göre nişancıların "dâhil" ve "sahn" müderrisleri arasından seçilmeleri kanundu. Padişah mektuplarının yazımı işi XVI. asırda reisülküttaplara verilince, nişancıların görevi daraldı ve XVII. asırdan itibaren de nâme, ber'at ve ahidnâme işlerinin Divân kâtiplerine verilmesi, XVIII. asırdan itibaren önemini yitirmesine sebep olmuş, ancak teşrifattaki yerini korumuşlardır. Nişancılık görevi 1836 yılında kaldırılarak bu görev *defter eminliği*ne verildi. Nişancılık adı bir süre daha *tuğra-nüvislik* şeklinde kullanıldı. Bu dönemde önemli işlere ait fermanlara tuğrayı, *Bâb-ı Âli*, diğer işlere ise *defter eminliği* çekti. 1838 yılında *Bâb-ı âli tuğracılığı* ile *defter eminliği* birleştirilerek *Bâb-ı Âlî tuğra nüvisliği* kuruldu. Tanzimat'tan sonraki devlet teşkilâtında nişancılığın vazifelerinin aslî bir kısmını *mâbeyin baş-kâtipliği*, bir kısmını reisülkküttâblıkın yerini almış olan *hâriciye nâzırlığı*, bir kısmını da *maliye ve defter-i hâkânî dâireleri* üstlenmiştir.

Divân-ı Hümâyun Kalemleri

Reisülküttâb

Kâtiplerin reisi manasın gelir. Fiilen Divân-ı Hümâyûn üyelerinden olmasa da, kedisinin tahrir ve divân muamelatındaki vukufu itibariyle ehemmiyeti büyüktür. Nişancıya tâbi olarak çalışırdı. Divânda muamelesi görüşülecek evrakı veziriazamın önünde okumak, divânda karar alınan kanuna ait raporları yazmak başlıca görevlerindendir. XVII. asrın sonlarında Divân-ı Hümâyûn toplantılarının ehemmiyetini kaybetmesi işlerin İkindi divânına intikal ettiği süreçte reisülküttabın nüfuzu artmıştır. Bu dönemden itibaren divân görüşmelerinde devlet işleri hakkında görüş bildiren üyeler arasında yer aldığını görüyoruz. Özellikle sadrazamın dış ilişkilere ait konularda en fazla yararlandığı makam olmuştur. Reisülküttâb, siyasi işlerde, murahhaslık hizmetlerinde ve ecnebi sefirlerle yazışmalarda hep etkin olmuştur. Bu itibarla Sultan II. Mahmud 1836 yılında

reisülküttaplık ve teşkilâtını Umûr-ı Hariciye Nezâreti'ne dönüştürmüş, reisülküttabı da Hariciye Nâzırı tayin etmiştir.

Reisülküttaplar terfî ettiklerinde elli akça yevmiye ve sancak beyi payesiyle maiyetinde oldukları nişancılığa yükseltilirdi. Reisülküttaplığa da tezkirecilikten geçilirdi. Divân-ı Hümayûn toplantıları zamanında reisülküttab veziriazamdan önce divâna gelir, müzakereden önce divânhaneye girip kanûnnâmedeki gibi kemâl-i edeple yürüyüp veziriazamın sağ tarafına telhis kesesini bırakır, bir söyleyeceği varsa yavaşça kulağına söyler ve yerine dönerdi. Reisülküttaplar diğer divân hocaları, yani *Beylikçi*, *Tahvil*, *Ruûs* ve *Amedî* kalemi müdürleri gibi, softtan üst elbisesi ve lokmalı pamuklu iç kaftanı ve başına da mücevveze denilen kavuk giyerdi. Divân-ı Hümâyûnun aslî kalemleri olan *Beylikçi*, *Tahvil*, *Ruûs* ve *Amedî* kalemleri reisülküttâba tâbi olarak çalışmaktaydılar.

Aslî Kalemler

Beylikçi Kalemi

Beylikçi, Divân-ı Hümâyûn'a bağlı beylikçi, ruûs ve tahvil kalemlerinin âmiri ve reisülküttabın yardımcısıdır. Beylikçi kalemi ise, başında beylikçinin bulunduğu, reisülküttaba bağlı en önemli kalemdir. Bu kalemin âmirine Beylikçi Efendi denilmiştir. Kelimenin aslı bitikçiden gelmiş olabileceği tahmin edilmiştir. Bu dâirenin tam olarak ne aman kurulmuş olduğu bilinmemekle birlikte, adı farklı olsa bile, divânın teşkil ettiği tarihten beri mevcut olması muhtemeldir. Şer'î saha dışında divândaki bütün muamelâtın düzenlenmesi, divân defterlerinin tutulması, ahidnâme, ferman, hatt-ı hümâyûn ve nâme-i hümâyûnların hazırlanması ve kontrolü bu dâirenin görevleri arasındadır. Devlet muamelâtı Divân-ı Hümâyun'dan önce Paşa Kapısı'na daha sonra Bâbıâli'ye intikal edince beylikçiliğin de önemi artmıştır. Divân-ı Hümâyûn'da görüşülüp karara bağlanan konuların müsveddeleri kalemde hazırlanır, belikçinin ve reisülküttabın kontrolünden geçtikten sonra temize çekilir, tuğra için nişancıya gönderilirdi. Yabancı devletlerin elçilerinden Hariciye Nezâreti'ne gelen evrak önce Beylikçi Kalemine gelir, Beylikçi, "muktezâ" işareti koyarak ilgili birime havale ederdi. 1873 yılında Beylikçi Kalemi kesedar ve mümeyyiz idaresinde kanun memuru, iki mukabeleci, iki hulâsa memuru, başdefteri ve birçok kâtipten oluşuyordu. Görevliler üç sınıf halinde kırk kişiye ulaşmaktaydı. Beylikçiler, Umur-ı Hariciye Nezâreti kuruluncaya kadar reisülküttabın başyardımcısı iken, reisülküttabın Hâriciye Nâzırı olmasıyla

1837 yılında sadarete bağlanmış ve İmparatorluğun sonuna kadar devam etmişlerdir.

Tahvil Kalemi

Tahvil, sefere iştirak etmemek veya ölüm sebepleriyle boş kalan timar ve zeâmetlerin başka birine verilmesi yerine kullanılan bir tabirdir. Tahvil kalemi merkezden tayin edilen vezir, beylerbeyi, sancakbeyi ve mevleviyet dereceli vilâyet kadılarının ber'atları ile timar ve zeâmetlerin kayıtlarını tutan kalemdir. Bu kaleme, *nişan* veya *kese kalemi* de denilmiştir. Tahvil kaleminin âmiri *tahvil kesedarı* idi. Bir kimseye zeâmet ve timar verildiği zaman kayıtlar Defterhâne'de derkenâr olunarak Divâna gelen arz üzerine "mûcebince tevcih olunmak buyruldu" yazılıp *tahvil kalemi*ne gönderilir, bu kalemde tahvil hükmü yazılır, bu hükme binâen de *Defterhâne*den berat tezkiresi verilir ve son olarak *Divân Kalemi*'nde bunun beratı yazılırdı. Tahvil kalemindeki muamelâtı *tahvil kesedarı*, yardımcısı *mümeyyiz* ile *mübeyyiz* ve *mülâzım* adı verilen memurlar tarafından yerine getirilirdi.

Ruûs Kalemi

Ruûs, Arapça baş manasına gelen re'sin çoğulu bir kelimedir. *Ruûs kalemi*, Divân-ı Hümâyûn'un en önemli dairelerinden olup, vezir, beylerbeyi, sancakbeyi, mevleviyet dereceli vilâyet kadıları, timar ve zeâmet sahipleri hâriç, devlet hizmetinde bulunan görevlilerin tayin ber'atları ile vazife tevcihlerine ait belgelerin hazırlandığı ve bunlara dair kayıtların tutulduğu kalemdir. Bu çeşit görevlilerin tayin muamelelerini gösteren belgeye *ruûs*, bu muamelelerin kayıtlarının tutulduğu defterlere de *Ruûs Defterleri* denilir. Ruûslar üç çeşitti.

Ruûs kalemi ruûsları: Şeyhülislâm ile Bilâd-ı Selâse (Eyüp, Galata ve Üsküdar) kadılarının, Bâbüsaâde ağasıyla Yeni Saray ağası, Enderun serkilercisi nezâretinde olan evkaftaki vazife sahiplerinin, Anadolu'daki vakıflara ait vazifelerin ve kale muhafızı neferlerin ruûsları.

Ordu Ruûsları: Sadrazam nezâretinde olan vakıflara, seferde olan Kapıkulu süvari bölüklerine, cebeci, topçu, top arabacı, ulûfeli müteferrikalara ait ruûslardı ki, bunları sefer zamanı sadrazam inha ederdi.

Rikab Ruûsları: Rikâb ruûsları iki kısımdadır. Birincisi *küçük ruznamçe ruûslarıdır* ki, bunlar kapıcılar, avcı bölükleri, Divân-ı Hümâyûn kâtipleri, çaşnigirler, İstanbul'da bulunan divân çavuşları ve müte-

kâid müteferrika ruûslarıdır. İkincisi ise Piyade ruûslarıdır ki, bunlar; saray aşçıları, alemdârlar, mehterân, Divân-ı Hümâyûn sakaları, hassa çamaşırcıları, saraya mensup ehl-i hiref (sanatkârlar), Esi Saray tabip ve cerrahları, esnaf kethüdaları ve mukataa kâtiplerine ait ruûslardı.

Ruûs kalemi oldukça kalabalıktı. XVIII. asrın son yarısında kâtip, şagirt ve şerhli isimleriyle anılan mülâzım kayıtların sayıları yüz ellinin üzerinde olduğu kayıtlara yansımıştır.

Âmedî Kalemi

Amedî kaleminin reisine Amedî, Amedci veya Âmedî-i Divân-ı hümâyûn denirdi. Tanzimat'tan önce doğrudan reisülküttaba bağlı olup, onun veziriazam namına yazdığı bütün yazıları kaleme alan kişiydi. Aynı zamanda reisülküttabın yabancı elçiler ile yapılan görüşme veya müzakerelerde hazır bulunur, bu müzakerelerin zaptını tutardı. Hâcegânlık rütbesine hâizdi. Yeni verilen timar ve zeâmetler için reisülküttab harçlarını o tahsil eder, "tahsil olundu" anlamında farsça "âmed" kelimesi ile işaret olunduğu için, bu işi yapana da amadcî olarak isimlendirilmiştir. Amedîcilik vazifesi daha eski olmakla beraber, XVII. asrın sonu XVIII. asrın başında ihdas edildiği kabul edilmektedir. Bu kalemin vazifesi Tanzimat'tan sonra genişlemiş ve daha da önem kazanmıştı. Amedci, devlet dairelerinden sadarete gönderilen ve buradan da mabeyne gönderilen evrakın kayıtlarını tutmak ve mâbeyn başkâtibine göndermek, padişaha arz olunan ve buradan sadârete arz olunan irade-i seniyyeleri kaydetmek vazifeleri yerine getirirdi. Amedci Bey, Âmedî-i Divân-ı Hümâyûn kaleminin en büyük âmiri olup, Ricâl-i Bâbıâlî'nin beş büyük memurdan biriydi. Ayrıca saray ile haberleşmeye memur olması itibariyle sadâretin en itibarlı kalemi olmuştu. İkinci Meşrutiyet'in ilanından sonra İttihat ve Terakkî hükümeti, *Âmedî-i divân-ı hümâyûn* unvanını *Meclis-i Vükelâ ve Maruzât kalemi baş kâtipliği*'ne dönüştürdü ise de, bilâhare 1912'de Şûrâ-yı Devlet, eski unvanına iade etti.

Bağlı Kaleler

Teşrifât Kalemi

Osmanlı Devleti'nde teşrifât kalemi, Kanunî Sultan devrinde ihdas edilmiştir. Mûtat merâsimlerde törene katılanların bulunacakları yerleri belirlemek ve merâsimlerle ilgili işlemleri yürütmekle görevli dairenin adıdır. Dairenin amirine "teşrifatçı" veya Teşrifâtî-i Divân-ı

Hümâyûn" denilirdi. Merâsim zamanı, kabulün gün ve saatleri Teşrifât Defterleri'ne yazılırdı. Saray seremonisini, merâsimleri bilmesi gereken teşrifâtçı, gerek Saray ve Divân-ı Hümâyûn'da ve gerekse Paşa Kapısı'nda yapılan merasimleri Teşrifât defterlerine göre protokolü tatbik ederdi. Divânda ulûfe dağıtılması, elçi kabûlü, ziyaretler, Mısır Hazinesinin gelişi sırasındaki merâsim, Padişah cülûsu, şehzâdelerin sancağa gönderilmesi, bayramlaşma, Donanma-yı Hümâyûn'un denize açılması veya bir geminin denize indirilmesi, Ordu-yı Hümâyûn'un sefere çıkması, Sürre-i Hümâyûn'un gönderilmesi, ayrıca veziriazamın dairesindeki merasimler teşrifatçının görevleri arasında yer almaktaydı.

Teşrifât kalemi önceleri Divân-ı Hümâyûn'a bağlı iken III. Ahmed zamanında Paşa Kapısına nakledilmiş ve Sadâret Kethüdalığı'na bağlanmıştır. Teşrifât kalemi, Tanzimat'tan sonra teşrifât dairesi olarak anılmıştır. Teşrifât kaleminde *teşrifâtçı*nın dışında *teşrifât halîfesi*, *kesedâr* ve *kaftancıbaşı* gibi görevliler çalışmaktaydı. Teşrifât halîfesi ve kesedârı, saray ve devlet merâsiminin sicillerinden sorumlu, kaftancıbaşı da padişah veya sadrazamın kabul ettiği kişilere giydirilecek kaftanda sorumluydu. Tanzimat'tan sonra teşrifâtçı, teşrifât nâzırı olmuştur.

Vak'anüvislik Kalemi

Vak'anüvis Osmanlı merkez teşkilâtında vazifeli devlet tarihçisine verilen unvandır. Vak 'anüvis, kendilerinden önce yazılanları tedvîne ve hizmette bulundukları zamanın hâdiselerini tahrîre memur edilerek Osmanlı tarihinin telifine görevlendirilmişlerdir. Tarihin lüzum ve faydası anlaşıldığı devirlerden itibaren vak'alar resmî memurlar tarafın tutturulmuş ve vakayi'nâmeleri birer vesika olarak eski nesiller yenilere bırakmıştır. Genel kabule göre Osmanlı Devleti'nde XVIII. asrın başından itibaren Divân-ı Hümâyûn'a bağlı bir vak'anüvislik kalemi mevcuttur. Günlük olarak olayları kronolojik sıraya göre kaydeden kişiye vak'anüvis, onun yaptığı işe vak'anüvislik, bulunduğu daireye de vak'anüvislik kalemi deniliyordu. Vak'anüvis Divân-ı Hümâyûn'da diğer bütün kalemlerin de bağlı oluğu reisülküttaba bağlı olarak çalışıyordu. Şu halde vak'anüvis, beylikçi, tahvil, ruûs ve amedî kalemlerine gelen gizli olmayan evraktan kendisine verilenleri kaydediyordu. Vak'anüvisliğe tayin edilen bir kişinin ilk yapması gereken iş, kendisinden önceki vak'anüvisin tuttuğu kayıtları bir tarih kitabına dönüştürmek olmuştur. Osmanlı Devleti'nde tayin edilen ilk resmî vak'anüvis Ha-

lepli Mustafa Naima Efendi (1655- 1716)'nin olduğu kabul edilmektedir. Naima tarihini Amcazâde Hüseyin Paşa'nın emriyle yazmış ve adını *"Ravzatü'l- Hüseyin Fî Hülâsât-ı Ahbari'l- Hafikîn"* koymuştur. Naima'dan sonra Rifat, Raşid, Küçük Çelebi-zâde Âsım, Sâmi, Şakir, Re'fet, Hıfzı, Suphi, İzzî, Şefik, Rami, Hâkim, Mehmet Said, Musa zâde Ubeydullah, Behçetî, Süleyman Molla, Enverî, Edip, Halil Nuri, Vâsıf, Pertev, Âmir, Mütercim Âsım, Şani zâde Ataullah, Esad, Mehmed Recai efendiler ile Ahmed Cevdet Paşa, Lütfi ve Muallim Naci efendiler ve son olarak da Abdurahman Şeref Bey (1853-1925) sırasıyla vak'anüvislik yapmışlardır. İlk vak'anüvis Mustafa Naima Efendi'den, son vak'anüvis Abdurrahman Şeref Bey'e kadar, iki asırdan bir çeyrek asır fazla süren bu kalem, Osmanlı Devleti yıkılınca sona ermiştir. Naima, Ahmed Cevdet Paşa ve Abdurrahman Şeref Bey istisna edilirse, diğer vak'anüvisler, günlük olayları, bir tarihçi gibi değil de, kendilerine verilen belgeleri olduğu gibi aktarınca, belge neşrine dönüşmüştür. Dahası devlet, gizlilik derecesi yüksek pek çok belgeyi vermediğinden, tutulan vakayinamelerin değerini düşürmüştür.

Divân-ı Hümâyûn Hocaları

Osmanlı kaynaklarında "hâcegân-ı divân-ı hümyûn" olarak da isimlendirilmektedir. *Hâcegân-ı divân-ı hümyûn*, Divân-ı Hümâyûn ve Paşakapısı'ndaki kalemlerin âmirleri ile kapıkulu ocaklarının kâtipleri, tersane emini, şehremîni, arpa, matbah ve darphâne eminleri, mâliye kâtipleri, teşrifatçı, tophane, baruthâne gibi kurumların âmir, emîn ve nâzırları için kullanılan ortak tâbirdir. Bu tabir Osmanlı klasik çağında daha çok Divân-ı Hümâyûn kalemlerinin âmirleri için kullanılırken âmânla yukarda bahsedilen bilimlerin âmir, emîn ve nâzırları için de kullanılır olmuştur. XVIII. asırdan itibaren taşra teşkilâtında görev yapan vezir pâyeli beylerbeylerin hizmetindeki divân efendileri de bu adlandırmaya dâhil edilmiştir. Divân-ı Hümâyûn hocaları XVIII. asırda dört sınıfta kategorize edilmiştir. Birici sınıf hâcegân üç defterdâr, nişancı, reisülküttâb ve defter emînlerinden oluşuyor ve bir yıl için tayin edilirdi. İkinci sınıf hâcegânı mâliye dâiresinden küçük rûznâmeci, başmuhasebeci ve Anadolu muhasebecisinden oluşmaktadır. Üçüncü sınıfı tersane emîni ile sarayın Birûn ağalarından olan şehremîni, darphâne emîni, arpa emîni ve masraf-ı şehriyârî kâtibi'nden meydana getirmekteydi. Dördüncü sınıf hâcegân ise otuzsekiz kişi olup yirmi ikisi maliye kalem âmirlerinden oluşmaktadır.

Divân-ı Hümâyûn Tercümanları

Tercümanlar, devletlerarasındaki siyasî ve ticarî münasebetlerde iletişimi sağlayan memurlardı. Osmanlı Devleti'nde tercümanlık müessesesinin ne zaman tesis edildiği bilinmemekle beraber, diğer devletlerle olan münasebetlerde yabancı dil bilen memurların kullanıldığı şüphesizdir. Bu itibarla Osmanlı Devleti'nde, tercümanlığın XIV. asır sonlarında mevcut olduğu söylenebilir. Bir görüşe göre bu görev Fâtih devrinde tesis edilmiştir. Daha önceki devirlerde devletlerarası münasebetlerde Türkçe bilen Rum tüccarların kullanıldığı düşünülmektedir. Tercümanlık müessesesi XVI. asırdan itibaren Osmanlı devlet teşkilâtının vazgeçilmez bir unsuru haline gelmiştir. Bu süreçte başta Divân-ı Hümâyûn'da olmak üzere, eyalet merkezleri ile elçilik heyetleri arasında ve askerî ve eğitim kurumlarında (XVIII. asıda) tercümanlar bulundurulmuştur. Divân-ı Hümâyûn'da ilk tercümanlar Hıristiyan teb'adan memurlardı. Kanunî devrinde Yunus Bey adlı bir memur bu hizmeti uzun müddet sürdürmüştür. XVII. asrın başlarında Divânda görevli dört tercümanın olduğu kayıtlara yansımıştır. Bu devirde Tercüme bürosunda müslümanlığı kabul etmiş Macar, İtalyan, Leh, Alman ve Rum asıllı kimselerin görev yaptıkları görülmüştür. Tâkip eden süreçte Divân- Hümâyun tercümanlığı ile Eflak ve Boğdan voyvodalıkları, Argiropulo, Aristaki, Kallimski ve Kantakuzin, Karaca, Hançeri, Mano, Mavrokodato, Mavroyani, Mouruzi, Negri, Rizo Neropulo, Rizo Rangavl, Rosetti, Schina, Suço, Sturca ve İspilanti gibi Fenerli bazı Rum ailelerinin eline geçmiştir. Divân-ı Hümâyûn baş tercümanlığı söz konusu aileler arasında rekabet konusu olmuştur. Baş tercümanlar, Osmanlı Devleti'nin dış siyasetine hâkimdiler. Devletin takip ettiği her türlü açık ve gizli siyasetini bilen tercümanlar, XVIII. asrın ikinci yarısından itibaren Osmanlı topraklarında artan İngiliz, Fransız ve Rus nüfuzunun, herhangi birinin, etkisinde kalarak ona göre davranmaya başlamışlardı. II. Mahmud devrinde tercümanlığa Fenerli Rum beylerinden tayin yapılması usulü, baş tercümanın Yunan ayaklanması ile ilişkili olduğu gerekçesiyle, katlinden sonra vazgeçildi (1821) ve daha önceden uygulandığı gibi bu göreve müslümanlardan birinin getirilmesi kararlaştırıldı. Türk ve Müslümanların yabancı dil konusunda yetersiz kalmaları sebebiyle 1832 yılında bir *Tercüme Odası* kuruldu. Bir vesikaya göre *tercüme odası*nda 21 Şubat 1841 tarihinde 1 mütercim-i evvel, 5 sınıf-ı sâni, 17 mülâzım, 1 muallim olmak üzere 29 kişi bulunuyordu. Tercüme Odası Devlet-i 'Aliyye'nin sonuna kadar devam etmiştir.

Hazine-i Evrak

Hazine-i Evrak, Osmanlı arşivleri için kullanılmış bir tâbirdir. Arşiv *"bir devletin, bir şehrin veya bir şahsın geçmişine ait belgelerin topluluğu"* dur. Türkler, Osmanlı Devleti'ne kadar tarih yapmakla fakat yazmamakla tenkit edilmiştir. Osmanlılara kadar Türk devletleri zengin ve nizamî arşivler bırakmamışlardır. Osmanlı Devleti'nin de ilk asırları da savaşlar, istilâlar ve karışıklıklarla geçtiğinden bu dönemin arşivlerinin imha edilmiş olması ihtimali üzerinde durulmaktadır. Osmanlı Devleti'nde İstanbul'un Fethinden sonra, Bursa ve Edirne'den sonra İmparatorluk tâbii başkentine yerleştikten sonra çok zengin ve nizamî arşivini oluşturmuştur. İstanbul'da ilk arşiv Yedikule'de oluşturulmuş daha sonra bu arşiv Atmeydanı'na nakledilmiştir. Hazine-i Defterhâne ise, Divân-ı Hümâyûn'un düzenli yapıldığı süreçte, Topkapı Sarayı'nda Divânın toplandığı Kubbealtı dâiresinin yanıbaşındaki Hazine-i Âmire'de yâni Birûn hazinesi ile birlikte saklanmıştır. Bu arşiv divân günleri bizzat sadrazamın huzurunda mühr-i hümâyunla açılıp kapanmıştır. Divân-ı Hümâyûn toplantıları önemini kaybettikten sonra bu arşiv Bâb-ı Hümâyun'un üst odalarına, daha sonra Sultanahmed'de Saray-ı Atîk adı verilen mahzene ve Bâb-ı Âlî'ye yakın Tomruk Dairesi'ne taşınmıştır. Malîye evrakı ise, önce Bâb-ı Âsafî mahzenlerine, daha sonra Bâb-ı Âlî mahzenlerine taşınmıştır.

Osmanlı merkez bürokrasisinde, arşivlerin korunması, devlet sırlarının saklanması, çalınmaması, kayıtların tahrif edilmemesi, bürokratik teamüllerin ciddiyetle takibi *"kâ'ide-i kadîme üzere"* hareket edilmesi gibi hususlara dikkat edilirdi. İmparatorluğun varlığı ve intizamlı oluşu bu hassasiyetlere dayanıyordu. Hatta Hazine-i Evrak defterlerinde silinti, kazıntı, ilave ve tahrif yapılamazdı. Büyük askerî harekâtlar sırasında malî, idarî ve askerî işlerin süratle halli için Divân-ı Hümâyûn'a ait çeşitli dairelerin personeli, ordu ile birlikte gider ve gerekli defterleri yanlarında götürürlerdi. Sefer dönüşü bütün evraklar ilgili dairelere teslim edilirdi. Bu konuda ciddî bir nizam oluşturulmuştu. XVIII. asrın ortalarında divân toplantıları Bâb-ı Âsâfî'de yapılmaya başladı. Evrak bürokrasisini oluşturan reisülküttâb ve divân kalemleri ve evrakları buraya taşındı. Hâzine-i Evrak burada da aynı ciddiyetle muhafaza edilmiştir. Sultan Abdülmecid (1839-61) devinde Bâb-ı Âlî'de bir arşiv binası inşa edilmiştir. Abdülmecid bu binayı 1847 yılında "Hazîne-i Evrak Nezâreti"ne dönüştürmüş, müdürünü de "Hazîne-i Evrak Nâzırı" tayin etmiştir. Hazine-i Evrak görevlileri bir taraftan devlet bürok-

rasisi ile ilgili işlerini sürdürürken bir taraftan da evrakları tasnif edip kataloglamaya başlamışlardır. Hazine-i Evrak bugünkü Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ni oluşturmaktadır.

Tanzimat'tan sonra Osmanlı Devleti yeniden yapılanmış, yeni idarî birimler ve nezâretler ihdas edilmiştir. Bu kurumlar tıpkı Bâb-ı Âlî gibi kendi bünyelerinde arşivlerini oluşturmuşlardır. Bu süreçte Hazîne-i Evrak, Bâb-ı Âlî'nin arşivi olmuştur. Nezâretler kurumsal yapılarını oluştururken, bir taraftan gündelik işleyişi için gerekli olan defter ve evrakları eski merkezî arşivden kendi kurumlarına taşırlarken bir taraftan da yeni dönemde oluşturdukları evrakı arşivlemişlerdir. Bunun sonucu olarak, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Bahriye Nezareti Arşivi, Hariciye Nezareti Arşivi, Harp Dairesi Arşivi, Meşîhat Arşivi, Vakıflar Kayıtlar Arşivi, Tapu Arşivi, Şer'iye Sicilleri Arşivi ve nihayet Cumhuriyet Arşivi gibi zengin arşivler meydana gelmiştir.

Defterhâne-i Âmire

Defterhâne-i Âmire, Osmanlı Devleti'nde has zeâmet, tımar, mülk ve vakıf gibi arazi kayıtlarının tutulduğu ve defterlerinin muhafaza edildiği yer için kullanılan birimin adıdır. Osmanlı kaynaklarında daha yaygın olarak kısaca "Defterhâne" olarak geçmektedir. Defterhâne'nin ilk defa ne zaman kurulduğu bilinmemektedir. Osmanlı Devleti'nin ilk devirlerinde timar sisteminin mevcudiyeti ve arazi tahrirlerinin yapıldığından hareketle böyle bir kurumun varlığını işaret etmektedir. Defterhâne'ye dâir ilk bilgiye *Fatih Kanûnnâmesi*'nde rastlanmaktadır. Kanûnnâmede hazine ve Defterhâne'nin veziriazâmdaki mühr-i hümâyûn ile defterdârın huzurunda açılıp kapanması hükmü yer almaktadır. Kanûnnâme'de "*Ve mühr-i şerîfim vezîria'zamda dursun. Hazînem ve defterhânem mühürlenmek ve açılmak lâzım gelse, defterdârlarım huzurunda açılsun ve kapansun*" denilmektedir. Kanûnî devrinde timar ber'atlarının merkezden verilir hale getirilmesiyle deftehânenin iş yükünün artmasına ve kurumsal olarak büyümesini sağlamıştır. Osmanlı Devleti'nde nüfus, üretim ve vergi sistemi, her sancak için ayrı yapılan tahrir sistemi ile tanzim ediliyordu. Dirlikler, mülkler ve vakıflar Defter-i Hâkânî (Tapu) denilen defterlere yazılıyordu. Bu defterler, Osmanlı Devleti'nin idaresi, üretimi ve üretimin vergilendirilmesi ve vergiden muaflar için çok önemliydi. Defter-i Hakânîler defterhâde muhafaza edilirdi. Onun için defterhâne, Osmanlı Devleti için bir hazine mesabesinde, yâni "hazine-i evrak" idi.

Defterhâne'nin âmiri *Defter Emîni* denilen bir memurdu. Defter Emîni, XVII. asrın başına kadar Divân-ı Hümâyûn'un aslî üyesi olan nişancının maiyetinde çalışıyorken bu asırdan itibaren nişancının yetkilerinin azaltılması ile onun üstünde bir mevkie yükselmiştir. Nişancının yetkisinde bulunan timar ve zeâmet işleri defter emîni ve reisülküttaba bağlanmıştır. Defterhâne'nin personelini; defter emîni, onun yardımcısı olan kesedâr, kâtipler, kâtip yardımcıları olan şâkirdler ile daha sonra ihdas edilen mülâzımlar oluşturuyordu. Bunların sayısı XVI. asrın başında on, onbeş kişi iken, asrın sonlarına doğru kırka ulaşmıştır. XVIII. asra kadar Topkapı Sarayı içinde yer alan Defterhâne, bu asrın ilk yarısında bugünkü Tapu ve Kadastro İstanbul Bölge Müdürlüğü binası olan Defterhâne-i Hakanî binasına taşınmıştır. Defterhâne-i Hakanî 1871 yılında Defter-i Hakanî Nezâreti'ne, Defter Emîni de Defter-i Hakanî Nazırlığına dönüştürülmüştür.

SARAY TEŞKİLÂTI

Saray-ı Hümâyûn

Saray kelimesi X. asırdan beri Türkçede kullanılmaktadır. İslâm devletlerinde Saray, hem hükümdârın ailesiyle birlikte yaşadığı özel alan hem de devlet işlerinin görüldüğü merkez konumundadır. İslâmdan önce Türk devletlerinde saray yerinde otağ yer almıştır. İlk Türk-İslâm devleri olan Karahanlı, Gazneli, Selçuklu ve Osmanlı devletlerinde sarayın yanında otağlar da kullanılmaya devam edilmiştir. Bu otağlarda haremin yanında taht odası ve kabul salonu da bulunurdu. Karahanlılar devletinden itibaren bütün Türk-İslâm devletlerinde saray teşkilâtı, teşrifât usul ve kuralları ile idarî görevlileri mevcuttu. Selçuklu Saray teşkilâtı, İslâm öncesi Türk devletleri ile İslâm devletleri geleneklerinden beslenmiş ve bu iki gelenek daha sonra gelen Türk-İslâm devletlerinin saray teşkilâtlarını etkilemiştir. Bu etkiyi Anadolu'daki beylik siyasî teşekkülleri üzerinde gözlemlemek mümkündür.

Osmanlıların bilinen ilk sarayı Bursa Sarayı'dır. Bursa Sarayı, Sultan Orhan zamanında kale dibinde yaptırılmıştır. Bu saray, Osmanlı devlet merkezi Edirne'ye taşındıktan sonra da uzun yıllar kullanılmaya devam edilmiştir. Sultan I. Murad Edirne'yi fethettikten sonra devlet merkezini buraya taşımış ve Edirne'de Eski Saray (Saray-ı Atîk) adıyla bilinen sarayı yaptırmıştır. Bu saray Selimiye Camii civarında idi. I. Murad'dan II. Murad devrine kadar Bursa ve Edirne'deki bu iki saray birlikte kullanılmıştır. Edirne'de ikinci saray,

II. Murad tarafından 1450 yılında Sarayiçi denilen, Tunca nehrinin ikiye ayırdığı ada üzerinde inşasına başlanmış ve Fâtih Sultan Mehmed tarafından bir yıl sonra tamamlanmıştır. Bu saray, Tunca Sarayı, Hünkâr Bahçesi Sarayı, Edirne Saray-ı Hümâyûnu, Edirne Saray-ı Cedîd-i Âmiresi gibi isimlerle anılmıştır. Asırlar boyunca hânedan tarafından kullanılmaya devam edilen Edirne Saray-ı Cedîd'i, yeni bölüm ve kasırlarıyla üç bin hektarlık bir alan üzerine yayılmıştır. Saray, 1877-1878 Osmanlı- Rus Savaşı'da büyük tahribata uğramış ve günümüze çok az bir kısmı ulaşabilmiştir.

Fâtih Sultan Mehmed İstanbul'u fethinden sonra, bugün Beyazıt Camii ile Süleymaniye Camii arazilerini de içine alan, İstanbul Üniversitesi rektörlüğü ile üniversitenin bazı bölümlerinin yer aldığı alan üzerine ilk sarayını yaptırmıştı. Bu saraya "Saray-ı Atîk-i Âmire" veya kısaca Eski Saray denilmiştir. Eski Saray 1455 yılında tamamlanmış ve 1478 yılına kadar Fatih Sultan Mehmed İstanbul'da iken burada ikamet etmiştir. Topkapı Sarayı'nın inşasından sonra, vefat eden veya iktidardan düşen padişahların maiyeti, kadınları, kızları, valide sultanlar ve câriyeleri harem dairesinden alınarak Eski Saraya gönderilmesi âdet olmuştur. Eski Saray'a gönderilen kadınefendiler, padişah olacak oğulları yoksa hayatlarının geri kalan kısmını burada tamamlardı. Saray-ı Atîk-i Âmire, 1826 yılında seraskerlik makamına devredilene kadar Osmanlı hanedanı tarafından kullanılmıştır. Eski Saray 1866 yılında bütün müştemilâtıyla yıkılıp yerine Fransız mimar Bourgeois'ya İstanbul Üniversitesi'nin rektörlük binası olarak kullandığı bina yaptırılmıştır.

Osmanlı Devleti'nde padişahların en uzun süreli kullandığı saray, Topkapı Sarayı olmuştur. Bu saray, Osmanlı'nın son pây-i tahtı İstanbul için Saray-ı Cedîd olmuştur. Topkapı, bugün Saraybrunu denilen mevkide Marmara denizine ve şehrin karşı kıyılarına hâkim bir tepede 700 hektar bir alana 1465-1478 yılları arasında Fâtih Sultan Mehmed tarafından yaptırılmıştır. Bu ilk yapı saray surları, anıtsal kapılar ve Çinili Köşk denilen bölümler yer almıştır. Topkapı Sarayı'na XIX asrın başına kadar her dönemde çeşitli bölümler eklenmiştir. Devlet teşkilâtına ve kullanıma göre şekillenen sarayda birçok mimarî ve süsleme özelliğine rastlanır. Saray topografyaya uygun, yayvan ve birbirine eklemlenmiş bir yapılanmaya sahiptir. Bu özelliği karakteristik Türk eviyle de uyumludur. Topkapı Sarayı, 1470'lerden 1830'lara kadar yaklaşık 350 yıl Osmanlı padişahları ile saray halkına ikamet olmuştur. Padişahlar terk et-

tikten sonra Topkapı Sarayı, saltanat hazinesi, Mukaddes Emanetler ve İmparatorluk arşivini barındırdığından protokoldeki yerini korumuştur.

XIX asrın devlet teşrifatı ve merâsimleri dolayısıyla Topkapı Sarayı yetersiz kalmış ve Osmanlı padişahları yeni saraylar yaptırarak problemi aşma yoluna gitmişlerdir. III. Selim, Boğaziçi'nde Batı tarzında ilk binaları inşa ettiren padişahtır. Mimar Mellig'e Beşiktaş Sarayı'nda bir kasır yaptırmış, lüzum gördüğü diğer yapıları da genişlettirmiştir. II. Mahmud, *Topkapı Sahilsarayı*'ndan başka, *Beylerbeyi* ve *Çırağan* saraylarını Batı tarzında yaptırmıştır. Bu devirlerde Topkapı Sarayı fiilen olmasa bile, terk edilmiştir. Beylerbeyi, Ortaköy'deki mermer sütunlu Çırağan, eski Beşiktaş Sarayı ile Dolmabahçe'deki kasırlar II. Mahmud'un mevsimlere göre değişen ikametgâhlarıydı. Sultan Abdülmecid de babası gibi Topkapı'da fazla kalmadı, orada yalnızca kış mevsiminde bir kaç ay kalıyordu. Abdülmecid, eski Beşiktaş Sarayı'nda bir süre oturduktan sonra, şimdiye kadar tercih edilen klasik saraylar yerine, ikamet, sayfiye, misafir kabul ve ağırlama, devlet işlerini yürütme amaçlarıyla, Avrupaî plan ve üslupta, Boğaziçi'nin Avrupa sahiline 110 hektarlık bir alana, 1843-1855 yılları arasında *Dolmabahçe Sarayı*'nı inşa ettirmiştir. Dolmabahçe Sarayı, 11 Haziran 1856 tarihinde açıldı. Bu tarihten 1876 yılına kadar 20 yıl Abdülmecid, Abdülaziz ve V. Murad'ın ikametgâhı oldu. Sultan II. Abdülhamid, kendine ikametgâh olarak Yıldız köşkünü seçti. Yıldız Köşkü, Yıldız Sarayı'nın ilk yapısıdır. Burası Beşiktaş ile Ortaköy semtleri arasında Boğaziçi'ne hâkim bir tepe üzerinde yaklaşık 500 hektar bir alana yayılmıştır. Yıldız Köşkü, III. Selim'in annesi için inşa ettirilmiştir. Sultan II. Abdülhamid'in, 1877 yılında Dolmabahçe'den buraya taşınması ve eklenen Büyük ve Küçük Mabeyn binaları, Harem, Câriyeler Dairesi, Kızlarağası Köşkü, Cihannümâ Köşkü, Şale Köşkü, Yıldız- Hamidiye Camii ve Şehzâde dâireleriyle büyüyüp tam bir saray külliyesine dönüşmüştür. II. Abdülhamid'den sonra Dolmabahçe ve Yıldız sarayları, Osmanlı Devleti'nin son iki hükümdarı Sultan Reşad ve Vahdeddin'in ikametgâhları olmuştur.

Topkapı Sarayı dikkate alındığında Osmanlı saray teşkilâtının genel karakteristiği, birbiriyle uyumlu fizikî olarak üç ana bölüm üzerinde kurumlaşmıştır. Bunlar *Birûn*, *Enderûn* ve *Harem* kısımlarından oluşmuştur. Sarayın oturum planı, saray merasimleri, saray mekânları bu yapıya göre düzenlenmiştir. Topkapı Sarayı; Bâb-ı

Hümâyûn, Bâb-ı Selâm ve Bâbü's-Saade adlı üç ana kapı, dört avlu, Harem, Hasbahçe (Gülhane) ve bahçelerden oluşur. Üç tarafı denizlerle çevrili olan sarayı 1400 metre uzunluğundaki "Sur-ı Sultani" denilen yüksek ihata duvarı çevrelemektedir.

Bâb-ı Hümâyûn

Bâb-ı Hümâyûn, Ayasofya tarafından saraya girilen ilk kapıdır. Kapının üzerinde Ali bin Müfidi's Sûfî tarafından yazılan kitabede: *"Bu mübarek kale, Allah'ın desteği ve rızası üzerine, güvenliği sağlamak maksadıyla, Sultan Mehmed Han'ın oğlu Sultan Murad Han'ın oğlu, karaların padişahı ve denizlerin hakanı, insanların ve cinlerin üzerinde Allah'ın gölgesi, Doğu'da ve Batı'da Allah'ın yardımcısı, su ve toprağın kahramanı, Konstantiniyye'nin fâtihi ve fethin babası olan Sultan Mehmed Han'ın –Allah Teâla onun hükümdarlığını ebedî kılsın ve mekânını kutup yıldızlarından yüksek eylesin- emriyle, (Hicrî) 883 yılının mübarek ramazan ayında (Kasım 1478) imar ve inşa edildi"* ifadesi yer alır. Devlet erkânının at ile girebildiği tek kapıdır. Bu kapıdan itibaren saray alanı başlar ve daima nöbet tutulurdu.

Bâb-ı Hümayun'un iki yanında, kapıcılara ayrılmış küçük odalar vardır. Kapının üstünde 1866 yılında yandığı için günümüze ulaşamayan, Fatih Sultan Mehmed'in kendisi için yaptırdığı köşk biçiminde küçük bir daire vardı. Üst katın asıl önemi Beytü'l-mâl (Kapı arası hazinesi) olarak kullanılmış olmasıdır. Padişahın hizmetinde iken kulların veya varissiz ölen şahısların servetlerinin sultan hazinesine alınması sistemi olan muhallefat sistemi ile bağlantılı olan bu mekân, sultan hazinesine alınmayan emtianın yedi sene emanete alındığı mekân olarak kullanılmıştır. Bâb-ı Hümâyûn'dan Alay Meydanı denilen Birinci Avlu'ya girilir. Burası halkın belirli günlerde girebildiği ve devletle olan ilişkilerini yürüttüğü bir merkez niteliğindedir.

Bab-ı Hümâyûn'u Babü's-Selam'a bağlayan 300 metre uzunluğundaki ağaçlı yol sultanların Cülus, Sefer, Cuma Selamlıklarına ihtişamla geçtiklerine sahne olmuş, bu avlu aynı zamanda Elçi alayları, Beşik alayları ile Valide Sultanların saraya taşınmasındaki Vâlide alaylarına da sahne olmuştur.

Alay Meydanın sol tarafında sarayın odun ambarları, hasırcı ocakları, onların hamamları, koğuşları, işlikleri, ahırları vardı. Bunlardan sonra Fâtih döneminden itibaren Cebehane olarak kullanılan Aya İrini Kilisesi yer alıyordu ve burası sarayın bahçelerine ve

Çinili Köşk'e uzanıyordu. Babü's-Selam'a yakın kısmında Kâğıt Emini Kulesi, Darphane binaları ve depoların ve haremin dış korunmasını sağlayan Koz bekçilerinin mekânları yer alıyordu. Bâb-ı Hümâyûn'un girişinden itibaren sağ tarafında Enderun Hastanesi, sarayın Marmara tarafındaki yapılarına ve bahçelerine inen yol ile Dizme Kapısı denilen kapı, Hasfırın ve Dolap Ocağı vardı.

Bâbü's- Selâm

Bâbü's-Selâm'a, "Dergâh-ı Âlî" veya "Ortakapı" da denilmiştir. Bu kapının üstünde "*Lâ ilâhe illâllah Muhammedun Resûlullah*" yazılıdır. Bu kapı devletin idare edildiği mekâna açılan Alay Meydanı ile Divân Meydanı'nı bağlayan veya ayıran ikinci kapıdır. Bu kapıdan içeri, veziriazam dâhil hiç kimse at üzerinde giremezdi. Bu kapıdan sadece padişah atıyla girebilirdi, saray kadınları ise saltanat arabaları içinde geçerlerdi. Bâbü's-Selâm, Fâtih devrinde inşa ettirilmiş, üzerindeki kuleler ise Kanuni devrine aittir. Bu kule müştemilâtının içinde, yabancı elçiler saraya girmelerine müsaade edilinceye kadar misafir edildikleri kapıcıbaşı ağasının odası da bulunmaktadır. Bâbü's-Selâm kapısından girilince Topkapı Sarayı'nın devlet dâireleri başlar. Bu kapıdan girildiğinde Kasr-ı Adl (Adalet Kulesi) ile karşılaşılır bu kulenin alt katında Divân-ı Hümâyûn toplanırdı. Burasına Divânhâne veya Kubbealtı da deniliyordu. Kubbealtı üç mütevazı kubbeden ibaretti. Divânhâne'nin üstünde padişahların divân toplantılarını takip ettikleri kafesli pencereye Kasr-ı Adl (=Adalet Kasrı) deniyordu. Adalet Kasrı'na Harem'den ulaşılırdı. Divânhâne'nin yanında Dış Hazine, Has ahır yolu üzerinde, sarayın batı cephesinde Beşir Ağa Camii inşa edilmişti. Onun yanında Has Ahır (Istab-ı Âmire) ve Raht (Has Ahır) Hazinesi vardı. Mehterhâne de bu bölümdeydi. Bâbü's-Selâm'dan girildiğinde sağ tarafta ise Saray çalışanları ve Divânhâne'nin misafirleri için her gün ortalama beş bin kişi için yemek çıkaran Matbah-ı Âmire (Saray Mutfağı) yer almaktaydı. Haremin mutfağı ayrıydı. Padişahın yemeği Matbah-ı Âmire'nin Has Mutfak bölümünde pişirilirdi.

Bâbü's-selam Topkapı'nın sembolüydü. Onun açıldığı Divân Meydanı ise Devlet-i Aliyye'nin yönetildiği dairelerin açıldığı meydandı. Osmanlı Devleti'nin; Ulufe Dağıtımı ve Elçi Kabulü gibi en ihtişamlı törenleri Divân Meydanı'nda yapılırdı. Matbah-ı Âmire'de yapılan baklavalar, Baklava Alayı ile bölüklerin temsilcilerine burada verilirdi.

Ulufe Dağıtımı

Yeniçerilerin maaşlarına ulufe denilirdi. Ulufeler üç ayda bir verilirdi. Ulufe keseleri çok ihtişamlı bir törenle verilirdi. Elçi kabulleri özellikle ulufe dağıtım gününe göre ayarlanırdı. Askerlerin nizam ve ihtişamı, davetlilere Osmanlı Devleti'nin askerî gücü teşhir edilirdi. Bu törende yeniçerilerin çektikleri "gülbank" yeri göğü inletirdi. Merasimle Dış Hazine'den getirilen ulûfe keseleri bölük çavuşlarına verilerek tören bitirilirdi. Padişah birinci ortanın birinci üyesiydi. O da buradaki maaşını, birkaç gün içinde Yeniçeri Ağası kıyafeti giyerek, Yeniçeri kışlasına gider, kışla kapısında Yeniçeri Ağası tarafından büyük bir merâsimle karşılanır, Yeniçeri Ağası'nın dâiresinde ağırlanır ve kahve ikram edilirdi. Bu sırada askerin problemleri konuşulur ve padişah maaşını aldıktan sonra yine merâsimle saraya uğurlanırdı. Bu sembolik ama çok muhteşem bir gelenekti.

Elçi Kabulü

Ulûfe dağıtımları dışında da elçi kabulleri Divân Meydanında yapılırdı. Avlunun sağ tarafına yeniçeriler, sol tarafına sipahiler mutantan bir düzenle dizilirler ve gösterişli duruşları ile elçilik heyetini kendilerine hayran bırakırlardı. Bu merâsimde meydan süslenir, saraydaki aslan ve kaplanlar meydanda dolaştırılırdı. Yapılanlar bir güç gösterisiydi. Bu törenleri elçiler sefaret hatıralarında veya ülkelerine yazdıkları raporlarda geniş yer ayırmışlardır.

Baklava Alayı

Matbah-ı Âmire bu meydanın sağ tarafındaydı. Ramazan ayında askere baklava vermek âdet olmuştu. Baklavalar Matbah-ı Âmire'de hazırlanırdı. Yeniçeri, sipahi, topçu ve cebeci gibi kapıkulu askerlerinin her on neferine bir tepsi hesabıyla hazırlanan baklava sinileri örtülerine (futa) sarılmış olarak ortalardan gelen neferlere verilirdi. Her bölüğün âmirleri önde, sini taşıyan neferleri arkada divân yolundan kışlalarına giderlerdi. Temaşa yönü olan bir merâsimdi.

Bâbü's-Saade

Bâbü's-saade'den itibaren Enderun kısmı başlar ve Enderun Meydanı'na açılırdı. Bâbü's-saade, padişahın hususî ikametgâhının başlangıcıydı. Müzeyyen görünüşüyle imparatorluğun ve Osmanlı padişahının hâkimiyetini simgeler. Bâbü's-saade, Topkapı'nın en eski yapılarındandır. Bâbü's-saade, Bâb-ı Hümâyûn ve Babü's-selâm

gibi iç içe iki kapılıdır. Birinci kapı ile ikinci kapı arasında koğuş ve dairelere açılan kapılanlar vardır. Kapının sağ tarafında uzanan mekân Bâbü's-saade Ağası Dairesi, soldaki Ak Ağalar Koğuşudur. Bâbü's-saade sarayın en iyi korunan kapısıydı. Bu kapı gün boyunca açık tutulurdu; ancak bu kapı gerek saltanatı gerekse halifeliği simgelediği ve padişahın ikâmetgâhının başlangıcı olduğu için rastgele kullanılmazdı. Enderun avlusu padişahın evi sayıldığından -Arz Odası'na geçişler hariç- veziriazamlar dahi buradan öteye müsaadesiz geçemezdi. Bâbü's-saade sarayın en iyi korunan kapısıydı. Bâbü's-saade Enderun Avlusu'na ve Hareme açılıyordu. Enderun avlusu, bir kale içinde iç kale gibidir. Kârgir yapılarla çevrilmiş olan avlunun üç kapısı Bâbü's-sade, Araba ve Kuşhâne kapatıldığında buraya girilmesi mümkün değildir. Avlunun başında Arz Odası bulunmaktadır. Yapının hemen arkasına düşen yerde III. Ahmed Kütüphanesi, avlunun sağ yanında Enderun Mektebi, Meşkhâne, Seferli koğuşu, Fâtih dönemine ait bir köşk, II. Selim döneminden bir hamam, avlunun sol yanında ise, Silahdar Hazinesi, Kilerli koğuşu, Hırka-i Saadet Dairesi, Enderun Ağalar Camii, Akağalar Koğuşu ve Kuşhâne bulunmaktadır.

Bâbü's-saade önünde şu merasimler yapılırdı:

Cülûs Merâsimi

Bir padişahın vefatı veya tahttan indirilmesi neticesinde yeni padişahın tahta çıkma töreni, yani Cülus Merâsimi, Bâbü's-saade önünde yapılırdı. Cülûs Bâbü's-saade önünde yapılan en görkemli merâsimdir. Sarayın kullanılmadığı dönemlerde dahi cülûs merasimi burada yapılırdı.

Padişah Cenazeleri Merâsimi

Padişah cenazelerinde yapılan merasimler aşağı yukarı aynıdır. Ölen padişahın naaşı Has Oda Koğuşu'nun arkasındaki Mabeyn Kapısı'ndan çıkartılır, gasl (yıkama) işleminden sonra Adalet Kulesi'nde salâ okunur, Bâbü's-saade önünde hazırlanan musallaya konur, cenaze namazını şeyhülislâm tarafından kıldırdıktan sonra, tabutu omuzlarda tekbir ve dualarla türbesine taşınırdı.

Bayram Merâsimleri

Çavuşbaşı tarafından bayram merasimine katılacak devlet erkânına divân tezkireleri gönderilirdi. Arefe günü öğle namazını müteakip taht Bâbü's-saade önüne çıkarılırdı. Padişah ikindi namazından

sonra tahta otururdu. Padişahın gelişi ile bayram merâsimi başlar ve devlet erkânı tek tek padişahın önünden geçerek padişahın bayramını kutlardı. Bu merâsim bayramın birinci günü de sürerdi.

Sancak-ı Şerîf Merâsimi

Hz. Peygamberin bayrağı olan Sancak-ı Şerif, Hırka-i Saadet Dairesi'nde saklanırdı. Savaş zamanlarında Sancak-ı Şerif, Hırka-i Saâdet Dâiresi'nden çıkarılıp Babü's-Saade önündeki yuvasına dikilirdi. Bu merâsim yapılacağı gün padişah Hırka-i Saadet Dairesi'ni ziyaret eder, bu sırada Fetih Suresi okunur ve sancak-ı şerifi bizzat padişah yerinden çıkartır ve omuzunda taşır ve Bâbü's-saade önündeki könder yuvasına takardı.

Ayak Divânı

Savaş dönemi, ihtilâl ve kargaşalık gibi durumlarda, padişahın da katıldığı divân toplantılarına Ayak divânı denilirdi. Bu divân Bâbü's-saade önünde yapılırdı. Bu divânda taht Bâbü's-saade önüne konulur, tahta oturan padişah şikâyetleri dinlerdi. Özellikle IV. Murad devrinde, özellikle İstanbul'da çıkan yeniçeri ve kapıkulu sipahilerin de destek verdiği kargaşalarda sık Ayak divânının yapıldığı bilinmektedir.

ENDERUN-I HÜMÂYÛN

Enderûn, Farsça "iç kısım" demek olup, Osmanlı Sarayının iç teşkilâtı için Enderûn-ı Hümâyûn tâbiri kullanılmıştır. Enderûn-ı Hümâyûn'un Sultan I. Murad tarafından Edirne'de yaptırılan Edirne Sarayı'nda kurulduğu kabul edilmektedir. İstanbul'un fethini müteakip Fâtih Sultan Mehmed'in Topkapı Sarayını yaptırmasından sonra buraya taşınmıştır. Enderun'un kurumsal çerçevesi, yine Fâtih tarafmdan kanûnnâme ile belirlenmiş, Enderûn halkının vazife, yetki ve sorumlulukları zamanla gelenekleşmiştir.

Enderûn, XVIII. asra kadar, Osmanlı Sarayının devlet idaresindeki en temel müessesesidir. Enderûnun mekânı, Topkapı Sarayı'nın Bâbü's-saâde, diğer adıyla Akağalar kapısından girilince arz odasının sağ ve solunu ve avluyu içeren, üçüncü ve dördüncü kapı ile ifade olunan iki büyük alanı ve çevresindeki dâirelerden meydana gelmiştir. Burası sarayın en merkezî bölümüdür. Bâbü's-saâde bölümünden sonra padişahın özel bölümü, yani harem başlar. Enderûn, Osmanlı idarî yapısı içinde en hareketli mekânı oluşturur. Bâbü's-saâde iki kapısı arasında Kapıağası dâiresi yer alırdı. Burada, iç

kapıdan girilince tam karşıda arz odası ve onun arkasında Sultan II. Selim zamanında yaptırılan 12 sütunlu mermer havuz yerine III. Ahmed tarafından yaptırılan kütüphane yer almaktadır. Enderûn-ı Hümâyûn'da ayrıca Hazine-i Hümâyûn (İç Hazine- Enderûn Hazinesi), Kiler-i Hassa, Hazine Kethüdası Dâiresi, Hazine Koğuşu, Hırka-i Saâded ve Mukaddes Emanetlerin korunduğu has oda, Enderûn ağaları mescidi, padişahın özel mutfağı (kuşhâne) yer almaktadır. Ayrıca Sultan IV. Murad'ın yaptırdığı Bağdad, Revan ve Kara Mustafa Paşa köşkleri ile Mecidiye Kasrı da yer almaktadır. Enderûn-ı Hümâyûn bölümde hizmet edenlere toplu olarak Enderûn halkı veya hademeleri adı verilmiştir.

Enderûn-ı Hümâyûn halkını, Gılamân-ı Enderûn adı verilen içoğlanları teşkil ederdi. İçoğlanı, devşirme olarak alınıp, Edirne ve Galata ve İbrahim Paşa saraylarında eğitildikten sonra, Topkapı'da uzun bir süre hizmet ve terbiyeden geçirilerek, Devlet-i Aliyye'nin çeşitli idarî birimlerine namzet olarak hazırlanırlardı. Osmanlı Sarayında içoğlanı istihdamının Yıldırım Bâyezid devrinde başladığı sanılmaktadır. İçoğlanları saraya alınmadan önce büyük bir itina ile Müslüman-Türk kültürü ile yetiştirilerek dini muamelâtı ve Türkçeyi öğrenirler, sistemli olarak mükemmel bir öğretime tâbi tutulurlardı. Devşirmeler, devlet merkezine getirildikten sonra, önce Divân-ı Hümâyûn'a sevk olunarak bunları padişah, arz odasında iken tek tek gördükten sonra kapıağası, padişahın işaret ettiklerini seçerek bunları Edirne, Galata ve İbrahim Paşa saraylarına verilmek üzere ayırır, diğer oğlanları acemi ocağı için Yeniçeri ağasına gönderirdi. Bu suretle büyük bir titizlikle seçilen oğlanlar, Yenisaray haricindeki söz konusu Edirne, Galata ve İbrahim Paşa -ve bir aralık İskender Çelebi- saraylarında tahsil ve terbiyeden geçirildikten sonra yüksek kabiliyet gösterenler Yenisaray hizmetine ayrılırlar diğerleri de derecelerine göre Kapıkulu süvari bölüklerine verilirlerdi. Bu eğitim süreçlerinde çocukların, zekâ ve kabiliyetlerinin dışında, azim, sadakat ve dürüstlükleri, dikkatle takip edilirdi. Bunların yanı sıra kılıç kullanma, ok atma, mızrak kullanma, cirit ve tomak oynama ve ata binme gibi bedeni talimlerine de çok önem verilirdi. İçoğlanlarının eğitimleri, Topkapı Sarayına taşındıktan sonra, gülük hizmetlerinin dışında bedenî ve zihnî eğitimleri sürerdi. Bundan dolayı Enderûn-ı Hümâyûn, içoğlanları için aynı zamanda eğitim ve öğretim ile devlet işlerine gönderileceklerin yetiştirildikleri bir Enderûn-ı Hümâyûn Mektebi idi.

Enderûn-ı Hümâyûn'da içoğlanları derece ve hizmet itibariyle altı odaya ayrılmışlardı. Bu odalar en aşağı dereceden başlayarak sıra ile şöyleydi: Büyük ve küçük odalar, Doğancı koğuşu, Seferli odası, Kiler odası, Hazine odası, Has oda.

Büyük ve Küçük Odalar

Bâbü's-saâde'den içeri girilince sağ tarafta büyük oda ve sol tarafta has oda ile kuşhane arasında küçük oda bulunuyordu. Bu odalarda, Edirne, Galata ve İbrahim Paşa saraylarından seçilip getirilen kıdemli ve ehliyetli acemiler değişik hocalardan ders görürler, burada Türk kültürü ve İslâm akidesi ile yetiştirilirlerdi.

Büyük ve küçük odalarda XVI. asrın sonlarında 160 kadar talebe vardı, sonraları bu sayı 400'e kadar çıktığı kayıtlara yansımıştır. Büyük ve küçük odalar 1675 yılında Edirne Sarayı, Galata Sarayı ve İbrahim Paşa Sarayı teşkilâtları ile birlikte kaldırılmıştır.

Büyük odanın zabiti seferli koğuşuna da bakan saray kethüdasıydı. Bunu odabaşı, imâm, külhancıbaşı gibi görevliler tâkib ediyordu. Küçük odada ise, oda kethüdası ismiyle bir zâbit bulunur, bundan sonra odabaşı ve simitcibaşı gelirdi.

Doğancı Koğuşu

Büyük ve küçük odalardan sonra Doğancı koğuşunda içoğlanlarının eğitim ve öğretimine devam edilirdi. 40 kişilik olan Doğancı koğuşuna Hâne-i Bâzyân da denilir. Bu koğuşun zâbiti, Doğancı başıdır. Bu koğuş da 1675'de kaldırılmıştır. Bu yıldan sonra Enderûn mektebinde yüksek tahsilin ilk basamağı Seferli Koğuşu olmuştur.

Seferli Odası

Seferli koğuşu, 1633 yılında Sultan IV. Murad tarafından kurulmuştur. Bu odaya Hâne-i seferli de denirdi. İçoğlanlarının burada tahsil dereceleri yükselirdi. Seferli Odası içoğlanları, başlangıçta eğitimlerinin dışında, Enderûn halkının çamaşırlarının yıkanması ile de ilgilenirlerdi. Daha sonra seferli odası teşkilâtı genişletilerek, aynı zamanda bir san'at mektebine dönüştürülmüştür. Kayıtlara 1679 yılında Seferli odasında 134 kişinin görev yaptığı yansımıştır. Bu oda 1831 yılında kaldırılarak buradaki ağalar hazine ve kiler koğuşlarına verilmişlerdi. Seferli odasının en büyük zabiti saray kethüdasıdır.

Kiler Odası

Kiler odası, Fâtih Sultan Mehmed tarafından kurulmuştur. Kiler odası içoğlanları, eğitimlerinin yanında padişahın ve zamanla ha-

remin her türlü yiyecek hizmetlerini bakarlardı. Odanın idarecisine, kilercibaşı veya serkilârî-i hassa denilmiştir. Kilercibaşı sarayda terfî ederse, hazinedârbaşı olur, taşraya çıkarsa beylerbeyilik verilirdi. Kiler koğuşundaki subay talebelerin sayısı XVI asrın sonunda 30 kadardı. Zamanla bu sayının arttığı görülmüştür. Kilercibaşılık 1908 yılına kadar varlığını korumuştur.

Hazine Odası

Hazine odasını Fâtih kurmuş, Yavuz devrinde geliştirilip teşkilâtlandırılmıştır. Nitekim dairenin mevcudu, XVI. asrın sonlarında 60'a, XVII. asrın başında 80'e ulaşmıştır. Odanın başına Hazinedârbaşı veya Serhazine-i Enderûn denirdi. Rütbesi sancakbeyliği derecesindeydi. Hazinedârbaşı terfî edince Bâbüssaâde ağası olurdu. Hazinedâr başının eğitim ve öğretimlerinin yanında en mühim vazifesi Enderûn hazinelerini muhafaza etmekti. Hazine odası talebeleri, çıkmalarda kapıkulu süvari bölüklerinden sipahi bölük komutanlığına, müteferrikalığa, çaşnigîrliğe veya bölük başılığa tayin edilirlerdi.

Has Oda

Enderûn-ı Hümâyûnun en yüksek odasıydı. Has odayı Fâtih yaptırmış ve burada 32 içoğlanı ağa görevlendirmişti. Has odada Mukaddes Emanetlerin muhafaza edildiği Hırka-i Saadet dairesini ise Yavuz Sultan Selim yaptırmış ve IV. Murad genişlettirmiştir. Yavuz devrinde görevli subayların sayısı 40'a çıkarılmıştır. Has odanın en büyük zabitleri yüksekten aşağıya has odabaşı, silâhdâr, çuhadar, rikâbdâr, tülbend gulamı ve miftâh gulâmı idi. Bunların ilk dördüne arz ağaları denirdi.

Osmanlı saray teşkilâtının kurulduğu ilk zamanlarda Enderûn ricâlinin en büyüğü kapıağası idi. Sonraları Bâbüssaâde ağası oldu. Maiyyetinde kapıoğlanı ismiyle otuz-kırk kişi bulunurdu. Bunlardan; miftâh ağası, peşkir ağası, şerbet ağası, ibrik ağası diğerlerinin büyüklerindendi ve doğrudan baş ağanın maiyyeti sayılırlardı. Kapıağası her zaman padişaha refakat ederdi. Yalnız padişah seferde ve avda bulunduğu zaman yanında bulunmaz, sarayın muhafazası hizmetini îfâ ederdi. Taşra hizmetine verilip saray dışına çıkarıldığı zaman, Mısır valiliğine gönderilirdi.

Enderûnda çok sıkı ve ahenkli bir intizam vardı. Kıdemli olmak büyük bir meziyet teşkil ederdi ve her ağa kendinden eski olana hürmet etmek mecburiyetindeydi. Kânun küçük bir ihmalkârlığa

bile yer vermeden tatbik olunur, en küçük bir disiplinsizliği görülen derhâl saray dışına çıkarılırdı. Enderûn halkı gün doğmadan iki saat önce kalkar, abdest alıp topluca sabah namazını kılarlardı. Padişah da ekseriya sabah namazını Enderûn Camii'nde kılardı. Enderûnda; kuşlukta, ikindide ve yatsıdan sonra olmak üzere günde üç defa yemek verilirdi.

Enderûnda ilk büyük değişiklik II. Mahmud devrinde olmuştur. Yeniçeri Ocağının kaldırılmasından sonra, Enderûn da ele alınarak, *Enderûn-ı Hümâyûn Nezâreti* kuruldu. Ayrıca *Mâbeyn-i Hümâyûn Müşirliği* ihdas edilip bir kısım ağaların görevleri buraya devredildi. 1838 yılında Mâbeyn-i Hümâyûn müşirliği Serkurenalık ünvânını aldı. Sonradan yine mâbeyn müşirliği kuruldu. Daha sonra Enderûn-ı Hümâyûn nâzırı ünvânı da değiştirilerek önce *Mâbeyn Nâzırı*, sonra da *Hazine-i Hassa Nâzırı* adı verildi. Serkurenalık, saltanatın kaldırılmasına kadar sürmüştür. Sultan Abdülmecid, Dolmabahçe Sarayını yaptırıp buraya taşındıktan sonra, Enderûn teşkîlâtı zayıfladı. Mâbeyn, Enderûn'dan ayrıldı. Hırka-i Saâdet ve Hazine-i Hümâyûn görevleri hazine kethüdalığına bırakıldı. Meşrûtiyetin ilanı ile birlikte Enderûnun hiç bir önemi kalmadı. Nihayet, 1 Temmuz 1909 tarihinde bir kararname yayınlanarak Enderûn-ı Hümâyûn teşkilâtı lağvedilmiştir.

HAREM-İ HÜMÂYÛN

Harem Arapça yasak, gizli anlamına gelir. Harem insan hayatının gizli ve kapalı bölümünü, evinin en dokunulmaz bölümünü ifade eder. Sarayların ve konakların hanımlara tahsis edilen bölümü ve selamlığın mukabiliydi. Harem, sarayın ve bütün devlet protokolünün en başta gelen bölümdür; çünkü harem padişahın evidir. Haremin yöneticisi vâlide sultandır. Harem sadece sark müslümanlarına has bir şey değildir; üniversaldır. Çin, Hint, Bizans, eski İran ve hatta Rönesans İtalyası saraylarında da ailenin dışa kapanık bir bölümü vardı. Burada da kadınlar dışa kapalı yaşarlardır. Osmanlı sarayında Harem bir kurumdur. Harem, Enderûn zaviyesinden bakıldığında, burası kadınlar için bir eğitim mekânıdır.

Harem Topkapı Sarayında Divân Avlusu'nun solunda, Divânhanenin arka kısmında yer alan, Haliç'e nâzır çeşitli sofalar, koridorlar, daireler, odalar, çeşmeler ve hizmet binalarından oluşan bir manzumedir. Haremin duvarları en değerli çini ve mermerlerle kaplı, kitabeler ve yazılarla süslü idi. Üzeri kubbe ve tonozlarla kaplıydı. Haremin efendisi padişah olduğundan buradaki hiyerarşi

ve mevcut binaların konumu, tefrişi, mesafeleri hep hünkâr dairesi esas alınarak belirlenmiştir. Böylece vâlide sultan, hasekiler (kadın efendiler), şehzâdeler, padişah kızları (sultanlar), ustalar, kalfalar ve câriyelerin daireleri belirli bir ahenk içinde yer almaktadır. Harem halkını, hizmet edilen valide sultan, hasekiler, sultanlar ve şehzâdeler ile hizmet eden ustalar, kalfalar, câriyeler şeklinde iki grupta toplamak mümkündür:

Hizmet Edilenler

Valide Sultan

Padişahın annesi için kullanılan bir tâbirdir. Valide sultanlar için önceleri "hatun" kelimesi kullanılırken, Kırım Hanı Mengli Giray Han'ın kızı, Yavuz Sultan Selim'in eşi ve Kanunî Sultan Süleyman'ın annesi Ayşe Hafsa Sultan ilk defa "sultan" ve "mehd-i ulyâ-yı saltanat" unvanlarını kullanmıştır. Otuz altı Osmanlı padişahının 23 tanesinin annesi vâlide sultan unvanını almış, diğerleri oğulları tahta çıkmadan vefat etmişlerdir. Haremin idarecisi vâlide sultanlar idi. Onları saraydaki statüleri, ülke yönetiminde veziriazamın statüsü ne ise haremin yönetiminde de vâlide sultanın statüsü oydu. Oğlu padişah olan bir vâlide sultan "vâlide alayı" denilen bir merâsimle Topkapı sarayına taşınırdı. Vâlide sultanların harem dışındaki işlerini *babü's-saade* ağaları takip ederdi. Sarayda çok büyük nüfuz sahibiydiler. Bu nüfuzu Nurbanu, Safiye ve Kösem Mahpeyker sultanlar gibi olumsuz izler bırakacak işler yapanları da çıkmıştır. Valide sultanların ülkenin değişik yerlerinde "paşmaklık" denilen has gelirleri vardı. Bu gelirleriyle başta Haremeyn ve Kudüs olmak üzere imparatorluk genelinde büyük vakıflar kurmuşlardır. Bu anlamda ilk büyük külliye kurma imtiyazını da Ayşe Hafsa Vâlide Sultan elde etmiş, Manisa'da Hafsa Sultan (Sultaniye) Külliyesini yaptırmıştır. Vâlide sultanların vakıflarını Darü's-Saade Ağası nezaret eder, vakıf gelirlerini de, voyvoda, kethüda ve kâhyalar toplardı. Saraydaki hizmetlerini câriyeler, kalfalar ve ustalar görürdü.

Hasekiler

Osmanlı padişahlarının hanımlarını haseki veya kadın efendi denilirdi. Kanunî Sultan Süleyman'a kadar Osmanlı padişahları, her ne kadar istisnaları varsa da, Anadolu Beyleri, Bizans imparatoru, Sırp ve Bulgar krallarının kızları ile daha çok siyasî evlilikler yapmışlardı. Bu evlilikler Osmanlı Devleti'nin gücünü artırmıştı. Osmanlı devlet idaresini her alanda yeniden tesis eden ve kanunlarını

belirleyen Fatih Sultan Mehmed devrinden itibaren sarayda yetiştirilen, eğitilen ve pek çoğunun etnik menşei tartışma konusu olan câriyeler ile evlilikler yaygınlaşmaya başlayacaktır. Fatih iktidarının başta Çandarlı ailesi olmak üzere yerel siyasî güçler ile paylaşmak istemeyecektir. Bunun uygulanışı devlet idaresinde olduğu gibi, haremde de, devşirmelerin öne çıktığı bilinmektedir. Bu uygulama, istisnalarıyla birlikte, imparatorluğun sonuna kadar sürmüştür. Fâtih devrinden itibaren şehzâdeler için yapılan düğün sünnet düğünüdür. Evlilikler câriye ile yapıldığından düğün gerekmemiştir. Sarayda çok ihtişamlı düğünler padişah kızları ve şehzâde sünnetleri için yapılırdı. Padişahın annesi yoksa haremin yönetiminden padişahın baş hasekisi sorumlu olurdu.

Sultanlar

Padişahın kızları için Fâtih devrinden itibaren "sultan" unvanı kullanılmıştır. "Sultan" isimlerinin sonunda söylenirdi. Hatice Sultan, Esma Sultan gibi. Padişahların çocukları doğduğu andan itibaren deftere kaydedilir ve maaşa bağlanırdı. Padişah kızlarının evlenınceye kadarki hayatı haremde geçer, hizmetlerinde câriyeler bulunurdu. Okuma çağına geldiğinde "bed-i Besmele" töreni ile derse başlar, kendisine en tanınmış hocalar ders verirdi. Başta Kur'an olmak üzere, dinî bilgiler, imla, hat, tezhip ve musikî dersleri alırlardı. Sarayda çok iyi yetişirlerdi. Evlilik yaşları geldiğinde, Fâtih devrine kadar Anadolu Beyleri ile evlenenler olduğu gibi, daha çok idaresinde yer alan üst düzey yöneticiler ile evlilikler yaparlardı. Nikâhları, çeyizleri ve düğünleri çok muhteşem olurdu. Saray ile ilişkileri devam eder, eşlerinden ayrılırsa saraya dönerlerdi.

Şehzâdeler

Şehzadelik Kurumu

Osmanlı hükümdar sülâlesinin erkek çocuklarına şehzâde denilirdi. Aslı "şah-zâde" olup, şah oğlu demekti. Sultan II. Murad devrine kadar bunun yerine "çelebi" unvanı kullanılıyordu. Şehzâde unvanı Devlet-i Aliyye'nin sonuna kadar kullanılmıştır. Şehzâdelerin doğumları bir hatt-ı hümâyûnla veziriazama bildirilir, "keyfiyet topları" atılmak suretiyle İstanbul'a ilan edildiği gibi, memleketin her tarafına fermanlar gönderilir, mahkeme sicillerine kaydedilir, her yerde toplar atılır ve şenlikler yapılırdı. II. Osman'ın ilk oğlu doğduğunda yedi gün yedi gece şehir donanması olmuştu. Yeni doğan şehzâdenin hizmetine "usta" denilen câriye tayin edilir,

dâye emzirir, yakın hizmetini dadı ifa eder, vâlidesinin nezâretinde büyürdü. Şehzâde beş altı yaşına gelince kendisine bir hoca tayin olunarak merâsimle ders başlatılırdı. Ders darü's-saade ağasının odasında yapılırdı. Kur'an'ı hatmeden şehzâdeyi devlet erkânı hediyeler verirdi. Padişahın oğullarına yaptırdıklar sünnet düğünleri uzun sürer ve muhteşem olurdu. On oniki yaşına gelen ve sünnet olan şehzâdeye ayrı bir daire verilirdi. Babasının sağlığında bir şehzâde saraydan dışarı çıktığı zaman başlarına mücevveze veya sorguçlu destar ve aralarına ferace samur kürk giyerlerdi. Şehzâde devlet yönetme tecrübesi kazanması için bir sancağa yönetici olarak tayin edilirdi. Şehzâdenin yanına lala denilen tecrübeli ve padişaha bağlı bir devlet adamı tayin edilirdi. Şehzade lalası, onun iyi eğitim görmesinden padişaha karşı sorumluydu. Şehzâde sancağında şehzâde divanı denilen ve divân-ı hümâyûna benzer kendi divânı vardı. Şehzâde burada halkın davalarını ve sancağın problemlerini çözüyor ve tecrübe kazanıyordu. Şehzâdenin giderleri için kendisine yıllık 1.200 bin akçalık dirlikler tahsis edilirdi ki, bu gelir veziriazamın gelirine eşit görünüyordu. Şehzâdenin sancağındaki timarlı sipahiler ona bağlıydılar. Şehzâdeler daha çok Amasya, Antalya, Kefe, Konya, Kütahya, Isparta, Manisa ve Trabzon sancaklarına gönderiliyordu. Şehzâdelerin sancağa çıktıkları süreçte saraydaki dersleri dışında ata binme, kılıç ve gürz kullanmak, ok atmak, avlanmak gibi talimler yaparlardı. Ata binme zamanları gelince de babaları ile birlikte Cuma namazına giderlerdi. II. Selim'in cülusuna kadar bütün Osmanlı şehzâdelerinin sancak beyi olarak bir sancağa gönderilmesi kanundu. Bu tarihten sonra en büyük şehzâde sancağa gönderilmesi usulü benimsendi. III. Mehmed'in cülusundan itibaren şehzadelerin fiilen sancağa gönderilmesi usulü tamamen terk edilerek, onun adına bir vekil sancağa gönderilmiş, şehzâdeler haremde tutulmuştur. Bu durumun takip eden süreçte Osmanlı padişahların yönetim anlayışlarını derinden etkilediği kabul edilir. Sultan I. Ahmed hanedan veraset sistemini değiştirip Fâtih Sultan Mehmed'in koyduğu: "*Ve her kimesneye evlâdımdan saltanat müyesser ola, karındaşların nizâm-ı âlem içün katletmek münâsibdir. Ekseri ulemâ dahi tecviz etmiştir. Anınla âmil olalar*" kanununu kaldırmış, bunun yerine "*ekberiyet*" ve "*erşediyet*" esası uyarınca tahta geçilmesi ve "*kafes sistemini*" getirmiştir. Bu kanundan sonra ilk padişah olarak kardeşi Mustafa, oğulları II. Osman, IV. Murad ve İbrahim sırasıyla tahta geçebilmiştir. I. Ahmed'in ölümünden sonra Osmanlı hanedanında bir ilk olarak padişahın oğlu yerine kardeşi geçmiş, yine bir

ilk olarak kısa süre içinde tahttan feragat etmesi sağlanarak kafeste bekleyen şehzadelerin tahta çıkması sağlanmıştır. XVII ve XVIII. asırlarda Topkapı Sarayı'nın Harem kısmında Şimşirlik denilen dairede hayatını birkaç cariye ve görevli ile geçiren şehzâdelerin şahsiyetini etkilemiştir. XVIII. asrın sonlarından itibaren şehzâdeler bir ölçüde serbest bir ortam içinde yetişme ve saray içinde ve dışında devlet işleri ile uğraşma imkânı bulmuşlar, bu Osmanlı yönetimine yansımıştır.

Şehzâde Alayı

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan III. Mehmed'in cülusuna (1595) kadar şehzâdelerin, devlet idaresi hakkında bilgi edinmek ve tecrübe kazanmak için sancağa gönderilmesi gelenekti. Şehzadelerin vazifeleri başına gitmek üzere merkezden hareketleri sırasında yapılan merasimi şehzâde alayı denilirdi. Şehzâde babasıyla vedalaştıktan sonra saraydan çıkar. Bâb-ı Hümâyûn'da veziriazam, vezirler ve diğer devlet erkânı hazır bulunur. Şehzâde, önde valilik sancağı olduğu halde saraydan çıkardı. Bu sırada Divân-ı Hümâyûn Çavuşları alkış yaparlardı. Veziriazam, vezirler ve diğer devlet erkânı derecesine göre şehzâdenin önünde yürürlerdi. Yürüyüş Eminönü iskelesine kadar sürerdi. İskelede Şehzâdeyi Kaptan-ı Derya karşılardı. Şehzâde, Kaptan Paşa kadırgasına binerken toplar atılırdı. Veziriazam, vezirler ve diğer erkân başka kadırgaya binerek Üsküdar'a gelinir, burada yine alay tertip edilip şehzâde otağına kadar götürülürdü. Otağda el öpülür ve hediyeler verilir ve kanun üzere bir gün daha kalındıktan sonra şehzâdeye veda edilirdi.

Şehzâde alayında, maiyetine verilen yeniçerilerle memurlardan başka sipahi, silahdâr, sekban, solak ve peykler ile kendisinin has ahır hademeler, matbah, kiler hizmetkârları ve saire ile ikibin kişiye bulurdu.

Hizmet Edenler

Osmanlı Devleti'nde Harem teşkilâtı, Fatih Sultan Mehmed devrinde, Enderun Mektebi ile birlikte, kurulmuştur. Haremde de devşirme usulü uygulanmıştır. Enderun için devşirilen erkek çocuklar, Enderun'da yükselerek Osmanlı veziriazamlığına kadar nasıl yükseliyorsa, Hareme için devşirilen kızlar da, haremin türlü aşamalarından geçerek haremin en tepe noktasına kadar çıkmayı başarabilmektedirler. Hatta bunların, kalfa, usta gibi hizmet edenler grubundan önce padişahın gözdesi, sonra ikbali olup padişaha bir

çocuk verenler haseki oluyorlar, eğer oğulları padişah olursa valide sultanlığa kadar yükseliyorlardı. Gözde veya ikbal olmayıp hizmet sektöründe kalalar, belli bir yaştan sonra Enderun'dan taşraya çıkıp devlet bürokrasinde yükselen yöneticilerle evlendirilerek onlar da haremden çıkıyorlardı. Enderun'dan çıkan yöneticilerin haremden evlenmeleri, Osmanlı saray geleneğini taşra şehirlerine taşıyarak büyük kültür evrilmesini sağladığı gibi, yöneticileri haremden evlendirerek, saraya daha fazla bağımlı hale getiriyorlardı.

Haremde hizmet edenlerin en yüksek görevlisi dârü's-saade ağası (kızlar ağası) ile bâbü's-saade ağası (kapı ağası) gelmektedir. Bunlar hadım ağalar olup statüleri çok yüksekti. Osmanlı sarayında yaşayan hadımlar ak ve siyah ağalar olmak üzere iki kısma ayrılırlardı. Ak hadımlar dârü's-saade ağası, siyah hadımlar da bâbü's-saade ağası olurlardı. Haremde çalışanlar ise "ustalar", "kalfalar" ve "câriyeler" olarak üç gruba ayrılıyorlardı.

Dârü's-saade Ağası

Dârü's-saade Ağası'na, kızlar ağası yahut siyah ağalar da denilirdi. Görevi, Harem-i Hümâyûn'un nezâretiydi. Bundan dolayı kendilerine harem ağası da denilirdi. Darü's-saade ağası Osmanlı Sarayı'nın, Enderun ve harem halkının başı idi. Mevkii Bâbü's-saade ağası ve daha sonraları silahdâr ağalardan daha yüksek olup, veziriazam ve şeyhülislâmdan sonra gelirdi. XV. asrın sonlarına kadar kızlar ağalığı, hadım ak ağaların âmiri olan bâbü's-saade ağasına verilmiş ise de 1495 yılında Habeşli Mehmed Ağa, darü'-saade ağalığını ak ağalardan ayırmayı başardı. Bu uygulama imparatorluğun sonuna kadar sürdü. Dârü's-saade Ağası'nın işlerini emrindeki ağalar görürdü. Kızlar ağasından sonra, haremin hazinesinin başı olan haznedar usta, yardımcısı hazne vekili, baş musahip ve yanında sayıları yedi ile on arası değişen musahiplerdi. Bunlar padişahın odası önünde nöbet tutarlar, onun emirlerini harem halkına ve divân üyelerine duyururlardı. Bundan sonra oda lala baş gulâmı, yaya baş kapı gulâmı gelirdi.

Darü's-saade Ağası'nın: Padişah haremini korumak, harem için gereken câriyeleri sağlamak, haremde bulunan cariye, usta, kalfa, ikbal ve hasekilerin terfi ya da cezalandırılmalarını padişaha arz etmek, sultanların (padişah kızları) nikâhlarında vekilliğini yapmak ve töreni idare etmek, Hırka-i Şerîflerde destimâlları vermek, sürre alaylarını düzenlemek, Haremeyn vakıflarını idare etmek gibi pek çok görevleri vardı.

Darü's-saade ağası, eski saray ağaları ile haznedârlardan terrakî ederlerdi. Fakat bu bir kural da değildi. Görevden azledildiklerinde İstanbul'dan ayrılır; Mısır'a gidip orada otururlardı. Burada kendilerine "azatlık" denilen bir maaş verilirdi. Genellikle padişah tahttan ayrıldığında, darü's-saade ağası da görevini bırakırdı. XVII. asırda Osmanlı'da yaşanan idarî zaaflar sürecinde çok kuvvetlendiler. İmparatorluğun sonuna kadar varlıklarını korudular, saltanatın kaldırılmasıyla bu ocak da tarihe karıştı.

Bâbü's-saade Ağası

Bâbü's-saade Ağası, Bâbü's-saade'yi bekleyen ak hadım ağalarının âmirine denilmektedir. Kısaca kapı ağası olarak da adlandırılmaktadır. Macar, Alman, Slav, Gürcü ve Çerkez asıllı kölelerden temin edilirdi. İlk zamanlarda, sarayın ve haremin en büyük ağası idi. III. Murad, 1582 yılında haremin idaresini zenci darü's-saade ağasına bırakınca kapı ağaları eski durumlarını kaybettiler. Kapı ağası, Bâbü's-saade'nin sağ tarafındaki odada, ak ağalar ise onun karşısındaki odalarda yatıp kalkarlardı.

Bâbü's-saade'yi bekleyen ak ağaların en önemli görevi, padişahın mabeyin daireleri ile harem dairesini korumaktı. Bunun için, ilgililerden başka hiçbir kimseyi Babü's-saade'den içeri sokmazlardı. Sarayın en iyi korunan kapısı burasıydı. Bazı zamanlarda kapıyı koruyan ağaların sayıları 20- 30 kişiyi bulurdu. Kapı ağaları, padişahların savaşta, barışta ve camiye gidişlerde yanında bulunurlar, göçlerde ve ava çıktığı zamanlarda saraydan ayrılmazlardı. Eğer bir dış göreve atanırlarsa vezirlik pâyesiyle Mısır valisi olurlardı. Kapı ağasından sonra, başta *haznedarbaşı* olmak üzere, *kilarcıbaşı*, *saray ağası*, *saray kethüdası* ve *baş kapı oğlanı* gelirdi. Bâbü's-saade ağaları kurum olarak imparatorluğun sonuna kadar varlıklarını korumuşlardı.

Ustalar

Harem teşkilâtında çalışan câriyenin yükselebilecekleri en yüksek makam ustalıktır. Bu makama cariyelikten sonra hizmet kademelerini tırmanarak gelirlerdi. İşinin ehli olmak ve sadakat önemli hasletlerdi. Ustalar, doğrudan doğruya, padişahın hizmetinde bulunmaktadırlar. Ustaların içinde en nüfuzlusu *hazinedâr usta*dır. Vâlide Sultan'dan sonra haremin en nüfuzlu kadını odur. Haremin başı Valide Sultan yardımcısı da *hazinedâr usta*dır. Hazinedârları bizzat padişah seçerdi. Hazinedâr usta, bütün ustalar, kalfalar ve câriyeleri hükmeder, yetişmelerini nezâret eder, haremdeki hazinelerin anah-

tarlarını taşırdı. Haznedâr Usta'dan başka padişahın; sofra hizmetlerini görenlerin başı *çaşnigîr* (*çeşniyâr*) *usta*, çamaşırlarını yıkayanların başı *çamaşır* (*câmeşûy*) *usta*; el, yüz yıkama ve abdest almak için hizmet edenlerin başına *ibriktâr usta*; tıraş bakımlarına bakan kalfaların başına *berber usta*; kahvesinin pişirilmesine ve kahve takımlarının korunmasına bakan kalfaların başına *kahveci usta*; kilerine ve kiler takımlarına bakan kalfaların başına *kilerci usta*; sultanların (padişahın kızı), kadın efendilerin ve ikballerin hamamda yıkanmalarına, giyinmelerine ve tuvaletlerine bakan kalfaların başına *kutucu usta*; haremde bulunan hamamların yakılmasını sağlayan câriyein başına *külhancı usta*; bütün câriyelerin başı bulunan *haznedâr ustanın* vekili olarak câriyei yönetmek üzere vekil tayin edilen *vekil usta*; haremin teşrifat hizmetlerini yerine getiren *kethüda kadın* veya *saray usta*; haremin disiplinini, teşrifât ve düzenini sağlayan *kâtibe usta*; hasta olan câriyeye bakan *hastalar ustası*; haremde çocuk doğumu işlerini bakan *ebe (usta)*; sultanlara ve şehzâdelere süt emzirmek üzere tutulan veya satın alınan câriye için kullanılan *daye (usta)* ve çocuklara bakan câriyeler için kullanılan *dadı* (*usta*) bulunmaktaydı. Ustalar uzun etekli entari giyerlerdi. Maaşları yeterliydi ve yılın belli günlerinde kendilerine hediyeler verilir, bağışlar yapılır ve giyecek bahaları ödenirdi. Ustalar istedikleri zaman emekli olabilirlerdi. 1854 yılından sonra, emekli olmak isteyenler, bu isteklerini bildirirler; ocak saydıkları Topkapı Sarayı'na giderler ve orada bir yıl kaldıktan sonra emekliye ayrılabilirlerdi.

Kalfalar

Kalfa sarayda ve konaklarda câriyeler için kullanılan bir tâbirdir. Kaynaklarda eskiden kalfa terimi yerine *abla* anlamına gelen "*bula*" kullanılmaktaydı. Acemi *câriyeler* yetiştirildikten sonra yükselirler ve kalfa olurlardı. Bu kalfalar, güzellik ve iş bilirliklerine göre hünkâr, vâlide sultan, kadın efendi, şehzâde ve ikbal dairelerine dağılırlardı. Kalfalar eksikliklerine göre, büyük kalfa, ortanca kalfa, küçük kalfa olmak üzere üç kısma ayrılırlardı. Dâirelere verilen kalfaların en eskileri ve en yaşlıları, o dâirenin büyük kalfası olurdu. Emrinde ortanca ve küçük kalfalar bulunurdu. Kadın ve ikbal kalfaları hünkâr kalfaları arasından seçilir, bunlar onlara nedimelik yapardı. Kalfalar bulundukları dâirenin işlerini emrindeki kalfalar ve câriyelerle görürlerdi. Kalfalar bulundukları dâirenin bütün işlerini görürler, haremin genel işlerine de katılırlardı. Kalfalar, yanındaki câriyelerle bir haftalık dâire nöbeti tutarlardı. Perşembe günü bü-

tün daireyi temizlerler, Cuma günü nöbeti öbür kalfaya teslim ederler, sıraları gelinceye kadar dinlenirlerdi. Padişah değiştiği zaman, saraydaki eski kalfalar, ustalar, kâtibeler, ocak örgütü olduğu gibi yeni padişaha geçerdi. Yalnız haznedar ustalar ve kalfaları saraydan ayrılırdı. Kalfalar, hizmet süresini bitirince, dışarıya çıkmakta serbesttiler. Acemilikten yetişen kalfalar, dışarı çıkmak ve evlenmek isterlerse, onların istekleri ön plandaydı. Uygun bir kısmeti çıkan kalfa evlendirilirdi. Kalfalardan hiç evlenmeden ömrünü sarayda tamamlayıp bütün birikimlerini vakfa çevirenler de vardır.

Cariyeler

Kölelik çok eski devirlerden beri var olan bir müessesedir. XIX. asra kadar kölelik ticareti yapılmaktaydı. Osmanlı hareminde kölelik, Orhan Gazi zamanından beri vardı. Fakat cariyelerin haremde çoğalması, Fâtih devrinde olmuştur. Fâtih Sultan Mehmed'in merkeziyetçi idare anlayışında, aristokratik bir yapılanmaya izin yoktu. Bundan dolayı bu dönemde bir taraftan Divân-ı Hümâyûn'da Türk aristokrasisi tasfiye edilip devşirme kökenli yöneticiler atanırken bir taraftan da sarayda köle ve cariyeler artmıştır. Bu dönemde devşirilen erkek çocukları, orduda ve Enderun Mektebi'nde terbiye edilerek Osmanlı İmparatorluğu'nun askerî ve idarî üst kademelerine yükselme imkânı elde etmişlerse, hareme alınan cariyeler de güzellik, zekâ ve becerilerine göre usta, kalfa, ikbal, kadın efendi (haseki) ve valide sultan payelerini alarak en yüksek mevkilere çıkmayı başarmışlardır. Kanûnî Sultan Süleyman devrine kadar padişahlar, Anadolu Türk Beyleri ve Kırım Hanları ile Bizans İmparatoru, Bulgar Kıralı, Sırp ve Mora despotlarının kızları ile siyasî evlilikler yapmışlardı. Bu kadınlar için *kadınefendi* unvanı kullanılıyordu. Kanûnî devrinden itibaren padişahlar, haremde yetiştirilen câriyeler ile evlenmişlerdir. Bu uygulama birkaç istisna dışında Sultan II. Mahmud devrine kadar sürmüştür. II. Mahmud, gayrimüslim asıllı câriyelerle şehzâdelerin evlenmelerini yasaklamıştır. Bu dönemden itibaren Saray, câriye ihtiyacını, Gürcü, Çerkez ve Abhazlar'dan karşılama yoluna gitmiş, nitekim Kanûnî devrinden II. Mahmud devrine kadar yapılan uygulamayı doğrularcasına, Osmanlı idaresi ve ordusunda söz konusu unsurların etkinliklerinin arttığı gözlemlenmiştir. Bu yeni dönemdeki uygulama Devlet-i Aliyye'nin sonuna kadar sürmüştür.

Osmanlı fetihlerinin sürdüğü ilk zamanları savaş esirleri arasından seçilen kızlar saraya alınırken, zamanla Rus, Ukraynalı, Polonyalı,

Gürcü ve Çerkezler satın alınarak veya devlet adamlarının hediye etmesiyle saraya sokulmuşlardır. Başka bir kaynak da, Gümrük Emini tarafından satın alınıp saraya verilmesi idi. XIX. asırda Kafkasyalılar kendi rızaları ile kızlarını saraya veriyorlardı. Bütün câriyeler, muayene edilerek saraya alınıyordu. Sarayda câriyeler dâiresi Kuşhâne kapısından girilince sol taraftaki kapı cariyeler dâiresine gider. Ortası açık meydanın etrafında câriyelerin daireleri yer alır. Bu dâireler şimşirliğe kadar uzanır ve Haliç ve Marmara'ya bakarlar.

Cariyelerin hizmet görmesi için alınanlar çamaşır, külhan, kiler, sofra gibi genel hizmetlere verilir, en güzel, akıllı ve yeteneklileri padişahın hizmetine, ilerde üstün özellikte olması beklenenler de haznedarlara ve kalfalara bırakılır ve yetiştirilmesi istenirdi. Yeni gelen câriyeler, saray geleneklerine göre ilk önce isimleri, Mahcemal, Nazlıcemal, Nakşidîl, Şevkiâlem gibi Farsça kökenli isimlerle değiştirilir, sonra *kalfalar* tarafından haremde terbiye ve nezâket kuralları öğretilirdi. Bunların ilerde padişah veya Enderunlu devlet adamlarının eşleri olacakları düşünülerek okuma ve yazma öğretilirdi. Padişah eşleri olacakların üzerinde başta haznedâr usta olmak üzere ayrı bir itina ile yetiştirilirdi. Daha sonra Müslüman olmaları sağlanır, bunlara Kur'an-ı Kerim okumayı ve müslümanlığın kurallarını öğretirlerdi. Nitekim harem Halife'nin eviydi. Herkes ibadetini yapmalı, Kur'an okumalıydı. Yetenekli bazı câriyelerin müzik aletlerini çalmayı, şarkı söylemeyi, oyun oynamayı öğrenirlerdi. Bunların dışında dikiş dikmek, dantelâ işlemesini ve örgü örmesini de öğrenirlerdi. Bundan dolayı harem bir kültür okulu ve nezâket yuvası olarak karşımıza çıkar. Eski Saraylılar, acemilere "Sarayda terbiye olmayan hiçbir yerde terbiye öğrenemez, burası terbiye mektebidir" derlermiş. Burada *acemi*, *kalfa* ve *usta* ilişkisi bir meslek örgütünden daha katı ve disiplinli idi. Harem, tıpkı Enderun gibi bir saray okuluydu.

KAYNAKLAR

ABDURRAHMAN Paşa Kanûnnâmesi, Millî Tetebbuâtlar Mecmuâsı, III, İstanbul 1331.

AFYOCU, Erhan, "Defterhane", *TDVİA*, c. IX, (1994), 99-104.

ÂŞIK PAŞA-ZÂDE, *Âşıkpaşaoğlu Tarihi*, (Haz. Nihal Atsız), Sevinç Matbaası, Ankara 1985.

BAŞBAKANLIK Osmanlı Arşivleri Rehberi, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara 2010.

Belgelerle Arşivcilik Tarihimiz, I, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü yayını, Ankara 2000.

BERKES, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Şefik Matbaası, İstanbul 2003.

DEFTERDÂR Sarı Mehmed Paşa, *Nesayihu'l-Vüzerâ ve'l-Umerâ*, (neşreden: Hüseyin R. Uğural), Ankara 1969.

ERTUĞ, Zeynep T., "Saray", *TDVİA*, 117-121.

FÂTİH Sultan Mehmed: *Kanunnâme-i Âl-i Osman*, (Hazırlayan: Abdülkadir Özcan) Kitabevi, İstanbul 2007.

GÖKBİLGİN, M. Tayyib, "Arpalık", *İA*, c. I; "Başmaklık", *İA*, c. II; "Nişancı", *İA*, c. IX.

GÖKBİLGİN, Tayyip, "Nişancı", *İA*, IX, MEB, (1988), 299-301; "Tercüman", XII/I, (1993), 176-178.

HALAÇOĞLU, Yusuf, *XIV-XVII Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı*, Türk Tarih Kurumu yayını, Ankara 1991.

HAMİDULLAH, Muhammed, *İslâm Peygamberi, Hayatı ve Faaliyetleri*, II, (Çeviren Salih Tuğ) Yaylacılık Matbaası, İstanbul 1980.

İBN HALDUN, *Mukaddime*, I, (Çeviren: Zakir Kadiri Ugan) MEB Basımevi, İstanbul 1990.

İNALCIK, Halil, "Sened-i İttifak ve Gülane Hatt-i Hümâyûnu", *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, Eren, İstanbul 1996.

İNALCIK, Halil, "Kutadgu Bilig'de Türk ve İran Siyaset Nazariye ve Gelenekleri" *Reşit Rahmetî Arat İçin*, Ankara 1976.

İNALCIK, Halil, "Mehmed II", *İA*, c. VII; "Padişah", "Reisü'l-küttâp", *İA*, c. IX; (1993).

İNALCIK, Halil, "Osmanlı Saltanat Veraseti Usulü ve Türk Hâkimiyet Telâkkisiyle İlgisi", *AÜSBFD*, XIV, Ankara 1959.

İNALCIK, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu- Klâsîk Çağ (1300-1600)*, (Çeviren: Ruşen Sezer), YKY, İstanbul, 2003.

İNALCIK, Halil, "Osmanlı Padişahı", *AÜSBFD.*, XII/4, Ankara 1958.

İPŞİRLİ, Mehmet, "Enderûn", *DİA*, 11, (1995), s. 185-187.

İPŞİRLİ, Mehmet, "Klasik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilâtı", *Osmanlı Devleti Tarihi*, I, (Editör: E. İhsanoğlu), Zaman Yayını, İstanbul 1999.

KAFESOĞLU, İbrahim, "Kutatgu-Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 1 (1970).

KAFESOĞLU, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, Coşkun Ofset, İstanbul 1986.

KARAL, Enver Z., *Osmanlı Tarihi*, VII-VIII, TTK Basımevi, Ankara 1983.

KAŞGARLI MAHMUD, *Divanü' Lûgat-it-Türk, IV*, (Tercüme: Besim Atalay), Ankara 1943.

KÂTİP ÇELEBİ, *Düsturu'l-amel*, İstanbul 1280.

KÂTİP ÇELEBİ, *Tuhfetü'l-kibâr fi Esfârü'l-bihâr*, İstanbul 1329.

KİLİ, Suna-A. Şeref Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri*, Kurtuluş Ofset Basımevi, Ankara 1985.

KÖPRÜLÜ, M. Fuad, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, Ötüken, İstanbul 1986.

KÜTÜKOĞLU, Mübahat S., "Defterdâr", *TDVİA*, c. IX, (1994), s. 94-96.

LEWİS, Benard, *İslâm'ın Siyasal Dili*, (Ter. Fatih Taşar), Kayseri 1992.

MEHMED NEŞRÎ, *Neşrî Tarihi*, I, (Hazırlayan: M. Altay Köymen), Başbakanlık, Ankara 1983.

MOĞOLLARIN Gizli Tarihi, (Tercüme: Ahmet Temir).

MUHAMMED FARABİ, *Ara'ü Ehl'l-Medineti'l-Fâzıla*, (Çeviren: Nafiz Danışman), İstanbul 1956.

NEŞRİ, Kitâb-ı Cihân-nümâ, (neşreden: F. Reşid Unat- Mehmet A. Köymen), I, Ankara 1987.

OCAK, Ahmet Yaşar, *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler* (15-17. Yüzyıllar), Tarih Vakfı ve Yurt Yayınları, İstanbul 1999.

OĞUZ *Kağan Destanı*, nşr. W. Bang-R. Rahmeti, İstanbul 1936.

ORHONLU, Cengiz, "Tercüman", *İA*, c. II. (1986).

ORHONLU, Cengiz, *Osmanlı Tarihne Ait Belgeler: Telhîsler*, İstanbul 1970.

ORHUN Abideleri, (Hazırlayan: Muharrem Ergin), Kuşak Ofset, İstanbul 1991.

ORTAYLI, İlber, *Osmanlı Sarayında Hayat*, Yitik Hazine Yayını, İstanbul 2008.

ORTAYLI, İlber, *Osmanlıyı Yeniden Keşfetmek*, TİMAŞ, İstanbul 2006.

OSMANLI Kanûnnâmeleri, *Millî Tetetebbuâtlar Mecmuâsı*, I/1, 2, İstanbul 1331.

ÖZCAN, Abdülkadir, Fâtihin Teşkilât Kaunnamesi ve Nizâm-ı Âlem İçin Kardeş Katli Meselesi", *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, sayı: 33 (1982), s. 7-56.

SAN, Coşkun, *Max Weber'de Hukukun ve Meşru Otoritenin Sosyolojik Analizi*, Ankara, 1971.

SHAW, Stanford J.- Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, II, (Çeviren: Mehmet Harmancı), İstanbul 1983.

ŞİRVANÎ, Harun Han, *İslâmda Siyasî Düşünce ve İdare*, Gaye Matbaası, Ankara.

TAŞ, Kenan Ziya, Osmanlılarda Lalalık Müessesesi, Isparta 2000.

TURAN, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Arpaz Matbacılık, İstanbul 1980.

TURAN, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi*, Doğan Ofset, İstanbul 1984.

TURNER, Bryan S., *Max Weber ve İslâm* -eleştirel bir yaklaşım, Vadi Yayını, Ankara 1991.

UĞUR, Ahmet, *Osmanlı Siyâset-Nâmeleri*, Kültür ve Sanat Yayınları, Kayseri 1988.

ULUÇAY, M. Çağatay, *Harem*, II, TTK Basımevi, Ankara 1992.

ULUÇAY, M. Çağatay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, Ankara 1980.

UNAN, Fahri, *İdeal Cemiyet, İdeal Devlet, İdeal Hükümdar –kınalı-zâde Ali'nin Medîne-i Fâzıla'sı-*, Lotus Yayınevi, Ankara 2004.

UNAT, Faik Reşit, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihî Bir Bakış*, MEB., Ankara 1964.

UZUNÇARŞILI, İsmail H., "Defterdâr", *İA*, III, (1993), 506- 508.

UZUNÇARŞILI, İsmail H., *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, TTK Basımevi, Ankara 1988.

UZUNÇARŞILI, İsmail H., Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı, TTK Basımevi, Ankara 1984.

UZUNÇARŞILI, İsmail H., *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı*, TTK Basımevi, Ankara 1984.

UZUNÇARŞILI, İsmail H., *Osmanlı Tarihi*, II, TTK Basımevi, Ankara 1983.

ÜNAL, Mehmet Ali, *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*, Fakülte Kitabevi, Isparta 2007.

VEFİK, Abdurrahman, *Tekâlif Kavâidi*, I, İstanbul 1928.

WEBER, Max, *Sosyoloji'nin Temel Kavramları*, (Tercüme: Medeni Beyaztaş), İstanbul 2002.

YAVUZ, Hulusi, *Osmanlı Devleti ve İslâm* (Siyaset ve Kültür Tarihi Açısından), İstanbul 1991.

YEDİYILDIZ, Bahaeddin, "Klasik Osmanlı Dönemde Hâkimiyet Anlayışı", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, c. XII, Zafer Matbaası.

YUSUF Has Hacib, *Kutatgu Bilig*, II, (Çeviren: Reşid Rahmeti Arat), TTK, Ankara 1991.

İ K İ N C İ B Ö L Ü M

OSMANLI DEVLETİNDE TAŞRA TEŞKİLATI

İbrahim Solak

Osmanlı Devleti'nin kuruluş yıllarında hızla gerçekleşen fetih hareketleri devletin yayıldığı coğrafi alanını genişletmiş, bu genişlemeye ve gelişmeye paralel olarak Yıldırım Bayezid zamanından itibaren devlette merkeziyetçi yapı anlayışı başlamış ve Fatih Sultan Mehmet zamanma gelindiğinde bu yapı tam anlamıyla kurumsallaşmıştır. Fatih merkezi otoritenin gücünü bütün ülkeye yaymak için köklü değişiklikle r yaparak ünlü teşkilat kanunnamesini yayınlamış, devlet yapısını adeta yeniden şekillendirmiştir. Kul sistemi, kardeş katli, vakıf arazilerinin miri araziye çevrilmesi gibi önemli ve zor kararları güçlü şahsiyeti sayesinde alabilmiş, bu hususlarda önemli başarılar sağlamıştır. Osmanlı taşra teşkilatında gelişim ve değişim bir anda olmamış, çeşitli aşamalardan geçtikten sonra klasik halini almıştır. Osmanlılar klasik devlet yapısı oluştururken önceki devletlerin kurum ve kuruluşlarından istifade etmiş ve kendi dönemlerinin şartlarına göre var olan kurumları yeniden şekillendirmişler, pratikte karşılaştıkları meselelere göre güncelleştirmişlerdir.

EYALET İDARESİ

Osmanlı merkezi otoritesinin taşra idaresi için bir bölgeye iki yönetici gönderdiği görülmektedir; yürütmenin temsilcisi olarak bey ve yargının temsilcisi olarak kadı. Bu yapı taşra teşkilatının temelini oluşturmaktadır. Başka bir ifadeyle taşra yöneticileri ehl-i örf ve ehl-i şer olarak ikiye ayrılmaktadır.

Yerel yöneticiler denildiğinde ilk akla gelen beylerbeyi, sancakbeyi ve kadıdır. Bu yöneticilerden başka yönetim işlerinde yardımcı olmaları için subaşı, şehir kethüdası, kapı kethüdası, dizdar, miralay, çeribaşı (serasker), mütesellim, muhassıl, mutasarrıf, âyan, voyvoda, müftü, naib, askeri kassam, nakibüleşraf kaymakamı, müderris, mütevelli, cabi, imam, hatip gibi farklı görevler icra eden yetkililer de taşra idaresinde yer almaktadır. 1864 yılındaki idari düzenlemeye kadar Osmanlı taşra idaresi bu düzen içerisinde devam ederken, 1864 vilayet nizamnâmesi ile taşra yönetimi vilâyet, sancak, kaza ve köy şeklinde düzenlendi, vilayet yöneticisi vali, sancak yöneticisi mutasarrıf ve kaza yöneticisi kaymakam oldu. Daha sonra oluşturulan nahiyelerin başına da yönetici olarak nahiye müdürü atandı.

Osmanlı Devleti'nin temel idari birimini sancaklar oluşturmaktadır. Sancakların bir araya toplanması ile eyalet adı verilen daha büyük birimler meydana gelmektedir. Osmanlı Devleti'nin kuruluş yıllarında eyalet haricinde bu anlamda kullanılan vilâyet, sancak, kaza gibi tabirlerin de olduğu, bunların birbirlerinin yerine kullanıldığı bilinmektedir. Taşra idaresini oluşturan unsurlar yukarıdan aşağıya eyalet, sancak (liva), kaza, nahiye ve köy (karye) olarak teşkilatlanmıştır. Köylerin bir araya gelmesiyle nahiyeler, nahiyelerden kazalar, kazalardan sancaklar ve sancakların birleşmesinden eyaletler oluşmuştur. Osmanlı Devleti'nde eyaletler vergi sistemine göre salyaneli ve salyanesiz eyaletler olmak üzere ikiye ayrılmıştır.

Salyanesiz Eyaletler

Osmanlı Devleti'nde timar sisteminin uygulandığı eyaletler salyanesiz eyaletlerdir. Buralarda tahrirler yapılır, yapılan tahrirlere göre eyaletlerin gelirleri has, zeamet ve timar şeklinde dirliklere ayrılır. Bu eyaletlerde timar sistemi uygulandığı için devletin merkezi otoritesi bunlarda daha güçlü bir şekilde hissedilmektedir. Salyanesiz eyaletler; Anadolu, Rumeli, Karaman, Diyarbekir, Erzurum, Dulkadriye (Maraş), Şam, Budin, Van vb. eyaletlerdir.

Salyaneli Eyaletler

Timar sisteminin uygulanmadığı eyaletlere salyaneli eyaletler denilmektedir. Salyane yıllık anlamında olup, bu sistemin uygulandığı eyaletler de tahrir yapılmıyor, eyalet gelirleri öncelikli olarak burada bulunan beylerbeyi, sancakbeyi vb. idari görevlilerin maaşları-

na harcanıyor ve artan meblağ merkeze gönderiliyordu. Beylerbeyi ve sancakbeyinin haricinde kadı, defterdar ve yeniçeri garnizonu gibi unsurlar bu eyaletlerde de bulunmaktadır. Salyaneli eyaletler, Mısır, Tunus, Bağdat, Trablusgarb, Cezayir, Habeş, Lahsa, Yemen ve Şehr-i Zor'dur.

İmtiyazlı Eyaletler

Fethedildikten sonra doğrudan merkeze bağlanmayıp, Hristiyan asıllı yerel prenslerin yönetimine bırakılan eyaletlerdir. Bu eyaletler iç işlerinde serbest olup, Osmanlı Devletine tâbidirler. Her yıl bir miktar vergi ödemek, çağrıldıklarında seferlere katılmak zorundadırlar. Bu eyaletler Eflak, Boğdan ve Erdel Voyvodalıkları ile Kırım Hanlığı ve Mekke-i Mükerreme Emirliğidir. Bu eyaletlerden kutsal Hicaz bölgesinde olmasından dolayı Mekke Emirliğinin Osmanlı yönetimindeki yeri ve durumu farklıdır. Yönetici olan emirlerin peygamber soyundan gelmeleri hasebiyle Osmanlılar bunlara büyük hürmet ve sevgi beslemektedirler.

Beylerbeyi (Mîr-i Mirân)

Osmanlı Devleti'nde beylerbeyinin kökeni hakkında farklı görüşler bulunmaktadır. Bu görüşlere göre beylerbeyinin geçmişi Anadolu Selçukluları, İlhanlılar, Altın Orda ve Memlükler'le bağlantılı olsa da aynı adla değil farklı adlarla (melikü'l-ümera, emîr-i ulus, emîrü'l-ümerâ, emir sipahsalar) çağrıldığı bilinmektedir. Daha önce kurulan Türk-İslam devletlerindeki beylerbeyinin yetki ve nüfuz bakımından Osmanlılardan ayrıldığı görülmektedir. Osmanlı öncesi devletlerdeki beylerbeyinin saltanat değişikliğine sebep olabilir diye, nüfuzundan bazen hükümdarların bile çekindiği olurdu.

Beylerbeyi; eyaletlerde padişahın mutlak otoritesini temsil eden en yüksek yöneticidir. Eyalet yöneticilerine beylerbeyi haricinde, *mîr-i mirân, emîrü'l-ümerâ* ve *vali* de denildiği görülmektedir. Birkaç sancağın bir araya gelmesi ile oluşturulan eyaletin her bir sancağına ayrı sancakbeyi atanırken, beylerbeyinin idaresine verilen sancağa, *paşa sancağı* denilir ve beylerbeyi kendisine verilen sancağı yönetir ve burada oturur. Osmanlı tarihinde ilk defa I. Murad Lala Şahin Paşa'yı Rumeli'de fetihler yapması için beylerbeyi olarak görevlendirir ve böylece Rumeli Eyaleti idari bir birim olarak ortaya çıkar. Daha sonra Yıldırım Bayezid, Ankara merkez olmak üzere Timurtaş Paşa'yı Anadolu Beylerbeyliğine getirir. Bu iki eyalet Osman-

lı Devleti'nin ilk eyaletleri olup, fetihler arttıkça Balkanlar'da ve Anadolu'da eyalet sayısı da artar.

Osmanlı Devleti'nin kuruluş yıllarından itibaren beylerbeyliğe daha çok Türk kökenli komutanlar atanırken, Fatih Sultan Mehmet dönemiyle birlikte bu göreve kul sistemi içerisinde yetişen, liyakat ehli olan ve merkezi otoriteye sadakatle bağlılıkları daha önceki görevlerinde denenmiş kişiler atanmaya başlanmıştır. Bu göreve atanacak olanlar Fatih Kanunnamesinde mal defterdarları, beylik ile nişancı olanlar, beş yüz akçeli kadılar ve dört yüz bin akçeli sancak beyleri şeklinde açıklanmaktadır. Beylerbeylik görevini hakkıyla ifa edenler terfi ederek vezirlik ve sadrazamlığa geçebiliyorlardı. İlk yüzyıllarda uzun süre bu görevde kalan beylerbeylerin XVI. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren görev süreleri kısalmaya başlamış olup, bu yüzyıldan itibaren ortalama 1-3 yıl arasında değişmektedir. Osmanlılarm ilk yıllarında görevleri sadece taşradaki timarlı sipahilerin askeri komutanlığı olan beylerbeyi, devletin güçlenmeye ve sınırların genişlemeye başlamasıyla birlikte yeni fethedilen yerlerde kurulan eyaletlerin hem askeri hem de idari yöneticisi olmuştur.

Beylerbeyi, hizmetinde bulunan görevlilerle beraber *beylerbeyi divanı* adı verilen divanla görevlendirildiği eyaleti yönetmektedir. Divan eyaletin en önemli kurumudur, ne zaman oluşturulduğu bilinmemektedir. Beylerbeyi Divanı bulunduğu eyaletin merkez sancağı olan Paşa sancağında oturan beylerbeyinin konağında (*Paşa Konağı*) toplanırdı. Halkın her türlü meselesi burada halledilmeye çalışılır, halledilemeyen konular veya verilen kararlardan memnun olmayanlar sıkıntılarını divan-ı hümayuna götürebilirlerdi. Divanhane adı verilen bu divanda beylerbeyinin haricinde, divan efendisi, eyalet kadısı (paşa sancağı kadısı), timar defterdarı, defter kethüdası, hazine defterdarı, beylerbeyi kethüdası, tezkireci, çavuşlar, ruznâmeci ve katip gibi görevliler yer almaktadır. Bu divanda alman kararlar rûz-nâme, muhasebe defteri gibi çeşitli defterlere kaydedilmektedir. Beylerbeyinin görevleri nelerdir diye bakıldığı zaman karşımıza şu hususlar çıkmaktadır. Reayanın korunması, var ise zulmün bertaraf edilmesi, askeri meselelerin halledilmesi, bölgede güvenliğin sağlanması, padişahın emirlerine ve kanunlarına karşı gelenlerin takip edilmesi, kendi eyaletindeki timarların merkezi hükümetin verdiği yetki çerçevesinde tevcih edilmesi ki, beylerbeylerin en önemli görevlerinden biri bu hususlur, timarların

tevcihi sırasında oluşacak bazı problemlerin çözümü beylerbeyini ve divanını en çok meşgul eden görevlerindendir.

Beylerbeyilerin önemli görevlerinden biri de yukarıda bahsedildiği üzere timar tevcihleridir. Beylerbeyinin tevcih ettiği timarlara tezkeresiz timar denilmektedir. Bu timarların baremi eyaletlere göre değişmektedir. Rumeli ve Doğu Anadolu'daki beylerbeyliklerde 5999, Anadolu Beylerbeyliğinde 4999, Karaman, Zülkadriye ve Rum beylerbeyliklerinde 2999 akçedir. Bu miktarlardan fazlasını merkeze sorarak ve onay alarak tevcih edebilirler ki bu timarlara da tezkereli timar denilir.

Beylerbeyiler atandıkları eyalet için tahsis edilen hasları tasarruf ederlerdi. Tahsis edilen has miktarı eyaletlere göre değişmektedir. Bu miktar genellikle 800.000 ile 1.200.000 akçe olarak belirlenmiştir. Hasların haricinde beylerbeylerin cerime, pişkeş. öşür, dava parası, kul gedikleri, kul kethüdalığı, subaşı aylıkları, voyvoda, sancak, menzil, cizye, avarız-bedel-i nüzul vb. kalemlerden pek çok gelirleri vardı. Bunlarla beraber gelirleri ciddi rakamlara ulaşmaktadır. Fakat yüksek gibi gözüken bu rakamlar beylerbeylerin kapı halkı ile beraber ancak giderlerini karşıladığı görülmektedir. Beylerbeyiler sefer zamanında her 5000 akçe için tam teşekkülü bir cebelüyü sefere götürmekle mükelleftirler.

Beylerbeylerin teşrifat-protokoldeki yeri, giydiği kıyafeti ve elkabı yönettiği eyaletin fethedilme önceliğine göre değişirdi. Daha önce fethedilen eyaletin protokoldeki yeri diğerlerinden önce olur. Vezir rütbesinde olmayan beylerbeyinin elkâbı *"emî-rü'l-ümerâi'l-kiram kebîrü'l-küberâi'l-fi-hâm zü'l-kadri ve'l-ihtirâm sâhibü'l-izzi ve'l-ihtişâm el-muhtas bi-mezîdi inâye-ti'l-meliki'l-a'lâ"* şeklinde iken beylerbeyi vezir rütbesini taşıyor ise elkâbı *"düstûr-ı mükerrem müşîr-i müfahham nizâmü'l-âlem mü-debbir-i umûri'i-cumhûr bi'l-fikri's-sâ-kıb mütemmim-i mehâmmi'l-enâm bi'r-re'yi's-sâib mümehhid-i bünyâni'd-devle ve'l-ikbâl müşeyyid-i erkâni's-saâde-ti ve'l-iclâl el-mahfûf bi-sunûfi avâtıfı'l-meliki'l a'lâ"* şeklindedir.

Osmanlı Devleti'nin sınırları büyüdükçe eyalet sayısı da artmıştır. XIV. Yüzyılda Rumeli ve Anadolu eyaletleri var iken, XV. Yüzyılda Rum ve Karaman eyaletleri, XVI. Yüzyılın başlarında ise Diyarbekir, Halep, Şam, Mısır eyaletleri kurulmuştur. Aşağıda yer alan tabloda (Tablo I) Osmanlı Devleti'nin bazı eyaletleri gösterilmektedir.

Tablo I: Osmanlı Eyaletleri (XIV-XVIII. Yüzyıllar)

	XIV.- XVI. Yüzyıl	XVII. Yüzyıl	XVIII. Yüzyıl
	-	Adana	Adana
	Anadolu	Anadolu	Anadolu
	Bağdat	Bağdat	Bağdat
	Basra	Basra	Basra
	-	-	Batova
	Bosna	Bosna	Bosna
	Budin	Budin	-
	Cezayir-i Bahr-i Sefid	-	-
	-	Cezayir	-
	Cezayir-i Garb	Cezayir-i Garb	Cezayir-i Garb
	Çıldır	Çıldır	Çıldır
	Diyarbekir	Diyarbekir	Diyarbekir
	Eğri	-	-
	-	-	Erdilan
	Erzurum	Erzurum	Erzurum
	-	-	Gence
	-	Girit	Girit
	Habeş	Habeş	Habeş
	Halep	Halep	Halep
	-	-	Hemedan
	Kanije	-	-
	Karaman	Karaman	Karaman
	Kars	Kars	Kars
	Kefe	Kefe	Kefe
	Kıbrıs	Kıbrıs	Kıbrıs
	-	-	Kirman-şahan
	Lahsa	Lahsa	Lahsa (Ahsa)
	-	-	Luristan
	Zülkadriye	Maraş	Maraş
	-	-	Merega
	Mısır	Mısır	Mısır
	-	-	Mora
	Musul	Musul	Musul
	Özi	-	Özi
	Rakka	Rakka	Rakka

	-	-	Revan
	-	-	Safed-Sayda-Beyrut
	Rum	Sivas	Sivas
	Rumeli	Rumeli	Rumeli
	-	-	Rumiyye
	Şam	Şam	Şam
	Şehrizor	Şehrizor	Şehrizor
	Şirvan	-	-
	-		Tebriz
	Temeşvar	Temeşvar	Temeşvar
	Tiflis	-	Tiflis
	Trablusgarp	Trablusgarp	Trablusgarb
	Trablusşam	Trablusşam	Trablusşam
	Trabzon	Trabzon	Trabzon
	Tunus	Tunus	Tunus
	Van	Van	Van
	Yemen	-	-

Sancak Yönetimi ve Sancakbeyi

Sancak kelimesinin çeşitli anlamları bulunmaktadır; bayrak, askeri timar, idari bölge, silah gibi. Sancak veya liva Osmanlı Devleti'nde temel idari birimin adı olup, başında da yönetici olarak sancakbeyi bulunur. Tahrirlerin sancak esas alınarak yapılması, kanunnamelerin sancağı esas alması, sipahinin dirliğinin bulunduğu sancakta oturma zorunluluğu, suç işleyen raiyyetin-tebaanın kendi sancağında yargılanması ve cezalandırılması gibi uygulamalar, sancağın temel idari birim olduğunu gösteren temel özelliklerdir. Osmanlı idari yapılanmasında sancaklar eyaletlerin alt birimlerini oluşturmaktadırlar ve genel anlamda üç türlü sancak vardır.

Klasik Osmanlı Sancakları

Bu sancaklar başında yönetici olarak sancakbeyinin bulunduğu, timar sisteminin uygulandığı ve bir eyalete bağlı olan sancaklar, klasik Osmanlı sancakları olarak adlandırılır. Eğer yönetimi bir şehzadeye verilmişse Şehzade sancağı (şehzadelerin yönetim tecrübesi edinmesi için gönderildikleri bu sancaklar Manisa, Kütahya, Konya, Amasya, Kastamonu, Trabzon ve Kefe'dir), beylerbeyinin yönetiminde ise paşa sancağı, şehzade ya da beylerbeyi yönetiminde ol-

mayıp, sancakbeyinin idaresinde olan sancaklar ise klasik Osmanlı sancağı olarak karşımıza çıkmaktadır.

Klasik Osmanlı sancaklarının yöneticisi sancakbeyidir. Sancakbeyliğine padişahın kulları (saray görevlileri, ümera çocukları, alaybeyi, zaim, defter kethüdası, timar ve hazine defterdarları vb.) arasından yararlılık gösterenler atanırlar. Saray görevlilerinin ya da şehzadelerin sancakbeyliği görevine atanmasına sancağa çıkmak denilmektedir.

Padişahın mutlak otoritesinin sancaktaki temsilcisi olan sancakbeyleri, sancağın merkezindeki kazada ikamet ederler, askeri ve idari olmak üzere iki asli görevi bulunmaktadır. Başlangıçta devletin giriştiği sürekli fetih hareketlerinden dolayı askeri yönü daha ağır basan sancakbeyinin, sonraları idari-askeri yönleri beraber yürüttüğü görülmektedir. Sancakbeyi, yönetimi altındaki timarlı sipahilerin doğal komutanı olduğundan kendi kapı halkı, zaim, cebelü ve sipahilerle birlikte çağrıldığı seferlere katılmak zorundadır. Maiyetiyle birlikte eksiksiz olarak sefere katılmak sancakbeyinin en zor işlerindendir.

Sancakbeyinin idari görevleri arasında öncelikle, yönetimi altındaki tebaanın huzur ve güven içerisinde hayatını sürdürebilmesi için gerekli şartların sağlanması, şehrin düzen ve güvenliğinin sağlanması, adaletin uygulanması ve suçluların hakkaniyetle cezalandırılmasıdır. Sancakbeyinin uymak ve uygulamakla yükümlü olduğu kanunlar sancak kanunnameleriyle belirlenmiştir. Bunlar arasında arızi vergilerin toplanması, bazı görevler için sancağına gelen devlet memurlarına gerekli yardımların yapılması, Osmanlı sınırındaki bir sancakta görevli ise komşu devletle ilişkilerin anlaşmalara uygun şekilde yürütülmesi, "şer'e" ve "örf'e" aykırı durumları önleme hususunda kadı ile birlikte hareket etmesi, sancakta bulunan subaşı, alaybeyi, dizdar, çeribaşı, sipahi gibi görevlilerin uyum içerisinde çalışmalarının sağlanması görevleri arasında yer almaktadır. Sancakbeylerinin görevleri genellikle 1-3 yıl arasında değişmektedir. Sancakbeylerin ortalama 200.000-600.000 akçeye ulaşan hasları bulunmaktadır. Teşrifatta geliri fazla olan sancakbeyi önde gelmektedir. Sefere çıktıkları zaman gelirlerinin her 5000 akçesi için zırhlı, donanımlı bir cebelüyü beraberlerinde getirmekle mükelleftirler.

XVI. Yüzyıldan XIX. Yüzyıla gelindiğine idari yapılanmada ve sancak teşkilatında önemli değişiklikler olmuştur. Genel olarak XVI. Yüzyılda Osmanlı coğrafyasında 500'e yakın sancak bulunurken,

XIX. Yüzyıla gelindiğinde sancak sayısının 300 civarında olduğu görülmektedir.

Piyade ve Müsellem Sancakları

Osmanlı Devleti'nin kuruluş yıllarında askeri nitelikli sancaklar bulunmaktadır. Yeniçeri ocağı kuruluncaya kadar askeri hizmetler daha çok piyade ve müsellem (atlı) adı verilen birlik mensupları tarafından yürütülmektedir. Bunların kayıtları liva-i piyadegan veya liva-i müselleman şeklinde olup, hem Rumeli hem de Anadolu eyaletinde bulunmaktadır. Bunların başında bulunan beylerinin görevleri idari olmaktan ziyade askeridir. Madenlerde veya bazı geri hizmetlerde çalışanların yönetiminden sorumludurlar, dirlikleri 18.000-85.000 akçe arasında değişmektedir. Piyade ve müselleman sancaklarının XVI. Yüzyılın sonlarına doğru kaldırıldığı görülmektedir.

Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancakları

Yurtluk-Ocaklık Sancaklar

Osmanlı Devleti yöneticileri fethettikleri ülkelerdeki hukuki düzeni hemen lağvetmemiş, var olan düzeni bir süre muhafaza etmişler. O bölgenin sosyo-ekonomik ve kültürel yapısına uygun düzenlemeler yapmışlardır. Doğu Anadolu bölgesi Osmanlı Devleti'ne katıldıktan sonra, sadakatle bağlılıklarını bildiren ve hizmet eden yerel yöneticilerin hükümran oldukları yerler kendilerinde bırakılmış, Osmanlı Devleti bunları yerel yönetici olarak kabul etmiştir. Bunun karşılığında devlet buralarda tahrir yaparak, timar sistemini uygulamış, kaza-i meselelerin halli için kadı atamıştır. Yurtluk-Ocaklık sancakların klasik sancaklardan tek farkı sadece yöneticinin yerel aileden olmasıdır. Sancakbeyinin herhangi bir hatası sabit olduğunda, kusur işlediğinde görevden alınabilir, işlenen suçun durumuna göre idam dahi edilebilir, ama yerine oğlu veya aile üyelerinden biri getirilir. Sorumluluk bakımından seferlere katılmak ve vergilerini ödemek zorundadırlar.

Hükümet Sancaklar

Bu sancaklar da fetih sırasında hizmet ve daha sonraki dönemde sadakatlerinden dolayı eski sahiplerine verilen sancaklardır. Yurtluk-Ocaklık sancaklardan tek farkı buralarda tahririn yapılmaması ve timar sisteminin uygulanmamasıdır. Bey olarak atanacak kişi aileden olacak ve divan-ı hümayun tarafından atanacaktır, beylerine

hakim denilmektedir. Buraya da kadı atanmakta, mali açıdan her yıl belirlenen meblağı vergi olarak merkezi hazineye ödemekte ve çağrıldıkları zaman seferlere katılmaktadırlar.

Alaybeyi

Alaybeyi, bir sancaktaki timarlı sipahilerin sancakbeyinden sonra en üst amiridir, serbest timar tasarruf eder. Beylerbeyi ve sancakbeyi arzı üzerine tayin edilir ve kadının yahut beylerbeyinin arzı üzerine de görevlerine son verilir.

Timar tevcih edileceği zaman, ilgili sipahinin yarar olup olmadığı hakkında, alaybeyinin hazırlayacağı rapor önemlidir. Bu rapor doğrultusunda sipahiye timar tevcihi yapılmaktadır. Alaybeyiler dirlik olarak zeamet tasarruf etmektedirler ve sancakbeyine bağlıdırlar. Sefer zamanında seraskerle beraber maiyetleri altında bulunan sipahi ve cebelüleri toplayıp sancakbeyinin kumandası altına sevk eder.

Çeribaşı (Serasker)

Komutan, başbuğ, serdar, serasker, Osmanlı Devleti'nde sipahi, müsellem, çingene, yörük, tatar, evlâd-ı fatihân, voynuk ve akıncı gibi askeri teşekküllerin zabitlerinden birisine verilen isimdir.

Seraskerler idari yapılanma içerisinde yer alan nahiyelerin askeri amiridirler. Nahiyenin asayişinin sağlanması, suçluların yakalanması, sipahilerin sefer için toplanması başlıca görevleri arasındadır. Alaybeyinden sonra en yüksek rütbeli sipahi subayı olan çeribaşılar serbest timar tasarruf ederler.

Kale İdaresi

Kale, stratejik bir yeri, bir şehri, bir geçidi korumak amacıyla inşa edilen askeri yapı, tırmanılması zor, çıkılamayan, dağ başlarına inşa edilen muhkem yapıdır. Bu askeri yapıların asıl fonksiyonlarının güvenlik olduğu söylenebilir. Bu anlamda da daha çok stratejik öneme sahip ana yollara, dar boğaz geçişlerine, yol kavşaklarına, nehirlerin buluştuğu kavşaklara ve köprübaşı vazifesi gören yerlere yapılmıştır. Şehrin ve toplumun güvenliğinin tesis edilmesi ve korunmasında en önemli rolü kale üstlenmektedir. Osmanlı kalelerinin askeri fonksiyonlarının yanında idari ve adli görevleri de bulunmaktadır. Kalenin, adı geçen bu fonksiyonlarını yerine getirilmesi noktasında karşımıza burada bulunan bazı görevliler çıkmaktadır. Her kalede bir kumandanın yani dizdarın olduğu ve onun emri altında mus-

tahfızların bulunduğu bilinmektedir. Dizdarın haricinde, kethüda, yeniçeri, azeb, faris, topçu-top arabacı, cebeci, ambarcı, çavuş, katib, mustahfız, martalos, sekban, gönüllü, mehter, neccar, haddad, bevvab, din adamları gibi görevliler bulunmaktadır.

Dizdar

Kalenin komutanı olan dizdar, kalenin korunmasından ve idaresinden sorumludur. Kale komutanlığından başka, buradaki değerli eşyaların korunması, hapishane sorumluluğu gibi görevleri de bulunmaktadır. Dizdarlar genellikle kapıkulu askerleri arasından seçilir, yaptığı işlerden dolayı beylerbeyi, sancakbeyi ve kadıya karşı sorumludur ve bunların denetimi altındadır. Görevdeki kusuru veya başarısızlığından dolayı görevden alınırlar. Dizdarlar genellikle timar sahibi olup, serbest timar tasarruf etmektedirler.

Kale Kethüdası

Kale kethüdası dizdarın yardımcısıdır, kale erlerinin dirlik ve düzeninin sağlanması ve diğer hizmetlerin görülmesinde dizdar ile beraber sorumludur.

Şehir Kethüdası

Şehir kethüdası, Osmanlı şehirlerinde yönetenle yönetilen arasındaki ilişkileri düzenler, hem tebaanın temsilcisi hem de merkezi otorite tarafından verilen emirlerinin yerine getirilmesinde resmi memurlara yardımcıdır. Şehir kethüdası eşraf ayan gibi şehrin ileri gelenleri olarak tabir edilen zengin tüccarlardan, tecrübeli esnaflardan, âlim, imam, hatip gibi tanınmış din adamlarından ve ünlü tarikat şeyhleri gibi insanların oluşturduğu grup arasından kadı huzurunda seçilir.

Şehir kethüdalarının başlıca görevleri; şehrin dirlik ve düzenliğinin korunması, şehre uğrayan devlet görevlilerinin konaklama işlerinin sağlanması, vergilerin toplanması, pazar fiyatlarının belirlenmesinde kadıya yardımcı olmaktır.

Yaptıkları görevde herhangi bir kusurları bulunmadığı takdirde ömür boyu bu görevde kalabilirlerdi. Şehir kethüdalığı 1790 yılında yayınlanan bir fermanla kaldırılmıştır.

Kaza İdaresi ve Kadı

Osmanlı Devleti'nin kuruluş yıllarında kadının tayin edildiği coğrafi bir bölgeyi ifade eden kaza, daha sonraları sancağın bir alt idari

biriminin adı olmuştur. Osmanlı kazası için ticari ve kültürel anlamda bulunduğu çevrenin merkezidir denilebilir. Kazadaki faaliyetler kadı tarafından, çoğu zaman kadının evinin alt katında ya da merkez camiinin yanında yer alan meclis-i şer adı verilen kadı mahkemelerinde yürütülmektedir.

Osmanlı taşra idaresinin yönetiminde çok önemli bir yere sahip olan kadı, *şer'i ve hukukî hükümleri tatbik edici, hakim*, demek olup, merkezi hükümetin emirlerini yerine getiren bir makamdır. Kadı, padişahın emrettiği konular haricinde hüküm vermeğe yetkili değildir.

Kadılar yüksek dereceli medrese tahsili yapıp icazet alarak, mülazemet bekleyenler arasından tayin edilir. Bunların tayin işleri kazaskerler tarafından yapılır, eğer Anadolu tarafına atanacak ise Anadolu Kazaskeri, Rumeli tarafına atanacak ise Rumeli Kazaskeri tarafından tayin edilir. Kadı olacak kişilerde; reşid olmak, erkek olmak, iyi bir hukuk bilgisine sahip olmak, imanlı ve adaletli olmak, tarafsız olmak, soyu temiz olmak gibi bir takım özelliklerin bulunması şarttır. Kadılıklar görev yaptıkları yerin durumuna göre "kazâ kadılıkları", "sancak-eyalet kadılıkları" olarak, bunlarda Rumeli, Anadolu ve Mısır kazâ kadılıkları şeklinde üçe ayrılmaktadır. Sancak-eyalet kadılıkları mevleviyet yani eyalet kadılığı şeklinde tevcih edilmekte olup, başlıca mevleviyetler, İstanbul, Edirne, Bursa, Halep ve Mısır gibi büyük şehirlerden oluşmaktadır. XVI. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren şeyhülislamlığın yönetimde rolünün artması üzerine, mevleviyet kadılıklarına atama işi şeyhülislamlarca yapılmaya başlanmıştır. Mevleviyet kadılıkları da yevmiyelerine göre 300-500 akçelik gruplara ayrılmaktadır.

Kadılar, hukuki, askeri, beledi ve örfi işlerin yerine getirilmesi, yürütülmesi açısından çok geniş görev ve yetkilere sahiptirler. Meclis-i şer, mahkeme, her türlü hukuki meselenin çözüm yeridir. Suçlar ve suçluların cezalandırılması, alacak-verecek meseleleri, miras işleri, evlenme-boşanma gibi işler kadı tarafından yürütülmektedir.

Kadıların görev yaptıkları kazalarda şer'i meselelerin halledilmesinin haricinde önemli görevleri de bulunmaktadır. Bunlar askerilerin denetlenmesi, ilmiye mensuplarının tayin ve azil işlerinin yürütülmesi, paraların kontrolü, avarız vergisinin toplanması, sefere giden ordunun ihtiyaçlarının temin edilmesi, şehrin imar düzeninin denetlenmesi, şehrin düzen ve temizliği, pazarların düzenli bir şekilde kurulması, pazarlarda satılan malların narh fiyatlarının belir-

lenmesi ve teftişi gibi belediye hizmetlerinin yürütülmesi, mukataa ve iltizam işleri, harap olan yerlerin mamur hale getirilip şenlendirilmesi için tedbirlerin alınması olarak sayılabilir.

Kadılar bir yere belli bir süre için atanırlar, süresi dolan ya başka bir yere atanır yahut da İstanbul'a mülazemete gelirler. Küçük kaza kadılarının görev süreleri 20 ay iken, mevleviyet kadılarının görev süreleri bir yılla sınırlandırılmıştır. Kadıların görev sürelerinin kısa tutulmasının sebebi, bunların mahalli halkla yakınlaşmalarını engellemek ve hiyerarşide meydana gelebilecek tıkanıklıkları gidermek olarak açıklanmaktadır.

Kazadaki Diğer Görevliler

Kazalarda hukuki, ticari ve beledi meselelerin çözümünde kadıya yardımcı olan müftü, naip, katip, muhtesib, muhzırbaşı ve ases gibi görevliler bulunmaktadır.

Naip kadının vekilidir ve onun görev bölgesinde görevlerinin bir kısmını yürütmektedir. Katip ise mahkemeye intikal eden davaları kaydeden görevlidir. Kadı hukuki açıdan tereddüt ettiği bir meselede fetva almak için müftüye müracaat eder, müftünün vereceği fetvaya göre olayı karara bağlar. Bu anlamda kadıya kaza yönetiminde yardımcı olan önemli görevlilerden biri de müftüdür. Kazanın asayiş ve güvenlik işlerinin halledilmesi muhzırbaşı ve maiyetindeki asesler aracılığıyla yapılmaktadır. Diğer taraftan kadılar kaza sınırları dahilindeki ticari hayatın denetlenmesi ve düzen içerisinde yürütülmesi işini emri altında bulunan muhtesibler aracılığıyla yapmaktadır. Muhtesibin temel görevi, çarşı ve pazarda satılan bütün ürünlerin rayicini belirlemek ve buna uyulmasını sağlamak, uymayanların kontrolünü yapıp gerekli cezayı vermek, bozuk, çürük ve kötü mal satanları, eksik tartanları tespit edip gerekli cezaları uygulamak olarak açıklanabilir.

Subaşı

Ordu kumandanı, asker başı, zaim, zaimü'l-vakt, emin, gibi değişik adlarla kullanılan subaşı, beylerbeyi veya sancakbeyinin asayişi temin etmek için görevlendirdiği kimsedir. Subaşı sefer zamanında kaza, nahiye ve köylerdeki timarlı sipahilerin komutanıdır.

XVI. yüzyıla kadar, doğrudan merkezden atanan subaşılar, bu yüzyıldan itibaren beylerbeyi ve sancakbeyleri tarafından atanır olmuşlardır. Subaşıların yetkisi sancak merkezi olan kaza ve etrafındaki

birkaç köyle sınırlıdır. Kaza merkezinin dışında kalan yerler serbest timar olarak verilmiş ise de, buraların asayişi dirlik sahiplerine bırakılmıştır. Serbest olmayan timarların asayişi sancakbeyinin tayin ettiği sancak subaşısı tarafından sağlanır, ayrıca sancakbeyi tarafından diğer kazalara toprak subaşıları, köylere ise köy subaşıları gönderilir.

Görevleri mali ve kolluk olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Mali görevi, adet-i deştbani, resm-i arus, niyabet ve cürm-i cinayet ve resm-i tapu gibi vergilerin toplanmasıdır. Kolluk görevi ise, merkezi hükümetin emirlerinin ve kadı hükümlerinin uygulanmasını sağlamak, suçluların takibatını yaparak cezalarının verilmesini sağlamak. Subaşılar belirtilen bu kolluk görevlerini yerine getirirken ona yardımcı olan maiyetinde asesler bulunmaktadır. Aseslerle birlikte bölgelerinde hem huzur ve sükun sağlanıyor hem de vergiler toplanıyor.

OSMANLI DEVLETİ'NDE TOPRAK VE TAHRİR SİSTEMİ

İSLAM ARAZİ SİSTEMİ

Osmanlı Devleti birçok kurumunu ve sistemini oluştururken kendisinden önceki Türk-İslam devletlerinden faydalanmış ve kendi döneminin şartlarına göre uyarlamıştır. Osmanlı toprak sisteminin temeli İslam toprak hukukuna dayanmaktadır. Buna göre İslam ülkelerinde topraklar öşri, haraci ve arz-ı memleket olmak üzere üçe ayrılmaktadır.

Öşri Topraklar

Herhangi bir ülke Müslümanlar tarafından fethedildiği zaman, sahipleri Müslüman olan veya fetih sonrası İslam dinini kabul edenler elinde bırakılan topraklara öşri topraklar denilmektedir. Öşri toprak sahipleri ellerinde bulunan topraklardan dolayı toprak vergisi ödemezler, sadece ürettikleri üründen belirlenen oranda öşür vermektedirler. Öşür oranı ise elde olan arazinin verim durumuna göre (1/5, 1/8, 1/10) değişiklik göstermektedir.

Haraci Topraklar

İslam fethi sırasında gayrimüslimlerin elinde bırakılan ve onların mülkü olarak kabul edilen topraklara haraci topraklar denilmektedir. Bu toprağa sahip olan gayri müslim teba, harac-ı mukaseme adı altında ürün vergisi yani öşür, harac-ı muvazzafa adı altında da toprağa sahip olma bedeli denilebilecek olan vergileri ödemek-

le mükelleftirler. Bu tür topraklar sahiplerinin mülkü niteliğinde olduğundan, diledikleri gibi tasarruf etme, kullanma hakkına sahiptirler. Yani istedikleri zaman satabilirler, vakfedebilirler, çocuklarına miras olarak bırakabilirler. Bu topraklar herhangi bir şekilde Müslüman tebaanın eline geçse bile, devletin vergi kaybına uğramasını önlemek için, gayri müslim tebaanın ödediği vergileri aynen ödemekle yükümlüdürler.

Arz-ı memleket

Arz-ı ta'zif, arz-ı emiriyye ya da miriyye olarak da adlandırılan ve mülkiyeti devlete ait olan arazilere arz-ı memleket denilmektedir. Devlet bu toprakları tebaasına bazı mükellefiyetler karşılığında kiralar. Reaya devletten kiraladığı bu tür topraklar için farklı vergiler ödemektedir. Toprağın kira bedeli olarak harac-ı muvazzafa, topraktan elde edilen ürün, mahsul için de harac-ı mukaseme ödemektedir.

OSMANLI ARAZİ SİSTEMİ

Osmanlı Devleti'nin sınırları, coğrafyası fetihlerle genişledikçe, doğal olarak elinde olan toprağı da genişlemiş ve toprağı yönetmek için bazı hususlar belirlemiştir. Osmanlı arazi sisteminin temeli ve büyük çoğunluğu yukarıda anlatılan İslam arazi sistemi içerisinde yer alan arz-ı memleket grubuna girmektedir. Klasik dönem Osmanlı toprak sistemine bakıldığında arazi genel olarak miri, vakıf ve mülk arazi olmak üzere üçe ayrılmaktadır.

Miri Arazi

Osmanlı Devleti'nin topraklarının büyük kısmı miri arazi statüsündedir ve devlet bu arazileri sipahi ve tebaa aracılığıyla özel bir şekilde işletmektedir. Genel olarak mülkiyeti devlete ait olan araziye miri arazi denilmektedir. Bu arazi grubuna giren yerler; tarla, çayır, yaylak, kışlak, koru vb. topraklardır. Bu tür araziler devlet tarafından tebaaya kiralama usulüyle verilmektedir. Tebaa kiracısı olduğu toprağı işleyerek elde ettiği üründen öşür ödemekle mükelleftir. Öşür oranı da aynı sancak içerisinde dahi arazinin verim durumuna göre değişebilmektedir. Diğer taraftan bu toprakları işleme hakkını elde eden köylü reaya bunun karşılığında yılda bir defa olmak üzere çift resmi adı verilen ve toprağı kiralamanın bedeli sayılan vergiyi de ödemekle yükümlüdür. Miri araziler tahrir edildikten sonra bir köylü ailesinin geçimini sağlayabilecek büyüklükte çift-

liklere ayrılmaktadır. Osmanlı kanunnamelerinde bir çiftlik, bir çift öküzün işleyebileceği arazi olarak tarif edilmektedir. Bir çift-çiftlik, arazinin verim durumuna göre değişmekte olup, genel olarak 60-80 dönüm âlâ(verimli), 80-120 dönüm ednâ (orta halli), 120-150 dönüm arası ise evsat (kıraç) olarak sınıflandırılmaktadır.

Osmanlı çiftçi tebaası ya da çift-hane sistemi içerisinde yer alan köylü, kiralama şeklinde aldığı ve ömür boyu tasarruf etme hakkına sahip olduğu çiftliği satamaz, vakfedemez. Hiçbir sebep yok iken üç yıl üst üste boş ya da nadasa bırakamaz, terk edip gidemez. Eğer terk edip gitme durumu söz konusu olursa çift bozan akçesi denilen ve çift resmi ile o yılki öşrü kapsayan vergileri sipahiye ödemek zorundadır. Öldüğü zaman çiftliği oğluna intikal eder ve oğlu bu çiftlik için babasının ödediği tapu resmini ödemezdi. Eğer çiftlik sahibi öldüğü zaman geride erkek evladı yok ise, kızı dahil diğer akrabalarına intikal gerçekleşecek olursa bunlar bir defaya mahsus sipahiye tapu resmi ödemek zorundadırlar.

Son olarak miri arazi için şunları söylemek mümkündür. Miri arazi çıplak mülkiyeti devlete ait olan arazi, işletilmek üzere tapu resmi karşılığında devletin sipahi gibi görevlileri tarafından belirli bir takım sorumluluklar karşılığında süresiz olarak köylüye verilen arazidir. Miri arazi rejimi adı verilen bu sistem sayesinde devlet bütün köylü kesimini ve tarım ekonomisini düzenleyerek kontrol edebiliyordu.

Mülk Arazi

Geliri ve tasarruf etme-kullanma hakkı şahsın kendisine ait olan arazidir. Bu tür araziye sahip olanlar, arazilerini satma, vakfetme, hibe etme, bağ, bahçe yapabilme hakkına sahiptirler. Mülk arazilerin kaynağı padişahın bizzat şahsa temlik etmesiyle, fethedilen bölgelerde Osmanlı öncesi Selçuklular ve Anadolu Beylikleri zamanında mülk olan toprakların statüsünün Osmanlılar döneminde de değiştirilmemesi, eski sahipleri elinde mülk olarak bırakılması şeklindedir. Bu araziler genellikle Anadolu'da, kısmen de Balkanlar'da görülmektedir. Balkanlar'da görülmesinin sebebi ise padişahın akıncı beylerine akınlarda gösterdikleri üstün başarılardan dolayı ödül olarak bazı arazileri mülk olarak temlik etmesidir.

Vakıf Arazi

Osmanlı toplumunda hayırsever insanların kendi özel mülklerinden elde edilen gelirlerin bir kısmını ya da tamamını Allah'ın rızası-

nı kazanmak için hayır kurumlarının giderleri için vakfetmeleridir. Bu amaçla yapılan hayır kurumları genellikle, cami, mescit, medrese, zaviye, imaret gibi kurumlardır. Vakfedilen arazinin kaynağı mülk arazi olup, vakfedildiği tarihten itibaren mülkiyet hakkı ilgili vakfa geçmektedir.

TAHRİR SİSTEMİ

Tahririn Tarihçesi

Sistemli olarak yapılan, genel olarak arazi durumunu, vergiye esas nüfusu tespit etmek olarak tarif edilen tahrirler, Osmanlılar'dan önceki Türk-İslam devletlerinde de yapılmaktadır. Anadolu Beylikleri, Selçuklular, Akkoyunlular, İlhanlılar, Araplar, Memlukler-Mısırlılar ve İranlıların ülkelerinde tahrir yaptırdıkları bilinmektedir. Diğer taraftan Türk-İslam devletlerinin haricinde Avrupa'da Roma, Bizans vb. ülkeler ile Uzakdoğu'da Çin gibi ülkelerde de tahrire yakın sistemlerin kullanıldığı görülmektedir. Bu sistemin kullanılmasının en somut delili olarak tahrirlerin kaydedildiği ve tahrir defteri olarak isimlendirilen defterlerden bazılarının kendisinin veya isminin günümüze kadar ulaşmasıdır. Bu anlamda Selçukluların defterlerinin farsça tutulması, İlhanlılarda yasamişi ya da kanunlar, Akkoyunlu Uzun Hasan Bey ve Dulkadirli Alaüddevle Bey kanunları örnek olarak gösterilebilir.

Osmanlı Devleti'nde kullanılan tahrir sisteminin eski Türk-İslam devletlerindeki sistemden esinlenerek ortaya çıktığı ve bu sistemi ilk defa Osmanlılarm ortaya çıkarmadığı söylenebilir. Fakat Osmanlıların tahriri kendi döneminin şartlarına göre şekillendirdiği ve mükemmel hale getirerek uyguladığı da göz ardı edilmemesi gereken bir husustur.

Osmanlı Devleti'nde Tahrir

Timar sisteminin uygulanabilmesi için yeni fethedilen bölgelerin tahrirlerinin yapılması gerekmektedir. Osmanlı Devleti'nde, fethedilen ülkelerin genel durumunu ve daha önceki Türk-İslam devletlerinden intikal eden usul ve kaidelere göre uygulanacak idari teşkilat esaslarını tespit etme işlemine tahrir denir. Tahrir, Osmanlı Devleti'nin idari-malî, askeri yapısının temelini oluşturur ve devletin kuruluş yıllarından itibaren yapılan tahrirlerin III. Murad dönemine kadar düzenli ve sistemli olarak her padişah tarafından yaptırıldığı görülmektedir.

Tahrirlerin Yapılış Sebebi ve Şekli

Genel olarak Osmanlı ülkesinin soyo-ekonomik, kültürel ve askeri yapısını ortaya çıkarabilmek, bu hususlar hakkında bilgi edinerek padişahın yönettiği ülkenin durumunu tam olarak görebilmesini sağlamak, timar sisteminin daha iyi işlemesini temin etmek gibi vb. hususlardan dolayı tahrirlerin düzenli olarak yapılması gerekmektedir.

Tahrirler, belirli aralıklarla (10-20-30-40 sene) yapılır. Bir bölgenin tahririnin yapılmasının, bölgenin yeni fethedilmesi, tahta yeni bir padişahın geçmesi, zamanla ilgili bölgede meydana gelebilecek mali-iktisadi değişiklikleri görebilmek buna bağlı olarak vergi gelirlerinin artması veya eksilmesi, nüfus artışı, tarım arazilerindeki değişiklikler, ürün fiyatlarının artması, tahrir defterleri haricinde kalan gelirlerin tespit edilip kaydedilmesi gibi bir takım farklı sebepleri bulunmaktadır. Bahsedilen bu sebeplerden dolayı devletin herhangi bir şekilde zarara uğramasına engel olmak, vergi sistemini mükemmel bir şekilde uygulamak, bunlardan mütevellit ilgili bölgelerdeki dirlik ve sipahi sayısını belirlemek de tahririn yapılış sebepleri arasında gösterilebilir.

Tahrir işi için bir emin tayin edilir, tayin edilen kişilere emin, il yazıcısı, muharrir, mübaşir gibi adlar da verilmektedir. Tahrir işinin önemine binaen eminler genellikle, torpil ve rüşvetle ilgisi olmayan, yolsuzluğa fırsat vermeyen, tahrir tekniğini bilen, hukuktan, maliyeden anlayan saygın, güvenilir, bilgili, tecrübeli kadıasker, defterdar, beylerbeyi, sancakbeyi ve kadı gibi yüksek dereceli görevliler arasından atanır. Eminlere yardımcı olmak üzere işi bilen, hesap ve mali işlerden anlayan bir katip ve bölge kadıları, güvenliklerini sağlamak üzere de timarlı sipahiler görevlendirilir ve böylece bir tahrir komisyonu oluşturulur.

Tahrir edilecek eyalete gelen komisyon, eyalette bulunan köy, mezra, yaylak ve kışlakları, bütün tarım alanlarını, konar-göçer teşekkülleri tek tek tespit eder, bunların hukuki statülerini ortaya çıkararak işe başlar. Her yerleşim birimindeki vergi ödemekle mükellef reaya, buradaki askeri statüde olanlar, elinde bir şekilde berat bulunanlar, vergiden muaf olanlar, arazinin statüsü, miri, mülk, vakıf durumu ve bu arazilerden elde edilen ürün ve bu üründen alınacak olan vergi miktarları belirlenir. Üretim durumu ve bunlardan alınacak vergi miktarları belirlenirken son üç yılın ortalaması esas alınır, buna göre bolluk ve kıtlık yıllarındaki üretim durumu ortaya çık-

mış olur ki, buradaki amaç hem devletin zarara uğramasının, hem de tebaanın haksızlığa uğramasının önüne geçmektir.

Tahrirler bölgesel olabildiği gibi, bütün ülkeyi kapsayacak şekilde genel olarak da yapılabilir. Tahrirlerin süresi ile ilgili olarak kesin bir tarih söylemek mümkün değildir. Süre tahrir edilen eyaletin büyüklüğüne göre değişebilir, ortalama tahrirler 3-7 yıl arasında tamamlanmaktadır.

Tahrir Defterleri

Yapılan tahrirler sonucu ortaya çıkan bilgiler önce müsvedde olarak kaydedilir, daha sonra divanda, elde edilen veriler fiyatlandırılıp mufassal defterlere kaydedilir. Mufassal defterlerde, her köyün, mezraanın vergi mükellefleri, bir takım hizmetler mukabilinde vergilerden muaf olanlar, askeriler, kör-topal-a'ına gibi bedeni özrü bulunanlar ile yaşlı olanlar, seyyid-sadat gibi bazı ayrıcalıklı zümreler, uteka (azatlı köle), yetişkin-evli-bekar erkek nüfus, timar-mülk-vakıf sahipleri (toprağı tasarrufuna göre), yetiştirilen ürünler, yetiştirilen hayvanlar ile bunlardan alınan vergi miktarları, kısaca bölgenin sosyal, ekonomik ve kültürel yapısını ihtiva eden bilgiler yer alır. Merkezde hazırlanan bir diğer defter ise, mufassal defterdeki bilgileri ihtiva eden, her köyün ve mezraanın adı ile ödeyecekleri vergi miktarı ve dirlik sahibinin adının yer aldığı, icmal defteridir. Mufassal ve icmal defterlerinden ikişer adet düzenlenir, birer örneği tuğralanarak ilgili eyalet merkezine, diğeri ise defterhaneye konulur. Eğer tahriri yapılan bölgenin daha önce tutulmuş defterleri var ise bunlar atik, yeni defterler cedid defter olur. Atikten önceki defterler de var ise bunlar köhne olarak adlandırılır ve bütün bu defterler defterhanede muhafaza altında tutulur. Herhangi bir şekilde problem yaşandığında problemin çözümü için bu defterlere müracaat edilir.

OSMANLI TİMAR SİSTEMİ

Osmanlı toprak rejiminin temelini oluşturan timar; herhangi bir bölgeye ait vergi gelirlerinin tamamının veya bir kısmının, bazı mükellefiyetler karşılığında padişah tarafından bir şahsa tevcih edilmesidir. Bu tevcih mülk olarak değil, tevcih edilen kişi ilgili dirlikteki devlete ait olan araziyi reaya aracılığıyla işleterek buradan alınacak olan vergileri devlet adına toplama yetkisine sahip olur. Kendisine timar tevcih edilen kişi genellikle timarlı sipahi olarak isimlendirilirse de, timar eri, sahib-i timar, sahib-i arz, sahib-i zemin, sahib-i

raiyyet, sipahi, süvari, timar yeyen gibi terimlerinde kullanıldığı bilinmektedir. Fethedilen herhangi bir bölgenin tahriri yapılarak vergi gelirleri ortaya konur ve bu gelirler dirliklere bölünerek askeri hizmetleri karşılığında sipahilere verilir, böylece o bölgede timar sistemi hayata geçirilmiş olurdu. Osmanlı ve öncesinde kurulan devletlerde böyle bir sistemin ortaya çıkması dönemin şartları gereğidir. Paranın kullanımı ve nakli günümüz dünyasındaki gibi gelişmediği için, merkezi hazineye alınması gereken vergilerin önemli bir bölümü hem ürün olarak hem de nakit olarak toplanmaktadır. Bu vergilerin bazen hepsi bazen de bir kısmı hazineye aktarılmadan ilgili yerlerde görev yapanların maaşları karşılığında yerinde bırakılmaktadır. Yaşanan bir başka sıkıntı ise para darlığıdır ki, o dönem devletlerinin temel meselelerindendir. Paranın metalleri olan altın ve daha yaygın olarak kullanılan gümüş kıtlığı karşısında Osmanlı Devleti beslediği büyük orduların finansmanı için para bulmakta zorlanırdı. Diğer taraftan Osmanlı köylüsünün devlete ödediği en önemli ve yaygın vergi hububat öşrüdür ki, köylü ödemeyi nakit olarak değil ayni olarak yapmaktadır. Devletin ayni olarak ödenen bu vergileri nakde çevirmesi kolay olmadığından, tarım gelirlerinin büyük kısmını sipahilere timar olarak vermesi ortaçağ devletlerinin en eski geleneklerinden biri haline gelmiştir. Bu sistemin adı Bizans'ta pronoia, Selçuklularda ve diğer İslam devletlerinde ikta iken, Osmanlılarda timar olarak karşımıza çıkmaktadır.

Tarihi Gelişimi

Bizans'ta pronia, İslam devletlerinde ikta olarak karşımıza çıkan timar veya benzeri sistemlerin varlığı çok eskilere, Etiler (MÖ. 1300), Akamenitler dönemine (MÖ.550-336) kadar götürülmektedir. Bugün Hindistan'da, Çin'de, Roma İmparatorluğunda, Sasaniler, Bizanslılar, Moğollar, Selçuklular ve Anadolu Beyliklerinde timar veya benzeri bir sistemin kullanıldığı bilinmektedir.

Osmanlı timarının kökenine bakıldığı zaman, diğer kurumlarında olduğu gibi sistemin ilk defa Osmanlılar tarafından oluşturulmadığı ve daha önce kurulan Türk-İslam devletlerinden etkilendiği bilinmektedir. Bu anlamda Osmanlı timarı Selçuklu iktasından etkilenmiş ve timar sistemini kendi döneminin şartlarına göre geliştirirken ikta sistemini esas almıştır. Hz. Muhammed'in fetihlerden sonra elde edilen toprakları sefere katılan gazilere ikta olarak dağıttığı bilinmektedir. Fakat bu iktalar gazilere mülk olarak dağıtılmakta, gazilerin asker besleme ve sefere iştirak etme gibi sorumlulukları

bulunmamaktadır. Selçuklular zamanında ünlü vezir Nizamülmülk ikta sahiplerine iktalarını çocuklarına irsen intikal ettirme, reayadan devletin belirlediği vergileri toplayabilme hakkı ve çağrıldığı zaman sefere katılma zorunluluğu getirmiştir. Böylece ilk olarak Büyük Selçuklu Devleti'nde çeşitli askeri hizmetler karşılığında, irsen intikal edebilen iktalar oluşturulmuştur.

Timar sistemi Anadolu Beyliklerinde de görülmektedir. Bu sistem Anadolu Beyliklerine Selçuklulardan intikal etmiştir. Hamitoğullarından satın alınan topraklarda bulunan timarlar Murat Hüdavendigar tarafından eski sahiplerine tekrar iade edilmiştir. Yıldırım Bayezid Aydınoğullarını ve Menteşe Beyliğini Osmanlı topraklarına kattıktan sonra, buralarda bulunan eski timar erlerinin beratlarını yenilemiştir. Benzer durumun Karamanoğullarında da uygulandığı bilinmektedir. Dulkadir Beyliği Osmanlı Devleti'ne bağlandıktan sonra, elinde Alaüddevle Bozkurt ve Şehsuvaroğlu Ali Bey'den temessük bulunanlara timarlarının yeniden tevcih edildiğini görmekteyiz. Bayezid Devlet Kütüphanesi Veliyyüddin Efendi Kataloğunda bulunan bir fermanda; *Eski Dulkadirli sipahilerinden, subaşılarından veya boy beğlerinden birisi vefat ederse timarlarının başkasına verilmeyip, oğul/oğullarına verilmesi; oğulları yoksa kardeşleri veya akrabalarına (şayet kalan timar 20.000 akçeden az ise oğluna, 20.000'den fazla ise, 20.000'i aşan kısmının akrabalarına); ölen kişilerin oğlu, kardeşi veya akrabası yoksa mahlul kalan timarların, ma'zul Dulkadirli sipahi/sipahizadelerine verilmesi istenmektedir.* Bütün bu örnekler Osmanlı öncesi Anadolu'nun değişik bölgelerinde hüküm süren beyliklerin timar sistemini bildiğini ve uyguladığını göstermektedir. Fakat bu beyliklerden günümüze ulaşan timar yahut tahrir defteri bulunmamaktadır.

Osmanlı Timarı

Osmanlı Devleti'nde timar sisteminin Osman Gazi döneminden itibaren uygulandığı, seferlere katılan gazilere timarlar verildiği bilinmektedir. Osman Gazi'nin sefere katılan komutanlarına dağıttığı timarların daha çok yurtluk türünde olduğu görülmektedir. Ayrıca Osman Beyin Karacahisar'ın fethinden sonra buraya timarlı sınıfından olan Subaşı atadığı da bilinmektedir. Orhan Gazi ve Murat Hüdavendigar döneminde fetihlerin artmasına paralel olarak coğrafi sınırların genişlemesi, timar tevcihlerinin de hayli artmasına sebep olmuştur. Bilhassa Rumeli'de gerçekleşen fetihler sonrasında Anadolu'dan buraya iskan edilen ailelere topraklar dağıtılmış, timarlar sipahilere tevcih edilmiştir. Yıldırım Bayezid'in Balkanlar'da

giriştiği fetihler sonrası bölgede yaptırdığı tahrirlerle timar sistemini uygulamaya koyduğu, Arnavutluk'ta, Makedonya'da ve benzer şekilde Aydın Beyliğinde de timarlar dağıttığı görülmektedir. Timar kayıtlarında Doğu Makedonya'da imamlık yapmakta olan birine timar tevcih edildiği bilinmektedir. Gerek günümüze ulaşan tahrir defterleri gerekse bu defterlerin haricindeki timarla ilgili diğer belgeler timar sisteminin Osmanlı Devleti'nin ilk dönemlerinden itibaren uygulanmaya başladığını göstermektedir.

Fatih Sultan Mehmet döneminde timar ve toprak sisteminde önemli düzenlemeler yapılmıştır. Fatih mülk veya vakıf olarak bir şekilde devletin elinden çıkmış toprakları tekrar miri statüsüne getirmiştir. Dönemin tarihçisi Tursun Bey'e göre 20.000 civarında köyün vakıf ve mülk durumu gözden geçirilmiş ve bunlar sipahilere timar olarak dağıtılmıştır. Fatih büyük hoşnutsuzluğa sebep olan bu uygulamasıyla hem sipahi sayısını hem de merkezi hazinenin gelirlerini artırmayı amaçlamaktadır. Fatih'in ölümünden sonra tahta geçen II. Bayezid geniş halk kesiminin memnuniyetsizliğine sebep olan bu uygulamadan vazgeçerek babası tarafından mirileştirilen vakıf ve mülkleri eski sahiplerine iade etmiştir.

Kanuni Sultan Süleyman döneminde timar sisteminin hukuki alt yapısı yeni düzenlemelerle daha da geliştirilmiş, timar ile ilgili çıkan meselelerin çözümü için beylerbeylerine ve sancakbeylerine fermanlar gönderilmiş ve fermanlarda belirtilen hususlara özenle riayet etmeleri istenmiştir. İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı Muallim Cevdet Evrakı Kataloğu'nda bulunan, Dulkadirli kanunnâme suretinde yer alan ve 1540 tarihli Dulkadirli Eyaleti beylerbeyi Ali Paşa'ya gönderilen bir fermanda; *Ali Paşa'nın dergâh-ı muallâya gönderdiği mektupta kendisinden önceki beylerbeyiler zamanında, beylerbeyi beratıyla bazı sipahizâdelere timarlar verildiği, daha sonra bunlardan bir kısmının ma'zûl olduğu ve eski beratlarıyla timara talip oldukları, hatta bazılarının ellerinde Alaüddevle ve Ali Bey'den kalma berat ve temessüklerle timar talep ettiklerini bildirmiş bunun üzerine padişah, daha önce bölgeye mufassal bir kanunnâme gönderildiğini ve bu kanunnâme gereğince sipahizâdelere timar tevcîhinin beylerbeyi beratıyla değil padişah beratıyla olacağı hatırlatılmakta, timar talep eden sipahizâdelerin durumlarının araştırıldıktan sonra dergâh-ı muallâya tezkire gönderilmesini, timar hak edenlere beratlarının padişah tarafından verileceği, Alaüddevle Bey'den beratları olanların ise bekletilmesi, onlarla ilgili ayrıca bir hüküm gönderileceği* belirtilmektedir.

Dirlik Çeşitleri

Osmanlı Devleti sınırları içerisinde yer alan herhangi bir yerin tahriri yapılıp buradaki vergi gelirleri belirlendikten sonra, bu gelirler değişik büyüklükte parçalara ayrılarak ilgili şahısların statülerine göre dirlik olarak tevcih edilmektedir. Timar sistemi içerisinde yer alan bu dirlikler gelir durumuna göre has, zeamet ve timar olarak üçe ayrılmaktadır.

Haslar

Senelik geliri 100.000 akçeden fazla olan dirliklere has denir ve haslar havâss-ı hümâyun ve havass-ı vüzerâ olarak ikiye ayrılmaktadır. Havâss-ı hümâyun yani padişah, şehzadeler, valide sultan, padişahın kızları, kız kardeşleri, havâss-ı vüzerâ, veziriazam, vezirler, beylerbeyi ve sancakbeyi gibi üst derecede yer alan devlet adamlarına verilmektedir.

Timar sistemi içerisinde yer alan gelir gruplarından cizye, adet-i ağnam, mukataa ve gümrük gelirleri gibi önemli vergi kalemleri genellikle padişah hasları içerisine dahil edilmektedir. Sürekli harp halinde olan Osmanlı Devleti'nin yaptığı savaşların masrafları ve mali finansmanı ancak güçlü ve zengin bir hazine ile sağlanabilmektedir.

Padişahtan sonra veziriazamların da 1.200.000 akçeye ulaşan ve bu miktarı geçen hasları bulunmaktadır. Has sahiplerinin hasları görevlerinin devam etmesine bağlıdır, görevleri bittiği zaman hasları da biter. Has sahipleri dirliğinin her 5.000 akçesi için sefere bir cebelü göndermekle mükelleftir.

Zeametler

Yıllık geliri 20.000-99.000 akçeye kadar olan dirliklere zeamet denilmektedir. Zeametler genellikle beylerbeyi ve sancakbeylerinin oğulları, subaşı, alaybeyi, timar defterdarı, eyalet defterdarı gibi orta dereceli devlet memurlarına tevcih edilmektedir. Zeamet tevcih edilen kişiye zaim denilmekte ve her zaim kendisine tevcih edilen dirliğinde oturmak ve sefere çağrıldığında cebelüleri ile birlikte katılmak zorundadır. Eğer sefere katılmaz ise dirliği elinden alınmaz, ceza olarak bir yıllık gelirine el konulurdu.

Zaime tevcih edilen zeametin kadrosu olarak düşünülen kısmına icmallü kılıç zeamet denir ve bu kadro 20.000 akçeden aşağı tevcih edilmez. Zaim öldüğü zaman dirliği oğul/oğullarına verilir. Zaimler zeametlerinin kılıç yani 20.000 akçelik bölümü hariç her 5000 akçe için sefere bir cebelü götürmek zorundadırlar.

Timarlar

Sisteme adını veren ve Osmanlı timar sisteminin temelini oluşturan, senelik geliri 19.999 akçeye kadar olan dirliklere timar denilmektedir. Timarın kadrosunu oluşturan kısmına kılıç timar denilir ve herhangi bir sipahiye timar tevcih edileceği zaman kılıç kısmı tevcih edilir. Timarın kılıç miktarı eyaletlere göre değişmektedir. Kılıç miktarı Karaman, Dulkadirli, Rum, Diyarbekir, Şam, Erzurum, Bağdat, Halep, Kıbrıs ve Şehrizor eyaletlerinde 2000 akçe iken, Rumeli, Anadolu, Bosna, Temeşvar ve Budin gibi eyaletlerde ise 3000 akçedir. Timarlı sipahiler kılıç timarın haricindeki her 3000 akçe için sefere bir cebelü getirmekle yükümlüdürler. Timar sahibi öldüğü zaman dirliği oğluna intikal eder, savaşta ölen sipahi ile yatağında ölen sipahinin oğluna intikal eden dirlik aynı olmaz, cephede ölen sipahinin oğluna daha fazla dirlik intikal ettirilirdi.

Eyaletlerdeki timarlar Kanuni Sultan Süleyman dönemine kadar beylerbeyi tarafından ölen sipahinin oğluna tevcih ediliyordu. 1530 yılından itibaren beylerbeylerin yetkisi kısıtlandı ve kendilerine düşük kıymetli timarları tevcih etme yetkisi verildi. Bu tarihten itibaren timarlar tevcih ediliş şekline göre tezkereli ve tezkeresiz olmak üzere ikiye ayrılmaktadır.

Tezkereli Timarlar

Beylerbeyinin merkeze, payitahta sorarak tevcih edebildiği, kendisinin doğrudan doğruya vermeye yetkili olmadığı timarlara tezkereli timar denir. Sipahi adayının eline beylerbeyi tarafından bir tezkere verilir, eğer bu tezkere divan tarafından uygun görülürse adaya timar beratı verilir.

Tezkeresiz Timarlar

Beylerbeyinin divana sormadan kendi yetkisi çerçevesinde sipahiye tevcih ettiği timarlara tezkeresiz timar denir. Bu timarların kıymeti genellikle düşüktür. Tezkeresiz timar birimleri eyaletlere göre değişebilmektedir. Tezkeresiz timarlar Dulkadirli, Karaman ve Rum eyaletlerinde 2999 akçe, Anadolu eyaletinde 4999 akçe, Rumeli, Budin, Bosna, Temeşvar, Diyarbekir, Erzurum, Şam, Halep ve Bağdat gibi eyaletlerde 5999 akçedir. Bunların 1 akçe fazlası tezkereli timar grubuna girmektedir.

Timarlar tevcih edilirken statüleri değiştirilmez, timarın kılıç olarak bilinen bölümü aynen korunurdu. Babadan oğula intikal edeceği

zaman bile oğula babasının aldığı terakkiler verilmez, ancak kılıç kısmı verilirdi. Terakkileri oğula vermeyerek devlet, bir süre sonra zengin ve asil bir sınıfın meydana çıkmasını engelliyor, terakkileri boşa çıkartarak bunlardan yeni kadrolar ihdas ediyor ve yapacağı yeni terakkilere kendiliğinden kaynak sağlamış oluyordu.

Timarlar mali açıdan bakıldığı zaman da serbest olan ve olmayan şeklinde ikiye ayrılmaktadır.

Serbest Olan Timarlar

Osmanlı Devleti'nde timarlar, timar sahiplerinin resm-i çift, âdet-i ağnam, bad-ı heva gibi vergilerden tamamen veya kısmen faydalanmalarına göre serbest timarlar ve serbest olmayan timarlar diye iki guruba ayrılmaktadır. Padişah, sultan, vezir, beylerbeyi, sancakbeyi, kale dizdarı gibi üst dereceli görevlilerin has ve zeamet statüsündeki timarları, idari ve mali bakımdan imtiyazlara sahip oldukları için serbest timarlar olarak adlandırılmaktadır. Resm-i arus, resm-i tapu, adet-i deştbani, koyun, tütün, otlak ve kışlak resimleri tamamen timar sahibine verilmiştir. Serbest timar sahiplerine tanınan bir başka ayrıcalık ise, toprağında yakalanan kaçak kölelerin eski sahiplerinden müjdelik adı altında harç alınması ve kölenin sahibi bulunamazsa satışından elde edilen gelirin kendisine ait olmasıdır. Bundan başka reayadan alınan çift resminin tamamı serbest timar sahibine ait olurken, serbest olmayan timar sahibi, topladığı çift resmini sancakbeyi ile paylaşmaktadır. Özetle timar sahibinin resm-i arus, resm-i tapu, kışlak-yaylak resmi, cürm-i cinayet, adet-i deştbani resimleri gibi bad-ı heva grubu denilen vergileri almak hakkına sahip olduğu timarlara mali açıdan serbest timarlar denilmektedir. Genellikle padişah hasları, vezir, nişancı, defterdar, beylerbeyi, sancakbeyi, subaşı, dizdar vb. yüksek dereceli devlet görevlilerinin has ve zeametleri bu gruba girmektedir.

Serbest Olmayan Timarlar

Bad-ı heva grubu denilen ve yukarıda isimleri sayılan vergileri almak hakkına sahip olmayan ve bu vergileri serbest timar sahipleri ile paylaşmak zorunda oldukları timarlara serbest olmayan denilmektedir. Timarların büyük kesimi bu gruba girmektedir.

Timarlı Sipahilerin Hak, Yetki ve Sorumlulukları

Sadece askeri bir sistem olmayan timar sistemi aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin taşra hayatını da düzenlemektedir. Klasik dönem

Osmanlı İmparatorluğu'nun iki temel sisteminden birisi timar, diğeri kul sistemidir. Bu sistemler aracılığıyla merkezi otoritenin yani padişahın gücü beylerbeyinden sipahiye, imparatorluğun en ücra köşesine kadar temsil edilmektedir. Timarlı sipahiler padişahın taşradaki temsilcileri olarak idari-yöneticilik görevi yapmaktadırlar. Bu sınıf Osmanlı taşrasında reayanın korunması, devlete ait vergilerin toplanması ve yasaların uygulanmasından sorumludur.

Timar devlet, sipahi ve köylünün toprak üzerinde eşzamanlı haklarının bulunduğu bir sistem olarak görülür ve timarı elinde tutan sipahinin toprak üzerinde kanunla tespit edilmiş bir takım hakları vardır. Bundan dolayı sipahiye "sahib-i arz" yani toprak sahibi de denilir. Uygulamada ise sipahi devletten toprağı değil, toprak üzerinde yaşayan reayadan yine devletin belirlediği vergiyi toplama yetkisini almıştır. Devlet sipahiye toprak üzerindeki denetim haklarını buradaki gelirlerini güvenceye alması için vermiştir. Sistemin uygulandığı eyaletlerde timarlı sipahi mülkiyeti devlete ait olan araziyi işleten, devletin tebaasından alacağı vergiyi toplayan kimsedir. Topladığı veya toplayacağı vergilerin bir miktarını kendisine, bir miktarını da seferlere götüreceği askerlerin iaşesi için ayırmaktadır. Dirlik sahibi olan timarlı sipahi kendisine tevcih edilen timarın her üç bin akçelik geliri için bir "cebelü" yani tam donanımlı asker beslemek zorundadır. Beyler ise her beş bin akçeye bir cebelü beslemekle mükelleftirler. Kelime anlamı zırh olan cebe Moğolca kökenli bir terim olup, cebelü de zırhlı anlamına gelmektedir. Cebelüler de efendileri gibi askeri statüye tabi olup, durumları reayadan farklıdır. Diğer taraftan bey ve paşaların çocuklarının haricinde yanlarında bulunan gulamlarına da has ve timar verilmesi kanundur. Sipahilerin maiyetinde yer alan cebelüler askerlik hizmetine, gulamlar ise sipahinin şahsi hizmetine bakmaktadırlar. Terfi durumu söz konusu olduğunda gulamlar cebelü, cebelüler de sipahi olabilmektedir.

Timar sistemi imparatorluğun mali, toplumsal ve ekonomik politikalarına yön vermiştir. Miri arazi sistemi, devlete köylü sınıfının tamamını, tarım ekonomisini kontrol ve düzenleme yetkisi vermektedir. Bu sistem sayesinde devlet kırsal kesimde yaşayan yüzbinlerce tebaasının geçim kaynağını sağlamakta, onları tarım sektöründe istihdam etmektedir Timar sistemi içerisinde yer alan tebaanın da bir takım sorumlulukları ve hakları bulunmaktadır. Devlete ve sipahiye, kanunların emrettiği bedeni hizmetler haricinde karşılıksız

olarak hiçbir hizmet yapmayan veya yaptırılamayan Osmanlı köylüsü bu anlamda bağımsızdır. Köylünün emeği kanunsuz olarak sömürülemez. Köylünün emek ve hürriyeti kanunlarla garanti altına alınmıştır. Diğer taraftan köylü yaşadığı bölgede tasarruf ettiği, kullandığı çiftliği, kendisine tahsis edilen toprağı işlemek, hem toprağın hem de elde ettiği mahsulün vergisini sipahiye ödemekle yükümlüdür. Köylü keyfi olarak tarlasını boş bırakamaz, çiftini çubuğunu terk edip bir başka memlekete gidemez veya tarlasına meyve ağaçları dikerek burayı meyve bahçesi haline getiremezdi. Devletin sosyo-ekonomik, üretim ve askeri yapısını bozacağı için köylünün keyfi hareket içerisine girmesine asla müsaade edilmezdi. Sipahinin kendisine yüklenen sorumluluklarını yapabilmesi, timarında yer alan çiftçilerin zirai faaliyetlerini hakkıyla yerine getirmesine bağlıdır. Osmanlı kanunnamelerinde timarlı sipahiye çiftini terk eden köylüyü on yıla kadar geri getirtme, köylüye çift bozan resmi ödetme hak ve yetkisi verilmektedir. Çift bozan akçesinin miktarı zaman içerisinde meydana gelen ekonomik dalgalanmalara paralel olarak değişmekle birlikte, bir çiftlik için ortalama 50, nim-yarım çiftlik için 25 akçe olarak belirlenmiştir.

Reaya ödemekle mükellef olduğu vergiyi bilhassa hububat türü ürünlerden ayni olarak öder ve sipahinin ambarına, (bu ambarı yapmak köylünün mükellefiyetlerindendir) veya en yakın pazara kadar götürürdü. Sipahi reayadan kanunnamelerde belirlenen oranlardan fazla vergi talep edemez, ayni ödenmesi gereken vergiyi nakit olarak alamaz veya ürünü daha uzak pazarlara götürmesini isteyemezdi. Bu anlamda feodal sistemde olduğu gibi reayanın köylüye herhangi bir şekilde zulüm etmesine, kanunlara aykırı işler yaptırtmasına merkezi otorite asla rıza göstermezdi. Tebaaya zulüm edilmemesi ve haklarının korunması için çeşitli dönemlerde adaletnâmeler yayınlanarak yerel yöneticiler sık sık uyarılmıştır.

Timarların Tevcih Edilişi

Timarlar tevcih edilirken beylerbeyinin yetkisi dahilinde olan ve olmayan, yani tezkeresiz ve tezkereli timarlar yukarıda anlatıldı. Bu timarlar kimlere, hangi usul ya da usuller çerçevesinde verilmektedir.

Timarlar kılıç olarak tanımlanan ve kesinlikle değişmeyen çekirdek kısmı ve değişik zamanlarda verilen terakkilerden oluşmaktadır. Kılıç ilgili timarın kadro derecesidir, kılıçların sayısı ve yerleri değiştirilemez. Herhangi bir sipahi adayına timar tevcih edileceği zaman, timarın terakkileri çıkarıldıktan sonra geriye kalan kılıç kısmı

verilir. Bir timara babalarının timarının iki kardeşe müşterek olarak verilmesi hariç bir kılıç yerine iki sipahi tayin edilmez. Büyük bir timar meydana getirmek için iki kılıç bir araya getirilmez. Bütün bu tedbirlere bakıldığı zaman devlet timar sahipliğinin nesiller boyunca aile mülkü olarak güçlenmesinin önüne geçmekte, kılıç haricinde kalan fazla gelirlerle yeni kadrolar oluşturmakta ve yeni terakkiler için kaynak, timar sağlayabilmektedir. Ruznamçe Defterleri incelendiği zaman timarların çok hızlı bir şekilde el değiştirdiği görülmektedir. Bunun sebebi sadece ölüm veya babadan oğula miras olarak değil, aynı zamanda bulunduğu timardan memnun olmayan sipahilerin daha iyi timar kadroları elde edebilme arzularının da olduğu gözlenmektedir.

Timarın kimlere tevcih edileceği hakkında bazı hususlar bulunmaktadır. Bu hususlar; ilk defa veya yeni timar bekleyen sipahi adayının önemli bir devlet büyüğü tarafından takdim edilmesi, şehzadelerden veya rütbece yüksek bir devlet büyüğüne yanaşmış olması, savaşlarda üstlerinin fark edebileceği başarılar göstermesi olarak bilinmektedir. Timar tevcihinde izlenen yöntem ise, timarlar sipahi adaylarına komutanlarının hazırladığı arizası-dilekçesi üzerine verilmektedir. Boş olan bir timarın bulunduğu yerin sancakbeyi Osmanlı merkezi yönetimine hitaben timarın tevcihi için bir tavsiye mektubu yazar ve merkezden uygun görülürse bir tezkere ile timar tevcih edilir ve timarın durumu coğrafi sınırları, gelirleri, eğer daha önce sahibi var ise bu eski sahibin adı, timarın bu kişiden alınma sebepleri, yeni sipahiye tevcih edilme gerekçeleri ayrıntılı olarak anlatılır.

Osmanlı Devleti'nde timar alanlara bakıldığı zaman kul kökenli askeri sınıf mensupları, fethedilen yerlerin askeri sınıfları ve gönüllüler ile akıncılar karşımıza çıkmaktadır. Bu insanlar bazen faydalı oldukları seferler sonucu timar beratı ile ödüllendirilir, bazen de özellikle kul kökenlilerde terfi edebilmek için sancağa çıkma adeti ile olurdu. Bu adete göre yeniçeri ağaları 500.000, emir-i alemler 450.000, kapıcıbaşı, çaşnigirbaşı gibi saray ağaları 350-400.000 merkez ordusunun ağaları 200-300.000 akçelik haslar, yeniçeri ortaları ve acemi oğlanlarının yayabaşı ismini taşıyan zabitlerine 20-30.000, cebeci, topçu gibi padişahın hassa ordusunun değişik birimlerinden timara çıkacak olanlara gündelik ulufelerinin her bir akçesi için bin akçe karşılığında timar verilmektedir. Vezirlerin, beylerbeylerin, sancakbeylerin oğullarına ve kapı halkına da büyük timarlar veril-

mektedir. Diğer taraftan kadı ve muhtesip gibi toplumsal hayatla ilişkili görevlilere de timar verilmektedir. Ayrıca dini hizmetlerde bulunan imam-hatip, müezzin ve müftü gibi şahıslar hem askeri hizmet yükümlüsü olarak, sefere cebelü göndermeleri karşılığında hem de askeri hizmet yükümlüsü olmadan timar tasarruf edebilmektedirler.

Osmanlı yönetimi altında bulunan Balkan coğrafyasında da timar sistemi uygulanmaktadır. Bundan dolayı Balkanlarda yaşayan hristiyanlara da timar tasarruf etme hakkı verilmiştir. Çok az da olsa bir kadın da timar sahibi olabilmektedir. Buradan hareketle timarlı sipahilerin sadece Türk aslından ve müslüman gönüllü ve akıncılardan ibaret olduğu düşüncesi yanlıştır. Timara hak kazanan kişinin askeri olmasına dikkat edilmektedir. Sistem içerisine reayanın dahil edilmesi yasaktır. Devletin sipahiliği tebaasına kapalı tutmasındaki amacı bir asalet sınıf oluşturmak değildir. Buradaki asıl amaç sistemin mükemmel olarak işlemesini sağlamak, timarlı sipahilerin disiplin açısından bozulmasının önüne geçmektir.

Klasik timarların dışında mülk ya da eşkincülü denilen timarlar da bulunmaktadır. Bu timarlar sahibinin mülkü olup, öldüğü zaman oğullarına ve diğer mirasçılarına aynen intikal ederdi. Bu tür timarlarda her türlü vergiyi toplama hakkı sahibine aittir. Bunun karşılığında mülk timar sahipleri sefere bizzat gelmek ya da tam teçhizatlı bir miktar asker göndermek zorundadırlar. Bu timarlar Osmanlı sistemi içerisinde çok değildir. Mülk timarların kaynağı ya devletin bu kişilere bu toprakları bağışlaması, temlik etmesi ya da Osmanlı öncesi beylikler döneminden kalmasıdır. Bu timarlara el konulamaz, ancak mülk sahibi mükellefiyetini yerine getirmezse ceza olarak o seneki mahsulü devlet tarafından alınır.

Malikâne-Divâni Sistemi

Osmanlı Devleti'ne daha önceki Türk-İslam devletlerinden geçen ve malikâne-divâni sistemi adı verilen topraklar da bulunmaktadır. Bunların statüsü genellikle mülk ya da vakıf olup, Balkanlar, Karadeniz, Orta Anadolu ve Doğu Anadolu bölgelerinde bulunmaktadır. Osmanlı Devleti'nin ilk yıllarında yeni fethedilen yerlerin iskân edilip şenlendirilmesi, fethi kolaylaştırmak, teşvik etmek gibi siyasi şartlar gereği, padişahlar seferlere katılan önemli komutanlara, dervişlere ve ahilere yeni fethedilen ülkelerde bazı toprakları temlik etme yoluna gittiği gibi, Osmanlı öncesi Anadolu Beyliklerinden intikal eden mülklerin durumuna da pek karışmamayı tercih etmiştir.

Klasik mülklerden farklı olarak bu toprakların sahiplerine devlet çıplak mülkiyet hakkını vermektedir. Bu tür arazilere sahip olanlar, malikâne hissesi olarak topraklarında bulunan ve onu işleyen köylülerden toprak kirası isteme hakkına sahiptirler ve bunun oranı bölgeden bölgeye değişebilmekle birlikte, yıllık üretimin 1/10, 1/7 veya 1/5'i olarak alınabilmektedir. Bu tür toprakları işleyen köylüler toprak kirasının haricinde ödemekle yükümlü oldukları diğer bütün şer'i ve örfî vergileri, divâni hissesi olarak devlete ödemek zorundadırlar. Buna göre köylüler yetiştirdikleri ürünlerden biri malikâne hissesi olarak sahibine, diğeri de divâni hissesi olarak devlete veya onu temsilen sipahiye vergi ödemektedirler, yani iki baştan tasarruf edilmektedir. Bu tür toprakların sahipleri burayı vakfetmek, satmak, hibe etmek veya miras bırakmak hakkına sahiptirler.

Timar Sisteminin Bozulması ve Kaldırılması

Osmanlı Devleti'nin en önemli sitemlerinden biri olan timar sistemi ile toplanan gelirler hazinenin önemli bir kısmını oluşturmaktadır. Yaklaşık 438 milyon akçe olan 1527-28 bütçesinin hemen hemen yarısı, yıllık toplam gelirin %37'si bu sistemden elde edilmektedir. Timar sistemi ile sayıları yüzyıllara göre değişmekle birlikte 30.000-80.000'lere ulaşan sipahi ordusu kendi kendini finanse etmektedir, bu durum da sistemi Osmanlı için vazgeçilmez kılmaktadır. Fakat klasik dönemde düzenli bir şekilde işleyen timar sisteminde XVII. Yüzyıldan itibaren aksamalar görülmeye başladı. 1527-28 tarihlerinde seferlerde görülen sipahi sayısı 37.521 iken, 1655 tarihinde sefere katılan sipahi sayısı 6052'ye kadar düşmüştür.

Osmanlı kurumlarında ve sistemlerinde ortaya çıkan aksamaların birçok sebebi olabilir, ama bu sebeplerden en önemlisi sisteme ya da kuruma içerden yapılan yanlış müdahalelerdir. XVII. Yüzyıl içerisinde yazılan risalelerde timar sisteminde meydana gelen bozulmalara dikkat çekilmiş ve en önemli sorun olarak timarların sipahizâdelere değil de reayadan kimselere dağıtılması gösterilmiştir. Reayaya timar verilmesi hususu XVI. Yüzyılın sonuna doğru başlamış ve risale yazarlarınca sistemin bozulmasının sebebi olarak gösterilmiştir.

Timar sisteminin bozulmasında bazı hususların öne çıktığı görülmektedir. Timarların saraylıların eline geçerek özel mülk veya vakfa dönüştürülmesi ve rüşvet karşılığı reayanın eline geçmesi, dirliklerin parayla alınıp satılması, sipahilerin şatafatlı yaşama heves ve arzusu, köy ve kent nüfusundaki artış hızının fazla olması, çok para kazanma hırsı, ekonomideki enflasyonist baskı ve buna bağlı olarak

paranın değer kaybetmesi, III. Murad dönemine kadar düzenli olarak yapılan arazi tahrirlerinin artık düzenli olarak yapılamaması, harp teknolojisindeki değişimle beraber savaşlarda ateşli silahların vazgeçilmez hale gelmesi ve geleneksel silahlarla savaşan sipahilerin yapısı itibariyle yeni düzene ayak uyduramaması, ateşli silah eğitimi almamaları (alamamaları), savaşların uzun sürmesi, diğer devlet dairelerinde görülen aksaklıkların timar sistemine de sirayet etmesi gibi hususların öne çıktığı görülmektedir.

Bu hususlardan bazılarının timar sitemi üzerindeki etkileri daha da öne çıkmaktadır. Ateşli silah kullanan ordular karşısında geleneksel silahla savaşan orduların başarı gösteremeyeceği 1605'teki Osmanlı-Avusturya savaşında kendini göstermiştir. Hafif tüfekle at üstünde savaşan Avusturya askeri karşısında kılıç-kalkanla savaşan Osmanlı timarlı sipahilerinin yetersizliği ortaya çıkmıştı. Bu tarihten itibaren timarlı sipahiler yavaş yavaş savaş değerini kaybetmeye başlar ve buna paralel olarak timar sitemi ihmal edilir ve dağılma dönemi başlar. Timarlı sipahilerin sayıları azalırken devlet ordu ihtiyacını karşılayabilmek için farklı yöntemler geliştirmeye başlar. Bu minvalde devlet bir yandan yeniçeri sayısını artırırken diğer yandan da ateşli silahlar kullanabilen "sarıca" ve "sekban" denilen yeni atlı birlikler oluşturmaya başladı. Bu birliklerin çoğu eski köylülerdi. İhtiyaç duyuldukça bir şekilde silahlanan köylüler askere alınmaya başladılar. XVI. Yüzyılın sonu XVII. Yüzyılın başlarındaki ekonomik durum da timar sistemini derinden etkilemeye başladı. XVI. Yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı topraklarına Avrupa'dan ucuz gümüş akışının başlamasıyla paranın gerçek değerinde büyük düşüşler oldu. Bu gümüş akışı iç piyasada derhal etkisini göstermeye başlayarak, akçenin %100 değer kaybına sebep olmuş ve bu durum vergilerin yükseltilmesini zorunlu kılmıştır. Oluşan enflasyonla beraber timarları oluşturan vergiler artırılmadığından, sipahinin gelirinde ciddi değer kaybı olmaya ve geçim sıkıntısı çekmeye başlamıştır. Timarlı sipahilerin gelir kaybı sonucunda seferlerden kaçmaya ya da farklı isimler altında reayadan ek gelirler alma yoluyla zararlarını karşılamaya başladıkları görülmüştür. Geçim sıkıntısı yaşamaya başlayan sipahilerin zaman zaman isyan etmelerine İstanbul'da ve Anadolu'nun değişik bölgelerinde sıkıntılar çıkarmalarına sebep olmuştur. Timar sistemindeki bu aksamalar merkezi hazineden maaş alan asker sayısının artmasına sebep olur. Bu durum da devletin nakit para ihtiyacının artmasına ve bu ihtiyacı giderebilmek için timar alanlarının mukataa haline getirilerek

hazineye yeni gelir kaynakları oluşturulmasına neden olur. Tarihi süreç içerisinde bu uygulamanın da bazı sıkıntıları doğurduğu görülmektedir. Miri toprakların mukataa edilmesi merkezi otoritenin güçlü olduğu dönemlerde sıkıntı çıkarmaz iken özellikle gerileme döneminde idarenin beceriksizliği ile birleşince bu arazilerin çiftliklere dönüşme süreci hızlandı. Toprak tasarrufunda devletin yerini alan mukataa sahipleri üretimden alacakları payı artırmak için reaya emeğini sömürmeye ve köylülerden daha fazla para toplamaya başladılar. Yaşanan bu sıkıntılarda çözüm üretmesi gereken devlet görevlilerinin umursamazlığı, merkezi idarenin kötü yönetimi miri arazi havuzunun erimesini hızlandırırken, tam tersine ayanların güçlenmesini sağlar. Bu durum da padişahın merkezi otoritesinin zayıflamasına, azalmasına sebep olur.

Timar sistemi ile sadece vergi toplanmıyor, gelecek yılların vergi kaynakları da zinde tutulmuş oluyordu. Atılan adımlar timar sistemini canlandıramadığından, merkezi hazinenin nakit ihtiyacını tam olarak karşılayamadığından, bazı mukataaların askeri sınıf mensuplarına ömür boyu tahsis edilmesi şeklinde bir çözüm yolu bulundu. 1695 tarihi itibariyle ortaya çıkan ve malikane sistemi adı verilen bu sisteme göre, askeri sınıf mensuplarının maaşlarını devlete terk etmeleri karşılığında aldıkları mukataalar ömür boyu devam edecektir. Devlet nakit ihtiyacını karşılayacak bir yöntem geliştirmişti, fakat kısa bir süre sonra uygulamada ortaya çıkan bazı aksaklıklar, malikane sahibinin payitahttan ayrılmama isteği, ödediği paranın çok daha fazlasını toplama isteği ve yerine taşeronları göndermesi mukataanın bulunduğu bölgede yaşayan köylü ve zanaat ehlini ekonomik açıdan ciddi anlamda sıkıntıya sokmuştur. XIX yüzyıla gelindiğinde 1827'de 5200 kadar timarlı sipahi yeni oluşturulan Asâkir-i Mansûre süvarisi haline getirildi ve artık herhangi bir şekilde işlemez halde olan timar sistemini, sistem içerisinde yer alan sipahilerin geri kalanı emekli ya da azlederek timar sisteminin uygulanmasına son verildi.

KAYNAKLAR

AKDAĞ, Mustafa, "Osmanlı Müesseseleri Hakkında Notlar", *AÜDTCFD* XIII/1-2, Ankara 1955, s.27- 51.

_____, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi I- II*, İstanbul 1995.

BARKAN, Ö. Lütfi, "Malikâne-Divânî Sistemi", *Türk-Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, S.2, İstanbul 1939, s.119-184.

_____, "Türkiye'de İmparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakana Mahsus İstatistik Defterleri ", *İÜİFM*, C.2,S.1, 1940-41 İstanbul 1941.

_____, *XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları I, Kanunlar*, İstanbul 1943.

_____, "Edirne Askeri Kassamına Ait Tereke Defterleri (1445-1659), *Belgeler* III/5-6. Ankara 1968.

_____, "Timar" *İA*, C.12-1, İstanbul 1979.

BAYKARA, Tuncer, *Anadolu'nun Tarihî Coğrafyasına Giriş I Anadolu'nun İdari Taksimatı*, Ankara 1988.

_____, "Ulucami" *Belleten* LX/227, Ankara 1996, s. 33- 57.

BELDİCEANU, Nicoara, *XIV. Yüzyıldan XVI. Yüzyıla Osmanlı Devleti'nde Timar*, Ankara 1985.

CİN, Halil, *Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması*, Konya 1992.

_____, *Mirî Arazi ve Bu Arazinin Özel Mülkiyete Dönüşümü*, Konya 1987.

ÇADIRCI, Musa, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Ankara 1991.

DENY, J, "Sancak" *İA*, C.10, İstanbul 1993.

EMECEN, M. Feridun, *XVI. Asırda Manisa Kazâsı*, Ankara 1989.

EMECEN, M.Feridun, "Sosyal Tarih Kaynağı Olarak Osmanlı Tahrir Defterleri" s.143. vd

ERDOĞRU, M. Akif, *Osmanlı Yönetiminde Beyşehir Sancağı (1522-1584)*, İzmir 1998.

ERGENÇ, Özer, "Osmanlı Klasik Dönemindeki Eşraf ve A'yan Üzerine Bazı Bilgiler", *Osmanlı Araştırmaları* S.2, İstanbul 1982, s.105- 113.

_____, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, Ankara 1995.

GÖKBİLGİN, M. Tayyib, "XVI. Asırda Mukataa ve İltizam İşlerinde Kadılık Müessesesinin Rolü" *IV. Türk Tarihi Kongresi 10-14 Kasım 1948, Kongreye Sunulan Tebliğler*, Ankara 1948, s. 433- 444.

GÖYÜNÇ, Nejat, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, Ankara 1991.

_____, "Osmanlı Devleti'nde Taşra Teşkilatı (Tanzimata Kadar), *Osmanlı*, C.6, Ankara 1999.

HALAÇOĞLU, Yusuf, *Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, İstanbul 1995.

İLGÜREL, Mücteba, "Subaşılık Müessesesi" *Journal of Turkish Studies*, S.7, 1983, s. 251- 261.

İNALCIK, Halil, "Osmanlı Timar Rejimi ve Sipahi Ordusu", *Türk Kültürü*, S.34, Ankara 1965, s. 758- 765.

_____, *Hicrî 835 Tarihli Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, Ankara 1987.

_____,"Mahkeme" *İA*, C.7, İstanbul 1993.

_____, "Eyalet" *DİA*, C.11, İstanbul 1995.

_____, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, İstanbul 2003.

_____, "Mehmed II", *DİA*, C.28, İstanbul 2003.

_____, "Timar", *DİA*, C.41, İstanbul 2012.

İPŞİRLİ, Mehmet, "Beylerbeyi", *DİA*, C.6, İstanbul 1992.

_____, "Klasik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilatı" , *Osmanlı Devleti Tarihi I*, (Editör: Ekmeleddin İhsanoğlu), İstanbul 1999, s.139- 277.

KAZICI, Ziya, *İslam Müesseseleri Tarihi*, İstanbul 1991.

KILIÇ, Orhan, *Osmanlı Devleti'nin İdarî Taksimatı Eyalet ve Sancak Tevcihatı*, Elazığ 1997.

_____, "XVII. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin Eyalet ve Sancak Teşkilatlanması", *Osmanlı* C.6, Ankara 1999.

KRAMERS, J. H, "Sü-Başı" *İA*, C.11, İstanbul 1993.

KUNT, Metin, *Sancaktan Eyalete 1550-1650 Arasında Osmanlı Umerası ve İl İdaresi*, İstanbul 1978.

KURT, Yılmaz, "Osmanlı Toprak Yönetimi", *Osmanlı*, C.3, Ankara 1999, s.59-65.

MAHMUD, S. Muhammed Seyyid, *XVI. Asırda Mısır Eyaleti*, İstanbul 1990.

MARDİN, Ebül'ula, "Kadı" *İA*, C.6, İstanbul 1993.

MENAGE, V.L, "Beglerbegi" *EI*, C.I, London 1991.

MİROĞLU, İsmet, *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası*, Ankara 1990.

OĞUZOĞLU, Yusuf, "Dizdar" *DİA*, C.9, İstanbul 1993.

ORTAYLI, İlber, "Osmanlı Kadısının Taşra Yönetimindeki Rolü Üzerine" *Amme İdaresi Dergisi*, C.9, S.1' den ayrı basım, Ankara 1976, s. 95- 128.

_____,"Osmanlı Kadısı Tarihi Temeli ve Yargı Görevi" *AÜSBFD* XXX/1-4' den ayrı basım, Ankara 1977.

_____, "Osmanlı Şehirlerinde Mahkeme" Prof. Dr. Bülent Nuri Esen Armağanından Ayrı Basım, Ankara 1977, s. 245- 264.

ÖZCAN, Abdülkadir, "Çeribaşı" *DİA*, C.8, İstanbul 1993.

ÖZDEMİR, Rifat, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara*, Ankara 1998.

ÖZTÜRK, Said, *Askeri Kassama Ait Onyedinci Asır İstanbul Tereke Defterleri (Sosyo-Ekonomik Tahlil)*, İstanbul 1995.

PAKALIN, M. Zeki,*Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü I-III*, İstanbul, 1993.

SAHİLLİOĞLU, Halil, "XVII. Asrın İlk Yarısında İstanbul'da Tedavüldeki Sikkelerin Râici" *Belgeler* I/2, Ankara 1964, s.228- 233.

_____, "Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1525 Yılı Sonunda İstanbul'da Fiyatlar", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi I*, Ankara 1967, s. 36- 40.

SERTOĞLU, Midhat, *Osmanlı Tarih Lügatı*, İstanbul 1986.

SOLAK, İbrahim, *XVI. Asırda Maraş Kazâsı*, Ankara 2004.

_____, *XVI. Yüzyılda Zamantu Kazâsı'nın Sosyal ve İktisâdi Yapısı*, Konya 2007.

STRECK, M, "Kale" *İA*, C.6, İstanbul 1993.

ŞAHİN, İlhan, "XV ve XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Taşra Teşkilatının Özellikleri,", *XV ve XVI. Asırları Türk Asrı Yapan Değerler(Tebliğler)*, İstanbul 1997, s.233- 249.

TAŞTEMİR, Mehmet, *XVI. Yüzyılda Adıyaman (Behisni, Hısn-ı Mansur, Gerger, Kâhta) Sosyal ve İktisadî Tarihi*, Ankara 1999.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, Ankara 1988.

_____, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, Ankara 1988.

_____, *Osmanlı Tarihi*, C.1-2, Ankara 1994.

ÜNAL, M. Ali, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, Ankara 1989.

_____, *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*, Isparta 1998.

_____, *XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı*, İstanbul 1999.

_____, "Osmanlı Devleti'nde Merkezi Otorite ve Taşra Teşkilatı", *Osmanlı*, C.6, Ankara 1999.

YÜCEL, Yaşar, "Osmanlı İmparatorluğunda Desantralizasyona (Adem-i merkeziyet) Dair Genel Gözlemler", *Belleten* XXXVIII/152, Ankara 1974, s.657-708.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

OSMANLI ASKERÎ TEŞKİLATI

| Özen Tok

İLK OSMANLI ASKERÎ TEŞKİLATI

Kuruluş yıllarında Osmanlı Beyliği'nin düzenli askerî birlikleri yoktu. Gerektiğinde, gazilerden oluşan ve tamamı atlı olan *aşiret kuvvetleri*nin dellâllar vasıtasıyla bir yerde toplanması sağlanır ve sefere çıkılırdı. Savaş bitince bu kuvvetler dağılır, herkes işinin başına dönerdi. Yani, o zamanlarda âdeta bir gönüllüler ordusu vardı. Osman Gazi'nin şöhreti yayıldıkça ve Osmanlı Beyliği genişledikçe bu gönüllülerin sayısı artmaya başlamıştı. Askerî hizmetler at üstünde ifa edildiğinden, o devirlerdeki Osmanlı askerlerinin hepsi süvari ve akıncıydı. Herkes istediği gibi giyinirdi. Bir kıyafet kanunu yoktu. Süvariler yürüyüş ve muharebelerinde birbirlerinden ayrılmazlar, birlikte hareket ederlerdi. Bu gönüllülerden başka muhafız ve hassa hizmetkârları merkezde daima hazır hâlde bulunurdu.

Başlangıçta seferler ve ilk fetihler, beyliğe tabi aşiret kuvvetleri ile yapılmıştır. Ayrıca kaynaklarda Ertuğrul Gazi ve Osman Gazi'nin silah arkadaşları olarak geçen Akça Koca, Konur Alp, Abdurrahman Gazi, Samsa Çavuş gibi şahsiyetlerin kendilerine bağlı küçük çaplı kuvvetleri olduğu bilinmektedir. Osmanlıların ilk fetih devrelerinde muvazzaf yaya ve atlı askerlerle aşiret kuvvetlerinden başka *Gaziyân-ı Rûm, Ahiyân-ı Rûm ve Abdalân-ı Rûm* gibi teşkilatlanmış zümrelere ait birtakım kuvvetler daha gazaya iştirak ederlerdi.

Fethedilen yerlerin Türkleşmesinde bu zümrelerin büyük rolü olmuştur. Uç gazileri düz araziyi süratle işgal ederler, köylere hâkim

olurlar, kaleler etrafına küçük kuleler inşa ederek uzun süren ablukalarla buraları teslim alırlardı. Bursa, İznik, İzmit bu şekilde alınmış, sadece Bursa'nın fethi 10 yıl sürmüştü. Bu fetihler esnasında, daimî ordunun eksikliği ve bunun mahzurları anlaşılmış, düzenli askere olan ihtiyaç kendini daha çok hissettirmiştir.

Orhan Gazi, Osmanlı Beyliği'nin başına geçince, ülkenin sınırları epeyce genişlemiş ve nüfusu artmış olduğundan, kardeşi Alâeddin Bey askerin artık bir nizama bağlanması gereğini duymuş ve bunu Orhan Gazi'ye iletmişti. Zira gönüllü kuvvetler uzun süre muhasara hizmetlerinde kalamadıklarından, muvaffakiyetlerin gecikmesine sebep olmaktaydılar.

İlk düzenli birlikler Orhan Gazi zamanında, Bursa'nın fethinden sonra, İznik'in fethinden önce kuruldu. Bursa kadısı Çandarlı Kara Halil'in teklifiyle *yaya* ve *müsellem* askerî birlikler teşkil edildi. İlk etapta sağlıklı ve güçlü Türk gençlerinden 1000 yaya, 1000 de atlı asker yazıldı. Bunlara savaş zamanında önce birer, daha sonra ikişer akça gündelik verilmesi kararlaştırıldı. Savaş olmadığı zamanlarda ise ziraat yapmak üzere kendilerine toprak tahsis edildi ve vergilerden muaf tutuldu. Başlangıçta yayalar içerisinde yer alan atlı askerlerden birtakım vergilerden muaf olanları müsellem olarak adlandırıldı. Müsellemlerin her beş adedi bir çiftlikte ziraat ederdi.

Selçuklularda sefer zamanında görev yapan ve ücret alan *haşer ve kaser* denilen bir sınıf asker vardı. Bunlar sefer olmadığı zaman taşrada, çiftliklerinde oturur, ziraatla meşgul olurlardı. Osmanlı yaya ve müsellem teşkilatı da Selçuklulardaki bu uygulamanın devamı niteliğindedir. Yaya ve müsellemler Selçuklularda olduğu gibi sefer zamanında günde 2 akça yevmiye alırlar, sefer olmadığı zamanlarda da kendilerine tahsis edilen ve adına yaya ve müsellem çiftlikleri denilen çiftliklerde ziraatla meşgul olurlardı.

Yaya ve müsellemler, tımarlı sipahilerin dışında, ayrı sancak teşkilatına sahip idiler. Tımarlı sancakbeyilerine karşılık yaya ve müsellem sancakbeyileri mevcuttu. *Yayabaşı, çeribaşı* gibi subayları vardı. Tımarlı sipahilerin *cebelü*süne karşılık yaya ve müsellemlerin de *yamakları* vardı.

Yaya ve müsellemlerin sayısı zamanla artınca, sefere nöbetleşe gitmeleri esası getirildi. Her sefer tertibinde biri gider, diğerleri kalırdı. Yayalar 10'ar, 100'er kişilik manga ve bölüklere ayrıldı. Her 10 kişinin kumandanına *onbaşı*, 100 kişininkine *yüzbaşı*, hepsinin kumandanına ise *binbaşı* denildi. Müsellemler ise 30'ar kişilik ocaklara

bölündü ve her 30 kişiden beşinin sefere gitmesi esasa bağlandı. İlk fetihlere azeb, canbaz, garib ve cerahor adları altında daimî ve geçici ücretli kuvvetler de katılırdı.

İlerleyen yıllarda yaya ve müsellemlerin sayıları daha da artırıldı ve her sancakta bu tür askeri birlikler teşkil edildi. Böylece her sancağın yayalarına bir yaya sancak beyi, müsellemlerine de bir müsellem sancak beyi kumanda etmeye başladı.

Bu askerî birlik Kapıkulu ocaklarının kuruluşuna kadar bizzat savaşlarda kullanıldı. Bu ocağın teşkilinden sonra ise Rumeli'deki yörükler, canbazlar ve tatarların da katılmasıyla Osmanlı Devleti'nin geri hizmet sınıfını oluşturdu. Bu sınıf köprü yapımı, yol inşaatı, kale tamiri ve yapımı, hendek kazımı gibi işlerde kullanılmıştır.

XIV. yüzyılın ikinci yarısında, maaşlı birliklerin örgütlenmesinde pek çok değişiklik yapıldı, ancak tımarlı sipahiler bu değişikliklerin dışında kaldı. Müsellemin yerini sipahi de denen saray atlıları, yayaların yerini ise azebler ve yeniçeri kolordusu aldı. Yayalar ve müsellemler ise yedek güçler hâline geldi. En önemli değişiklik ise, Avrupa'nın ilk daimî ordusu olan Yeniçeri Ocağı'nın kurulmasıydı.

Azebler ise Osmanlı Devleti'nin mesleği tamamen askerlik olan ilk birliklerdir. Bu birlikleri, Orhan Gazi'nin kendisini artık tamamen bağımsız bir hükümdar kabul ettiği 1337'lerde, yaya ve müsellemlerden sonra, teşkil ettiği görülmektedir. Bunlar Türk gençleri arasından toplanarak beylerbeyin kumandası altında seferlere katılmaktaydılar. Azeb teşkilatının kuruluşu Osmanlı askerî tarihinde önemli bir dönüm noktası olmuştur. Zira bu sınıfın teşkiliyle devlet, askerliği kendine meslek edinmiş kimselerden ibaret disiplinli, emre her zaman amade ve harp kabiliyeti çok yüksek bir ordunun sahibi olmaktaydı. Sayıları İstanbul'un fethi sırasında yirmi bine, Otlukbeli Savaşı'nda kırk bine ulaşmıştı. Devletin sağlam temeller üzerinde inşasında katkıları olmuştur. Yalnız yeniçerilerin daha sonraları kazandıkları şöhret ve merkez kuvvetini kapıkulu ocaklarının oluşturması ile ikinci plana düştüler. Yeniçeriliğin iyice yerleşip güçlenmesinden sonraki dönemlerde azebler, öncü birlikler hâlinde kullanılmaya başlandı. Osmanlı ordusunun savaş düzeninde en ön safta bunlar yer almaktaydı. Savaş başladıktan sonra yanlara açılarak arkalarındaki topçuların ateş etmelerini sağlayıp düşmanın beklenmedik bir anda paniğe kapılmasına yol açardı. Azebler XVI. yüzyıldan sonra muharip birlikler grubundan çıkarılarak kale muhafızlığı, köprücülük vb. alanlarda istihdam edildiler.

KAPIKULU OCAKLARI

Fetihlerle birlikte devamlı silah altında bir kuvvet bulundurma ihtiyacı ortaya çıkmıştı. Mevcut yaya ve müsellemler ise, geniş bir alanda yapılan bu fetihler için ihtiyacı karşılamaktan uzaktı ve sürekli silah altında bulunmuyorlardı. Bu sebeple devamlı silah altında olan bir merkezî kuvvet teşkiline gidilmiştir.

Bu çerçevede ihtiyaç duyulan kuvvetler, savaşta esir alınan askerî şartlara uygun Hristiyan çocuklarının kısa bir müddet Türk terbiyesi ile yetiştirilerek yeni bir askerî sınıf meydana getirilmesiyle karşılanma yoluna gidilmiştir. İşte bu teşkilat Kapıkulu Ocağı'nın çekirdeğini teşkil etmiştir. Acemi Ocağı ile Yeniçeri Ocağı teşkilatları Sultan I. Murad zamanında Kadıasker Çandarlı Halil ile Karamanlı Molla Rüstem'in tavsiyeleriyle kurulmuştur. Neşrî'nin verdiği bilgilere göre Çandarlı Hayreddin Paşa, savaşta elde edilen esirlerden "Bunları Türk'e virelüm. Hem Müslüman olsunlar, hem Türkçe öğrensinler. Sonra getürelüm Yeniçeri olsunlar" diyerek bu teşkilatın kurulmasında önemli ölçüde rol oynamıştır.

Acemi Ocağı'nı besleyen üç kaynak vardı. Bunlardan birincisi pençik kanunu çerçevesinde savaş esirlerinin beşte biri, ikincisi devşirme yoluyla Hristiyan tebaadan alınan çocuklar, diğeri de kapıkulu mensuplarının çocukları yani kul oğulları oluşturmaktaydı.

Pençik Kanunu ve Pençik Oğlanları

Sözlükte beşte bir anlamındaki penç ü yek / penç-yek'ten gelen pençik (pencik) kelimesi, Osmanlı askerî sisteminde kara ve deniz seferlerinde ele geçirilen esirlerden *humus-ı şer'î* olarak beşte birinin devlet hizmetine alınmasını ifade etmektedir. Osmanlı Beyliği'nin kuruluş yıllarında elde edilen esirlerin gaziler arasında paylaştırıldığı, her esirin onu esir alanın malı sayıldığı bilinmektedir. Ancak zamanla hazine için paraya ve ordu için askere olan ihtiyaç artınca esirlerin veya her esirin beşte birinin devlet hesabına alınması yoluna gidilmiştir.

Osmanlılarda pençikin ilk defa nasıl ortaya çıktığı hakkında farklı görüşler söz konusudur. Daha çok kabul gören rivayete göre bu sistem, 1361'de Edirne'nin fethinden sonra ulemadan Karamanlı Kara Rüstem'in tavsiyesi, Kazasker Çandarlı Kara Halil'in uygun bulması ve I. Murad'ın onayı ile devreye sokulmuştur. Bu rivayetle ilgili bilgi veren kaynaklarda, hız kazanan fetihler dolayısıyla savaş esirlerinin sayısında büyük artış olduğu için esir fiyatlarının 125 akçeye

kadar düştüğü, gazilerden devlet hesabına pencik vergisi alınmasının kararlaştırıldığı, İslam hukukuna göre ganimet malının beşte birinin beytülmala ait bulunması sebebiyle Kara Rüstem'e Gelibolu geçidinde *geçit akçesi* adıyla pencik toplama yetkisi verildiği ve buna göre her beş esirden biri veya sayı beşin altında ise değerinin beşte biri olan 25 akçenin pençik vergisi olarak toplanmaya başlandığı belirtilir.

Nitekim Âşık Paşazade bu konuyla ilgili olarak "Bir gün Karaman ilinden Kara Rüstem derler bir bilgiç kişi geldi. Kazasker olan Çandarlı Halil'e geldi. Dedi ki: "Efendi! Bunca hanlık malını niçin ziyan edersiniz?" Kadı: "O dediğin hangi maldır" diye sordu. Rüstem: "İşte bu esirler ki gaziler alırlar, Tanrı buyruğundan bunların beşte biri hanındır. Niçin almazsınız" dedi. Kazasker bunu hana arz etti. Han: "Tanrı buyruğu neyse yap" dedi. Kendi Gelibolu'da oturdu. Her esirden 25 akçe aldı. Bu yeni iş iki bilgiçin tedbiridir. Biri Çandarlı Halil, biri Karamanlı Kara Rüstem".

Başlangıçta her esirin değeri 125 akçe olarak belirlenmişse de zamanla bu miktar esirin yaşına, cinsiyetine, vücutça sağlam olup olmamasına göre değişmiş, bu arada kadın esirlerin de vergi bedeli belirlenmiştir. II. Bayezid döneminden günümüze birkaç pençik kanunnamesi ulaşmıştır. Bunlardan, akıncı teşkilatında akıncı beyi ile *taviçe* (*toyca*) ve akıncıların aldığı esirlerle ilgili uygulama esaslarını belirleyen ilk kanunnameye göre 100 ve daha fazla kişiyle yapılan ve *haramilik* denilen akın sırasında alınan esirlerden pençik alınacak, *çete* adı verilen küçük çaplı akınlarda elde edilenlerden ise alınmayacaktı. Akıncı esirlerinin pençik vergileri pençik emini (pencikçi) tarafından toplanacak, akıncı beyine yirmi, pençikçiye beş esir verilecekti.

Akıncı esirlerinden alman pençik oğlanları biri pencikçi, diğeri akıncı beyi tarafından tutulan iki ayrı deftere kaydedilip, merkeze her iki defter getirilirdi. Bu defterlerde esirlerin Hristiyan isimleriyle babalarının adları ve eşkâlleri yazılırdı.

Pençik kanunu çerçevesinde, Acemiliğe alınmayanlar üç yaşına kadar olan çocuğa *şirhor*, üç yaşından sekiz yaşına kadar olursa *beççe* (yavru), sekizden on iki yaşına kadar olana *gulamçe* (küçük çocuk) ve büluğa ermiş çocuk *gulâm*, traşı gelmiş olanlar *sakallı* ve yaşlı olan esire de *pîr* (ihtiyar) gibi isimler altında birtakım sınıflara ayrıldı ve buna göre vergi alındı.

Başlangıçta Acemi Ocağı'na alman esirlerin yaşlarına dikkat edilmezken, daha sonra on ilâ yirmi yaşları arasındaki çocukların alınması kanun oldu. Diğer taraftan pençik oğlanlarının Anadolu'ya gönderilerek az bir bedel karşılığında Türk çiftçilerinin hizmetlerine verilmesi kararlaştırıldı. Böylece Türk-İslam terbiyesi alıp, Türkçeyi öğrenmeleri sağlanmış oldu. Bu uygulamayla daha emniyetli şekilde hizmet edeceği düşünülmüştür.

Âşıkpaşazade bu konuyla ilgili olarak "Gazi Evrenüz'e de ısmarladılar: Akınından elde edilen esirlerin beşte birini al dediler. Beş esiri olmayanın her esirinden 25 akça al dediler. Bu tertip üzerine Evrenüz de bir kadı tayin etti. Hayli oğlanlar toplandı. Hana dedi ki: "Bunları Türklere verelim. Türkçe öğrensinler. Bunları da çeri yapalım". Öyle yapıldı. Günden güne çoğaldılar. Tamam Müslüman oluncaya kadar Türkler nice yıllar bunları hizmette kullandılar. Sonra devlet kapısına getirdiler. Ak börk giydirdiler. Adları eskiden beri çeri iken Yeniçeri koydular. Yeniçeri bunun zamanında ortaya çıktı" şeklinde bilgi vermektedir.

Hükûmetin Pençik oğlanlarını küçük bir bedel karşılığı çiftçiye vermeleri muvazaa gibi bir muamele olup esirin icabında "ben padişah kuluyum" diye çiftlik sahibine kafa tutmayarak hizmet etmesi içindi. Sonra bu usul devşirmeler için de aynen tatbik edilmiştir.

Pençik oğlanlarının Anadolu'daki Türk çiftçilerinin yanına verilmesi onların aradaki deniz dolayısıyla kaçamayacaklarının düşünülmüş olmasından ileri gelmiştir. Bununla beraber zaman zaman esir çocukların Avrupa'ya kaçtıkları da olmuştur.

Türk çiftçilerine verilen bu oğlanlar yetiştikten sonra birer akçe yevmiye ile Acemi Ocağı'na, Gelibolu'daki gemi hizmetine ve diğer hizmetlere verilerek oralarda da bulunduktan sonra *kapuya çıkma* ismiyle Yeniçeri Ocağı'na kaydedilirdi. Esir ve devşirmelerin Rumeli'nin Türkleşmesi üzerine XV. yüzyıl ortalarından itibaren Rumeli'deki Türk çiftçilerinin hizmetlerine verildikleri de olmuştur.

Devşirme Sistemi

I. Murad döneminde kurulan Yeniçeri Ocağı'na asker temini için önce pençik kanunu gereğince gayrimüslim genç savaş esirlerinden faydalanılmış, fakat zamanla fetihlerin azalması, özellikle Ankara Savaşı'ndan sonra da fetihlerin bir süre için durması yüzünden devşirme yoluna başvurulmuştur. Bu usulün Çelebi Mehmed za-

manmda (1413-1421) uygulandığı, ancak oğlu II. Murad devrinde (1421-1451) kanunlaştığı anlaşılmaktadır.

Gerek Çelebi Mehmed zamanında ve gerek oğlu II. Murad'ın ilk devirlerinde Rumeli'de fütuhat yapılamadığı için esirlerden istifade edilememişti. Bunun üzerine Osmanlılardan evvelki Türk ve İslam devletlerinde tatbik edilmemiş olan yeni bir usul ile Hristiyan tebaanın yaşları kanunen belirlenmiş olan müteaddit çocuklarından yalnız birer tanesinin Osmanlı ordusuna alınması karar altına alınmıştı.

Kapıkulu Ocaklarının nefer ihtiyacı Yeniçeri ağası tarafından belirlenir ve Dîvân-ı Hümâyun'a arz edilirdi. Buradan çıkacak karara göre sekiz-yirmi yaş arasındaki gençlerden durumları elverişli olanlar devşirilirdi. Devşirme işi ihtiyaca göre üç, beş veya yedi yılda bir yapılırdı.

Bu işin birinci derecede sorumlusu Yeniçeri ağası idi; ondan sonra Acemi Ocağı ağası gelirdi. Devşirme başlangıçta beylerbeyi, sancak beyi ve mahallî kadılar gibi ilgili bölgenin mülkî âmirleri tarafından yapılmıştır. Fakat zamanla bunların görevlerini kötüye kullanmaları üzerine Fâtih Sultan Mehmed döneminde devşirme işi belli esaslara bağlanmış ve merkezden devşirme memurları gönderilmeye başlanmıştır. Bu memurlar başta turnacıbaşı olmak üzere saksoncubaşı, zağarcıbaşı, haseki vb. Yeniçeri Ocağı'nın yüksek rütbeli yayabaşılarından oluşur, maiyetlerinde de bir kâtip bulunurdu. Devşirme memurunun elinde işini nasıl yapacağını bildiren talimatname niteliğinde bir padişah fermanı ile devşirme yapılacak yerlerin kadılarına yazılmış Yeniçeri ağasının imzasını taşıyan bir mektup bulunurdu.

Devşirme işi suistimale çok müsait olduğundan görevini kötüye kullanan, yani rüşvet karşılığında kanunun uygun görmediği kişileri veya birinin yerine bir başkasını devşiren memurlar şiddetle cezalandırılırdı. Devşirme ile görevli memurlar, yukarıda belirtilen padişah fermanı ve Yeniçeri ağasının mektubu çerçevesinde işlerinde tamamen serbesttiler. Sancak beyi, kadı, tımar sahibi vb. mahallî görevliler de devşirme memurunun işini kolaylaştırmakla yükümlü idiler.

Devşirme memuru ferman gereğince hangi mıntıkaya memur edilmişse elindeki ferman ve mektuptaki talimatlara göre hareket ederdi. Devşirme memurunun itimat edilir olması lazımdı. Devşirme

memuru tayin olunduğu mıntıkada her bir kadılığı yani kazaları gezip görerek kanuni vasıflara sahip çocukları devşirirdi.

Devşirme kanununda toplanacak çocukların nitelikleri belirtilmiştir. Buna göre Hıristiyan çocuklarının asilleri, papaz oğulları, bir ailede iki çocuktan sadece biri, birçok çocuğu bulunan ailenin en sağlıklı çocuğu seçilir, tek oğlu olanın çocuğu alınmazdı. Annesiz babasız çocuklar, aç gözlü oldukları bilinenler ve yüzü gözü açılmış olabileceği düşüncesiyle köy kethüdasının oğlu da devşirilmezdi. Aynı şekilde sığırtmaç ve çoban çocukları ile kel, fodul, köse ve doğuştan sünnetlilerle şehir çocukları toplanmazdı. Evlenmiş ve sanat sahibi olmuş çocuklarla çok uzun ve kısa boylular da devşirilmezdi. Ancak uzun boylu olup, endamı düzgün olanlar sadece saray için alınabilirdi.

Fâtih Sultan Mehmed zamanında fethedilen Bosna'nın bütün halkı İslâmiyet'i kabul ettikten sonra padişah Bosnalılar'ın, çocuklarının devşirilmesi hususundaki ricalarını kabul etmişti. *Potur oğulları* adı verilen bu devşirmeler Türk ailelerinin yanına verilmez, doğrudan doğruya Enderun'a ve Bostancı Ocağı'na alınırdı.

Devşirme kanunu bazı mükellefiyetler yüzünden her yerde uygulanmazdı. Başlangıçta daha ziyade Rumeli'de Üsküp, İştip, Köstendil, Prizren, Görice, Samakov, Prebol, Taşlıca, Ergirikasrı, Yanya, Pirlepe, İşkodra, Ohri, İpek, Dukakin, Novasin, Manastır, Mostar, İzvornik, Böğürdelen, Horpeşte gibi yerlerde tatbik edilmiştir. XV. yüzyılın sonlarından itibaren Erzurum, Harput, Diyarbekir, Bursa ve İstanbul civarı dışında Anadolu'da da uygulanmıştır.

Devletçe gösterilmiş olan hizmetler dolayısıyla daimî ve muvakkat olarak devşirmeden istisna edilmiş olan reaya da vardı. Bunlara verilen fermanlarda yaptıkları hizmetler münasebetiyle devşirmeden muaf oldukları yazılırdı.

Genellikle derbendçilerden, maden işçilerinden, mirî inşaat işçilerinden devşirme yapılmazdı. Devşirme için Arnavut, Boşnak, Rum, Bulgar, Sırp ve Hırvat çocukları tercih edilir, Türk, Kürt, Acem, Rus, Yahudi, Gürcü ve Çingene çocukları devşirilmezdi. Ermeniler'den ise sadece saray için çok az devşirme yapılmıştır.

Devşirme memuru gittiği yerlerde dellâllar vasıtasıyla devşirme için geldiğini ilân ettirir, sekiz-yirmi, özellikle de on dört - on sekiz yaşları arasındaki Hristiyan çocuklarının kaza merkezinde toplanmasını sağlardı. Hristiyan çocukları, vaftiz defterleri yanlarında

olduğu hâlde babaları ve papazlarıyla birlikte toplantı yerine gelirlerdi. Vaftiz defterlerini inceleyen devşirme memuru çocukları bizzat görerek kanuna ve talimata uyanları ayırırdı. Genellikle her kazada kırk haneden bir oğlanın alınması âdet idiyse de bu sayı daha ziyade ihtiyaca göre belirlenirdi. Devşirilen çocukların köyü, kazası, babasının, annesinin ve bağlı olduğu sipahinin veya ait olduğu vakıf veya çiftlik sahibinin adı, doğum tarihi, göz rengine varıncaya kadar bütün eşkâli ve kendisini devlet merkezine götürecek memurun adı gibi bilgiler düzenlenen iki ayrı deftere yazılırdı. *Eşkâl defteri* denilen bu defterlerden birini devşirme memuru, diğerini ise devşirilen çocukları merkeze sevk eden ve kendisine *sürücü* denilen memur muhafaza eder, sürücü götürdüğü efradı bu defterle birlikte teslim ederdi.

Devşirilen çocuklara giydirilen kızıl abâ ile kırmızı külahın bedeli, *hil'at-bahâ* yani kaput bedeli veya *kul akçesi* adıyla devşirme yapılan bölge reayasından her çocuk başına 90'ar - 100'er akçe toplanmak suretiyle temin edilirdi. Bu para miktarı sonraları 200'er, 300'er akçe olarak para rayici nispetinde arttırılmış ve hatta XVII. yüzyıl başlarında 600 akçeye kadar çıkmıştı. Devşirme işiyle görevli kişilerin belirli ücretleri de yine ilgili bölge halkından tahsil edilirdi.

Devşirilen çocuklar, *sürü* denilen 100 - 200 kişilik kafileler hâlinde sürücülerin idaresinde devlet merkezine gönderilirdi. Yolda kaçmamaları ve özellikle Müslüman Bosnalı sünnetlilerin arasına yabancıların karışmaması için sıkı tedbirler alınırdı. Devşirme sürüsünün içine karışmış yabancıya *saplama* denilirdi. Sürü içine yabancı birinin karıştığı tespit edilirse sürücüler şiddetle cezalandırılırdı.

Nitekim Kavanîn-i Yeniçeriyan'da " ...ondan sonra halktan topladıkları oğlanlar ve pençik oğlanı bir araya gelince, her 200 tanesini bir sürü yapıp, sürünün bağlandığı kadılığı yazıp, oğlanların eşkâllerini, kazalarını, köylerini, babalarının ve analarının adlarını, kendi adlarını, eski adlarını, Müslümanca adlarını, nişanlarını, sürüleri ve sürülerin bağlandığı yerleri, sürücübaşıları, kaçıncı olduklarını, bölükleri ile defter edip, ağaları tarafından mühürlenip; güvenilir, ihtiyar, odabaşılıktan çıkmış bir yoldaşı veya kethüdabey, başçavuş ve diğer ocak ağalarının yoldaşları varsa onları sürücü başı tayin edip, o oğlanları onlarla göndermek gerekir" şeklinde uygulama hakkında bilgi verilmektedir.

Gelen oğlan sürüsü yoklanıp içlerinde kanuna muhalif oğlan bulunursa o sürüyü umûmen Topçu Kapısı'na veya Cebehaneye verip Acemi

oğlanı yapmazlardı. Gelen sürüler içinde hasta olup yolda kalan veya ölen olursa onları defterden çıkarırlar ve bunlar nerede hasta olmuş veya ölmüşse o mahallin kadısından bu hususa dair ilam alırlardı.

Herhangi bir sürü devlet merkezine gelince iki üç gün istirahat ettirilir ve sağ ellerinin şahadet parmağı kaldırılarak kelime-i şahadet getirtilip Müslüman olurlardı.

İstanbul'a götürülen devşirme oğlanları, Ağakapısı'nda yeniçeri ağası tarafından kontrol edilir ve eşkâl defterine yazılırdı. Ardından sünnet edilen çocuklara Müslüman-Türk adları verilirdi. Devşirilen gençlerin üzerindeki cizye vergisi düşerdi. Sürüden saray için ayrılacak olanları ya Yeniçeri ağası arz eder veya Saray ağası seçerdi. Bunlar önce Edirne, Galata veya İbrahim Paşa saraylarında eğitilir, aralarından kabiliyetli olanlar Topkapı Sarayı'na alınır, diğerleri ise kapıkulu süvari bölüklerine verilirdi. Gürbüzce olanlar ise Bostancı Ocağı için ayrılırdı.

Ağakapısı'nda yoklaması biten devşirme sürüsü, Anadolu ve Rumeli ağaları tarafından küçük bir ücret karşılığında geçici bir süre için Anadolu ve Rumeli'deki Türk köylülerinin yanma verilirdi. Rumeli'den devşirilenler Anadolu'ya, Anadolu'dan devşirilenler Rumeli'ye gönderilir, böylece yaşı büyük olanların kaçması önlenmiş olurdu. Firar edenler ise hemen yakalanıp yerlerine gönderilirdi. Anadolu'daki devşirmelerden Anadolu ağası, Rumeli'dekilerden ise Rumeli ağası sorumluydu. Kethüdalar zaman zaman Türk köylüsünün yanında bulunan çocukları teftiş ederlerdi. *Türk'e verme* denilen bu uygulama ile devşirme oğlanları bir yandan ziraatla uğraşarak üretime katkıda bulunur, bir yandan da Türkçeyi, Türk-İslâm âdet ve geleneklerini öğrenirlerdi. Zamanı gelince de Yeniçeri ağasının arzı ve Dîvân-ı Hümâyun'da alınan kararla İstanbul'a getirilirlerdi. Burada eşkâl defterine bakılarak kontrolden geçirilen devşirme oğlanları daha sonra Acemi Ocağı'na kaydedilirdi. Bu kayıttan sonra *Acemi oğlanı* adını alan devşirmelere önce 1, daha sonra da 2'şer akçe yevmiye verilirdi.

Kavânîn-i Yeniçeriyân'da Türk'e verme konusunda gösterilen hassasiyet "Rumeli ve Anadolu ağaları kendilerine teslim edilen oğlanları Türklere satarlar. Danişmendlere ve kadılara satmazlar çünkü onların çifti, çubuğu yoktur ki ona hizmet edip belâya alışsınlar. İstanbul halkına satmazlar, şehirde durunca hem yüzleri, gözleri açılır hem belâ çekmezler. Sanat sahibine satmak kanun değildir" şeklinde ifade edilmektedir.

Esir ve devşirmelerin on, on beş ve daha ziyade yaşlıları kendi memleketlerini, sancak, kaza ve köylerini pek iyi bilerek unutmadıklarından dolayı yetiştikten sonra dahi icabında onlarla münasebetlerini ihmal etmedikleri görülmektedir. Mesela Sokullu Mehmed Paşa'nın akrabalarıyla münasebetleri buna örnek verilebilir.

Zamanla Devşirme kanununun ihlâli Yeniçeri Ocağı'nın bozulmasına sebep olmuştur. XVI. yüzyıl sonlarından itibaren yeniçeri oğullarının *kuloğlu* adıyla kabul edilmesi, dışarıdan da *kul kardeşi* ve *ağa çırağı* adları altında kanuna aykırı olarak Yeniçeri Ocağı'na alımlar yapılması, devşirme işlerinin gevşemesine yol açmıştır. Yine bu dönemde devşirme işine rüşvet karışmıştır. XVII. yüzyılda, özellikle IV. Murad zamanında devşirme işi ıslah edilmeye çalışılmışsa da bu yüzyıl ortalarından itibaren artık devşirme pek yapılmamıştır. XVIII. yüzyıl başlarında ise sadece saray için 1000 kadar oğlanın devşirildiği görülmektedir.

Kul Oğulları ve Kul Kardeşleri

Kul terim olarak Osmanlı Devleti'nin kapıkulu askerleriyle askerî ve mülkî idareciler için kullanılmıştır. Sözlükte esir, köle anlamına gelen kul Osmanlı döneminde özellikle Fatih Sultan Mehmed'den itibaren *tebaa, hizmetkâr ve sadık* manalarında kullanılmış, bu arada *kapı kulu, kul kethüdası, kul kardeşi, kuloğlu, yerli kulu* gibi kavramlar ortaya çıkmıştır. Netice itibariyle buradaki kul terimi, bunların devletin hizmetine girmeleri ve padişaha bağlı hassa askeri olmalarıyla ilgilidir.

Kapıkulu ordusu mensuplarının oğulları da Acemi Ocağı'nın insan kaynaklarından birisini teşkil etmiştir. Kapıkulu askerleri kul sayıldığından bunların oğullarına da *kul oğulları* denilmiştir.

Yaklaşık olarak XVI. yüzyıl ortalarına yakın bir zamana kadar nefer olan yeniçerilerde evlenmek yoktu. Bundan dolayı Yeniçeriler Edirne'de ve sonra İstanbul'da oda denilen müteaddit kışlalarda bekâr yaşarlardı. Yavuz Sultan Selim zamanında başlayan ve ancak hükümdarın müsaadesiyle Ocak çorbacılarıyla Yeniçerilerin emektarlarına hasredilen evlenme işi daha sonraları giderek artmağa başlamıştır. Yeniçerilerin evlenmelerine müsaade edilince vefatlarında bunların kuloğlu denilen çocuklarını da himaye etmek lazım gelmiştir.

Babaları vefat etmiş olan kul oğulları şayet küçük yaşta iseler yetişinceye kadar kendilerine üç ayda bir sekbanlar fırınından ikişer

buçuk kile un veya bunun bedeli para verilirdi. Ayrıca her yetime üç ayda bir muayyen bir miktar para ile elbiselik kumaş verilirdi.

Kuloğulları yetişip hizmet çağına gelince hüviyetleri Yeniçeri ağası ve babalarının Odabaşıları huzurunda odasındaki eski ihtiyar yeniçerilerden tahkik olunarak birer akçe yevmiye ile münhal vukuunda Acemi Ocağı defterine kaydedilirlerdi. Bunların verilecekleri yerler muayyendi. Ya gemi hizmetine ve Gelibolu'daki Acemi Ocağı'na veyahut daha sonra çıkarılan kanunla Galatasaray, İbrahim Paşa sarayı, Eskisaray ocaklarına ve Sekban fırını hizmetine verilerek buralarda yetiştirilirlerdi. Kuloğulları 23 yaşına girmeyince *bedergâh* olamazlar yani Yeniçeri Ocağı'na kayıt olunmazdı.

Kul kardeşleri de, XVI. yüzyılın sonlarına doğru askere olan ihtiyaca binaen taşra kalelerinde ve bilhassa hudutlarda muayyen bir zaman hizmet etmek ve sonra ocağa alınmak şartıyla dışarıdan, yabancılardan alınmışlardır. XVI. yüzyılın sonlarındaki Yemen, İran ve daha sonra Avusturya seferleri esnasında bu seferlerin uzun sürmesi *Kul kardeşleri* diye bir sınıf asker meydana çıkarmıştı.

Acemi Ocağı

Acemi oğlanları, Osmanlı Beyliği'nin gelişmesi sırasında Rumeli'de daha çok akıncıların elde ettiği esirlerden ve Osmanlı tebaası Hıristiyan ailelerin çocuklarından, önceleri 1362'de çıkarılan pençik kanununa, sonraları ise devşirme kanununa göre devşirilirlerdi. Kapıkulu ocaklarını teşkil eden yeniçeri, cebeci, topçu, top arabacısı, Bostancı Ocağı efradı ve kapıkulu süvarileri, acemi oğlanları arasından çıkmıştır. Savaş esirleri önceleri birer akçe yevmiyeyle, Çardak-Gelibolu arasında asker taşıyan at gemilerinde çalıştırılmış, ancak çeşitli fetihlerle esir sayısı çoğalınca bunların askerlikte kullanılmaları uygun görülmüştü. Bunun üzerine esirler hem Türk örf ve âdetlerini, hem de İslâmî kaideleri öğrenmeleri için Anadolu'da Türk aileleri yanına verilmeye başlanmıştı. Bunlar daha sonra Acemi Ocağı'na teslim edilir ve başlarına ak börk giyerek acemi oğlanı olurlardı.

Acemi Ocağı XIV. yüzyılın son yarısı içinde ve Çandarlı Kara Halil ile Molla Rüstem'in himmetiyle I. Murad zamanında Gelibolu'da tesis edilmiştir. Ondan evvel yani Gazi Süleyman Paşanın ilk Rumeli fütuhatında harpte alınan esirleri pek kısa bir müddet terbiyeden sonra iki akçe yevmiye ile Yeniçeri yapıp sefere gönderirlerdi.

Ancak onun ölümünden sonra bu usul savaş esirlerinin önce Lapseki, Çardak ve Gelibolu arasında hizmet veren at gemilerinde birer

akça gündelik ile beş-on yıl çalıştıktan sonra yeniçeri olmaları şekline dönüşmüştür.

Gelibolu'da kurulan bu ilk Acemi Ocağı genişletildi. Bu ocağın en büyük subayı Gelibolu Ağası olarak adlandırıldı. Gelibolu Acemi Ocağı ağalığı bir yolsuzluğu görülmediği takdirde kaydıhayat şartıyla tevcih edilirdi. Bu ağa vefat edince yerine Acemi Ocağı'nın Baş Yayabaşısı olan birinci Çorbacı, Gelibolu ağası olurdu. Fakat İstanbul devlet merkezi olduktan sonra İstanbul'daki Yeniçeri Ocağı'nın ihtiyar bir yayabaşısının da Gelibolu Ağalığına tayini kanun oldu. Ağalık bunlardan başkasına verilmezdi.

Türk köylülerinin yanında en az üç, en fazla sekiz sene gerekli ölçüde eğitilen Acemi oğlanları, Gelibolu ve İstanbul'daki Acemi Ocakları'na sevk edilirlerdi. Acemi oğlanlara sivri uçlu serpuş adı verilen şapka giydirilmesi kabul edilmişti.

Acemi Ocağı efradına ulûfe denilen maaş verilirdi. Bunların maaş işleri Yeniçeriler gibi Piyade mukabelecisi tarafından görülürdü. Acemilere bir, iki veya iki buçuk akça yevmiye verilirdi. Bunun haricinde *âdet-i zerpul* adıyla pabuç akçası alırlardı. Acemi oğlanlara bundan başka senede iki kat elbise ile Fatih devrinden itibaren kıdemlilerine kaputluk, yağmurluk ve şalvarlık çuha ile sarı veya kırmızı renkte iki adet gömlek tahsis edilirdi.

Muhtelif hizmetlerde bulunan acemilerin Yeniçeri Ocağı'na kayıt ve kabullerine *Çıkma* veya *Kapıya Çıkma* (*bedergâh*) adı verilirdi. Bunların kapıya çıkmaları her zaman uyulmamakla birlikte sekiz yıldı. Bu müddeti dolan acemi oğlanlarının isimleri İstanbul ağası tarafından düzenlenen defterlere kaydedilir ve Yeniçeri ağasına sunulurdu. Acemiler kapıya çıkarlarken ikişer akça ulûfe ile defterlere kaydedilirlerdi. Kapıya yeni çıkmış olanlara ise *düzen akçası* ismiyle ikişer altın verilmesi kanundu. Acemi Ocağı'ndan Yeniçeri Ocağı'na geçenler odalara ayrılır, bir kısmı Bostancı Ocağı'na ve diğer saray hizmetlerine verilir ve tecrübe kazanmaları sağlanırdı.

İstanbul'un fethinden sonra kurulan İstanbul Acemi Ocağı gelişip de Gelibolu'daki ilk ocak ikinci plana düşünce, acemi oğlanları artık Türk ailelerinin yanından daha çok bu yeni ocağa gelmeye başladılar. Gelibolu Acemi Ocağı'nın mevcudu dört-beş yüz kadarken, İstanbul'daki ocağın Fatih dönemi ortalarında mevcudu üç bin kadardı.

31 bölükten oluşan İstanbul Acemi Kışlası Şehzadebaşı ile Vezneciler semtleri arasındaydı. En büyük kumandanı İstanbul ağasıydı.

Bunun altında Anadolu ve Rumeli ağaları vardı. Devşirmelerin sevk ve idaresinden sorumlu olan bu ağalar genellikle İstanbul dışında bulunduklarından, merkezde İstanbul ağasından sonra kethüda ve çavuş bulunurdu. Bunlar ocağın inzibatından sorumluydu. Bütün kapıkulu neferleri gibi acemiler de maaşlıydı. Ulufe denilen maaşlarını üç ayda bir alırlardı. Giyim kuşamları da devlete aitti. Acemi oğlanları yedi sekiz yıl kadar bu ocakta eğitildikten sonra Yeniçeri veya öteki Kapıkulu Ocakları'na geçerlerdi.

İstanbul Acemi Ocağı oğlanlarına *torba oğlanı* veya *şâdî* denirdi. Bunlar, İstanbul ağasının (Acemi Ocağı ağası) kontrolü ve sorumluluğu altında saray, cami, çeşme, köprü, medrese ve hastane gibi tesislerin inşaatında çalıştırılabilirdi. Acemilerin bir kısmı sekbanlar fırınında çalıştırılır, bir kısmı da gemilerin kalafat işlerinde kullanılırdı. Kalafatçıların mevcudu beş - altı yüz kadardı. Yeniçeri ağasının İzmit'e gidip gelen odun gemilerinde de onar, on beşer acemi oğlanı hizmet ederdi. Acemilerden Ağa Kapısı'nda bulunanlar nalbantlık, saraçlık, berberlik gibi sanatları öğrenir, bazıları da yeniçeri ağası kol gezerken onun hizmetinde çalışırlardı. Diğer taraftan acemi oğlanları Matbah-ı Âmire'ye mahsus koyunları da bekler veya bir akçe ulufe ile kasap çıraklığı yaparlardı. Acemi Ocağı efradı arasında gürbüz olanlarından yirmi otuz kadarı mirî inşaat için taş taşımağa tefrik edilmişlerdi. Bazıları da kol gezerken Ağanın falakasını taşımak vs için beraberinde bulunurlardı. Acemilerden muayyen hizmete tayin edilenler sabahları Çorbacıları marifetiyle işlerinin başlarına sevk edilip akşamüzeri yine beraberce kışlalarına gelirlerdi.

Acemi Ocağı esas itibariyle Yeniçeri ağasının nezareti altında idi ve bütün muamelat o vasıta ile cereyan eder, fakat Ağanın, işinin çokluğu sebebiyle daimî surette burada uğraşmasına imkân olmadığından bu ocağın idare ve inzibatından Acemi Ocağı ağası olan İstanbul ağası mesuldü. Yeniçeri ağası ve sekbanbaşı ve seferli yeniçeriler sefere gittikleri zaman İstanbul muhafazası İstanbul ağasına aitti.

İstanbul ağasından sonra Anadolu ağası geliyordu. Rumeli ağasının derecesi bundan sonra idi. Bu iki ağa, devşirmelerin toplanıp gelişlerinde, defterleriyle Yeniçeri ağasına takdimlerinde ve Türk'e tevzilerinde ve Acemi Ocağı'na kayıtlarında alakadar idiler.

Doğrudan doğruya yeniçeri ağasına bağlı olan Acemi Ocağı ağası, acemilerin görevlerini tayin eder ve tezkirelerini kaleme alırdı. Suç işleyen acemi oğlanları, meydan kethüdası veya meydanbaşı deni-

len zabit tarafından cezalandırılırdı; ayrıca bunları devamlı kontrol altında bulunduran yayabaşıların da üzerlerinde geniş yetkileri vardı. Acemi oğlanları İstanbul dışında bulundukları zaman ise yeniçeri serdarına bağlı olurlardı.

Maaş defterleri üç nüsha olup *asıl* ismi verilen defter Efendikapısı'nda yani Yeniçeri kâtibi dairesinde ve *mükerrer* denilen defter Ağakapısı'nda yani Yeniçeri ağası kaleminde durur ve bundan başka *hazine* denilen üçüncü defter de yeniçerilerin maaş defterleri gibi tetkik için hükümdara takdim edilirdi.

Acemi Ocağı efradının ulufe denilen maaş muamelesi Kapıkulu piyadesi yani Yeniçeriler gibi piyade mukabelecisi tarafından tetkik edilirdi. Bunun için ulufeye kayıtlı aceminin yeniçeri ağası mührüyle mühürlü Esami pusulası veya pusulaları piyade kalemine gönderilerek oraya işaret edilirdi. Maaş zamanında bu defterin bir sureti de mukabele kalemine gönderilip fazla ve noksan olmamak için kontrol edilirdi. Her üç ayda bir maaş çıktıkça bunların maaşları Acemi oğlanı kışlası meydanında verilirdi.

Acemi oğlanları geçimlerini yevmiyeleriyle temin ederler, yemeklerini odalarında kendileri pişirirlerdi. Acemilerin yevmiyeleri ocağın ilk kuruluşunda bir akçe iken, XVIII. yüzyılın ilk yarısında yedi buçuk akçeyi bulmuştur. Acemilere ayrıca senede iki kat elbise verilirdi. Sonraları elbiseye karşılık para verilmeye başlanmıştır. Acemi oğlanları, dolama adı verilen bir cübbe giyerlerdi. Bellerinde çizgili kumaştan bir kuşak ile küçük bir hançer, başlarında da koni şeklinde sarı bir serpuş, etrafında krepten ince sarık bulunurdu. Pabuçları bağsızdı ve arkası yoktu.

Acemi Ocağı'nda bilfiil çalışan acemilerin kapıya çıkma müddetleri yedi-sekiz senede bir olduğu kaide olarak zikredilmekte ise de her zaman tatbik edilmemiştir. Keyfiyet Yeniçeri Ocağı'ndaki münhallere ve ihtiyaca ve acemilerin hizmetlerine tabi idi. Harp dolayısıyla Yeniçeri Ocağı'ndaki boşlukları doldurmak için de acemilerin sık sık kapıya çıkarıldıkları ve muharebelerin devamının bunu daha sık bir hâle getirdiği görülmektedir.

Acemi Ocağı'ndan çıkmalar yapılabilmesi için yeniçeri ağası divana arzda bulunur, istek kabul edilirse sırası gelen acemilerin isimleri çorbacılar tarafından yeniçeri ağasına bildirilirdi. Ağa da mühürleyip tasdik ettiği listeyi sadrazamın onayına sunar, daha sonra liste ocak kâtibine gönderilirdi; buna, mühürlenmiş anlamında *memhûr*

denirdi. Acemi Ocağı'ndan sadece Yeniçeri Ocağı'na değil, Diğer kapıkulu ocaklarına da çıkmalar yapılabilirdi.

Acemi oğlanlarından kapıya yeni çıkmış olanlara yani Yeniçeri Ocağı'na yeni kaydedilenlere *düzen akçesi* ismiyle ikişer altın verirlerdi. Bu yeni efrat mensup oldukları odalarda *karakullukçuluk* ederler yani oda hizmetine bakarlardı. Her odada odanın kalabalık ve tenha oluşuna göre bir ve iki karakullukçu vardı.

Acemi oğlanlarının Hristiyan tebaadan devşirilmesi işi XVII. yüzyılın ortalarından itibaren giderek azalmıştır: ancak Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasına kadar seyrek de olsa devam etmiştir. Öte yandan bu yüzyıldan itibaren Acemi Ocağı'na Türkler de alınmaya başlanmış, ayrıca savaş esirlerinden de ocağa acemi kaydı yapılmıştır. Buna paralel olarak acemilikte geçen süre altı aya kadar indirilmiştir.

Acemi oğlanlarının sayısı, Yeniçeri Ocağı'na bağlı olarak sürekli değişiklik göstermiştir. İlk dönemlerde ocağın mevcudu ancak 1000 kişi civarında iken bu sayı Kanunî devrinde 4000'e. I. Ahmed devrinde ise 9406'ya ulaşmıştır. 1622'de acemilerin sayısı bostancılarla birlikte 9200 iken bir yıl sonra bu rakam 10.982'ye ulaşmıştır. 1679'da ise ocak mevcudu, yapılan değişiklik sebebiyle 2738'e inmiştir.

Diğer taraftan *Ağa çırağı* ismiyle bazı adamlar Acemi Ocağı'na kaydedilmişler ve bunda sonra her ocak ağasına mahsus bir Ağa çırağı eşkâl defteri tutulması âdet olmuştu. Bu suretle ağa çırağı olanların miktarı sonradan artmış ve rüşvetle Acemi Ocağı'na her milletten adam girerek bu usul devşirme teşkilatının bozulmasına sebep olmuştur.

XVII. yüzyıl ortalarında bilhassa ocak ağalarının saraya hâkim olmalarıyla başlayan karışıklıklar Acemi Ocağı'na da tesir etmiş, çorbacıların, bakkal ve hamalları da rüşvet alarak Yeniçeri Ocağı'na acemi kaydettikleri görülmeye başlanmıştır. Bunun üzerine, hak sahibi acemiler bedergâh olmaktan mahrum kaldıkları için haklarını aramak istedilerse de bu suistimaller Yeniçeri Ocağı'nın zararlı bir topluluk hâline gelmesiyle daha da artmıştır.

Yeniçeri Ocağı'nın ilgasını müteakip işleri artık saraya odun nakline inhisar etmiş olan Acemi Ocağı da kaldırılarak bu ocağın ağası olan İstanbul ağasının unvanı hatap eminliğine çevrilmiş ocak binası da kabiliyetlerine göre katip, tüfekçi ustası, mühendis namzedi yetiştirilmek üzere on beş yaşından aşağı askere alınacak çocuklar için talimhane olarak kullanılmıştır.

Yeniçeri Ocağı

Bizzat padişahın hizmetine ait yaya kuvvetlerinden olan Yeniçeri Ocağı'nın, I. Murad zamanında 1362'de kurulduğu kuvvetle muhtemeldir. Ocağın tertibinde Selçuklu ve Memlükler örnek alınmıştır. *Kavânîn-i Yeniçeriyân*'da belirtildiği üzere Orhan Bey'in oğlu Süleyman Paşa tarafından, savaşta elde edilen esirlerden devlete verilen beşte biri, bir müddet eğitildikten sonra ihtiyaç çerçevesinde iki akça yevmiye ile yeniçeri yapılmaktaydı. Ancak bu usulün mahzurlu bulunması üzerine daha sonra Gelibolu Acemi Ocağı'nda yetiştirilen efrad Yeniçeri Ocağı'na alınmaya başlanmıştır. Bu ocağın da kurulmasında Çandarlı Kara Halil ile Kara Rüstem'in büyük rolü olmuştur.

Yeniçeri Ocağı'nın kurulmasının sebeplerinden biri, fetihlerin artmasıyla eldeki askerin azlığı ve bu askerin de daimi surette el altında bulunmayarak memleketlerine dönmeleri idi. Halbuki hem Rumeli'deki konumu muhafaza etmek ve hem yeni fetihlere girişmek için el altında daimî ve hükümdarın emir ve kumandası altında esaslı bir kuvvetin bulunmasına lüzum vardı. Zaten bu tarz yeni hükümdarın şahsına mahsus esirlerden kuvvet bulundurulması diğer şark devletlerinde de mevcut olduğundan kendilerine geniş boyutta fetih sahası açılmış olan Osmanlılar için bu, kati bir zaruret hâlini almıştı.

Bektaşilerle hiçbir ilgisi olamamakla birlikte zamanla bu tarikata izafe edilmiştir. Yeniçeri Ocağı da başlangıçta Ahilik üzerine kurulduğu hâlde bir müddet sonra Bektaşilik cereyanlarına tabi olmuş ve evvelden beri mevcut ananeye ve her sınıf ve sanatın bir piri olması gerektiği prensibinden hareketle Bektaşilikle alaka ve münasebet tesis etmiştir. Son zamanlara kadar gerek Osmanlı ve gerek yabancı tarihçilerinin ocağın bizzat Hacı Bektaş-ı Veli'den dua almış olduğu tarzındaki mütalaaları Hacı Bektaş'ın XIII. yüzyılın son yarısında vefatının tahakkuk etmesinden dolayı gerçekle bağdaşmamaktadır. Yeniçerilerin Bektaşilikle alakaları ocaklarının kaldırılmasına kadar sürmüştür. Bunların ocaklarına *Ocağ-ı Bektaşiyan* ve kendilerine *Taife-i Bektaşiye, Gürûh-ı Bektaşiye, Zümre-i Bektaşiyân* ve ocaktaki derece ve terfi silsilesine *silsile-i tarik-i Bektaşiyân* denilirdi.

Yeniçeri Ocağı'na nefer temini üç merhale geçirmiştir: Bunlardan birincisi Pençik kanunu gereğince savaş esirlerinin kısa bir eğitimden sonra yeniçeri yapılmaları, ikincisi esirlerin Türk çiftçi ailelerin yanında bir süre çalıştıktan sonra alınmaları ve üçüncüsü de

esir ve devşirmelerin Türk hizmetinden sonra bir süre daha Acemi Ocağı'nda eğitilmelerini müteakip Yeniçeri Ocağı'na alınmaları şeklinde olmuştur.

İlk defa esirler, kısa bir terbiyeden sonra Yeniçeri olmuşlardı. Bunun mahzurları görüldüğünden bunların terbiye ve müddet-i hizmetleri uzatılarak üç, beş sene veya daha ziyade Türk çiftçileri arasında yetişmeleri tensip edilmiş ve en son şekil olarak da Türk çiftçilerinin hizmetlerinden getirilen bu esirlerin Acemi Ocağı'nda da hizmetten sonra Yeniçeri Ocağı'na girmeleri kanun olmuştur. Bu kanun daha sonra devşirme kanununun tatbikinde de devam etmiştir.

Ocak XV. yüzyıl ortalarına kadar yaya bölükleri veya daha sonra *cemaat* adı verilen bir sınıftan ibaret iken, Fatih Sultan Mehmed zamanından itibaren *Sekban* bölüğünün de kurulmasıyla iki sınıf hâline gelmiştir. XVI. yüzyıl başlarında ise *Ağa* bölükleri denilen üçüncü bir sınıf daha teşekkül etmiştir.

Zira Yeniçeri Ocağı'nda yolsuzlukların ortaya çıkması, Osmanlı hükümdarlarını bazı ihtiyati tedbirler almağa sevk etmişti. Bu cümleden olarak Fatih Sultan Mehmed, müstakil sekban bölüklerini yaya veya cemaat ortalarının içine katmakla bu ortaların nüfuzlarını kırmıştı. İkinci Sultan Bayezid'in cülusunda Yeniçerilerin itaatsizlikleri ve daha bazı hareketlerde bulunmaları bu defa da sekbanların da on ayak olmaları Yeniçeriler arasına yeni bir sınıf askerin daha katılmasını icap ettirmiş ve bu suretle yeniçerilerin içine devşirmelerden *Ağa bölükleri* ismiyle altmış bir bölükten müteşekkil yeni bir sınıf ilave olunmuştur. Ağa bölüklerinin ihdasıyla Yeniçeri Ocağı yaya veya cemaat, sekban ve ağa bölükleri ismiyle ve bu suretle muhtelif tarihlerde üç kısım olarak teşekkül etmiştir.

Kapıkulu ordusunun en kalabalık grubunu oluşturan yeniçeriler, padişahın merkezi otoritesinin temelini teşkil etmiştir. Yeniçeri sayesinde padişah, uç beylerinin nüfuz ve otoritesini dengelemiştir. Ayrıca Avrupa'nın ilk daimî ordusu da yeniçerilerdir.

Yeniçeri Ocağı'na alınan efradın isim ve eşkali *kütük* denilen deftere kaydedilirdi. İlk yeniçeri kışlası Edirne'deydi. Fetihten sonra İstanbul'da da kışlalar yapılmıştır. Başlangıçta müstakil olan sekban bölükleri XV. Yüzyıl ortalarında Yeniçeri Ocağı'na ilhak edilmiştir. Yaya (cemaat) ortalarının kumandanlarına *yayabaşı*, sekbanların kumandanına *sekbanbaşı*, ağa bölüklerinin kumandanlarına ise *bölükbaşı* denirdi.

Her bölükte *50* kişi mevcut olup, toplam 61 orta teşkil edilmişti. *Böllüklüler* denen bu zümrenin kumandanı *baş bölükbaşı* idi. Böylece 101 cemaat, 34 sekban ve 61 ağa bölükleri olmak üzere toplam yeniçeri orta ve bölüklerinin sayısı 196 idi. Bunun yanı sıra tarihî süreç içinde padişahın hassa ordusu olarak onunla birlikte İstanbul'da bulunan bu 196 Orta dışında, Rumeli'de 44, Anadolu cihetinde 40, Cezayir-i Bahr-i Sefid (Girit, Kıbrıs ve diğer Ege adalarında) 31, Afrika ve Garp ocaklarında (Mısır, Tunus, Trablusgarp ve Cezayir) 25 bölük olmak üzere toplam 140 Orta daha bulunmaktaydı.

Yeniçeri Ocağı'nın asker kaynağı uzun süre devşirme sistemine inhisar etmiştir. Ancak, XVI. yüzyıl sonlarında hudut kalelerinde istihdam edilmek üzere *kul kardeşi* adıyla yabancılardan da asker yazılmıştır.

Yeniçeri Ocağı'nın en büyük zabiti Yeniçeri ağasıdır. Bunun altında sırasıyla sekbanbaşı, kul kethüdası, zağarcıbaşı, saksoncubaşı, turnacıbaşı, haseki ağalar ve başçavuş vardı. Daha aşağıda ise deveciler, yayabaşılar, muhzırbaşı, kethüda yeri ve bölükbaşılar gibi ikinci derecede ocak zabitleri gelirdi. Bu hiyerarşik sıra zamanla değişmiştir. Ocakta terfi genellikle bu görevlilerin bir üst rütbeye yükselmesi şeklinde olurdu.

Fatih Kanunnamesi'nde Yeniçeri ağasının protokol bakımından merkez teşkilatındaki diğer ağalardan önde olduğu tasrih edilmiştir. Hükümdarın saltanatta kalabilmesi yeniçerilerin elinde olduğundan padişah buraya kendisinin en çok itimat ettiği adamlarından birini tayin etmek mecburiyetinde idi. Yeniçeri ağaları ocağın kuruluşundan itibaren 1451 senesine kadar ocaktan tayin edilirken yeniçerilerin Fatih Sultan Mehmed'den sefer bahşişi istemek suretiyle yaptıkları münasebetsizlik üzerine yeniçeri ağalarının bundan sonra ocağa ilhak edilen sekbanların kumandanı olan sekbanbaşılardan tayini usulü getirilmiştir. Ancak sekbanbaşının adı bazı isyanlara karışınca saray ağalarından biri bu göreve getirilmeye başlanmıştır. XVII. yüzyıldan itibaren ise kul kethüdalığından, zağarcıbaşılıktan hatta çuhadarlıktan yeniçeri ağalığına atananlar olmuştur.

Ocak işlerini görmek ve ocakla ilgili davaları dinlemek için Yeniçeri ağasının başkanlığında *Ağa Divanı* adıyla bir divan toplanırdı. Yeniçeri katibi hariç ocak dahilindeki azil ve tayinler ağanın arzıyla olurdu. Yeniçeri ağası vezir rütbesinde değilse Divân-ı Hümâyun toplantılarına katılmaz, vezir rütbesinde ise katılırdı. Toplantı so-

nunda Arz Odası'nda padişaha ocakla ilgili bilgiler verirdi. Vezir payeli ağalara *ağa paşa* denirdi. Yeniçeri ağası İstanbul'da *Ağakapısı* denilen yerde otururdu.

Yeniçeri ağasının görev yaptığı yer kısaca Ağakapısı olarak adlandırılmıştır. Ağakapısı Süleymaniye Camii'nin kuzeyinde, şimdiki İstanbul Müftülüğü binası ile İstanbul Üniversitesi"nin bir biriminin olduğu yerde idi. Yeniçeriler'in bir kışlası (Eski odalar) Şehzadebaşı'nda, diğeri de Fatih ile Çapa arasında Yenibahçe'de (Yeni odalar) bulunurken Yeniçeri ağası şehre ve Haliç'e hâkim bu yerde oturuyordu. Başta Sultan II. Osman hadisesi (Mayıs 1622) olmak üzere birçok tarihî olayın, geçtiği Ağakapısı, etrafı yüksek duvarlarla çevrili bir saha içinde selâmlık, harem ve hizmet dairelerinden oluşan büyük bir ahşap saray şeklinde inşa edilmiştir. Bina birçok defa yangınlar sonucu harap olmuş ve çeşitli tamirler görmüştür.

Ağakapısı'nda bulunan mekânlar arasında şunlar yer almaktaydı: 1. Dâire-i hümâyun. Padişaha mahsus bölüm olup burada yaldızlı oda ile divan yerine bakan önü kafesli taht-ı hümâyun odası, abdest odası, mabeyinci ağalar odası vardı. 2. Tekeli Köşk ile yanındaki sofa ve yatak odası. Tekeli Köşkte yeniçeri ağalan kışın sadrazamlara ziyafet verirdi. 3. Kış çarşamba dairesi. Burada ocaklı odaları, camekân dairesi, hazine odası, kahve odası, hademe odaları ve geniş bir sofa ile yanında bir de hamam vardı. 4. Yaz çarşamba dairesi. Ağaların yazın oturmalarına mahsustu. 5. Divan odası ile yanında ağa odası, ağa hasekisi odası, gusülhane ve abdesthane. 6. Tekeli Köşk ile hamam arasında silâhtar ağa odası ve Ağakapısı camii. 7. Kum Meydanı'na bakan, kul kethüdasının yazlık ve kışlık daireleri ve bitişiğinde ağa yazıcısı, serdar kâtibi, kethüda kâtibi ve diğer görevlilerin odaları. 8. Kum Meydanı'nın ortasında şadırvan ile büyük bir havuz. 9. Ağakapısı'na girilen büyük kapının sokak tarafında, mutfaklara kadar olan yerde topçu ve arabacı-başılar ile birinci kethüda, beşinci çavuş ve ocak bazirgânı odaları, vekilharç dairesi, falakacılar dairesi, hapishane vs. 10. Orta kapı bitişiğinde, kethüdâyeri ağa odaları ile kâtip efendi odaları ve kethüdâyeri odası önünde Ak Şemseddin Hazretleri'nin makamı. Bu dairelerden başka şu odalarla kışlalar da yine Ağakapısı içinde idi: Kalem odası, kalem şâkirdleri odası, ruûs divan odası, divan efendisi odası, kethüdâyeri kâtibi odası, karakulak ağa odası, zindan kâtibi odası, miyâne (orta) kâtipleri odaları, baştüfenkçi odası, başyamak ağa

odası, başağa odası, vekilharç odası, beytülmâlci odası, ikinci ağa dairesi, kaftan ağası odası, enderun çamaşırcısı çavuşu ağa odası, imam efendi odası, çaşnigir odası, sarıkçıbaşı odası, silâhtar ağa odası, mîrâhur ağa odası, saraçbaşı ağa odası, kapı çamaşırcısı odası, mehterbaşı odası, mühürdar odası, duhancıbaşı odası, emektar koğuşu, mehterlere mahsus koğuş, başçuhadar kahve odası. Kısacası Ağakapısı, âdeta hünkâr sarayı gibi çeşitli köşkleri, daire ve idare odaları, bunun yanında hizmet daire ve atölyeleri ile büyük bir kompleks idi. Ağakapısı, yeniçeri teşkilâtının 1826'da kaldırılmasına kadar Yeniçeri ağasının makamı olmaya devam etmiş, bu tarihte Asâkir-i Mansûre kurulunca, Ağakapısı sarayı da o zamana kadar makamı kendi konakları olan şeyhülislâma tahsis edilmiştir.

Aynı zamanda Acemi Ocağı'nın amiri olan Yeniçeri ağasının seferî işleri dışında en önemli görevi İstanbul'un önemli bir kısmının asayişinden sorumlu olmasıdır. Beraberinde bulunan bir heyetle kol dolaşıp asayişi temin ederdi. Bu bakımdan hükümdarlar bunların güvenilir ve sadık kimselerden olmasına dikkat göstermişlerdir. İstanbul yangınlarının söndürülmesi de yeniçeri ağasının sorumluluğundaydı.

Yeniçeri Ağası padişahın cuma namazına çıkışında maiyetindeki yeniçerilerle beraber selamlıkta bulunurlardı. Sefer sırasında da padişahın koruyucusu ve has askeriydiler. Sefere ağalığa ait iki tuğ ile beyaz bir sancakla iştirak ederdi. Seferde iken hemen her zaman kendisine payitahtta sekbanbaşı vekâlet ederdi. Yeniçeri kâtibinden başka bütün ocak ağalarının azil ve tayinleri ağanın arzıyla olurdu.

Ağa bölüklerinin teşkilinden sonra önemi artan yeniçeri ağasının maiyetindeki emir subayları artmış ve bunlara *ağa gediklileri* denmiştir. Ağalığa tayini münasebetiyle öteki ocak ağalarından caize adı altında hediyeler alan zatın da, sadrazama caize vermesi kanun gereğiydi. Yeniçeri ağası gözden düşmüş olarak ocaktan çıkarsa genellikle Kastamonu sancak beyliğine verilir, terfi ederse beylerbeyi veya kaptan-ı derya olurdu. Ancak teamüle aykırı olarak vezir hatta veziriazam tayin edildikleri de olurdu.

Kanunnâmelere göre Yeniçeri ağasına önceleri dört yüz elli akça yevmiye tahsis edilmişken, daha sonra bu beş yüz akçaya çıkarılmıştır. Ayrıca her yıl Koyun Emini'nden sekiz bin kuruş geliri vardı. Bunun haricinde arpalık olarak Tuna yalısında elli bin akçalık bir de serbest zeamet bağlanmıştı. Yeniçeri hazinesinin üçte biri de ağanın gelirleri arasındaydı. Öte yandan üç senede bir padişahın has ahı-

rından bir at verilmesi kanundu. Eğer Yeniçeri ağası sancağa çıkacak olursa dört yüz otuz bin akça ile verilmesi hükmü konmuştu.

Tahta oturan Osmanlı padişahlarının şehzadeleri öldürmek usulünün kalkmasından sonra Yeniçeri ağasının sekbanbaşı ve kul kethüdasıyla birlikte hayatta bulunan şehzadelerin emniyet altında bulunmalarına nezaret etme sorumlulukları da vardı. Şehzadelerden birisi vefat ettiği zaman halka ve yeniçerilere itminan gelmek üzere bu üç ağa saraya davet edilerek şehzadenin ölüsünü muayene ederlerdi.

Yeniçeri ağalarının azil ve tayini 1593'e kadar doğrudan padişaha ait iken, bu tarihten itibaren veziriazamlara intikal etmiştir. Resmî merasim elbisesi sırmalı kadife veya satenden yapılmıştı. Divana giderken başına mücevveze denilen serpuş giyerdi. Normal günlerde ise sırtına kırmızı çuhayla kaplı samur kürk giyip, başına sarık sarardı.

Yeniçeri ağaları ayrıca Yeniçeri kâtibi hariç diğer bütün ocak ağalarının azil ve tayinleri kendisinin sadrazama arzıyla olurdu. Yeniçeri ağalarının terfileri hâlinde XVI. yüzyıl sonlarına kadar genellikle beylerbeyi veya kaptan-ı derya olurlardı. Ağalar derece itibariyle sancakbeyi düzeyindeydiler, azledildikleri vakit maaşları karşılığı haslarla sancak beyliğine tayin edilirlerdi. Yeni ağa tayin edilen kişi eğer vezir payesine sahipse padişahın huzurunda kendisine hilat giydirilirdi.

Veziriazam ancak *Yeniçeri katibi*nin tayininde rol oynardı. Yeniçeri kâtibinin görevi, bütün yeniçerilerin tayin ve terfileri ile uğraşmaktı. Böylece veziriazam mali yönden yeniçerileri denetlemiş olurdu. Protokolde veziriazamın da önünde olan Yeniçeri ağası arza ondan önce girerdi. Çünkü yeniçeri veziriazama değil, doğrudan padişaha bağlıydı. 1451'e kadar ocaktan yetişenler arasından çıkan Yeniçeri ağaları sonraları sekbanbaşılardan tayin edilmeye başlanmıştır. XVI. ve XVII. yüzyıllarda yeniçeri ağalarından birçoğu sonradan veziriazam olmuştur.

Sekban bölükleri I. Murad zamanında teşkil olunmuştu. Fatih devrine kadar Yeniçeri Ocağı'ndan ayrı bir teşkilata sahip olan sekbanlar, 1451'den sonra ocağın cemaat ortalarına dâhil edilmişlerdir. Bu sebeple cemaat ortalarının 65. ortasına *sekbanlar ortası* adı verilmişti. 34 bölük olan sekbanların komutanına *sekbanbaşı* deniyordu. Sekbanların asıl görevi av için tazılar beslemek, padişah ava gittiğinde

ona eşlik etmekti. Ekseriyeti yaya olan sekbanların bir kısmı da süvari idi.

Sekbanbaşı, başlangıçta av maksadıyla teşkil edilen sekban bölüklerinin kumandanıydı. Bu bölüklerin II. Mehmed zamanında Yeniçeri Ocağı'na ilhakından sonra ocağın ikinci dereceli zabiti olmuştur. Terfi ederse genellikle yeniçeri ağası, dış hizmette ise sancak beyi veya müteferrika olurdu. Mutat maaşından başka dirlik de tasarruf ederdi. Yeniçeri ağasına sekbanbaşı vekâlet ederdi. XVII. yüzyıldan itibaren önemini kaybeden sekbanbaşılığın yerini kul kethüdalığı almıştır.

Yeniçeri Ocağı'nın derece itibarıyla ağa ve sekbanbaşıdan sonra büyük kumandanı ve ağanın muavini olan *Kethüda bey* veya *Kul kethüdası* ocakla daimî surette alakası dolayısıyla her ikisinden daha nüfuzlu idi. Bütün ocak zabitleri bundan çekinirlerdi. Kul kethüdası hükümdara karşı ocağın vekil-i umuru idi. Hükümdar yeniçeri ağasını derhal değiştirebildiği hâlde kethüdayı kolayca değiştiremezdi.

Kul kethüdalığı ocağın üçüncü büyük kumandanı ve yeniçeri ağasının yardımcısıydı. Ocağın içinden yetiştiğinden ve yeniçerilerle daimi temasından dolayı nüfuzu büyüktü. Padişaha karşı ocağın vekili olduğundan ve istediği zaman yeniçerileri isyana tahrik edebileceğinden ötürü zabitler kendisinden çekinirlerdi. Başlıca vazifesi divan günü yeniçeri ağası ile görüşmek isteyenleri görüştürmek ve dava dinlemekti. Savaş zamanında ise yeniçerileri harp nizamına sokmak da kethüdanın göreviydi. Dış hizmete sancak beyi olarak çıkan kul kethüdası ocak içinde terfi ederse sekbanbaşı olurdu, fakat XVII. yüzyıldan itibaren doğrudan yeniçeri ağalığına tayin edilmeye başlanmıştır. Kethüda beyin yevmiyesinden başka İstanbul'da ve bir kısım vilayet ve kazalarda bulunan *kullukları* yani karakolların kulluk isteyen (karakol zabitliği) yeniçerilere tevcihi ve bunların kulluğa tayini dolayısıyla verecekleri para kethüda beyin tahsisatı cümlesindendi. Kulluklar ise İstanbul ve taşra kullukları diye iki kısım olup İstanbul kullukları üç ay ve taşra kullukları ise dokuz ay müddetle verilirdi. Kulluk bulunduğu mevkiin semtin ve taşrada ise kasaba ve şehrin inzibatıyla alakadar olup o şehir ve kasaba halkının emniyeti için konan karakol, zabıta dairesi demekti kulluk tevcihi Yeniçeri Ocağı'nın tecrübeli ihtiyarlarına verilirdi. Taşradaki kullukların muhafızlarına yasakçı denilirdi. Yasakcılığa değnek'de deniliyordu.

Zağarcıbaşı Cemaat ortalarından 64. ortanın kumandanı olup, kethüdadan sonra gelirdi. Av köpeklerini beslemek için kurulan bu

orta, padişahların avlanmayı terklerinden sonra da varlığını devam ettirmiştir. Zağarcıbaşı terfi ederse ocak içinde kul kethüdası, dışarıda ise sancak beyi, hatta bazen beylerbeyi olurdu.

Yüksek rütbeli ocak zabitlerinden biri de *saksoncubaşı*dır. Bu ve emrindeki saksoncular ayı avında ve savaşta kullanılacak köpekleri beslerlerdi. Saksoncubaşı terfi ederse zağarcıbaşı olurdu. Yıldırım Bayezid zamanında teşkil edilen turnacıbaşıların amiri turnacıbaşıdır. Bu orta Fatih zamanında ocağa dâhil edilmiştir. Yine cemaat ortalarının kumandanlarından olan dört haseki de itibarlı ocak zabitlerindendir. Başçavuş, kethüdadan sonra en nüfuzlu ocak zabitidir. Ağa Divanı'nın toplanacağı gün kul kethüdasma yardım eder, ağanın emirlerini neferlere bildirir, ulufe dağıtımı sırasında yeniçerilere nezaret ederdi. Yeniçeri Ocağı'nın kethüda beyden sonra en nüfuzlu ağası başçavuştu. Ağa divanı akdedildiği zaman ve sair icap ettiği vakitlerde ağa kapısının merdiveni başında durarak davası ve bir işi olanları kethüda beye bildirir ve kethüda da müracaat eden yeniçeriyi ağaya götürürdü. Kethüda beyin olmadığı zamanlarda onun vazifesini başçavuş görürdü. Ağa kapısında ağa divanı başlamadan evvel muayyen olan duayı başçavuş yapardı. Yeniçeri ağası tarafından ocağa verilecek emirler Orta Cami'de başçavuş vasıtasıyla ocak halkına tebliğ olunurdu.

Muhzır ağa ile kethüda yeri de ocağın yüksek rütbeli zabitlerindendi. Ocak muhzırının başlıca görevi Babıâlî ile ocak arasında irtibatı sağlamaktı. Kethüda yeri ise kul kethüdasının yardımcısı ve vekilidir. Kethüda yeri ve daha yüksek rütbeli ocak zabitlerine *katar ağaları* denirdi. Deveciler ve bunların en kıdemlisi olan başdeveci, yayabaşılar ve başyayabaşı, bölükbaşılar ve başbölükbaşı, solakbaşılar, talimhanecibaşı, avcıbaşı, tüfekçibaşı, zemberekçibaşı ocağın ikinci derecedeki zabitleridir. Ocak imamı ise yeniçeriler arasında medrese tahsili görmüş olanlardan tayin edilirdi. Yeniçeri Ocağı'nın küçük rütbeli zabitlerinden olan orta ve bölük kumandanlarına *çorbacı* umumi adı verilirdi. Bunlar cemaat ortası kumandanı ise yayabaşı, ağa bölüğü kumandanı ise bölükbaşı unvanlarıyla anılırlardı. Çorbacıların altında odabaşılar, oda kethüdaları, vekilharç, bayraktar, usta ve aşçıbaşı gibi daha küçük rütbeli zabitler vardı.

Cemaat ortalarından 60, 61, 62 ve 63 üncü ortalara *solak ortaları* denilip bunların kumandanı olan dört yayabaşıya da *solakbaşı* veya *ser solak* denilirdi. Solak ortaları yeniçeriler arasında dört ortadan müteşekkil hükümdar muhafız bölükleri demekti. Cesur, kuvvetli

boylu poslu ve tecrübeli ve sözü dinlenir kabil-i hitap olan yeniçeriler arasından usulü dairesinde seçilirlerdi. Padişahın atının sağında giden dört solak başından ikisinin, ok ve yaylarını kullanırken padişaha arkalarını dönmemek için ok ve yaylarını sol elleriyle attıklarından dolayı bunlara solak ismi verilmiştir. Yıldırım Bayezid zamanında teşkil edilmiştir. Muharebe meydanında dört solak başı ile dört kethüda ve dört odabaşı hükümdarın atının yularlarına ve padişahın eteklerine yapışıp dört yüz kemankeş yani okçu solak padişahı her taraftan ihata eder ve hatta silahdar, çuhadar, rikabdar vs gibi hükümdarın en yakınlarını bile atın yanına sokmazlardı. Solak muhafızların etrafında da yeniçeriler çevirdiklerinden muharebe meydanında hükümdarın yanına kadar sokulmak imkânsızdı.

İlk yeniçeri kışlaları Edirne'deydi. Fetihten sonra İstanbul'da iki yeniçeri kışlası yapıldı, fakat Edirne'deki de ihmal edilmedi. İstanbul'daki kışlalardan biri Şehzade Camii civarında, diğeri Aksaray tarafındaydı. Bunlardan önce yapılan birincisine *Eski Odalar*, sonra yapılan ikincisine *Yeni Odalar* denirdi. Birçok kapısı olan kışlalara gelişigüzel giriş çıkış yapılmazdı. Yeniçeri kışlaları kendi içlerinde her orta ve bölüğe mahsus oda denilen birimlere ayrılmıştı. Yeni Odalar'da ayrıca talimhane, Etmeydanı, Orta Camii, mutfak, tekke, çardak, kerevet ve imalathane gibi yerler vardı. Tarih boyunca birçok defa yanan yeniçeri odaları tekrar tekrar tamir görmüş, 1826 yılında kaldırılması sırasında ise yerle bir edilmiştir.

Yeniçeriler arasında umumi olarak her hangi bir meselenin müzakeresi icap edecek olursa veyahut yeniçeriye bir şey tembih olunmak lazım gelirse ocak ağaları Orta Cami'ye gelip görüşerek bir karar verirlerdi. Bilhassa XVII. yüzyılda hemen sık sık vukua gelen isyanlarda bu cami bir darü'n-nedve olduğu gibi II. Osman'ın iltica ettiği bir mahal olmakla meşhurdu.

Yeniçeri taburlarına *orta* denirdi. Binbaşı rütbesinde olan *orta* komutanına ise *çorbacı* denilirdi. Bundan başka *kethüda, odabaşı, vekilharç ve bayrakdar* denilen subaylar vardı.

Ocak mensuplarına verilen üniforma ve elbiseler, savaş öncesi teşvik ödemeleri, yaralılarına tazminatlar, emekli ve dullar için tahsis edilen ödenekler, onlara içerde ve dışarıdaki meslektaşlarına göre önemli imtiyazlar sağlıyordu. Aslında zor bir meslek olmasına rağmen, yeniçeriliğe giriş bir imtiyaz halkasına katılmak demekti. Her şeyden önce Padişahın yakınında olup ona doğrudan bağlı olmaları, onlara önemli bir itibar sağlıyordu. Bizzat padişahın kendisi bile

1. Ağa Bölüğü'nün 1 no'lu neferi olarak Ocağa kayıtlı bir yeniçeri kabul edilmekteydi. Osmanlı padişahları ananeye göre birinci ağa bölüğüne mensup olduklarından yeni odalarda bulunan bu bölüğün kışlasında padişahlara mahsus *taht-ı hümâyun odası* (*kasr-ı hümâyun*) vardı.

Yeniçerilerin iaşeleri kendilerine aitti. Her oda veya bölüğün yemek kazanı ayrıydı. Et ihtiyaçlarını belli yerden alan yeniçerilere et zamları yansıtılmaz, fazlalığı devlet sübvansiyon ödeyerek karşılardı. Yeniçeri kazanları kendilerince kutsal sayılır ve isyan öncesinde bunlar Etmeydanı'na çıkarılırlardı. Buna *kazan kaldırma* denirdi. Yeniçerilerden bazısına ayrıca her gün fodla denilen ekmek verilirdi.

Yeniçeriler odalarına ait herhangi bir işi görüşmek üzere kazanları etrafında toplanarak karar verirlerdi. Bir isyan hâlinde orta ve bölük kazanlarını meydana çıkarırlardı. Muharebe zamanlarında yeniçerilerin kazanları, bayrak ve nişanlarından daha ehemmiyetli olduğundan kazanın düşman eline geçmemesine çok dikkat ederler ve aksi hâli büyük bir felaket sayarlardı. Muharebede bir orta veya bölüğün kazanı zayi olursa bütün orta ve zabitleri azledilirdi. Sefer esnasında kazanlar orta çadırlarının önünde dururdu.

Ocağa kaydı yapılan bir acemi yeniçeri neferine yevmiye bağlanırdı. Buna *ulufe* denilirdi. İlk devirlerde iki akçe sonraları beş, altı akçeye çıkarılmıştı. Gösterilen yararlılıklar, hizmetler karşılığında ulufeler de on, on beş akçeye kadar artardı. Bu artışlara *terakki* denilirdi. Ulufe dışında her yeniçeri ortasına ekmek, et, yağ, bulgur ve mum, her nefere de senede bir kat esvap veya bedeli verilirdi. Ulufe tevzii, Osmanlı Devleti'nin siyasi hayatında önemli bir hadisedir. Ulufe dağıtımı için yapılan törene *ulufe divanı* veya *ulufe telhisi* denilirdi. Salı günleri yapılması da kanundu. Kapıkulu askerlerinin her orta ve bölüğünün ulufesi ağızları mühürlü ayrı keselere konmuş olarak Kubbealtı yanındaki Hazine Odası önüne küçük tepeler halinde yığılan para torbaları devletin azamet ve şevketini gösterirdi. Bu nedenle İstanbul'a gelen yabancı elçilerin kabul törenleri de aynı güne rastlatılır ve kendisine seyrettirilirdi. Bu törene *galebe divanı* denilirdi.

Yeniçerilerin resmi defterlerinde de mevacib ve vacib ismi de verilmişti. Resmi sene Hicri aylardan olduğundan bu ayların isimlerinin birer harfi alınarak üç ayın adı üç harfle ifade olunmak suretiyle rumuz hasıl olmuştu. Muharrem, Safer ve Rebiyülevvel aylarına M-S-R (Masar); Rebiyülahir, Cemaziyelevvel ve Cemaziyelahir ay-

larına R-C-C (Recec); Receb, Şaban ve Ramazan aylarına R-Ş-N (Reşen); ve nihayet Şevval, Zilkade ve Zilhicce aylarına da L-Z-Z (Lezez) ismi verilmişti.

Yeniçerilerin, mevacib denilen maaşları kıdemlerine göre artardı. Yeniçerilerin maaş defterleri yeniçeri efendisi denilen kâtip tarafından tutulurdu. Neferlere ayrıca her padişah değişikliğinde cülus bahşişi yeni padişahın ilk sefere çıkışı münasebetiyle de *sefer bahşişi* verilirdi. Cülus bahşişleri özellikle hazinenin dar olduğu zamanlarda devleti güç durumda bırakmıştır. Ordudaki maaş tevzii de divandakinin aynı olurdu. Serdar-ı erkemin divan çadırında toplanılarak maaş verilirdi. Devir esnasında bizzat bulunmayanların künyeleri mimlenir ve isimleri üzeri çizilerek ocakla alakaları kesilirdi.

Yeniçeriler başlarına börk ismi verilen beyaz keçeden bir başlık giyerlerdi. Bunun arkasında ise yatırtma denilen ve omuza kadar inen bir parça yer almaktaydı. Bu, yeniçerilerin arkalarından okla vurulmalarını önleyici bir koruyucuydu. Yeniçeriler börklerini eğri, subayları da düz giyerdi. Osmanlı askerlerinin bu şekilde akbörk giymeleri daha Orhan Bey zamanından başlamıştı. Fatih Kanunnamesi'nde yeniçeri taifesine her yıl beşer zirâ' lacivert çuka ve otuz iki akça *yaka akçası* ile her birine başına sarmağa altışar zirâ' astar verilmesi hükmü konmuştur. Zabitler börklerine rütbelerine göre ayrıca sorguç olarak kuş tüyleri takarlardı. Sırtlarına dolama denilen bir tür elbise giyen yeniçerilere mevsimine göre yazlık ve kışlık kumaşlar ile yağmurluk verilirdi. Ayaklarına giydikleri çizmenin rengi siyah, kırmızı ve sarı olabilirdi, sarı çizmeliler daha itibarlıydı. Yeniçeri çuhaları Selanik'te genellikle Yahudi asıllı zimmîler tarafından dokunurdu. Bu hizmetleri karşılığında çuha dokuyucuları bazı vergilerden muaf tutulurlardı. XVI. yüzyıldan itibaren çuha yetiştirmek zorlaşınca kendilerine çuha bedeli verilmeye başlanmıştır.

Yeniçeriler arasında kıdem farkı vardı. Ocağa yeni giren ve *karakullukçu* denilen neferler oda hizmetlerini görürlerdi. Bir yeniçeri zamanla yeniçeri ağalığına, hatta sadrazamlığa kadar yükselebilirdi.

Yeniçerilerin birçok bayrak ve nişanı vardı. Bunların en büyüğü beyaz renkteki İmam-ı Azam bayrağıydı. Bu, ocağın Sünniliğinin sembolü idi. Alay bayrağı sarı-kımızıydı. Ayrıca her orta ve bölüğün çatal bayrak denilen özel bayrakları vardı. Sefer merasimlerinde ve alaylarda bu bayrakları bayraktarlar taşırdı. Her orta ve bölüğün ayrıca özel nişanları olurdu. Bu nişanlar çadır ve bayraklara işlenirdi.

Herhangi bir yeniçeri odasındaki yeniçerilere ve daha sonra bütün ocaklısına karşı samimi surette bağlı idi. Bilhassa harice karşı ocak bir vücut gibi hareket ederdi. Yeniçeriler arasında disiplin hâkim iken bütün varlıklarıyla padişahlara bağlı oldukları görülür. Hükümdarı kendi velinimetleri bilirler padişahlarda onlara kulum diye hitap ederlerdi. Muharebe zamanında padişahın muhafazasını kendileri için en büyük vazife ve şeref bilirlerdi.

Yeniçeri Ocağı'ndan vefat edenlerin terekesini satarak veya bilvasıta sattırarak bütün masrafı çıktıktan sonra tereke bedelini orta sandığına veya kara sandığa yatıran memura ocak beytülmalcisi denilirdi. Yeniçeri Ocağı'nda her orta ve bölüğün birer yardım sandığı vardı. Orta ve bölüklerdeki paralı yeniçerilerden bazıları icabında odalarının ihtiyacına sarf edilmek üzere onar on beşer bin akçe vakfetmişlerdi. Bu para işletilerek odanın sandığında durur ve lüzumu halinde sarf olunurdu. Odalara konan vakıf paralar, yiyeceğin pahalı olup yeniçerilerin paraları yetişmediği zamanlarda, ortanın kandil yağı, odun, ekmek ve ramazan masraflarına ve sefere giderken lazım olan ihtiyaçlarına sarf olunurdu.

Yeniçerilerin hazar zamanlarında çeşitli muhafızlık hizmetleri vardı. Başta İstanbul olmak üzere, şehir ve kalelerdeki yeniçeriler, bulundukları yeri korumakla görevliydiler. Yine barış zamanlarında yeniçeriler ocak talimhanesinde muntazam atış talimleri ve spor hareketleri yaparlardı. Bunları bazen padişah da seyretmeye gelirdi. Ocağın talim işleri XVII. yüzyıldan itibaren tavsamaya başlamış ve zamanla tamamen ortadan kalkmıştır.

Muhafızlık hizmetinin başta geleni Divân-ı Hümâyun muhafızlığı idi. Yeniçeriler ilk zamanlardan itibaren on beşinci asır sonlarına kadar her gün ve bu tarihten sonra on yedinci asır sonlarına yakın zamana kadar haftada dört ve bundan sonraki senelerde bazen dört gün sabahları erkenden toplanan Divân-ı Hümâyun'da nöbetle muhafızlık ederlerdi. Yeniçerilerin devlet merkezindeki hizmetlerinden bir diğeri de sefarethanelerin yasakçılığı idi.

İstanbul'daki yeniçeriler bir yangın vukuunda itfaiye vazifesini görür ve şehremini tarafından tedarik edilip odalarında bulunan su kovası, kanca ve baltalarla yangın söndürürlerdi. Ağa kapısında İstanbul'da vukua gelen yangınları haber vermek üzere diğer binalardan daha yüksek ve etrafa nezareti olacak şekilde *yangın köşkü* vardı. Bu yangın köşkünde *dideban* denilen gözcüler daimi surette etrafı tarassut ederler ve yangın zuhurunda bunu ilan ederlerdi.

Yeniçerilerden bazıları muayyen zamanlarda yeniçeri ağasıyla beraber İstanbul'da kol gezip inzibatın teminine çalışırlardı. Bundan başka dört yayabaşı ve dört bölükbaşı Cuma gecesinden başka her gece kol gezerler ve geceleyin yakaladıkları suçluları Ağakapısı'na gönderirlerdi.

1560 yılından sonra *İstanbul* dışında, sancaklarda da *yeniçeri garnizonları* kuruldu. Böylece kapıkulu ordusunun nüfuz ve tesiri Anadolu'ya da yayılmış oldu. Dolayısıyla kapıkulları eyaletlerde merkezi otoritenin ve asayişin sağlanmasında mühim bir fonksiyon ifa etmiştir. Öte yandan yeniçeriler başkentte iktidarı tayin eden en başta gelen unsurdu.

Yeniçerilerin payitaht harici hizmetleri ise şehir ve kale hizmetleri olmak üzere iki türlü idi. Şehirdekiler yasakçılık edip kasabanın inzibatıyla alakadar idiler. Yasakçı tayini kasaba halkının arzusu üzerine olurdu.

Yeniçerilerin taşra vazifelerinden en mühimi kale muhafızlığı idi. Yeniçeri ortaları nöbetle ve üç sene müddetle kalelerde muhafızlık ederlerdi. Bu muhafızlıkların en mühimleri gerek sınırdaki kaleler ve gerek sahillerdeki kalelerin muhafızlığı idi. Bu bağlamda ihtiyar yeniçeriler ile mecruh ve malul olmaları dolayısıyla eşkinci hizmetinde bulunamayacak olanlar ve bazı cürüm sahibi yeniçeriler *Hisar eri* sıfatıyla şehir kalelerinde yani gerideki hafif muhafaza hizmetlerinde bulunurlardı.

Yeniçeriler içinde bir de maaşsız *gönüllü yeniçeriler* vardı. Bunlar, şehir ve kasaba halkından idiler ve yeniçerilerin imtiyazlarından ve yeniçerilik şerefinden istifade etmek üzere maaşsız olarak yeniçeriliğe alınan bir zümre idi. Bu kabil maaşsız yeniçeriler harp zamanında turnacılar vasıtasıyla bulundukları mahallin serdarının kumandası altında muharebeye gidip orduda *tashih be-dergâh* (açıktan yeniçeri yazılması) tabiriyle yeniçerilerin ulufe defterlerine maaşlı olarak kaydedilirler ve daha sonra hakiki yeniçeri olurlardı.

Uzun süre ocakta hizmet eden veya savaşlarda yararlık gösteren yeniçeriler kapıkulu süvariliği veya tımar tevcihi gibi terfilerle taltif edilirlerdi. Yeniçerilerin cezaları suçuna ve suçlunun kıdemine göre olurdu. Küçük suçların cezası yeniçeri odalarında, büyük suçlar ise Ağa Divanı'nda görüşüldükten sonra verilirdi. Bu da dayak, hapis, idam şeklinde olurdu. Aslında sadece padişahla birlikte sefere çıkan yeniçeriler, Kanuni'den sonraki padişahların sefere çıkmayı terk et-

melerinden sonra 1593 yılından ibaren veziriazamların kumandası altında sefere çıkmaya başlamışlardır. Sefere çıkış ve seferden dönüş gösterişli törenlere sahne olurdu. Sefere çıkmayan yeniçeriler cezalandırılırdı.

Yeniçeriler gerek muharebe için yürüyüşlerinde ve gerek harp sahasında orduda padişah bulunacak olursa arka arkaya dokuz saf ve eğer serdar-ı ekrem veya bir serasker bulunacak olursa yine arka arkaya üç saf teşkil ederlerdi.

Yeniçeriler silah olarak ok, yay, kılıç, hançer, balta, ateşli silahların yayılmasından sonra, XV. yüzyılın ortalarından itibaren tüfek de kullanmaya başladılar. Osmanlılarda tüfekle ilgili ilk resmi kayıtlar İstanbul'un fethi sırasında ve sonrasında tutulan tahrir defterlerinde yer alır. Bu kayıtlar tüfek ve tüfekçilerin 1455 gibi erken bir tarihte özellikle sınır kaleleri ve önemli istihkâmlarda bulunduklarına delalet etmektedir. Ateşli silah kullanımı konusunda bilhassa II. Bayezid büyük gayret gösterdi ve yeniçerileri ateşli silahlarla donattı. Yeniçeriler, piyade olarak savaşırlar ve savaş sırasında merkezde, padişahın yanında bulunurlardı. Padişah sefere gitmeyip veziriazam veya vezirlerden birisi sefere gönderildiğinde yeniçerilerin bir kısmı buna katılırdı. Yeniçeriler harbe başlayacakları zaman *gülbenk* çekerler ve tüfeklerini üç defa havaya atarlardı. Harbe başlanınca padişah bulunmadığı zaman arka arkaya üç sıra olan yeniçerilerin evvela ilk safı tüfeklerini atar ve sonra diz çökerek doldurmakla meşgul oldukları sırada ikinci sıra ayağa kalkıp boşaltırlar ve bunlar da doldururken üçüncü sıra ateş ederlerdi. Mevkiin durumuna göre diz çöküp tüfek atıldığı da olurdu.

Ocağın sıhhiye teşkilatı vardı. Cemaat yayabaşılarından olan meydan çorbacılarının hizmetlerinden biri de sefer esnasında ordudaki hasta ve mecruhları develerin üzerindeki mahfelerden müteşekkil seyyar vasıtalarla geriye nakletmekti. Orduda ve kışlalarda ocağa mahsus doktor ve cerrahlar da bulunurdu.

Kıdemli yeniçerilere *korucu* denirdi. Bunlar sefere pek çıkmazlar, İstanbul'un ve ocağın muhafaza hizmetinde kalırlardı. Çıksalar bile seferde çadır muhafızlığı yaparlardı. Fatih zamanındaki Rodos seferinden sonra muayyen bir korucu sınıfı teşkil edilmişti. Bu teşkilata göre, sefer esnasında İstanbul'daki yeniçeri odalarını muhafaza etmek üzere on kişi bırakılmış idi. Sonra yavaş yavaş korucu sayısı artmıştı. Kanunî Sultan Süleyman'ın son zamanında Sigetvar Seferi'ne gidilirken içlerinde en yaşlısı korucubaşı olmak üzere

ocakta seksen korucu vardı. Daha sonraları bu miktar dört yüzü buldu. Korucu mevcudu zamanla artmış ve koruculuk sefer kaçaklarının bir sığınağı hâline gelmiştir. Emekli yeniçerilere ise *oturak* denirdi. Bunların muayyen tekaütlük maaşı vardı.

Yeniçerilerin XV. yüzyıl ortalarına kadar mevcutları on bin, Kanuni'nin vefatı sırasında da on iki bin dolaylarında idi. Hâlbuki bu sayı XVI. yüzyılın sonlarında yirmi yedi bine, XVII. başlarında da otuz yedi bine çıkmış, asrın ortalarında kırk altı bini geçmiştir. Hatta bir ara asrın ortalarında seksen bini aşmış, Karlofça Antlaşması sırasında da yetmiş bin civarına ulaşmıştır. Bununla beraber 1645'de Sadrazam Kara Mustafa Paşa'nın aldığı tedbirlerle ocak mevcudu 17.000 civarında idi. XVIII. yüzyıl başlarında yapılan Prut (1711) ve Mora seferlerinde ise ocak mevcudu 100.000'in üzerine çıkmıştır.

Yeniçeri teşkilatının en disiplinli ve verimli olduğu ilk devirlerde bütün ocak mensupları için titizlikle uygulanan kanunun en önemli esaslarını maddeler hâlinde şu şekilde özetlemek mümkündür:

- *İtaat*: komutan ve subaylar esirlerden yetişmiş olsa bile, yine onlara itaat birinci şarttı. Nitekim önceleri geçtikleri yerlerde hiç kimsenin malına, ırzına dokunmamaları hakkında büyüklerini emirlerine tamamıyla itaat etmişlerdir.
- *Ocakta daima birlik ve beraberlik*: bütün ocak mensuplarından bir tek vücut gibi birlik olmaları ve daima kışla ve karargahlarında bir arada, toplu bulunmaları istenirdi. Bu sebeple ortalar arasında bazı anlaşmazlıklar olsa bile, dışarıya karşı yeniçeriler, sonlarına kadar birlik ve beraberlikten asla ayrılmamışlardır.
- *Sadelik*: askerliğe, mertliğe yakışmayan gösterişten uzak kalarak sadelik içinde yaşamak şarttı.
- *Dindar olmak*: çeşitli millet, din ve bölgelerden gelmiş bulunan yeniçeriler içinde kuvvetli bir moral, sıkı bir disiplin sağlıyor ve ocakları birbirine bağlıyordu.
- *Ocağa giriş*: çok sıkı kayıtlara, tahditlere bağlıydı. Gelişi güzel her isteyen giremez ve alınamazdı.
- *Kıdem sırası*: yükselmede, taltifte her yerde ve her şeyde kıdem sırası esastı.
- *Emeklilik*: hizmet sonunda ihtiyarlayan veya sakat olanlara emeklilik hakkı tanınıyor ve bunlar devletin himayesinde kalıyordu.
- *Kışladan ayrılmamak*: böylelikle beraberlik, topluluk, her zaman emre hazırlık, disiplin sağlanmış oluyordu.

- *Evlenmemek*: yeniçerilerin bütün varlığı ile ocağa faydalı olabilmesi için, ilk devirlerde, bekârlık şarttı.
- *Askerlik*: sadece askerlik esastı. Her yeniçerinin yalnız askerlikle meşgul olması, bundan başka hiçbir işle uğraşmaması esastı.
- *Eğitim*: her meslekte olduğu gibi, askerlikte de şarttı.
- *Yeniçeriyi cezalandırmak*: bir yeniçeri kanunla tespit edilmiş şekilde ve kanunla yetkili kılınan, kendi subayı tarafından cezalandırılabilirdi. Başkası müdahil olmazdı.
- *İdam cezası*: ilk devirlerde yeniçeriliğe o kadar yüksek bir mevki verilmişti ki, yeniçeriye idam cezası asla yakıştırılamazdı. Ağır bir suç işleyen yeniçeri önce ocaktan atılır ve sonra bir sivil olarak idam edilirdi.

Bu temel kanun maddelerine riayet edildiği müddetçe yeniçeriler gerçekten çok faydalı olmuşlar, zaferler kazanmışlar ancak bu esaslar gevşediği nispette zararlı olmaya başlamışlardır.

Yeniçeri Ocağı'nın nizamı XVI. yüzyıl sonlarından itibaren bozulmaya başlamıştır. Bunun sebeplerinin başında kanuna aykırı olarak iltimas, iltizam ve himaye ile ocağa nefer alınması ve Kanunî'den itibaren padişahların ordunun başında sefere gitmemesi ve buna bağlı olarak ocak üzerindeki kontrollerini kaybetmeleri gelir. Ayrıca makam ve mevki hırsı ve can kaygısıyla vezirlerin, ağaların kendi arzularına hizmet etmek üzere ocağı isyan için tahrik etmeleri etken olmuştur. III. Murad zamanından itibaren kışlalarında değil, evli olduklarından evlerinde yatıp kalkan yeniçeriler, askerlik yerine esnaflıkla meşgul olmuşlardır. Osmanlı ordusunun içine esnaf ve kayırılmış kişilerin karışması, askerin hep kışlada oturması kuralının kalkması ile yeniçeriler iş güçle, ticaretle uğraşır hale gelmiş, kışlalarda yalnız odabaşı, aşçı, usta, yazıcı, baş karakullukçu, kullukçular gibi bir miktar asker kalır olmuştu. XVII. ve XVIII. yüzyıllarda çeşitli bahanelerle sık sık ayaklanmışlar, kendilerini ıslaha çalışan padişah ve devlet adamlarını hayatlarından etmişlerdir.

Yeniçeri Ocağı'nın düzeni XVI. yüzyıl sonlarından itibaren başlayan bu bozulmanın sebepleri devletin diğer kurumlarındaki bozulmalarından ayrı tutulamamakla beraber genel olarak şu şekilde özetlenebilir: 1- III. Murad zamanından itibaren devşirme sistemi dışarıdan gelen insanların ocağa alınmaları, 2- Kanuni'den sonra çoğunlukla padişahların sefere bizzat gitmeyerek, ocak üzerindeki nüfuzlarını yitirmeleri, 3- Evlenen yeniçerilerin kışla yerine evlerin-

de yatıp kalkmaları ve böylece ocakla ilgili görevlerini aksatmaları, 4- XVI. yüzyılın sonlarından itibaren ticaretle meşgul olarak asıl görevlerini ihmal etmeleri, 5- devletin ekonomik durumunun bozulması ile birlikte maaşlarının düşük ayarlı akçelerle ödenmesi, buna karşı isyanlar meydana gelmesi ile ocak mensuplarının gittikçe küçük bahanelerle dahi bu yola başvurmaları, 6- yeniçeri subaylarının ehliyet ve liyakate göre belirlenmesi yerine rüşvet ve iltimasın etkili olması, 7- bazı devlet adamlarının kendi şahsi çıkarları için ocağı kullanmaları sonucunda iç politikaya bulaşmaları, 8- zaman zaman başvurulan ıslahat teşebbüslerini kendi çıkarlarını korumak için engellemeleri yüzünden bozulmanın her defasında daha da artması.

Yeniçeri Ocağı XVI. yüzyıl sonlarına kadar Osmanlı ordusunun talimli, mükemmel bir yaya kuvveti iken, bozulmaya başlamıştır. Bozulmayla birlikte bu askerî teşkilat, doğrudan siyasete katılan, devlet adamlarını tayin veya azlettiren, padişahları tahttan indiren veya tahta çıkaran bir kuvvet hâlini almıştır. Zaman zaman ocağın düzeltilmesi için yapılan çalışmalar da bir netice vermemiştir. Bu sebeple II. Mahmud devrinde 1826'da kaldırılmıştır. Osmanlı tarihlerinde bu hadise *Vak'a-i hayriyye* olarak adlandırılmıştır.

Cebeci Ocağı

Silah, zırh anlamına gelen Moğolca *cebe* kelimesinden Türkçe + ci ekiyle türetilen cebeci Yeniçeri Ocağı neferlerine ok, yay, kılıç, zırh, tüfek, barut, kurşun, kazma, kürek gibi silah ve savaş malzemesi temini, bunların yapımı, tamiri ve korunması ile uğraşan ocağın adıdır. Kuruluş tarihi kesin olarak tespit edilememekle beraber XV. yüzyıl ortalarından itibaren varlığı bilinmektedir. Cebeci Ocağı'na nefer sağlanması Yeniçeri Ocağı'nınki gibi acemi oğlanlarından olurdu. Ocağa yeni alınan nefere önceleri *şâkird*, daha sonra ise *usta* denirdi. Ocak nizamının bozulması ile birlikte Acemi Ocağı dışından da nefer alınmış, evlenen cebecilerin çocuklarının kaydı yapılır olmuştu. Savaş zamanı yazılan gönüllü cebecilere cebeci *serdengeçtisi* denirdi.

Cebeci Ocağı da Yeniçeri Ocağı gibi orta ve bölüklere ayrılırdı. Bunların bir kısmı nakkaşân, tîrgerân, tûğî ve saykalî gibi özel isimli bölüklerdi. Ocağın en büyük zabiti cebecibaşı idi. Bunun teşrifattaki yeri kapıcılar kethüdasından sonra, topçubaşından önce gelirdi. Bu makama ocak içinden tayin yapıldığında genellikle başkethüdâ cebecibaşı olursa da bazen cebehâne başçavuşunun da getirildiği olurdu.

Ocağın cebecibaşından sonra gelen yüksek rütbeli zabitleri dört kethüda ile cebeciler başçavuşu idi. Bunların ardından orta ve bölük kumandanları, daha aşağıda odabaşılar, onların da altında her birine usta denilen öteki küçük rütbeli zabitler gelirdi. Cebeci Ocağı'nda ayrıca kalem işlerini yürüten cebeciler kâtibi, başhalife ve kesedar gibi görevliler de vardı. Bunlar cebehâne masraflarını, cebecilerin ulufe defterlerini tutarlardı. Her cebecibaşı değişikliğinde cebehânedeki mühimmatın hesabı çıkarılarak noksan ve fazlalık tespit edilir, eksik mühimmatın yarısını cebecibaşı, öbür yarısını ise cebehane başhalifesi karşılardı.

Cebecilerin mevcudu Yeniçeri Ocağı'nınki ile paralel olarak azalıp çoğalmıştır. Kanunî devrindeki sayılan 700 iken XVI. yüzyılın sonlarında 4000'e yaklaşmış, IV. Murad zamanında 7000-8000'e varmış, fakat daha sonra 2500 civarına düşmüştür.

Cebeciler kış aylarında haftada bir, yaz aylarında ise haftada iki gün tüfek tâlimi yaparlardı. Maaşlarını öteki kapıkulu ocakları gibi ulufe veya mevâcib adıyla üç ayda bir alan cebeci neferlerine ayrıca yılda bir defa 30'ar akçe yay parası (âdet-i kemanbaha) verilirdi. Cebeci maaşları için gerek merkezdeki gerekse taşradaki kale cebehânelerinde muntazam mevâcib defterleri tutulurdu.

Cebecilerin kışlaları Ayasofya Camii karşısında idi. Bunların yanında malzeme deposu ile her cins malzemenin yapıldığı ve tamir edildiği atölyeler bulunurdu. İmal edilecek malzemenin temini için gerekli para mühimmat akçesi adıyla devlet hazinesinden tahsis edilirdi. Gerekirse ocak dışındaki esnafa da ücreti ödenerek mühimmat imalâtı için sipariş verilebilirdi. Ocak için gerekli çadırların kumaşı Mehterhâne'den satın alınır ve çadırlar çadırcılar esnafına yaptırılırdı. Taşradaki kale cebehânelerine mühimmat gönderilmesi işi, oralardaki cebecibaşı vekillerinin arzı üzerine merkezden görevlendirilen mübaşirler tarafından yerine getirilirdi.

İstanbul'da cebehane denilen büyük silah deposundan başka hudut kalelerinde de depolar ve görevli cebeciler vardı. Kalelerdeki depoların noksanları İstanbul'daki depodan karşılanırdı. İstanbul dışındaki silah depolarının en önemlileri Budin ve Belgrat'taydı.

Cebeci Ocağı'nın neferleri Acemi Ocağı'ndan alınırdı. Ancak, evlenmelerden sonra doğan kuloğlu denilen çocuklarının da ocağa alınmaları kanunlaşmıştır. Cebeciler başlarına *şebkülah* denilen bir serpuş giyerlerdi. Yaşlı cebeciler zamanı gelince tekaüt edilirler ve

kendilerine maaş bağlanırdı. İstanbul'un Ayasofya, Hocapaşa ve Ahırkapı semtlerinin muhafazası cebecibaşının sorumluluğundaydı. Bunun altında dört kethüda vardı, bunların en kıdemlisine başkethüda denirdi. Daha sonra cebeciler başçavuşu ve cebeciler katibi ile orta ve bölük kumandanları gelirdi.

Cebehane için lazım olan bütün eşya depoda bulunur ve ihtiyaç halinde ya imalathanelerde kullanılır veya yapılmış olan şeyler istenilen yere gönderilir veyahut depoda muhafaza edilirdi. İcap edenlerin lüzumu halinde orduya, donanmaya, kalelere sevkleri cebecibaşıya aitti. Cebehanede levazım azaldığı zaman bu noksanı cebecibaşı divana arz ederek noksanlar tamamlanırdı. Yeniçeriler devlet merkezinde bulunurlarken tüfek taşımaları memnu olduğundan bunların talim zamanlarında kullanacakları tüfekleri cebecibaşı verir ve işleri bitince yine geri alırdı. Bir yerin zaptını müteakip elde edilen silah, barut ve saireyi yazmak veya kalelere konan cebehanenin defterini tutmak cebeciler kâtibine aitti.

31 orta ve 59 bölüğe ayrılan ocak kendi içinde silah yapan, tamir eden, barutları ıslah eden gibi bazı sınıflara ayrılmıştı. Merkezdeki cebeciler üçer yıllığına taşradaki kalelerde hizmet ederlerdi. Ancak, bu maaşlı cebecilerden başka taşrada yerli kulu cebecileri de vardı ki bunlar dirlik tasarruf ederlerdi. *Sefer* sırasında yeniçerilerin kullandığı savaş aletlerini katır ve develerle nakleden cebeciler, ordugâhın merkez gerisinde bulunurlardı. Cebeci Ocağı içerisinde ayrıca Humbaracı ve Lağımcı bölükleri de yer almakta idi ki, bunlar, genellikle kale kuşatmalarında önemli bir yere sahipti.

Cebeciler, padişah veya serdar-ı ekrem olan veziriazam sefere giderse hep beraber giderler ve onlar gitmeyip başka biri serasker gidecek olursa lüzumu kadar cebeci ve cebehane gönderilirdi. Cebecilerin elli akça yevmiyeleri vardı. Değişik zamanlarda sayıları azalıp çoğalan cebeciler maaşlarını yeniçeriler gibi üç ayda bir alırlardı. Sayılarının azalıp çoğalması genellikle yeniçerilere paralel olmuştur. Zaman zaman yeniçerilerle birlikte isyan olaylarına karışmıştır.

Cebeci Ocağı Yeniçeri Ocağı'nın ilgası ile birlikte 1826 yılında ortadan kaldırılmış, fakat kısa süre sonra yapılan bir düzenleme ile Cebehâne-i Âmire adıyla yeniden kurulmuştur. Hazırlanan kanunnâmeye göre cebecibaşı tabirinin yerini cebehâneci başı almış ve ocağın mevcudu 1054 kişi olarak belirlenmiştir. Yeni ocağa alınacak neferler için on beş-otuz yaş sınırı da getirilmiştir. Cebehânecibaşı'dan sonra cebehâne nâzırı gelirdi. Nazır cebehânenin teknik işlerinden

sorumlu idi. Yeni sisteme göre cebehâne neferleri iki ana kola ayrılmış, bunların her biri sağ ve sol kol bölükbaşısı adı altında iki zabitin emrine verilmiştir. Bunların üstünde iki beşyüzbaşı ile bir başbölükbaşı vardı. Bölükbaşıların altındaki 105'er kişilik beşer safın başında birer yüzbaşı bulunurdu. Kumanda zincirinin en altında bulunan onbaşıların emrinde ise onar nefer vardı. Her safa birer imam, sancaktar ve çavuş ile hepsine birden iki yoklama kâtibi, tabip ve cerrah tayin edilmişti. Yeni düzenlemeye göre cebeci neferleri her gün kışlalarında kuru tâlimle meşgul olacaklar, pazartesi ve perşembe günleri ise Sultanahmet Meydanı'nda ateşli silâhlarla tâlim yapacaklardı.

Humbaracı Ocağı

Farsça *hum-i pare*den (içine para konan küp) bozma olan humbara (kumbara) askerî terim olarak demirden yapılmış, içine patlayıcı madde doldurulan yuvarlak bir çeşit merminin adıdır. Farklı ağırlıklarda ve büyüklükte olan humbaraların el ile atılanlarına *humbara-i dest* (*humbara-i ma'den-i dest*), havanla atılanlarına *humbara-i kebîr* adı verilirdi. Bu mermiyi havan topu vasıtasıyla kullanan topçuya humbaracı (kumbaracı), bunu yapan ve kullananların bağlı bulunduğu ocağa da Humbaracı Ocağı denilmiştir.

Bir nevi el bombası olan humbara silahını kullanan humbaracılar öteden beri Cebeci ve Topçu ocaklarına bağlı olarak Osmanlılar tarafından istihdam edilmiştir. Ancak İstanbul'un fethinden sonra müstakil ocak hâline getirilmişlerdir. Merkezde ve taşrada bulunan humbaracılardan merkezdekiler maaşlı, taşradakiler ise dirlikliydi. Hepsinin amiri merkezde bulunan humbaracıbaşıydı.

Humbaracıların esas kısmı, kapıkulu sınıfları gibi maaşlı olmayıp tımar sahibi idiler. Bunlar devlet merkezinde bulunmayıp kalelerde hizmet ederlerdi. Bu sınıf humbaracıların tımarları kaleleri civarında bulunuyordu.

1578'de tüfek fitili ve el humbarası imalâthanesi kurulmuştu. Daha sonra Topçu Ocağı'nda top falyaları, havan, büyük ve küçük humbaralar imali için bir dökmeci bölüğü de ihdas edilmişti (1667). Silah yapımı, tamiriyle uğraşan, barut ve harp levazımatını tedarik edip hazırlayan sınıfların bulunduğu Cebeci Ocağı'nda da ayrı bir sınıf olarak humbara dökücüleri vardı. 1687 yılı ulufe defterlerine göre *Cemâat-i Rihteciyân-ı Humbara* adı altında yirmi bir humbara dökücüsü, 344 barutçu, on yedi kadar da lağımcı bulunuyordu. Humbaracıların esas kısmı maaşlı değil tımarlıydı. Tımarlı olanlar devlet

merkezinde bulunmayıp kalelerde hizmet ederlerdi. Bu humbaracıların âmiri merkezde bulunan humbaracıbaşıydı.

Önceleri bütün topçu kuvvetleri gibi devrin ihtiyaçlarına cevap verecek durumda bulunan humbaracılık XVII. yüzyıldan itibaren ihmale uğramış, özellikle 1689'dan sonra önemini iyice kaybetmeye başlamıştır. Bundan dolayı humbaracılığın Avrupa'daki gelişmesi göz önünde tutularak ıslahı düşünüldü. I. Mahmud zamanında humbaracıbaşı tayin edilen Fransız asıllı Ahmed Paşa (Comte de Bonneval) ıslah işiyle görevlendirildi. Veziriazam Hekimoğlu Ali Paşa'nın sadrazamlığı döneminde 1733 yılında Ahmed Paşa'nın çalışmaları ile ulûfeli humbaracı teşkilâtının Avrupaî tarzda ıslahına başlandı. Bu tarihten itibaren belgelerde Humbaracı Ocağı adıyla anılan yeni bir teşkilât oluşturuldu ve doğrudan sadrazamın nezaretine bırakıldı. Mîr-i mîrânlık rütbesiyle humbaracıbaşılık görevi de Ahmed Paşa'ya verildi. Ayrıca ulûfeli humbaracılar için Üsküdar'da Ayazma Sarayı'nda bir imalâthane ve bir kışla yapıldı. Ahmed Paşa'nın hazırladığı kanunnâme gereğince ulûfeli humbaracılardan her 100 kişi bir oda teşkil etmek üzere bir ocak meydana getirildi. Her odaya bir odabaşı (yüzbaşı), iki ellibaşı, üç otuzbaşı, on onbaşı, vekilharç, imam, hoca, çavuş, tabip, cerrah, yazıcı, vb. olmak üzere yirmi beş kişi tayin edildi. Ahmed Paşa'nın humbaracılık sanatındaki eğitim ve öğretimi hesap ve hendeseye dayanmaktaydı.

Bu bakımdan Hendesehâne diye de anılan Humbarahâne'de aynı zamanda geometri dersi veriliyor, böylece hasekilerden ve Boğaziçi bostancılarından seçilmiş talebe ile Humbarahâne bir askerî okul şeklini almış oluyordu. Ancak onun ölümünden sonra ocak ihmale uğradı. I. Abdülhamid döneminin sadrazamlarından Halil Hamid Paşa tarafından ocağın ıslahına çalışıldıysa da iyi bir sonuç elde edilemedi. III. Selim zamanında humbaracılar ve lağımcılara mahsus kanunnâmeler hazırlatılarak bunlara asrın ihtiyaçlarına uygun bir düzen verilmeye çalışıldı. 1792'de Halıcıoğlu'nda Humbarahâne inşa edildi. Bu kışlanın Sütlüce tarafı lağımcı (istihkâm) efradına, Hasköy tarafı humbaracı neferlerine mahsus olmak üzere ikiye ayrıldı. Bu iki sınıf asker için ayrı ayrı nizamnameler hazırlandı, tımar ve zeametler tahsis edildi. Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye'nin teşkili sırasında (1826) Topçu, Lağımcı ve Humbaracı ocakları kaldırılmayıp yeni bir düzenlemeye gidildi. Topçubaşılık Tophâne-i Âmire Müşirliği hâline getirilince Humbaracı Ocağı da buraya bağlı ayrı bir askerî birlik oldu.

Lağımcı Ocağı

Muharebe zamanında muhasara edilen kaleleri yıkmak için lağım yapan ve atan bir ocak olup iki sınıf idiler. Bir kısmı cebecibaşının emri altında Cebeci Ocağı'na merbut olup maaşları, diğer kısmının da zeamet ve tımarları vardı. Özellikle kale muhasaralarında toprak altında lağım denilen tüneller açarak, buralara yerleştirdikleri patlayıcı maddelerle kale fetihlerini kolaylaştırırlardı. Lağımcıların maaş alanları cebecibaşıya bağlıydılar. Tımarlı lağımcıların amiri ise lağımcıbaşıydı. Bunun altında kethüda, çavuş, alemdar gibi zabitler bulunurdu. Lağımcılık temelde hendese bilmeyi gerektiren teknik bir meslekti.

Lağımcılık, çok eski bir kuşatma tekniğiydi. Barutlu silahların çıkışından ve bunlara dayanabilecek daha büyük kalelerin inşa edilmesinden önce, lağımcılık kale surlarının altını kazma ve surları yıkmak üzere putrelleri yakarak ilerlemekten ibaretti. Baruttaki gelişmeler, lağımcılara daha büyük yıkım gücü kazandırdı, ama modern istihkâmları yıkmak konusunda daha büyük zorluklar da meydana gelirdi.

Lağım, tüm kuşatma tekniklerinin en karmaşık olanıydı. Lağımcıların tünelin inşası ve gerektiği gibi havalandırılmasından anlayan ve gerekli barut miktarını hesaplayabilmelerinin yanı sıra, lağımları hazırlayıp patlatabilecek çok hünerli kişiler olmaları da gerekli idi. Bu cümleden olmak üzere lağımcılar, açılacak galerinin yönünde bir kazık dikecekleri lağımın ağzında, yarım daire şeklinde, lağım tabiyesi denilen bir tabya inşa ederlerdi. Bu kazıktan sarkan bir şakûl ipi, tünelin düzgün olmasını sağlamak için milin öteki ucunda bir mumla hizalanırdı. Siperlerdeki istihkâmcılar gibi, lağımcılar da bağdaş kurarak kazarlar, bu da galeri tavanının alçak olmasını sağlardı. Ayrıca Osmanlı galerileri dar yapılırdı. Bu patlayıcı yerleştirmeyi güçleştirse de, patladığı zaman etkisinin daha güçlü olmasını sağlardı. Bu dar ve uzun lağımlara *kubur* adı verilirdi.

XVII. yüzyıl ortalarından itibaren bozulmuş ve buraya gelişigüzel kişiler alınmaya başlanmıştır. Lağımcılar son hünerlerini Kandiye Kalesi'nin fethinde (1669) göstermişler, daha sonra önemlerini kaybetmişlerdir. XVII. yüzyılda sayıları 5000 kadar olan lağımcılar, XVIII. yüzyıl sonlarında 200 civarında idiler. Halil Hamid Paşa'nın sadrazamlığı zamanında (1782-1785) ıslah edilmeye çalışılan bu sınıf asıl III. Selim zamanında modernleştirilmiş, lağım bağlama, köprü, tabya ve kale yapma gibi teknik kısımlara ayrılmıştır.

Topçu Ocağı

Top dökmek, top mermisi yapmak ve top atmak için teşkil edilmiş olan bu ocak, Kapıkulu ocaklarının yaya kısmındandır. Osmanlı ordusunda ilk top I. Murad zamanında 1389'da Kosova'da kullanılmıştır. Yıldırım Bayezid tarafından da gerek İstanbul muhasaralarında gerekse Niğbolu kuşatmasında top kullanılmıştır.

Ancak esas olarak Fatih, İstanbul kuşatması sırasında büyük çaplı toplar döktürmüş ve top teknolojisinde büyük bir gelişme söz konusu olmuştur. Topun, İstanbul kuşatmasından başka, Avrupa'daki birçok kalenin fethinde ve *Çaldıran*, *Ridaniye*, *Mohaç* gibi meydan savaşlarının kazanılmasında büyük rolü olmuştur.

Topçu Ocağı, Yeniçeri Ocağı'ndan sonra teşkil edilmiştir. Efradı Acemi Ocağı'ndan sağlanırdı. Daha sonra kuloğulları da alınmıştır. Ocak, fonksiyonu bakımından top imali ve top atışı diye iki kısımdan meydana gelmekteydi. Ocak neferleri bu kısımlarda hizmet ederlerdi. Topçu kışlaları ile top imalathanesi İstanbul'un Tophane semtindeydi. İlk tophane Fatih Sultan Mehmed zamanında yapılmış daha sonra zaman zaman yenilenmiş ve genişletilmiştir.

Toplar sadece devlet merkezinde dökülmez, kuşatılan kalenin hemen yanında da dökülürdü. Topçu Ocağı'nın en büyük idarecisi *topçubaşı* olup, bundan sonra kethüda ve dökücübaşı gelirdi. Efradı Acemi Ocağı'ndan karşılanan bu ocağın XVI. yüzyıl başlarında mevcudu 1200 civarında idi. Topçubaşının elli akça yevmiyesi vardı.

Top dökümhanesinin şefi *dökümcübaşı*dır. Bunun maiyetinde top imalinin çeşitli dallarında uzmanlaşmış ustalar bulunurdu. Top imalathanesine şakird olarak giren neferler zamanla ustalaşırlar ve dökümcübaşılığa kadar yükselebilirlerdi. Top dökümü sırasında özel bir tören yapılırdı. Top dökümhaneleri genellikle maden yataklarına yakın yerlerde olurdu. Osmanlılar imparatorluğun çeşitli yerlerinde tophane ve baruthaneler inşa ettiler. Büyük tophaneler; Adriyatik (Avlonya ve Preveze), Macaristan (Budin ve Temeşvar), Rumeli (Rodnik, Semendire, İskenderiye, Novaberda, Pravişte ve Begrad), Anadolu (Diyarbekir, Erzurum, Birecik, Mardin ve Van), Irak (Bağdat ve Basra) ve Mısır'da (Kahire) faaliyette idi.

Taşradaki dökücü ustaları İstanbul'dan giderdi. Osmanlı Türkleri çeşitli ebatta toplar ve top gülleleri kullanmışlardır. Çeşitli devirlerde kullanılan topların belli başlıları şayka, prankı, bacaloşka, zarbazen, havayî, kolonborna, balyemez ve havan adlarıyla anılırlardı.

Bu isimlendirmeler topların çaplarına ve attıkları güllelerin ağırlığına göreydi.

Osmanlılar demir, bakır ve tunçtan toplar dökmüşlerdir. Gerekli maddeler çeşitli yerlerdeki maden yataklarından temin edilmiştir. Topçu Ocağı neferleri barış zamanında, belli günlerde atış talimleri yaparlardı. Ocağa çırak olarak giren neferler bir imtihana tabi tutulurlar, daha sonra dökücü ve atıcı sınıflarına ayrılırlardı. Taşrada maaşlı topçulardan başka tımarlı topçular da vardı. Topçular sefere cebecilerin önünde giderlerdi. Hafif toplar deve ve beygirlerle, ağır toplar ise arabalarla taşınırdı. Nakli güç yerlerde ise seyyar top dökümhaneleri kurulur ve orada çeşitli ağırlıkta toplar ve gülleler dökülürdü. Top, sadece meydan savaşlarında değil, kale kuşatmalarında ve kale savunmasında ve gemilerde de kullanılıyordu.

Topçular ve cebecilerle top arabacıları, sefere gidişlerinde ellerine verilen konak pusulaları mucibince hareket ederlerdi. Topçular yürüyüşte cebehanenin önünde giderlerdi. Ordudaki toplar üç kısma ayrılıp bir kısmı top arabalarıyla birbirlerine zincirlerle bağlı olarak hilal şeklinde bulunan ordunun ortasında padişahı muhafaza eden ve merkez kuvvetlerini teşkil eden yeniçerilerin önlerinde ve diğer iki kısmı da hilalin iki uçlarında cenah kumandanları olan beylerbeyilerin kollarında bulunurdu.

Kalelerdeki topçularla, top ve cebehaneler zaman zaman yoklanır ve noksanları ikmal edilirdi. Hükümet bilhassa on altıncı yüzyılda deniz muharebeleri dolayısıyla sahildeki kalelerin bütün harp levazımının ve mustahfızlarının noksan olmamasına dikkat ederdi.

Topçubaşı, İstanbul'un Tophane ve Beyoğlu semtlerinin inzibat ve asayişinden sorumluydu. Tophane nazırı ve emini ise ocağın sivil görevlilerindendi. Topçular, maaşlarını üç ayda bir kâtipleri vasıtasıyla alırlardı. Tophane emini tophaneye alınan ve sarf edilen eşyanın defterini tutar ve her sene hesabını verirdi. Tophane levazımı bunun eliyle tedarik olunurdu. Dökümhanede görevli *muvakkit* de tuttuğu kum saatiyle top dökülmesi için ocağın yanmasından itibaren mayiin top kalıplarına akıtılması zamanına kadar müddeti haber verirdi.

Topçuların mevcudu çeşitli tarihlerde değişmiştir. XVI. yüzyılda 1200 civarında olan topçu sayısı, ocağa tüzüğüne aykırı yapılan alımlar sebebiyle XVII. yüzyıl ortalarında 3000'e ulaşmıştır. XIX. yüzyıl başlarında ise topçuların mevcudu 5000'i geçmiştir. Bu son

artışların başlıca sebebi, savaşların devamı ve yine ocağa gelişigüzel alımların yapılmasıydı.

Osmanlılar Avrupa silah teknolojisindeki gelişmelere ayak uydurmuşlardır. Eyaletlerde bulunan daha küçük ölçekteki tophaneler, baruthaneler ve cephaneler ile desteklenen başkentteki askerî sanayi ünitesi, Osmanlılarm Balkanlar, Akdeniz ve Ortadoğu'da kalıcı bir askerî üstünlük kurmasını sağlamıştır. Sayısal üstünlük, süvari hücumu, daha iyi lojistik ve taktik gibi unsurlar Osmanlıların sırasıyla Safeviler, Memlükler ve Macarlara karşı kazandıkları zaferlerinde önemliydi. Osmanlı ateşli silah üstünlüğü tüm bu meydan savaşlarında hayati bir role sahip oldu. Bu üstünlük, on sekizinci yüzyıl ortalarına değin kuşatma savaşlarında da Osmanlı askerî gücünün kaynağını oluşturmaya devam etti.

Ayrıca Osmanlılar, ateşli silahların Türkistan'daki hanlıklar, Kırım Hanlığı, Habeşistan, Hindistan'daki Gücerat bölgesi ve Sumatra'daki Açe Sultanlığı'na girişi ve yaygınlaştırılmasında önemli bir rol oynadılar. Top ve elde tutulan ateşli silahları Babür Hindistanı'na, Memluk Sultanlığı ve Gücerat'a, ayrıca imparatorluk sınırlarına dâhil edilmeden evvel Habeşistan ve Yemen'e gönderdiler. Bir Çin kaynağı olan "Olağanüstü Silahlar Klavuzu" adlı eserde Osmanlıların tüfeklerinin Avrupa tüfeklerinden menzil ve ateş gücü olarak daha iyi olduğuna işaret edilmektedir.

XV. yüzyıldan itibaren gelişen Osmanlı topçuluğu, XVI. yüzyılda en mükemmel seviyeye çıkmış, fakat bir sonraki asırda gerilemeye başlamış ve gelişen Batı topçuluğu karşısında teknik olarak yenilenememiştir. III. Mustafa'nın emri ve Fransa'dan getirtilen Baron de Tott'un gayretleriyle kurulan Sürat Topçuları Ocağı, bu padişahın ölümünden sonra kaldırılmıştır. Ancak, yenilikçi sadrazam Halil Hamid Paşa zamanında bu ocak yeniden kurulmuş (1782) ve Fransa'dan topçu uzmanlar istenmiştir. Zamanla İstanbul dışında da teşkil edilen Sürat Topçuları, dakikada 8-10 mermi atabilecek seviyeye gelmişlerdir. III. Selim zamanında önem verilen ve genişletilen Topçu Ocağı, Kabakçı Mustafa İsyanı'nda bu asiyi desteklemiş, Yeniçeri Ocağı'nın ilgasından sonra ise yeni bir nizama bağlanmıştır.

Osmanlı Barut Üretimi

Barut temel hammaddesi olan güherçile (potasyumnitrat) ile kükürt ve odun kömürünün belirli oranlarda karıştırılması ile elde edilir. Özelliği yapısındaki oksijen sayesinde havadaki oksijene ihtiyaç

duymadan yanabilmesi ve yandığı sırada bulunduğu dar hacimlerde büyük bir basınç oluşturmasıdır. Bu basınç ateşli silahlar için vazgeçilmez bir özelliktir. Barutun ilk imalinden itibaren, zaman içinde barutun birçok çeşitleri bulunmuş ve bunlar ateşli silahların gelişiminde büyük bir rol oynamıştır.

İslâm âleminde barutun yaygınlaşması Osmanlı Devleti zamanında hızlandı. Kısa sürede kuvvetli bir devlet kurmayı başaran Osmanlılar fetihlerde silah olarak toptan çok faydalandılar. Özellikle 1453'te İstanbul'un fethi sırasında Türkler geliştirdikleri ileri teknik sayesinde büyük toplar döktüler ve uzun süre Avrupa devletlerine karşı üstünlüklerini korudular. Tüfeğin icadı ve kısa zamanda yayılmasından sonra barutun kullanım alanı daha da genişledi. Bilhassa Yavuz Sultan Selim zamanında Osmanlı ordusunda tüfekli askerler önemli yer tuttu. Bu arada topçuluk alanında yapılan yenilik ile sabit toplara paralel olarak hareket eden top sistemi de geliştirildi.

Osmanlı barut üretimi, Avrupa barut üretimi ile önemli benzerlikler göstermektedir. Osmanlı barutu, XVII. yüzyılın ikinci yarısına kadar, % 69 oranında güherçile, % 15,5 oranında sülfür (kükürdün başka bir elementle yaptığı birleşik) ve aynı oranda kömür içermekteydi. XVII. yüzyılın sonundan itibaren Osmanlı baruthaneleri *be-ayar-ı cedid* ya da *be-ayar-ı perdaht-ı İngiliz* denilen yeni karışıma uygun şekilde barut ürettiler. Bu yeni barut % 75 oranında güherçile ile % 12,5 oranında sülfür ve aynı oranda kömür içeriyordu. XVIII. yüzyılın sonuna gelindiğinde standart Avrupa karışımını (75-15-10) yakından takip ederek 76-14-10 oranında daha kaliteli barut üretmişlerdi.

Baruthaneleri de devrin barut yapılan fabrikaları olarak nitelendirmek mümkündür. Bu sebeple baruthaneleri Osmanlı mimarisinin tophane, tersane vb. belli başlı sınaî yapıları arasında saymak mümkündür. Birçok bölümden meydana gelen baruthaneler ham maddelerin dibek, havan veya çarhlarla (çark) ezilerek toz haline getirildiği çarhhâne, güherçilenin yıkanıp eritildiği havuzlar, kurutma işlemlerinin yapıldığı sergi, ham maddelerin kaynatıldığı soba, eritilerek kalıplara döküldüğü kalhane, silindirden geçirildiği silindirhâne, elendiği kalburhâne gibi kısımlara sahiptir. Anadolu'da İzmir'de, Rumeli tarafında Gelibolu, Selanik, Belgrad, Budin ve Tımış-var'da, Afrika kıtasında Kahire'de ve Ortadoğu'da Bağdat'ta baruthaneler kurulmuştur. Fakat bunların en önemlisi, İstanbul'daki Baruthâne-i Âmire idi.

Top Arabacıları Ocağı

Osmanlıların ilk devirlerinde kullanılan toplar, deve, katır ve beygirlerle naklolunan küçük ve hafif toplardı. XV. yüzyıldan sonra topçuluğun önemli ölçüde gelişmesi üzerine ve büyük toplar dökülmesinden sonra yenilik yapan Osmanlılar, bunları araba ile savaşa götürmeye başladılar. Böylece bir top arabacıları ocağı kuruldu.

Büyük topların nakli için XV. yüzyıl sonlarında kurulan ocağın efradı Acemi Ocağı'ndan temin edilirdi. Daha sonra Top Arabacıları çocukları da alınmış; hatta lüzumu halinde dışarıdan nefer de kaydedilmiştir. Arabacıların asıl kışlaları İstanbul'da olup taşradaki stratejik mevkilerde de hizmet görürlerdi. Topçu neferinin olduğu her yerde arabacılar da bulunurdu. İstanbul'daki Top Arabacıları imalathanesinin Tophane'de, arabacı kışlasının Şehremini'de, arabaları çeken beygirlerin ahırlarının da Ahırkapı semtinde idi. Top arabacılarının, toplardan başka seferlerde padişahın eşyasını naklettikleri de vaki idi.

Topların nakli için gerekli top arabaları topların ağırlıklarına ve şekline göre yapılırdı. En büyük zabiti *arabacıbaşı* idi. Bunun altında kethüda, başçavuş, kethüda yeri, ocak katibi ile bölükbaşı, odabaşı gibi bölük kumandanları vardı. XVII. yüzyıl sonlarında 63 arabacı bölüğü bulunuyordu ve bunları mevcudu 622 kişiydi. Müteferrikalarla birlikte bu sayı 1000'i geçiyordu.

Kapıkulu Süvari Ocakları

Kapıkulu Süvari Ocağı Rumeli Beylerbeyisi Kara Timurtaş Paşa'nın tavsiyesi üzerine I. Murad tarafından teşkil edilmiştir. İlk önce *sipah* ve *silahdar* bölükleri kurulmuş daha sonra, XV. yüzyılın ortalarında *ulufeciler* ve *gureba* bölükleri ihdas olunmuştur. Bunlar *sağ ve sol ulufeciler, sağ ve sol garipler* olmak üzere 4 bölükten meydana geliyordu. *Sipah* ve *silahar* bölükleriyle birlikte toplam 6 bölüktü. Bu ocağa yüksek dereceli devlet adamları ile kapıkulu mensuplarının çocukları alınırdı. Terfi eden bir kısım yeniçeri subayları da Sipahi Ocağı'na intisap ederdi. Buna *bölüğe çıkmak* denirdi.

Altı bölükten teşekkül etmiş olan Kapıkulu süvarilerine *altı bölük yoldaşları* denildiği gibi bunların birinci bölüğü olan sipah bölüğünden dolayı bazen hepsine birden sipah ismi de verilirdi. Altı bölükten birincisi sipah ikincisi silahdar ve diğer dört bölükten ikisine yani sağ ulufeciler ve sol ulufecilere *orta bölük* ve diğer ikisine yani sağ gariblerle sol gariblere *aşağı bölük* denilmiş ve son dört bölüğün

dördüne birden *bölükât-ı erbaa* ismi de verilmişti. Bundan başka baş bölük olan sipah bölüğüne taşıdıkları alay bayrağının renginden dolayı *kırmızı bayrak* ve silahdar bölüğüne *sarı bayrak* sağ ulufecilere *yeşil bayrak* ve diğerlerine de *alaca bayrak* denilmekte idi.

Enderun-ı hümâyun iç oğlanları denilen has oda, hazine, kiler, seferli, büyük oda ve küçük oda oğlanları ile teşkilatları saraya merbut olan Galata sarayı, Edirne sarayı ve İbrahim Paşa sarayı oğlanları da *çıkma* ismi verilen kanunen belirli zamanlarda derecelerine göre bölüklerden birine çıkarılırlardı. Muayyen zamanlarda veya ihtiyaca göre yapılan bu çıkma münasebetiyle özel törenler düzenlenirdi. Ocak teşkilatı bozulduktan sonra *veledeş* denilen süvari oğulları da alınmaya başlanmıştır.

Osmanlı Devleti'nin iki buçuk asır kadar süren başarılarında kapıkulu süvarilerinin de payı büyüktür. Süvari olan bu bölükler kapıkulu ordusunun en itibarlı birliği idi. Seferlerde padişahın yanında bulunur ve onun tuğ ve silahlarını taşır ve güvenliğini sağlardı. Mevkice yeniçerilerden daha yüksek ve maaşları daha fazlaydı.

Süvari Ocağı'nın en mümtaz ve itibarlı bölüğü kırmızı bayrak denilen bu *Sipah bölüğü* olup ilk devirlerde devlette nüfuzlu adamların ve kumandanların evlatları bu bölüğe alınırlardı. Bunlar sulh zamanlarında cizye, adet-i ağnam, mukataa ve saire gibi mirî emvalin tahsilinde istihdam olunurlar ve ekseriya üzerlerine hünkâr iç oğlanlarından biri ağa tayin olunarak tahsilata giderlerdi. Daha sonradan yani XVII. yüzyılda kendilerine tevliyet ve voyvodalık ve daha bazı hizmetler de verilirdi.

Sipahiler muharebe meydanlarında çadırlarını hükümdar otağının sağında kurarlardı. Otağ-ı hümâyunun muhafazası nöbetle bir gece sipah ve bir gece silahtarlara aitti. Sefere giderken sipah bölüğünün vazifelerinden biri de ordunun geçeceği yerlere *sancak tepesi* denilen tepelerle güzergâhı göstermek ve cephede ise siper kazdırmak ve muhasara edilen kaleye toprak sürdürmek gibi işlerdi. Eğer padişah bizzat sefere gidecekse sancak tepesi denilen bu topraktan suni tepeleri ordunun geçeceği yolun iki tarafına birkaç milde bir yaptırırlardı.

Sipahiler üç yüz bölüğe ayrılmış olup XVII. yüzyılın ilk yarısında her bölükte yirmi, otuz kişi ile bir bölükbaşı vardı. Sipah Bölüğü'nün en büyük zabiti Sipah ağasıydı.

Osmanlı Devleti'nde kapıkulu süvarilerinin ilk defa teşekkül eden bölüğü sarı bayrak adı da verilen *Silahtar bölüğü* olup, bu bölük ön-

ceteri Harem-i hümâyûndan çıkan iç oğlanlarından oluşmaktaydı. Sonradan Galatasaray'la İbrahim Paşa ve Edirne saraylarından çıkanlardan ve *veledeş* denilen süvari evlatlarından da buraya alındı ve devlet teşkilatının bozuk zamanlarında ise hariçten girenler oldu.

Sefere gidilirken askerin geçeceği yolların açılıp temizlenmesi silahdarlara aitti. Bunun için bir miktar neferle kethüdaları veya çavuşları bu işe memur edilir ve silahtarlar yolları açarlar, köprüleri tamir ettirirler ve geçilmesi müşkül bataklıkları temizlettirirler ve bunun için mahalli reayayı bu hizmetlerde istihdam ederlerdi.

Silahdar bölüğünün yol açma hizmetlerinden başka *tuğculuk*, *yedekcilik* ve *buçukçuluk* gibi itibarlı sayılan başka vazifeleri de vardı. Tuğcular seferlerde hünkâr tuğlarının götürülmesiyle ilgilenirlerdi. Yedekçiler seferlerde ve alaylarda padişahın yedek atlarını çeken gedikli yani miktarı muayyen otuz neferden mürekkepti. Buçukçular padişahın alay ile camiye çıkışlarında fukaraya padişahın vereceği sadakaları dağıtırlardı.

Bayraklarının renginden dolayı *yeşil bayrak* ve *alaca bayrak* da denilen ulufeci bölüklerine ise padişahın sağında ve solunda bulunuşlarına göre genellikle ulufeciyân-ı yemîn ve ulufeciyân-ı yesâr denirdi. Bunlardan sağ ulufeciler *105*, sol ulufeciler ise 100 küçük bölüğe ayrılmıştı. Başlıca görevleri devlet hazinesini muhafaza etmekti. Asker kaynağı, esas olarak Edirne ve İbrahim Paşa sarayları olmakla birlikte, savaşlarda yararlıkları görülenler, süvari oğulları da ulufeci bölüklerine alınmıştır.

Aşağı bölükler de denilen gurebâ bölükleri, seferdeki yürüyüşlerine göre sağ ve sol diye ikiye ayrılırdı. Uzak diyarlardan gelip, savaşlarda yararlık gösterenler ile devşirme oğlanlarının eğitim görmüşlerinden teşkil edilen gurebâ bölüklerinin başlıca görevi sancak-ı şerifi ve padişah sancaklarını muhafaza etmekti. Gurebâ bölükleri kendi içlerinde 100'er bölüğe ayrılmışlardı. Her iki bölüğün bayraklarının renkleri farklıydı.

Ocak efradının silahları ise ok, yay, kalkan, harbe veya mızrak, balta, pala ile eğere takılmış bozdoğan ismi verilen ağaç bir topuz ve *gaddare* denilen geniş yüzlü kısa bir tür kılıçtı.

Her bölüğün ayrı ağası bulunan Kapıkulu süvarilerinin resmi mevcudu 2400 kadar iken XV. yüzyıl ortalarında sekiz bine çıkmıştı. IV. Mehmed zamanında eski sayılarına indirilmiştir. Daha sonra sayı-

ları artmışsa da Kaptan-ı derya Kara Murad Paşa zamanında mevcutları on beş bine indirilmiştir.

Kapıkulu süvarilerinin tamamı atları ve maiyetleri sebebiyle İstanbul'da bulunmazlar, Edirne, Bursa ve havalisinde oturup, sefer esnasında orduya katılırlardı. İstanbul'dakiler Süleymaniye ve Çemberlitaş taraflarında Sultanahmet hanı, Elçi hanı, Kurşunlu han ve bazı bekâr odalarında oturmaktaydılar.

Kapıkulu süvarilerinden sipah ve silahtar bölüklerinin ikamet ettikleri kısım ilk zamanlarda İstanbul'a oldukça yakın meraları olan mahaller ise de sonraları yani on yedinci yüzyıldan itibaren çok uzak yerlere kadar mesela Mora, Belgrat, Bosna, Selanik, Halep, Şam, Ankara, Amasya, Kemah, Adana, Aksaray, Konya, Sivas ve sair mahallerde de kapıkulu süvarisinin bulunduklarını oralara tayin edilmiş olan sipah kethüda yerlerinden anlamaktayız. Bunların böyle dağınık hâlde bulunmaları hayvanlarının mera ve yiyecek ihtiyacından dolayıdır.

Kapıkulu süvarilerinin İstanbul'da bulunan sınıfları padişahın Cuma namazına veya başka bir yere gidişlerinde yalnız kılıçlarıyla atlanarak alayın önünde veya iki tarafında yürürlerdi.

Kapıkulu süvarilerinin sefer ve hazar vaktindeki hizmetleri, XVI. yüzyılda maliye katipliği, divan katipliği, ihtisap katipliği, ırgat katipliği, beytülmal-i amme ve hassa emin ve katipliği, avarız, nüzul, ve buna benzer katiplikler ile muhtelif vergi veya resimlerin tahsili ve koyun eminliği gibi vazifeleri vardı.

Kapıkulu süvarilerinden ilk dört bölüğün yani sipah ile silahtar, sağ ve sol ulufecilerin kendilerinden başka yevmiyelerine göre maiyetlerinde *hizmet efradı* da vardı. Süvariler aldıkları yevmiyenin her beş akçesine mukabil sefer esnasında yanlarında masrafı kendilerine ait olmak üzere bir atlı bulundurmak mecburiyetinde idiler. Bu hizmet neferleri süvarilerin kölelerinden ve cengaver süvarilerden teşekkül ederdi. Süvarilerin böyle müteaddit çadırlarıyla maiyet bulundurmaları Köprülüler zamanına kadar devam etti. Sipahilerin epey bir maiyetle beraber sık sık isyanları ve hükümete tahakküm ve hatta teğallüplerini bilen Köprülü Mehmed Paşa süvarilerin böyle debdebelerini lüzumsuz görüp bunların hizmet neferi istihdam etmeleri usulünü kaldırmıştı.

Silah olarak ok, yay, kalkan, mızrak, balta, pala kullanan kapıkulu süvarilerinden suç işleyenlerin cezaları, ötekı kapıkulu ocaklarında

olduğu gibi kendi bölüklerinde verilirdi. Cezalar, suçun büyüklüğüne göre dayak, hapis ve idam şeklinde olurdu. XVI. yüzyıl sonlarında aralarına kanun dışı yabancıların girmesiyle nizamları bozulan süvari bölükleri, diledikleri gibi hareket etmeye başlamışlar ve çeşitli isyan hareketlerine karışmışlardır. XVIII. yüzyıldan itibaren de hiçbir değer ve itibarları kalmamıştır. Nihayet Kapıkulu Ocaklarının merkez süvari bölükleri II. Mahmud zamanında, Yeniçeri Ocağı'nın ilgasını müteakip lağvedilmiş, son ulufeli süvarilere devletçe maaş bağlanarak mağdur duruma düşmeleri önlenmiştir.

EYALET ASKERÎ TEŞKİLATI

Osmanlı Devleti'nin asıl savaş gücünü eyalet kuvvetleri oluştururdu. Osmanlı Devleti'nin eyalet kuvvetleri ilk zamanlarda tımarlı sipahi, azeb ve akıncılardan ibaret olup, bunların XV. yüzyıl ortalarıyla XVI. yüzyıl ortalarına kadar tımarlı sipahi, yaya, müsellem, cerahor, canbaz, tatarlar akıncılar, yörükler, deliler, azebler, gönüllü ve beşliler olarak teşkilatlandırıldı.

Tımarlı Sipahiler

Eyalet kuvvetlerinin en kalabalık sınıfını tımarlı sipahi denilen topraklı süvariler teşkil ederdi. Osmanlılardan önceki İslam-Türk devletlerinde bulunan *iktâ*'nın devamı olan ve I. Murad zamanında teşkilâtlandırılan tımar sisteminin iki yönü vardı. Sistem bir yönüyle toprağın işlenmesini sağlarken, diğer yönüyle de devletin süvari ihtiyacının teminine hizmet ederdi.

Osmanlılar, devlet gelirlerinin tamamını merkez hazinesine alıp, sonra bunu maaşlı askerlere dağıtmak yerine, daha pratik bir yol olan tımar sistemini geliştirmişlerdi. Osmanlılar bu sistemi Türkiye Selçukluları'ndan almışlardır. Devlete ait toprakları tasarruf eden ve kendilerine *sâhib-i arz* da denilen tımar sahipleri, tasarruf ettikleri yerin yıllık gelirine göre yeme, içme, silah ve at gibi her türlü ihtiyaçları kendilerine ait olmak üzere atlı askerler yetiştirmek zorundaydılar. Bu askerlere *cebelü* denirdi. Cebelüler, o sipahinin ya para ile satın aldığı veya savaşta esir ettiği köleleriydi. Silah, zırh anlamına gelen Moğolca *cebe* kelimesinden Türkçe + lü ekiyle türetilen *cebelü (cebeli)* zırhlı, teçhizatlı asker demektir. Moğollar'da ve Osmanlılar'dan Önceki Türk-İslâm devletlerinde cebe askerî bir terim olarak cebe-pûş şeklinde geçmektedir. Osmanlılar'da da hemen hemen aynı manada kullanılmakla beraber tımar teşkilatı içindeki uygulamayı belirten özel bir anlam kazanmıştır. Cebelü asker, tımar

sahibinin geliriyle doğrudan ilgili olup sayıları bu gelirlere göre tespit edilmiştir.

Cebelü miktarları Fatih Kanunnamesi ile standart hâle getirildi. Buna göre 1000 akçe timarı bulunan kendi cebelü, 2000 akçe tımarı olan kendi cebelü ve bir gulâm, 4000-5000 akçelik tımar sahibi kendi bürüme ve bir cebelü, 9000 akçeye kadar iki cebelü, 9000-11.000 akçelik tımar sahipleri üç cebelü, 12.000 akçelik tımarı olanlar dört cebelü, 15.000 akçelik tımarı bulunanlar ise beş cebelü getirmeye mecburdu. 15.000'i aşan tımarların her 3000 akçesi için bir cebelü çıkartılırdı. Bu genel hükümlere rağmen Fatih dönemine ait bazı tahrir defterlerinde farklı rakamlara da rastlanmaktadır.

XV. yüzyıla nispetle XVI. yüzyılda askere olan ihtiyacın biraz daha artması cebelü sayısının da fazlalaşmasına yol açtı. II. Bayezid devrinde cebelü sayısı 5372 olan Anadolu eyaletinde bu rakam 1560-1580'lerde 10.000'i aştı. XVI. yüzyılın sonlarına doğru sadece Anadolu eyaletinden 17.000, Rumeli eyaletinden ise 33.000 cebelü sağlanıyor ve böylece devlet hemen hiçbir masraf yapmaksızın önemli sayıda asker temin etmiş oluyordu. XVII. yüzyılın başlarına ait bir yoklama defterine göre zeamet, tımar sahipleri ve cebelülerin sayısı Anadolu kısmındaki eyaletlerde 373.890, Rumeli kısmındaki eyaletlerde ise 127.883 İdi. Ayrıca Rumeli'de yaya-müsellem statüsünde teşkilâtlanmış olan yörüklerin ve voynuk statüsündeki gayrimüslimlerin sefer sırasında çıkardıkları eşkinciye de cebelü denirdi.

Fatih kanununa göre cebelü mızrak, kılıç, ok, yay ve kalkan gibi silahlar taşır, süvari olarak sefere katılırdı. Kanun hükümlerine göre bir sipahinin cebelüsü yolda firar ederse, sipahi onun yerine bedel olarak bir başkasını koymak mecburiyetinde idi. Yapılan yoklamalarda sipahiler ve cebelülerin teftişini doğrudan beylerbeyiler yürütürlerdi. Sipahi, cebelüsünü genellikle tımar toprağındaki köy ahalisinden seçerdi. Köylerde özellikle bennâk kayıtlı, evli ve çok az toprağa sahip olan veya hiç toprağı bulunmayan kişiler cebelü olarak tercih edilirdi.

Sadece normal tımarlar değil aynı zamanda tasarruf bakımından bazı özelliklere sahip diğer tımarlar da cebelü çıkartırlardı. Mesela eşkincili mülk tımara sahip olanlar cebelü çıkartmakla mükellef tutulmuşlardı. Bunların cebelüleri sefere gitmezse, tımarlarının bir yıllık hasılatına devlet tarafından el konulurdu. Ayrıca yurtluk ve ocaklık olarak temlik edilmiş sancak ve has sahipleri de belirli sa-

yıda cebelü getirtmekle idiler. Mümâvebe statüsündeki tımarlar ise cebelü çıkartmakla yükümlü değillerdi. Yaşları küçük olan tımar sahipleri sefere gidecek yaşa geldikleri vakit cebelü getirmekle mükellef tutulurdu. Sipahiler gelirleri karşılığı cebelü çıkartmazlarsa, kendilerinden *bedel-i cebelü* adı altında vergi talep edilirdi. Cebelü bedeliyesi uygulaması hazinenin paraya olan ihtiyacı sebebiyle XVII ve XVIII. yüzyıllarda yaygınlaştırılmıştır.

Devletin asker ihtiyacı kendilerine tımar vermek vaadiyle halk arasından karşılanma yoluna gidilmiştir. Bu hizmeti karşılığı Tımarlı sipahinin veya süvarinin reayadan almış olduğu öşür ve resme *dirlik*, sipahinin kendisine de *sâhib-i arz* denilirdi. Tımarlı sipahilerin senelik gelirleri 1.000 ilâ 19.999 akça arasında olurdu. Bundan yukarı tımar olmazdı. Tımar sahipleri kendilerine tahsis edilen dirliğin geliri karşılığında askerî vazife görürler ve sefere giderlerdi. Yani devlet, reaya denilen halktan her sene alacağı öşrü bizzat kendisi tahsil etmeyerek, onu askerî hizmet mukabili tımarlı sipahiye tahsis etmişti. Tımarlı sipahi aldığı bu resim ve öşür karşılığında savaş zamanında tımarının azlığı veya çokluğuna göre, ya yalnız veya cebelü ile savaşa gitmekteydi.

Herhangi bir gelir kademesinde bulunan sipahinin harbe katılmak için getirmesi lazım gelen silahlarla, zırh ve çadırların nevi, beraberinde gelecek at uşağı (gulam) veya cebelülerin adedi ve teçhizatı bütün teferruatı ile tespit edilmiş bulunmakta idi. Harbe girmeden evvel beylerbeyi tarafından bu bakımdan sıkı bir teftişe tabi tutularak kusurlu görülen sipahilerin ellerinden tımarı alınıyordu. Orduların harpten evvelki toplanma yerlerinde teçhizatın gözden geçirilmesi ile birlikte, türlü silahların kullanılma talimleri ve bu arada, bilhassa yeniçağlarda ehemmiyet kazanmış olan ateşli silah kullanan sipahilere at sırtında seyir hâlinde silahlarını süratle doldurup boşaltma talimleri yaptırılırdı.

Tımarlı sipahiler, dirliğinin bulunduğu yerde oturmak, atını, silahlarını temin etmek ve çağırıldığında derhal sefere gitmek mecburiyetinde idi. Sefere gitmeyen sipahinin dirliği elinden alınır ve başkasına verilirdi. Hatta bazen seferin önemine göre sadece dirlikleri alınmakla kalmaz, idam cezasına çarptırılabilirlerdi. Bu zecrî tedbirler sayesinde daha büyük bir ehemmiyet atfedilen bir harbe büyük ölçüde iştirakin teminine çalışılırdı.

Tımarlı sipahilerin yıllık gelirlerinin ilk üç bin akça tımar sahibi için ayrılır, buna da kılıç tabir olunurdu. Sipahi bu ilk 3000 akçe gelir-

den sonraki her 3000 akçesi için bir cebelü yetiştirmek zorundaydı. Yıllık geliri 20.000- 99.999 akçe arasında olan dirliğe zeamet denirdi. Zeamet sahipleri de gelirlerinin her 5000 akçesi için yine bir cebelü besleyip teçhiz etmekle yükümlüydüler. Devlete asker yetiştirmekle mükellef olan dirlik sahipleri bu hizmetlerine karşılık vergiden muaf tutulurlardı.

Cebelünün bütün masrafı sahib-i arz'a aitti. Sipahi kendi bölgesinde veya bağlı bulunduğu sancak dâhilinde oturmak mecburiyetindeydi. Her bir tımarlı sipahi bağlı olduğu alay beyinin kumandası altında sefere giderdi. Her alayda zabit olarak üç dört subaşı bulunurdu. subaşıların barış zamanı en önemli görevleri, bulundukları kazada asayişi sağlamaktı. Merkezden, sefer emrini alan beylerbeyiler, sancak beylerine, bunlar da alay beylerine bu emri bildirirler, böylece sipahilerin noksansız olarak belirlenen yerde toplanmaları sağlanırdı.

Osmanlılar tımarlı sipahilerin sayısı ve yükümlülüklerini takip etmek amacıyla muhtemelen I. Bayezid dönemi gibi erken bir tarihten itibaren defter yöntemini uyguladılar. Yoklama kayıtları sefer sırasında tımar kayıtlarıyla karşılaştırılarak kontrol ediliyor ve tımarlı sipahilerin - yanlarındaki cebelü ve teçhizatlarına da bakılarak - göreve gelip gelmedikleri tespit ediliyordu. Sipahi göreve gelmediği ya da getirmesi gereken sayıda asker getirmediği zaman tımarını kaybediyor ve bu tımar bir başkasına tahsis ediliyordu.

Tımar sistemi, her şeyden önce, merkezden denetlenen büyük bir sipahi gücü besleyerek, sultanın ordusuna asker sağlamak için tasarlanmıştır. Tımarlılar hafif süvari birlikleriydi. Savaş düzeninde ordunun iki kanadında yer alır, düşmanı hızla çevirmelerini sağlayacak bir yarım ay oluştururlardı. Bu birlikler, hem merkezî hazineden her hangi bir ödenek almadıklarından hem de atları yaz sonunda yorgun olduğundan, güz başlangıcında yurtlarına dönmek isterlerdi. Böylece sefer mevsimi marttan ekime kadar sürer, Osmanlı ordusu da güze doğru en zayıf durumunda olurdu. Bu durumu bilen Hunyadi gibi bazı Avrupalı generaller hep bu vakitlerde saldırıya geçmiştir.

Tımarlı sipahilerin iyi atları, kılıçları, kargı, kalkan ve oklarıyla başlarında miğfer ve üstlerinde zırhları bulunurdu. Savaş esnasında ordunun sağ ve solunda kanatları teşkil ederek hilâl şeklinde merkezi yandan gelecek saldırılara karşı muhafaza ederlerdi. Savaşta ölen sipahinin çocukları devlet tarafından himaye edilir ve çocuk-

larından birine dört bin, ikincisine üç bin akça tımar bağlanırdı. Evinde ölen sipahinin çocuklarına ise üç ilâ iki bin akçalık tımar verilirdi. Sipahi hazar zamanında mutlaka kendi bölgesinde ve sancağında oturmak zorundaydı. Ölen tımarlı sipahinin dirliğinin bir kısmı, varsa erkek evladına verilir, oğlu olmayanın tımarı alay beyi denilen sipahi zabitinin inhasıyla yine askerî sınıftan münasip birine tevcih edilirdi.

Her bölüğün başında alay beyi, subaşı, çeribaşı, bayraktar ve çavuş denilen zabitler vardı. Her on bölük bir alay beyinin kumandası altındaydı. Savaş vukuunda alay beyleri ve bağlı oldukları sancak beyinin, o da kendi beylerbeyinin emri altında sefere giderdi. Sipahilerin onda biri sefer esnasında bulundukları bölgenin muhafızlığını yapmak, asayişini sağlamak ve sefere giden arkadaşlarının işlerini yürütmek için *nöbetleşe* olarak sefere giderdi. Sefere giden sipahiler o kışı savaş bölgesinde geçirecekse aralarından bazıları bölgelerine dönerek arkadaşlarının tımar gelirlerini alıp gelirdi. Bunlara *harçlıkçı* denirdi.

Tımarlı sipahi teşkilatı en mükemmel şeklini XVI. yüzyıl ortalarında almıştır. Devlet topraklarının çok genişlemesi tımarlı sipahi sayısını arttırırken, Kanuni zamanında yapılan seferler de sipahilerin imtiyazlarının çoğalmasına sebep olmuştur. Her eyalette tımar ve zeamet sahiplerinin isimlerini ve dirliklerinin yerlerini gösteren defterler vardır. Tımar defterini eyaletlerdeki tımar defterdarları, zeamet defterlerini ise tımar kethüdaları tutardı. Buralardaki kayıtların aynısı hazinedeki arazi defterlerinde bulunurdu. Sefer sırasında beylerbeyi bu defterlerin bir suretini beraberinde götürerek yoklama yapar, kaçakları tespit eder, münhalleri doldururdu. Beylerbeyiler, yaptıkları tımar tevcihlerini merkeze bildirmek zorundaydılar. Bu tevcihler genellikle merkezce kabul olunurdu. *Kılıç tımar* adıyla anılan bu dirliklere *tezkiresiz tımar* da denirdi.

Tımarlı sipahi sayısı hakkında yapılan araştırmalar çerçevesinde II. Bayezid devrinde (1481-1512) sadece 17 sancaklık Anadolu Eyâleti'nde 103'ü zeamet, 7.500'ü sipahi olmak üzere toplam 7.603 tımar sahibi bulunmakta idi. Bunların emrinde ise 5.372 cebelü vardı. Dolayısıyla bir savaş esnasında Anadolu Beylerbeyinin emrinde mevcutları 13.000'e varan bir askerî kuvvet teşkil edilmekteydi. XVI. yüzyılın ilk yarısında tımarlı sipahilerin miktarı 37.521 idi. Bunun 9.653'ü kale muhafız tımarı, geri kalan 27.868'i ise eşkinci tımarı idi. Cebelüleriyle birlikte eşkincilerin sayısı 70-80 bine ulaşıyordu. Bu

yüzyılın sonlarına doğru, yeni fetholunan yerlerde de tımar ve zeamet ihdas edilmesi ve gelirlerin artması gibi sebepler sonucunda tımarlı sipahilerin sayısı 100 bini aştı.

Kanuni Sultan Süleyman döneminin sonlarına kadar Osmanlı Devleti'nin en güçlü askerî birliklerini oluşturan tımarlı sipahi teşkilatı XVI. yüzyıl sonlarından itibaren bozulmaya başlamıştır. Bunun en büyük sebebi kanun dışı tayin ve tevcihler yapılması ve bu tayinlere rüşvet karışmasıdır. Bu haksız tayinler sipahi adedini artırırken mevcutların da disiplinini bozmuştur. Bu yüzden gittikçe tımarlı sipahilerin önemi azalmıştır. Ehemmiyetleri azalan tımarlı sipahilerin ellerindeki tımar gelirlerinin yarısı *bedel-i tımar* veya *cebelü bedeliyyesi* adıyla vergi olarak alınmaya başlanmıştır. Ayrıca, babaları ölen yetimlerin tımarlarının başkalarına verilmesi, hile ile berat tevcih ettirilmesi, boş kalan tımarların asıl sahipleri olan askerlere verilmeyerek saray cüceleri, soytarı ve dilsizlerine verilmesi de etkili olmuştur. Nitekim bu sebepten, yalnız Rumeli'de mükemmel teçhiz edilmiş kırk bin atlı çıkaran tımarlı sipahiler, ancak sekiz bin süvari çıkarır hâle gelmiştir.

Nitekim *Koçi Bey Risalesi*'nde bu durumu: "Hâlen vâki' olan seferlerde Rumeli ve Anadolu ve sâir eyaletlerde zeâmete mutasarrıf eğer muteferrika ve eğer çavuş ve küttâb ve sâir zuâma ve ehl-i tımar kulları cem'an yedi sekiz bin adem anca olub olancasının dahi ekseri kiracı ve hidmetkâr olub maadasından nâm ü nişân kalmamıştır. Bu takdirce yedi sekiz bin adem ile ne kadar maslahat görülür? Ve nice tahsil-i merâm olunur." şeklinde sipahilerin kemiyet ve keyfiyetlerindeki değişikliğe işaret etmektedir.

XVII. yüzyıl ortalarından itibaren hizmet bölüklerinin kaldırılması üzerine tımarlı sipahiler geri hizmetlerinde kullanılmaya başlanmıştır. Bu da ocağın yıkılışında bir darbe olmuştur. Tımarlı sipahi askerinin azalması neticesinde ise valiler kapılarında besledikleri derme çatma levend, sarıca, sekban gibi kuvvetlerle bunların yerlerini doldurmaya çalışmışlardır. Bu ise devletin başına büyük gaileler açan celâlî denilen eşkıyâlar gurubunun ortaya çıkması ile neticelenmiştir. Ayrıca savaşların uzun sürmeye başlaması ve ateşli silahların gelişimi gibi hadiseler tımarlı sipahileri ikinci plana itti. Çünkü sürekli savaşlar sebebiyle elde hazır kuvvetler bulundurmak, kapıkulu ordusunun mevcudunun artmasını zaruri kıldı. Ateşli silahların gelişimi toplu talim yapmayı gerektirdiğinden askerlerin daima bir arada bulunması icap ediyordu. Tımarlı sipahiler ise sefer bitince

tımarlarının başına dönmek zorunda idiler. Çünkü onlar, klasik dönemin savaşçılarıydı. Ok, yay, kılıç, balta, gürz gibi klasik silahları kullanır ve ancak çağırıldıkları zaman bir araya gelirlerdi.

Öte yandan XVI. yüzyılın sonlarında başlayan enflasyon, sipahilerin gelirlerinin azalmasına sebep olmuş, bu sebepten onlar, eskisi gibi mükemmel silahlarla ve cebelülerle seferlere katılamaz olmuşlardı. IV. Murad ve Köprülüler devrinde tımarlı sipahilerin durumları düzeltilmeye çalışıldıysa da uzun dönemde bir fayda sağlamıştır.

XVIII. yüzyıl başlarında hükûmet tımarlı sipahi teşkilatını ıslah için bütün tımarlıların beratlarını gözden geçirmiş, bunlara yeniden beratlar vermiş ve eski kanuna uygun olarak sipahilerin mutlaka kendi sancaklarında oturmalarını şart koşmuştur. 1732 yılı başlarında çıkartılan tımar ve zeamet kanunuyla tekrar ele alınan tımarlı sipahi teşkilatı, yine de çağın isteklerine cevap verecek nitelikte değildi. I. Abdülhamid zamanındaki ıslah faaliyeti de fayda vermemiştir. Nihayet Yeniçeri Ocağı'nın ilgası arefesinde Rumeli ve Anadolu'daki sipahilerin mühim bir kısmı Humbaracı ve lağımcı ocaklarına alınmış, başlarına yeni zabitler tayin edilmişse de beklenen sonuç alınamayınca 1847 yılında tımarlı sipahi teşkilatı lağvedilmiştir.

Yardımcı Kuvvetler

Osmanlı Devleti'nde tımarlı sipahilerden başka, yine eyalet askerî statüsünde akıncı, deli, yaya, müsellem, yürük, canbaz, cerehor gönüllü ve beşli gibi yardımcı kuvvetler de kullanılmıştır. Bu kuvvetler, *öncü, geri hizmet* ve *kale kuvvetleri* şeklinde üç grupta ele alınabilir.

Öncü Kuvvetler

Öncü kuvveti genellikle süvari olup bunlar akıncılar, deliler, gönüllüler, beşliler ve azeb gibi birliklerden müteşekkildi.

Akıncılar

Akıncı Ocağı, Türk devletlerinin sınır güvenliğini sağlamak için kurdukları askerî teşkilatın Osmanlılar zamanındaki adıdır. Selçuklu devrinde bunlara *uç beyleri* denirdi. Osmanlılar da esas itibariyle Türkiye Selçuklu Devleti'nin *uç beyleri'nden* biri idiler. Selçuklularda olduğu gibi, Osmanlılar da Hıristiyan ülkelerle olan hudutların güvenliğini *akıncı ocağı* denilen bazı ailelerin eline bırakmıştı.

Osmanlılarda öncü süvari birliklerinden olan akıncıların varlığı Osman Gazi zamanına kadar uzanır. Bir ocak şeklinde teşkilatlan-

malarında Gazi Evrenos Beyin büyük emeği geçmiştir. Yeniçeri Ocağı'nın kurulmasından sonra görevleri sadece sınır boylarına inhisar eden akıncıların özel bir statüsü vardır.

Devlet, akıncılar için kışla tahsis etmez, onlara maaş vermez, teçhizat ve silah sağlamazdı. Akıncılar her türlü ihtiyaçlarını kendileri temin ederler, genellikle düşmandan aldıkları ganimetle geçinirler, buna mukabil vergi vermezlerdi. Akıncılar genç, güçlü ve yiğit gençlerden seçilirdi. Akıncı olabilmenin bazı şartları vardı. Bunlar güçlü ve genç yiğitlerden seçilirdi. Her bir akıncı adayı imam veya köy kethüdasını veya dürüst birini kefil göstermek mecburiyetinde idi.

Akıncı beyini devlet tayin ederdi. Bu beylik uzun süre Evrenos, Turhan, Mihal ve Malkoçoğulları gibi akıncı ailelerinin uhdesinde kalmıştır. Akıncı kanununa göre her 10 akıncıya onbaşı, 100 akıncıya subaşı, 1000 akıncıya ise binbaşı kumanda ederdi. Savaşlarda başarılı akıncılara dirlik tahsis edilince tımarlı akıncılar ortaya çıkmıştır.

Akıncılar hazar zamanında kendi işleriyle ve savaş talimleriyle meşgul olurlardı. Düşman ülkesine yapılan akınlar gelişigüzel değil bir plan, program dâhilinde olurdu. Akıncılar esas olarak Rumeli sınır boylarında kullanılmakla birlikte Anadolu'nun doğusunda da istihdam edilmişlerdir.

Akıncıların görevi, düşman ülkesine ani baskınlar (akınlar) düzenleyerek, düşmanın moralini bozmak, askerî ve ekonomik kaynaklarını çökertmek ve ulaşım sistemini felce uğratmaktı. Tecrübeli akıncı beylerinin komutasında düzenlenen akınlarda birçok düşman şehir ve kalesi ele geçirilir, yağmalanır ve binlerce esir ve ganimet alınarak geri dönülürdü.

Meydan savaşlarında akıncılar, düşman ordusunun sarılması, takibi ve imhası vazifesini görürdü. Ordu seferden dönerken de düşmanın herhangi bir baskınını önlemek için tedbirler alır ve düşmanı Türk topraklarına sokmazdı. Akıncı beyleri, Avrupa dillerinden birçoğunu bilirlerdi. Avrupa şehir ve kasabalarını yakından tanırlar, düşman ülkesi ve ordusu hakkında bilgi toplarlar kısacası istihbarat işlerini de görürlerdi.

Klasik döneminin hafif süvari kuvvetleri olan akıncılar iyi binici olan atlılardan meydana geliyordu. Pek seri hareketlerinden dolayı bu sıfatla tanınmışlardı. Bazılarının zannettiği gibi, sırf çapul için düşman memleketine saldıran serseriler değillerdi. Akıncılar hudutla ya da hududa yakın mahallerde otururlardı. Belirli bir plan

dâhilinde, yaz ve kış akın yaparlar mal ve esir alırlardı. Akıncıların silahları kılıç, kalkan, pala, mızrak ve bir de atlarının eğer kayışına asılı, bozdoğan denilen ağaç topuz idi. Bazılarında zırh gömlek de vardı.

Hepsi de Türklerden seçilen akıncılar, babadan oğula geçmek üzere, bir ocak teşkil etmişlerdi. Akıncılar harp zamanlarında ordunun keşif kolu hizmetini görüp düşman arazisini keşfederek, orduya yol açarlar ve bu suretle düşmanın, pusu kurmasına mani olurlardı. Doğudaki ve batıdaki bütün seferlere katılırlar ve serdarların emrine girerlerdi.

Bundan başka ordu güzergahındaki hububatı muhafaza ve aldıkları esirler vasıtasıyla, düşman vaziyeti hakkında orduyu bilgilendirmek ve düşmana yarayacak şeyleri imha ile köprü ve geçitleri emniyet altında bulundurmak ve böylece ordunun sıkıntısızca ilerlemesini temin eylemek de bunların esas vazifelerindendi. Bundan dolayı akıncılar, asıl ordudan 3-5 gün daha ilerde giderlerdi.

Bunlar hafif süvari kuvveti oldukları için düşman memleketlerinin ta içlerine kadar girerler ve etrafa dehşet verirlerdi. Nitekim Fatih devrinde Venedik'le yapılan savaş sırasında, Kripoli akını olarak bilenen akında Venedik şehri önlerinde göründüler. Akıncıların silahları bir zırhlı göğüslük ile yaka ve mızrak, kalkan ve atlarının eğerine takılı başı topuzlu bir bozdoğandan müteşekkildi. Yiyecekleri de kendileri gibi hafif olup, çoğu zaman pirinç, kavurma veya koyun pastırması gibi şeylerden ibaretti.

Silah ve teçhizatları uygun olmadığından akıncılar kale muhasarası gibi işlerle meşgul olmazlardı. Ancak, akıncı fedailerinden olan serdengeçtiler kuşatılmış kaleye girerler, dalkılıçlar ise düşman içerisine dalarlardı. Bunlar çoğu zaman geriye dönemezler, şehid olurlardı.

Akıncılar, düşman topraklarında inanılmayacak derecede süratle ilerler, etrafa şaşkınlık verirlerdi. Bindikleri atlar, harpten ziyade koşmaya alışmışlardı. Düşman ile karşılaşan akıncılar, birbirlerinden muayyen aralıklı olarak art arda kademelenirlerdi. Hücum eden öndeki kısmı bir direnişle karşılaşırsa, arkadaki takım yıldırım sürati ile hücuma geçerdi. Bu hücumlar pek ani ve sert olduğundan, düşman saflarını dağıtır ve parçalardı. Düşman memleketine yapılan bir akının *akın* ismini alabilmesi için, o taarruzun mutlak surette *akıncı beyinin;* yani akıncı kumandanının, emri altındaki bü-

tün kuvvetler ile yapılması lazımdı. Eğer akıncı kumandanı bizzat gitmez ve akına gönderdiği kuvvet yüz kişiden fazla olursa, bu tür akına, *harâmilik* denirdi. Akına katılanlar yüzden az olduğu takdirde, bunlara *çete* ismi verilirdi. Akın ve haramilikte alınan esirlerden, *pençik* denilen, beşte bir resim alınır fakat, çeteden alınmazdı. Bu resimleri almak için, akıncı beyinin yanında *akıncı kadısı veya pençikçi başı* bulunurdu.

Akıncıların isimlerini, eşkâlini ve bunların içlerinde tımara sahip olanların tımarlarını gösteren muntazam defterleri vardı. Bu defterlerden biri devlet merkezindeki *defterhanede,* diğeri ise, akıncıların bulundukları eyalet veya sancak kadılıklarında saklanırdı. Gerektiğinde, akına çıkamayacak hale gelenlerin, malüllerin ve vefat edenlerin yerlerine, akıncı olarak, çevik, iyi binici ve kuvvetli gençler alınarak kadrolar takviye edilirdi. Ocağa, şehit düşmüş, ya da akına çıkamayacak hâle gelmiş akıncıların oğullarının tercihen alınması kanundu.

Akıncıların maaşları yoktu. Fakat vergilerden muaf idiler. İçlerinden bazılarının da tımarları vardı. Akına çıkmaları emredilince, toplandıkları yerlerden itibaren düşman hududuna kadar, kendilerine icap eden yiyecek verilir ve oradan sonra ihtiyaçlarını kendileri temin ederlerdi. Akıncılar arasında tımarlı veya muafiyetli *taviceler* vardı. Bunlar kıdemli ve fedakâr akıncılardı. *Taviceler,* akıncıların *çeribaşıları* idiler. Akıncı beyine akın için emir geldiği vakit, bu *çeribaşılar* vasıtasıyla akıncılara bildirilirdi.

Akıncılar toplu olarak bir yerde bulunmayıp, Rumeli'nin muhtelif mıntıkalarında, ikamet eder ve hizmete hazır dururlardı. Her mıntıkanın kumandanı ayrı olup, akıncılar mensup oldukları kumandanların aile isimleri ile anılırlardı: *Turhanlu* akıncıları, *Mihallu* akıncıları ve *Malkoçlu* akıncıları gibi. En meşhur akıncı sülaleleri, Arnavutluk ve Dalmaçya kıyılarında *Evrenos Oğulları,* Bosna, Semendire ve Sırbistan'da *Mihal Oğulları,* Silistre civarında *Malkoç Oğulları,* Mora'da *Turhan Bey Oğulları* idi. Bunlardan *Mihal Oğulları* ve *Malkoç Oğulları* XVI. yüzyılda büyük ün kazanmışlardı. Akıncı beyleri doğrudan padişaha bağlı idiler.

Akıncıların mevcudu kesin olarak bilinmemektedir. Bunların XV. asır ortalarına kadar mevcutları 40.000 civarında idi. Birinci Kosova Savaşı sırasında akıncı mevcudu 10.000 idi. 1559'da yapılan bir yoklamada *Turhanlı* akıncılarının 7.000 neferden fazla olduğu görülür. Kanuni Süleyman zamanında yapılan Budin ve Avusturya

seferlerinde *Mihalli* akıncılarının mevcudunun 50.000 kişi olduğu bilinmektedir.

Osmanlı akıncılığı 1595 senesine kadar, kuvvetli olarak, devam etmiştir. Bu sene içinde Veziriazam Sinan Paşa'nın Eflak'ta mağlup olması üzerine, askerin gerisinde kalan akıncıların Sinan Paşa'nın hatası sonucu pek azı kurtulabilmiş ve bundan sonra akıncı ocakları eski ehemmiyetlerini tekrar elde edemeyerek sönüp gitmişlerdir. 1625'te mevcudu 2-3 bine düşmüştür.

Serhatlerde görev yapan akıncıların başlıca görevleri şu şekilde özetlenebilir: Düşman sınırlarındaki araziyi keşfederek yol açmak ve düşmanın gözünü korkutup asıl orduya kolaylık sağlamak; düşman topraklarında araziyi tanıyarak esas orduya kolaylık sağlamak; Akıncılar en az 2-3 günlük bir mesafe önden gitmek suretiyle asıl ordunun önünde ilerleyerek düşmanla sürpriz karşılaşmaları engellemek; asıl ordu hareket halindeyken doğal olarak muharebe düzeni içinde olamayacağı için (yeniçeriler düşman üzerine yürürken silahlarını taşımaz, düşmana yaklaşıldığı zaman cebeciler tarafından silahları dağıtılırdı) ani saldırılara karşı etkili ve hızlı karşılık veremeyecek durumda olacağından düşman pusularını engellemek; düşmanın akınlarını, sınır ihlallerini engellemek; ordunun güzergâhındaki su, yiyecek kaynaklarını emniyete alarak düşman ordusu veya halk tarafından imhasını engellemek ve ikmal imkânlarını korumak; ordunun geçeceği yerlerdeki tarım ürünlerini emniyet altına almak; esir alarak düşman hakkında bilgi toplamak; ordu güzergâhı üzerindeki nehirleri tespit ederek köprü kurmak; düşman topraklarında yaşayanların maneviyatını bozmak, düşmanı sindirmek; ani saldırılarla asıl ordunun beklenenden erken geldiği hissini düşmanda uyandırarak panik havası yaratmak ve düşmanın savaşma azmini azaltmak; Osmanlı ordusu seferdeyken ordunun işini kolaylaştırmak üzere düşmana değişik kollardan saldırarak zaman ve kuvvet kaybettirmek; Osmanlı ordusunun savaştığı düşmana yardım edebilecek devletlere akınlar yaparak onları oyalamak; gerektiğinde büyük meydan muharebelerine katılmak; barış zamanlarında sınırların güvenliğini sağlamak, gerektiğinde akınlar yapmak, yabancı topraklar hakkında detaylı bilgiler toplamak ve fetih planları için sultana net bilgiler sunabilmek.

XVI. yüzyıl sonlarında önemleri azalan akıncıların yerini serhad kulları ve Kırım kuvvetleri almıştır. Varlığını ismen de olsa uzun süre devam ettiren akıncılık 1826 yılında ortadan kaldırılmıştır.

Deliler

Mecazen korkusuz, gözü pek, atılgan anlamında kullanılan deli kelimesi, tarih terimi olarak delice cesaret ve atılganlıklarından dolayı bir askerî zümreyi ifade eder. Bunlar iri yarı, şecaat ve cesaretleriyle meşhur olup düşmana korkusuzca saldırmaları ve gözlerini budaktan esirgememeleri dolayısıyla deli olarak adlandırılmışlardı. İlk ortaya çıkışları hakkında kesin bilgi mevcut değilse de XV. yüzyıl sonlarından itibaren ve esas olarak XVI. yüzyılda istihdam edildikleri bilinmektedir. Menşeleri hakkında da fazla bilgi bulunmayan deliler kendilerini ve ocaklarını Hz. Ömer'e nispet ederler ve "Kalpaklarımız Emîrü'l-mü'minîn Hz. Ömer'in çizmesinin koncuğudur, ocağımız müşarünileyh efendimize mensuptur" derlerdi. Kadere iman ve tevekkülün verdiği "yazılan başa gelir" düsturunu prensip edindiklerinden deli süvarileri tehlikelerden kaçınmazlar, cesaret ve kıyafetleriyle düşmanı şaşırtırlardı.

Akıncılar gibi eyalet askerî statüsünde olan ve başlangıçta sadece Rumeli'de ve sınır beyliklerinde kullanılan deliler Türk asıllı olabildikleri gibi Slav, Boşnak, Arnavut, Hırvat ve Sırp gibi yerli halkların özellikle iri yarı, cesur gençlerinden de seçilebilirlerdi. Bunlar sefere ordunun önünde giderler, savaş sırasında gözlerini budaktan sakınmayarak düşman saflarını yarar, taburlarını deler, canlı esirler alarak onlardan düşman hakkında bilgi edinilmesini sağlarlardı.

Deli süvarileri, Osmanlı fetihlerinin en yoğun devam ettiği bölge olan Rumeli'deki sınır boylarında ortaya çıkmışlardır. Rumeli ve kuzey sınır bölgelerinde akıncılardan ve diğer mevcut sistemlerden farklı, yeni bir askerî atlı sınıfın ortaya çıkması, Osmanlı'da o zamana kadar meydana gelen bazı önemli gelişmelerin ve bunlardan alınan derslerin sonucuydu. XV. Yüzyıl sonunda, Sultan II. Bayezid devrinde yaşanan şehzade kavgaları, Anadolu'da pek çok yerde patlak veren ayaklanmalar, Sultan I. Selim'in doğuda İran, Mısır, Suriye'de seferlerle meşgul olması gibi bazı olaylar, Rumeli sınırlarındaki beyleri aniden ortaya çıkabilecek ciddi tehlikeleri önleyebilmek için çare düşünmeye zorlamış ve onları akıncılardan ayrı olarak, kendi emirleri altında bulunacak hafif atlılardan oluşan, yeni ve özel bir süvari sınıfı kurmaya sevk etmişti.

Deliler, her birine *bayrak* denilen elli altmış kişilik ocaklara ayrılırlardı. Birkaç bayrak birleştirilerek bir delibaşının emrine verilirdi. Delibaşıların emrinde gönüllü ağası, bölük ağası unvanlarını taşıyan daha küçük rütbeli deli zabitleri vardı. Deli askeri olmak iste-

yen bir genç önce *zabu* adıyla ocak ağalarından birinin yanına verilip yetiştirilir, burada ocağın usul ve kaidelerini öğrenirdi. Kendini ispatladıktan sonra din ve devlete hizmet edeceğine, hiçbir kavgadan geri dönmeyeceğine dair söz verirdi. Daha sonra törenle başına deli kalpağı giydirilir ve *ağa çırağı* olarak deftere kaydedilirdi. Sırası gelen genç ağalığa geçer, hatta delibaşılığa bile yükselebilirdi. Verdiği sözü tutmayan, ocak kurallarına uygun hareket etmeyen deli, başından kalpağı alınıp keçe külah giydirilerek teşhir edildikten sonra ocaktan kovulurdu.

XVI. yüzyılda başlarına kurt, benekli sırtlan veya pars gibi vahşi hayvan derisinden yapılmış ve üzerine kartal tüyü takılmış kalpak giyen delilerin elbiseleri de arslan, kaplan veya tilki postundan, şalvarları İse kurt veya ayı derisindendi. Ayaklarına sivri burunlu, yüksek ökçeli, çıkrık mahmuzlu *serhadlik* denilen çizme giyerlerdi.

Delilerin bindikleri atlar akıncı atları gibi çevik, kuvvetli ve uzun koşulara dayanıklıydı. Atlarının örtüsü de aslan, kaplan, tilki gibi vahşi hayvan derisindendi. Deliler de akıncılar gibi silâh olarak eğri pala, tekne kalkan, kostaniçe denilen orta uzunlukta mızrak, kılıç, balta ve bozdoğan kullanırlar, kalkanlarını kuş tüyleriyle süslerlerdi. Daha sonraları omuzlarında fitilli tüfek, bellerinde tabanca taşımaya başlamışlardır. Merasimlerde ok ve yay, altın işlemeli kaburgalık taşıyan delilerden ikisinin sırtında iki büyük kanat bulunur ve bunların her ikisi de üzerine kartal bağlı büyük birer değnek taşırdı.

Veziriazamın maiyet ve muhafız askerlerinden olan deliler, XVII. yüzyıl sonlarından itibaren Anadolu'daki vezir ve beylerbeyilerin maiyetlerinde de teşkil edilmiştir. Veziriazamın sefere veya bir yere gidişinde diğer kapı halkı gibi deliler de yanında bulunur ve onu her türlü tehlikeden korurlardı. Sefere gidilirken mevcutları arttırılır ve 300 kişilik bir piyade alayı meydana getirilirdi. Delilerin, emri altında bulundukları beylerbeyi veya sınır beylerinden aldıkları belirli ücretleri vardı. Bu ücret veziriazamın maiyetindeki deliler için XVII. yüzyıl ortalarında günde 12-15 akçe arasındaydı. Aynı yüzyıl sonlarında ise sadece savaş zamanlarında ücret aldıkları, hatta bunun nakdî değil aynî olduğu anlaşılmaktadır.

1689 yılında II. Süleyman'ın bir fermanıyla beylerbeyi, sancak beyi, muhassıl ve mütesellim gibi taşra idarecilerinin maiyetindeki saruca ve sekbanların kaldırılmasından sonra onların yerini leventler ve deliler almıştı. 1775'te levendliğin de ismen kaldırılması üzerine taşradaki üst yöneticilerin emrinde sadece deli, gönüllü ve tüfekçi

neferleri bırakılmışsa da levendler kıyafet değiştirerek bu birlikler arasına karışmıştı. Vezir, beylerbeyi vb. taşra idarecileri, maiyetlerindeki delibaşıların kumandasında 100-150 kişilik atlı asker topluluğu bulundurmaya başlamışlardı. Erzurum, Diyarbekir, Musul, Bağdat, Şam ve Halep gibi eyalet valilerinin yanında üçer beşer delibaşı vardı. Delibaşılar yüzbaşı rütbesindeydi. Taşradaki vezirlerin maiyetinde bulunan delilerin barış zamanındaki başlıca görevi efendilerinin önünden yaya olarak gidip yolları açmak ve onları suikasttan korumaktı.

XVI. yüzyılda önemli hizmetleri görülen deli teşkilatı XVII. yüzyılda bozulmaya başlamıştır. Bu yüzyıldan itibaren kıyafetleri bile değişmiştir. Maiyetinde bulundukları vezir, beylerbeyi veya beylerin sık sık görevden alınmaları veya delilerin onların yanından ayrılmaları, başsız ve işsiz güçsüz kalmalarına sebep olurdu. Dolayısıyla yeni bir kapı buluncaya kadar toplu halde çevreye zarar verirler, köylere saldırır, katilde bulunurlardı. Halktan *gel-geç akçesi* toplarlar bedavadan kendilerini ve atlarını besletirlerdi. Birçok Celâlî eşkıyasının deli veya delibaşı sıfatıyla anılması bu sınıfla olan ilgilerinden dolayıdır. Delilerin ıslahı veya ilgası meselesi ciddi olarak ilk defa III. Selim'e sunulan Nizâm-ı Cedid'e dair ıslahat layihalarında konu edilmiş ve genellikle bu teşkilâtın ilgası teklif edilmiştir. Tebdil gezilerinde genellikle delibaşı kıyafetiyle dolaşan III. Selim'in 1792'de çıkardığı deli namının anılmasını yasaklayan fermanına rağmen deli taifesi kaldırılmamıştı. Ancak II. Mahmud, süvari Asâkir-i Mansûre'nin teşkilinden sonra merkeziyetçi politikasının bir gereği olarak deli teşkilâtını 1829'da lağvetmiştir.

Azebler

Arapça'da bekâr manasına gelen *azeb* kelimesi, XIV-XVI. yüzyıllarda Bizans, Latin ve İtalyan kaynaklarında *korsan, deniz haydudu* karşılığı kullanıldığı gibi, Mısır'da şehir muhafazasında görev alan askerî bir grup da bu adla anılmıştır. Türkiye Selçuklularında, Akkoyunlular'da ve deniz kuvvetlerine sahip sahil beyliklerinde de azeb askerî sınıfı yer almaktaydı. Osmanlılar'da azebler yeniçeri teşkilâtından önce kurulmuş ve hafif okçu olarak orduya katılmıştır. Daha sonraki dönemlerde de öncü kuvvet mahiyetinde savaşa katılan azebler, Türkler arasından ve belirli avarız haneleri karşılığında vilâyetlerden kefilli olarak mahalle imamları ve kethüdaları tarafından toplanırdı. Azeb alınacak kimselerin güçlü kuvvetli ve savaşabilecek kabiliyete sahip olması gerekmekteydi.

Kuruluşları Yeniçeri Ocağı'nın teşkilinden öncedir. Başlangıçta hafif okçu olarak orduya katılan azebler, daha sonraki dönemlerde öncü piyade kuvveti olarak savaşmışlardır. Azebler Türk gençleri arasından belli kanun çerçevesinde kefilli olarak toplanırdı. Savaşta merkez ordusunun önünde bulunurlar ve ilk hücuma bunlar maruz kalırlardı. Savaş başlayınca sağa sola açılarak arkalarındaki topçuların ateş etmelerini sağlarlardı.

Azebler, *kara* ve *deniz azebleri* olmak üzere ikiye ayrılıyorlardı. Kara azebleri XVI. yüzyılın ortalarına doğru kale muhafazasında kullanılmaya başlanmış ve böylece maaşlı bir sınıf hâline gelmiştir. Kale azeblerinin mevcudu kalelerin önemine göre değişiyordu. Azebler, yeniçerilerde ve diğer ocaklarda olduğu gibi *orta* adı verilen gruplara ayrılıyor ve her ortanın başında reis, odabaşı ve bayraktar bulunuyordu. Bütün ortaların idaresi de azebler ağası ve kâtibin elinde idi. Azeb ağası azeblerin başkumandanı demekti: kâtip ise azeblerin isimlerini ve tahsisatlarını kaydederdi. Eyaletlerdeki azebler beylerbeyinin maiyetinde sefere katılırlardı. Kara azebleri, kale muhafızlığından başka zaman zaman köprücülük ve lağımcılık hizmetlerinde de kullanılmışlardır.

Deniz azebleri, görev yaptıkları yerlere göre Tersâne-i Âmire ve donanma azebleri olarak ikiye ayrılıyorlardı. Donanma azeblerinin bölükbaşısı olan reis onların kumanda ve idaresiyle görevliydi ve terfi edince harc-ı hassa reisi (kaptan) olurdu. Reisliğe yükselen bir azeb kaptan olmazsa sırasıyla terfi ederek vardiyanbaşı, hünkâr gemisi reisi olur ve Tersâne-i Âmire kethüdâlığına yükselirdi. Tersâne-i Âmire hizmetine girince ulufe alan azebler zaman zaman yoklamaya tâbi tutulmaktaydılar. XVI. yüzyılın ortalarında 2279 olan deniz azeblerinin mevcudu XVII. yüzyılda giderek azalmış ve 1604-1694 arasında 1588'den 239'a kadar düşmüştür. Deniz azebleri kadırgalarda, paşa gemilerinde, mavnalarda, kalitelerde, top, taş ve at gemilerinde azeb neferi ve reisi olarak bulundukları gibi yelkenci, nöbetçi ve kürekçi olarak da bulunuyorlardı. Azebler ihtiyaç hâlinde başka görevlerde de kullanılmaktaydılar.

XVI. yüzyıl ortalarından itibaren kale muhafızı olarak kullanılan azebler maaşa bağlanmışlardır. Kale azebleri *orta* denilen bölüklere ayrılır, her ortada reis, odabaşı ve bayraktar denilen zabitleri bulunurdu. Hepsinin amiri ise azebler ağasıydı. Bunun altında azebler kâtibi vardı. Azebler, beylerbeyinin kumandası altında savaşa katılırlar, kale muhafazasından başka köprücülük ve lağımcılık gibi

hizmetleri de ifa ederlerdi. Daha sonraki yüzyıllarda Osmanlı azeb kuvvetleri yer almamıştır. Azeb teşkilatı II. Mahmud zamanında kaldırılmıştır.

Gönüllüler ve Beşliler

Serhad-kulu süvarilerinden olan Gönüllüler teşkilatı XV. yüzyılda kurulmuş olup sınır şehir ve kasabalarını muhafaza etmekle vazifeliydiler. Sağ ve sol gönüllüleri olarak iki kısma ayrılan gönüllüler, hudut ahalisinden teşkil edilmişti. Yine serhad-kulu süvarilerinden olan Beşliler, bunların beş hanede bir olmak üzere toplanmasından veya daha doğru bir tespitle 5'er akçe olan yevmiyelerinden dolayıdır. Beşlilerin başlıca görevleri muhafızlık yapmak, kale inşaatlarında çalışmak, asıl ordunun geçeceği yolları açmak, akınlara çıkarak orduya kılavuzluk etmek, ihtiyaç halinde erzak tedarikinde bulunmak, kale tamiratı yapmaktı. Beşlilik gedik olup ancak boşalınca bir başkasına verilirdi. Yerli ahaliden meydana getirilmiş hafif süvari kuvvetlerindendi. Sınırdaki palangaların ve kaleleri korumakla vazifeli olan Beşliler, gerektiğinde akında da bulunurlardı.

Geri Hizmet Birlikleri

İlk muvazzaf kuvvetleri teşkil eden yaya ve müsellemler, Yeniçeri Ocağı'nın kuruluşundan sonra esas vazifesini ona bırakarak ordunun geri hizmetlerinde istihdam edilmişlerdi. Bu yaya ve müsellem kuvvetlerine Rumeli'deki Yörükler, Müsellemler, Cambazlar, Tatarlar da iltihak etmek suretiyle Osmanlı ordusunun geri hizmetleri geniş bir hale konmuştu.

Kapıkulu ve tımarlı sipahi ordusunun teşkilatlanmasına kadar görev yapan yaya ve müsellem teşkilatı bundan sonra da lağvedilmedi. Geri hizmet erbabı olarak yol yapımı ve tamiri, köprü kurulması, kale inşaatı, hendek kazılması ve maden işletmeleri gibi işlerde görevlendirilmiştir. Rumeli'de aynı hizmeti yörükler ifa ederdi. Bulundukları yöreye izafetle çeşitli gruplara ayrılan yürükler yirmi dörder kişiden oluşan ocaklara ayrılırlardı. Her ocak bir yörükbaşının emrindeydi. Bunlar da sefere nöbetleşe giderler gitmeyenler gidenlere harçlık verirlerdi. Savaş Anadolu'da ise yayalar, Rumeli'de ise yörükler giderdi.

Seferlerde kullanılan yardımcı birliklerden olan Yörükler, bulundukları bölgede asayişin sağlanması, derbentçilik hizmeti, kale ve hisar muhafızlığı, menzillerde zahire toplanması, ordu için at yetiştirilmesi, sefer sırasında askeri malzeme ve topların nakliyesi, su ka-

nalları ve su yollarının bakımı ve tamiri, yolların emniyeti ve bakımı gibi bir çok hizmeti görmekteydiler.

XVI. yüzyıl sonlarında yörük ocakları 1300 ve müsellem ocakları ise 1000 kadardı. Anadolu'da yaya ve müsellem ocakları bu yüzyılın sonunda kaldırılarak çiftlikleri tımar ve zeamet haline getirilmiştir.

Yayalar gibi XV. yüzyıl ortalarından itibaren, geri hizmete alınan müsellemler ise hem Anadolu'da hem de Rumeli'de istihdam edilirlerdi. Anadolu'dakilerin tamamı Müslüman, Rumeli'dekiler ise karışıktı. Atlı olma statülerini muhafaza eden müsellemler savaş zamanlarında asıl ordudan birkaç gün evvel önden sevk edilirler, yol, köprü ve ormanları açarlardı. En büyük kumandanları müsellem sancak beyleri idi. Müsellemlerin de her 30 neferi bir ocak itibar edilmiş ve beşte birinin nöbetleşe olarak sefere gitmesi esasa bağlanmıştır. Yine geri hizmette kullanılan canbazlar, tatarlar ve garibler de Osmanlı ordusunun işçi birliklerindendi. Kendi içinde ocaklara ayrılan bu birlikler Vize, Vidin ve Yanbolu taraflarında bulunurlardı. Hepsi de yörük yaya beyinin kumandası altındaydı.

Geri hizmet kıtaları içinde ayrıca Osman Gazi döneminden hemen sonra kurulan ve yol yapımı, kale tamiri, maden işleri v.s. de kullanılan cerahorlar, ordunun ve ileri gelen devlet adamlarının atlarına bakan canbazlar bulunmakta idi. Bunların onda biri sefere giderdi. XVI. yüzyıl sonlarında bu teşkilatlar da kaldırılmış, çiftlikleri zeamet ve tımara verilmiştir.

Voynuk, asker anlamında olup sefer zamanlarında ordunun at ve çayır hizmetinde bulunurdu. Voynuklar çayır voynukları ve sefer voynukları olarak iki kısma ayrılırdı. Çayır voynukları her yıl belli zamanlarda Istabl-ı amire hizmetine girer ve çayır biçerler, sefer sırasında seyislik yaparlardı.

Martoloslar, genellikle Rumeli'nin belli bölgelerinin sarp geçitlerinde güvenliği korumakla yükümlü çoğunlukla gayrimüslimlerden oluşurdu. Martoloslar, ordu hizmetinde olanlar ve kendi ülkelerinde devlet için hizmet görenler olarak ikiye ayrılırdı.

Kale Teşkilatı ve Kale Kuvvetleri

Kale Teşkilatı

Genellikle kaleler yol kavşağı, ana yol, geçit yeri, dağlar arasında boğaz, denize uzanan burun, kıyıdan az uzaktaki adacıklar, köprübaşları gibi stratejik yerlerde inşa edilmiş ve bu sırada arazinin ta-

bii özelliklerinden de yararlanılmıştır. Yer seçilirken ayrıca kolay ve az sayıda bir kuvvetle savunulabilmesi, gerektiğinde içeridekilerin dışarı çıkabilmesi, uzun süreli kuşatmalarda su ihtiyacını sağlayacak imkânlara sahip olması, kuşatmalara uzun süre dayanabilmesi, imkân nispetinde bir veya birkaç tarafında tabii engeller bulunması gibi şartlar göz önünde tutulmuştur. Kaleler topçuluğun gelişmesinden önceki dönemde sarp, güç erişilir yerlerde kurulmuş ve bunlara yalnız bir taraftan ulaşılabilmesine dikkat edilmiştir.

Anadolu'da ve Türk hâkimiyetine giren memleketlerde pek çok yeni kale inşa edilmiş, ayrıca stratejik bakımdan önemli olan yerlerdeki bazı eski kaleler onarılarak veya yeni parçalar eklenerek, hatta birçok durumda tamamıyla yeniden yapılarak birer Türk kalesi hâline getirilmiştir.

Osmanlılar, fethetmiş oldukları memleketten ordularını çekip götürmeden önce, o memlekette ele geçirdikleri kaleleri bir incelemeden sonra genel olarak ikiye ayırırlardı. Stratejik bakımdan önemli olan kalelere hemen küçük garnizonlar yerleştirilir ve ondan sonra, geriye kalan ve önemli görülmeyen kaleler, çok defa sultanın özel emriyle yıkılırdı. Osmanlıların çok zaman uyguladıkları bu usul önce muhafazası ve bakımı zorunlu kuvvetleri ayırmak, sonra da o memleketteki yerli beylerin, boş kalelerde mukavemet merkezleri kurmalarını önlemek maksadını güdüyordu.

Kalelerdeki bu küçük garnizonlara daimî ordudan, sipahilerden hisar eri veya kale eri adıyla erler verilirdi. XV. yüzyılda kalelerin çoğunda daimî askerî kuvveti bu erler teşkil ederdi. Bir güvenlik tedbiri olmak üzere bu düzenli garnizon kuvvetleri, memleketin uzak kısımlarından asker almak suretiyle tamamlanırlardı. Kayıt defterlerine göre, Anadolu'daki hisar erlerinin çoğu, Rumeli'den, Rumeli'dekiler de Anadolu'dan ikmal edilirlerdi. Böylece, tahkim edilmiş kaleleri az sayıda bırakarak bunlarda çekirdek olarak birer küçük muvazzaf garnizon bulunduran Osmanlılar, yerli halktan da gereğinde yardımcı kuvvet çıkarırlar ve ordunun büyük kısmının imparatorluğun her köşesindeki birçok kalelere dağılmasına ve buralarda hareketsiz olarak bağlanıp kalmasına meydan vermezlerdi. Bu yerli yardımcı kuvvetlerin bağlılığı, bazı imtiyazlarla sağlanırdı.

Kapıkulu teşkilatı kuvvetlendikten sonra kalelerdeki garnizonlar daimî muhafızlar ve geçici bir zaman için merkezden gönderilen kapıkulu askerleri olmak üzere iki kısımdı. Kale garnizonlarında lüzumu kadar yeniçeriden başka topçu ve cebeci de bulunurdu. Bu

muhafızların bir kısmı ulufeli, fakat çoğu timarlıydı. Kale muhafızlarının komutanına *dizdar* denirdi. Dizdarlar, daima kalede bulunmak, geceleri de orada kalmak zorundaydılar ve kaleden lüzumsuz yere 100 adımdan çok uzaklaşamazlardı. Yeniçeri yayabaşıları gözden düşerlerse taşraya kale dizdarlığına gönderilirlerdi.

Bizans döneminde memleket, yolları kapatan, stratejik noktalara hâkim olan, geçit yerlerini kesen ve bütün bölgeleri gözaltında tutan kalelerle dolmuştu. Bu sebeple Osmanlı Türkleri, Söğüt uç bölgesine yerleşip tutunmaya başladıkları tarihten itibaren kalelerle uğraşmak zorunda kalmışlardı. Bu konuda burada ifade edilmesi gereken önemli nokta şudur: Osmanlılar fetihleri sırasında ele geçirdikleri kalelerden önemlilerini hemen düşmana karşı kullanmakla yetinmişler ve büyük ölçüde kale inşaatıyla uğraşmayarak seyyar kuvvetlerine önem vermişler ve kendilerine taarruz kudreti gördükleri müddetçe taarruz hareketi yapmışlardı.

Osmanlılar devlet kurarlarken başlangıçtan itibaren birçok kaleleri ele germek zorunda bulundukları için sevk ve idarenin bu şeklini erkenden öğrenmişler ve geliştirmişlerdi. Osman Bey devrinden itibaren Osmanlılar, almak istedikleri kalenin etrafına, önemli arazi noktalarına *havale* adı verdikleri küçük ve geçici tabyalar yaparlar ve içine de az sayıda asker koyarlardı. Bu havalelerdeki kuvvet, kalenin hariçle irtibatını kesmeğe çalışır, tamamıyla kesemezse bile bu irtibatı en fazla derecede taciz eder ve nihayet, bu havalelerin tesirine göre, o kale kısa veya uzunca bir süre dayandıktan sonra teslim olmak zorunda kalırdı. Böylece uygulanan bir çeşit abluka ile kalenin zayıf ve zaptı kolay noktaları, ahali ve yöneticilerin durumu tespit edilir, kuşatma altındakilerin durumunun kötüleştiği öğrenilince kuşatmanın askerî harekât kısmı başlatılır, genellikle de kale içindekiler açlıktan teslime mecbur bırakılırdı. Nitekim İznik, İzmit ve Bursa gibi büyük kaleler havale denilen bu mukabil istihkâmlarla tecrit edilip seneler süren ablukalarla düşürülmüştür.

Ortaçağ Avrupası'nda kale muhasaralarında kullanılmaya başlanan top ve ateşli silahları Osmanlılar daha da geliştirip etkili hâle getirmiş ve kuşatmalarda yeni bir çığır açılmıştır. II. Murad devrinden itibaren ateşli silahların kalelerin ele geçirilmesinde ön plana çıktığı anlaşılmaktadır. Özellikle Fatih Sultan Mehmed'in İstanbul kuşatması muhasara teknik ve taktikleri açısından bir dönüm noktası olmuştur. Top ilk defa surları yıkmakta en etkili silah olarak öne çıkmıştır. Birkaç topun bir arada belli bölgeleri hedef alışı ve özel bir atış tekniği surların yıkılmasını sağlayan başlıca faktör olmuştur.

Balkanlar'a ve Orta Avrupa'ya yönelen askerî harekâtlar sırasında Osmanlı ordusu, savunma duvarlarını ve müstahkem şehirleri ele geçirmekte uyguladığı taktikler ve teknik donanımlarıyla önemli bir başarı kazanmıştır. Kuşatacakları kalenin civarını akıncılara tahrip ettiren Osmanlılar, ardından kalabalık kuvvetlerle harekâta girişip mevzilerini düşman istihkâmlarına hâkim noktalara kurar, muhasarayı ısrarla sürdürürlerdi.

Osmanlılar oldukça uzun bir hazırlık safhasından sonra muhasaraya başlardı. Bu amaçla eyalet ve sancaklara hükümler gönderilip orduya katılmaları emredilir ve gerekli hazırlıklar yapılırdı. Düşmanın yardım alabileceği yerlere akınlar düzenlenir, şehrin yakın çevresiyle bağlantıları kesilip giriş çıkışlar önlenir, civardaki halk başka yerlere nakledilirdi. İslam savaş usulü gereği kuşatmalarda önce karşı tarafa mektup veya elçi yollanarak kan akıtılmaması için kaleyi teslim etmeleri tavsiye edilir, kabul durumunda muhafızlara ve ahaliye *eman* verilirdi. Uzun müddet mukavemet etmesi muhtemel ve fakat bir an önce ele geçirilmesi gereken kalelere karşı çok defa, önce normal taarruzlar yapılır, işin uzun süreceği anlaşılırsa *dustur i yağma* ile fethedilirdi.

Timur ordusunun Anadolu harekâtında kuvvetli kalelere karşı kullandığı usul, daha sonraları kısmen Osmanlılar tarafından da kullanılmıştı. Bu usule göre, kalenin duvarlarının altı kazılmakta, bu kazılan yerin toprak ve duvarlarının yıkılmaması için kalın kereste ile destek ve takviye yapılmakta, kazı bittikten sonra bu keresteler yakılmak suretiyle kale duvarlarının kendi kendine yıkılmaları sağlanmaktaydı.

Osmanlılar bir kaleye vardıkları zaman, saldırılarını odaklayacakları yeri seçer ve siperlerini kazmaya başlarlar. Kalenin keşfini yapar ve zayıf noktalarını bulurlardı. Avrupalı çağdaşlarına nazaran Osmanlılar daha geniş bir cephede saldırırlardı. Yine hasımlarının tersine, Osmanlı karargâhı arkasını koruyan bir istihkâm hattı inşa edilmeksizin kurulurdu. Bu Osmanlıların kuşatmalarını kaldırmak için gönderilen orduların saldırılarına kayıtsız kaldığı anlamına gelmez. Bu tür saldırılara karşı karargâhlarını güçlendirmek yerine, kuşatmayı kollayan güç olarak Kırım Tatarlarına güveniyorlardı.

Osmanlı sınır kalelerinin palanka denilen en küçüğü, etrafı bir hendekle kuşatılmış ahşap çitli istihkâmlardı. Çevresi, araların-

daki boşluk toprakla doldurulmuş ağaç kütüklerinden ibaret çifte çitten oluşuyordu. Bu, surların tepesinde, askerler veya silahların yerleştirilebileceği geniş bir toprak yürüyüş yolu sağlıyordu. Surlar, toprağın basıncına karşı, uçları büyük desteklerle dış sura dayanan çapraz kirişlerle birleştiriliyordu.

Muhasara silahları olarak önceleri koçbaşı, taş veya ok atan mancınık, ahşap müteharrik savaş kuleleri, kullanılırken ateşli silahlar ve topun kullanımıyla bunlar önemini kaybetmeye başlamıştır. Diğer muhasara teçhizatı olarak barut, barut kesesi, humbara (kumbara), kazan, çömlek, yangın ve el humbarası, tunç el humbarası, demir, kurşun, bakır, çam sakızı, güherçile, zift, kükürt, bal mumu, yağ, keten tohumu yağı, katran, katranlı paçavra, neft, kirpas, pamuk, fitil, yanıcı ve öldürücü karışımlar, aydınlatma mermileri, ağaçtan ve ipten merdivenler, halatlar, kancalar, zincir, kazma, kürek, manivela kolu, örs, körük, kereste, çivi, kazan, çuval, koyun, keçi ve öküz derileri, yük arabaları vs. sayılabilir.

Muhasara sonunda anlaşma şartlarıyla teslim olma (vire) durumunda kaledeki müdafilerin can ve malına dokunulmaz, sivil halkın kalması veya gitmesi kendi tercihlerine bırakılırdı. Savaşla alınan şehirlerin statüsü ve onlara nasıl davranılacağı ise Osmanlı idarecilerinin tasarrufunda olurdu. Fetih neticesinde yeniçeriler ocaklarının sancaklarını kaleye çeker, surlar üstünde ezanlar okunur, top şenlikleri yapılır, mehter takımı zafer havası çalardı. İslamî anane gereği fetihnameler düzenlenir, şehrin büyük kilisesi camiye çevrilir, ümera ve askere zafer mükâfatı dağıtılır, şehir ve kale hemen tamir ve tahkim edilirdi.

Kale Kuvvetleri

Memleket kalelerinde bu kalelerin ehemmiyetine, hudutlarda bulunup bulunmadıklarına ve büyük ve küçüklüklerine göre muhafız yeniçeri, topçu, cebeci gibi kapıkulu efradı arasından nöbetle hizmet eden muhafızlardan başka kale muhafız kumandanı olan dizdarların maiyetlerinde yerlikulu, gönüllü, beşli, azeb, farisan gibi muhafız askerî sınıflar vücuda getirildi. Yerli kulları arasında asıl ocaktan hariç olarak yerlikulu yeniçeri, cebeci ve topçular da vardı. Kalelerin mevkilerine ve hududa yakın ve uzaklıklarına göre içlerine lağımcı, humbaracı bölükleriyle kale mimarları ve ustalar konulmuş kısaca bütün askerî ihtiyaçlar dikkate alınarak askerî teşkilat meydana getirilmişti.

Kale Azebleri

Azeb (çoğul: azeban) terimi, Arapça bekâr anlamına gelir ve Osmanlı ordusunda çeşitli görev ifa eden askerleri anlatmakta kullanılırdı. Kale muhafazasındaki kale azeblerinin örgütlenmesi yeniçerilerinkine benzerdi. Birimleri cemaat olarak adlandırılır ve her cemaat, bölük veya oda olarak adlandırılan bir dizi küçük birim içerirdi. Cemaate, bir kethüdanın ve bir kâtibin yardımıyla ağa kumanda ederdi. Cemaatin bir de bayraktar ya da alemdar denilen bayrak taşıyıcısı vardı.

Fârisanlar

Yine kale kuvvetlerinden olan fârisanlar atlı sınıftandı. Bunlar önemlerine göre *Fârisan-ı evvel, Fârisan-ı sani* ve *Fârisan-ı salis* olarak üç ortaya ayrılmıştı. Bunlar birinci ve ikinci ağa ismi verilen iki ağaya tabi idiler. Bu ağalar sancak merkezinde otururlar, fârisanlar da sancaktaki kalelerde hizmet ederlerdi.

Kalelerde düşmana ani baskın düzenlemek ve başka hizmetlerde kullanılmak üzere bu süvari kuvvetlerinden istifade edilirdi. Kuşatmalar sırasında süvari kuvvetleri kaleden huruç edip kuşatmacı ordunun çabalarını kesintiye uğratmaya girişebiliyorlardı. Ayrıca harekât üssü olarak kalenin rolüne de katkıda bulunurlardı. Garnizon süvarileri, orduların güvenli hareketi için zorunlu bir adım olarak kalenin rolünü azaltarak, geçip giden düşman kuvvetlerini taciz etmekle de kullanılırdı. Dahası süvariler ganimet veya hasım kalelere saldırmak için yapılan sınır ötesi akınlarda en sık kullanılan birliklerdi.

Yardımcı Kuvvetler

Osmanlılara tabi olan *Kırım Hanlığı, Eflak-Boğdan ve Erdel* voyvodalıklarına bağlı kuvvetler de sefer sırasında Osmanlı ordusuna katılırlardı. Bunlardan özellikle Kırım Hanlığı kuvvetleri XVI. ve XVII. yüzyıldaki savaşlarda büyük hizmetlerde bulunmuştur.

Osmanlı Kara Ordusunun Savaş Düzeni

Bir devletin silahlı kuvvetleri, askerî harekâtı yürütebilecek nitelikte insan, silah, mühimmat, araç ve gereçlerden oluşur. Osmanlı Devleti silahlı kuvvetlerinin de gücünü oluşturan bu faktörlerden insan unsurunu, uzun süre toprak rejimi sayesinde sağlanmış, bu rejim bozulmadığı sürece bu konuda her hangi bir problemle karşılaşılmamıştır. Osmanlı Devleti, kurulduğu tarihten itibaren, silahlı kuv-

vetlerinin kadrolarında bulunan bütün silah, araç ve gereçlerle her türlü ikmal maddelerini kendi kaynaklarından tedarik ediyordu.

Osmanlı Devleti'nde o döneme uygun gelişmiş bir harp sanayinin varlığını ve savaş zamanında bu sanayiden yeterince yararlanıldığını göstermektedir. Osmanlı Devleti'nde harp sanayi diye somut bir sanayi dalı yoktu. Bu kavramın, top yekûn ülke sanayinin, silahlı kuvvetlerin gereksinimlerini karşılama yönüne yöneltilmesi şeklinde düşünülmesi gerekir. Bu nedenle silahlı kuvvetler için gerekli ihtiyaç maddeleri iki grupta toplanabilir. Birinci grup, çoğunlukla halk tarafından kullanılan ürünler olup, silahlı kuvvetlerin gereksinme duyması halinde üreticiden ya muharibin kendisi tarafından veya devlet eliyle tedarik edilirdi (levazım, ordu donatım, istihkâm, sıhhiye gibi). İkinci grup, yalnız silahlı kuvvetlerde kullanılan, üretimi için özel tesis, mali güç ve bilgi isteyen sanayi ürünleriydi. (gemi, top, barut, tüfek gibi).

Ordu-yı hümâyun, yapı, araç gereç hatta yönetim açısından âdeta birbiriyle bağımsız ve bağlantısız örgütlenmiş yeniçeriler, kapıkulu süvarileri, topçu, top arabacıları, humbaracı, lağımcı, cebeci ocaklarından oluşan Kapıkulu Ocakları, Tımarlı sipahiler, Kale bölükleri (akınılar, deliler, fârisanlar, azebler), geri hizmet bölükleri (yayalar, yörükler, müsellemler, canbazan), gayrimüslim askerler (martoloslar, voynuklar, cerahorlar), Mısır ordusu, Kırım süvari ordusu ve imtiyazlı eyaletlerden gelen küçük orduların sefer sırasında bir araya gelmesiyle oluşuyordu. Düzenleri, örgütlenmeleri ve disiplinleri farklı olan bu askerî birimlerin komutanları, padişahın daha sonraları serdar-ı ekremin emirlerine göre savaş düzeni alırdı.

Ordu sefere çıkarken Otağ-ı hümâyun, Batı seferlerinde İstanbul dışında Davutpaşa düzlüğünde, Doğu seferlerinde ise Üsküdar'da Çırpıcı Çayırı'nda ya da Doğancılar'daki ordugâhta kurulurdu.

Osmanlı ordusu daha evvelki İslam ordularındaki tertibat gibi merkez, sağ kol ve sol kol olarak üç kısım olup bunların önlerinde kademeli pişdar yani öncü kuvvetleri ve gerilerinde de ağırlıklarla dümdar denilen ardçılar bulunurdu.

Osmanlı ordusu akıncı veya tatar kuvvetleri hariç olarak düşman arazisinde yürürken ve muharebe hâlinde iken ön tarafı bir miktar açık bir hilal veya nal şeklinde idi. Ordu düşman arazisinde veya düşmanla temas edilmesi yaklaştığı zamanda en önde ve kısm-i külliden iki günlük mesafede akıncı yani hafif süvari kuvvetleri gi-

derdi. Akıncı teşkilatı kalktıktan sonra ise bu vazifeyi Kırım Hanının kuvvetleri görmüştü. Gerek akıncı ve gerek tatar kuvvetleri ileriye, sağa ve sola yayılarak ordunun bir baskına uğramasına mani olurlar ve aynı zamanda düşman hakkında geriye esaslı malumat verirlerdi.

Akıncıların gerisinde ve kısm-ı külliye bir günlük mesafede yol açmak, köprüleri tamir etmek ve kazıklar çakarak güzergâhı göstermek üzere kazmacılar vazife görürlerdi. Bunların arkasında da evvelce merkez ordusuna mensup azeb kuvvetleri yani hafif piyadeler geliyorlardı. Azeb teşkilatı kaldırılınca onun yerini tutmak üzere çarhacı denilen pişdar kuvvetleri tayin edilmişti.

Ordunun bu ön tertibatının arkasından kısm-ı külli gelmektedir. Muharebeden evvel ordunun yürüyüşü çok zaman âdet ve kanun üzere gece yarısından başlayarak ertesi gün öğle vaktine kadar devam eder ve sonra istirahata geçilirdi. Gerek gece yürüyüşlerinde ve gerek geceleyin ordugâhı aydınlatmak için büyük fenerler ve meşaleciler vardı.

Hilal şeklinde olan kısm-ı küllinin önünde hafif piyade kuvvetlerinden müteşekkil azeb kuvvetleri vardı. Hilalin iki uçlarından itibaren bazen geriye, bazen yana doğru Anadolu ve Rumeli kıtalarındaki eyaletlerin tımarlı sipahi kuvvetleri yürürlerdi.

Osmanlı padişahı veya serdar-ı ekrem olan veziriazam muharebe devam ederken at üzerinde ve muharebe olmuyorsa kırmızı renkli çadırında ve bu hilalin tam ortasında bulunurdu. Yeniçeriler padişahın önünde yer alırlardı. Yeniçerilerle padişahın arasındaki mesafede saltanat bayrakları, padişahın sağında vezirler sol tarafında kazaskerler bulunurlardı.

Hükümdar veya serdar-ı erkemin sağ ve sol taraflarında solaklar ve ön tarafında emirleri tebliğe memur çavuşlar ve bunların önlerinde müteferrikalar bulunurlardı. Yürüyüşte de bunların vaziyeti böyle idi. Yine yürüyüşlerde çavuşlarla müteferrikaların önlerinde iki kazasker ve daha önde de cebeli ve beş altı yüz kişilik maiyetiyle beraber defterdar giderdi. Hükümdarın iki tarafında bulunan solakların biraz açığında kapıcıbaşının emri altında kapıcılar yürürlerdi. Bunlar padişahın yanına girecek olanları İstanbul sarayındaki teşrifat ile huzura götürürlerdi.

Yeniçeri çorbacıları yani bölük komutanları at üzerinde bulunup yeniçeri ağası da yine at üzerinde ve yeniçerilerin arasındaki muayyen

mevkiinde dururdu. Bunların bir menzilde ikametleri esnasında çadırları de aynı tertip üzere kurulurdu.

Yaya olan yeniçerilerin beyzî dairesinin dışında onları muhafaza için sağ ve sol taraflarda kapıkulu süvarileri vardı. Bunlardan sipah ile sağ ulufeciler ve sağ garipler sağda ve silahdarlar, sol ulufeciler ve sol garibler solda yer alırlardı. Yeniçerilerle kapıkulu süvarileri arasındaki geniş sahada merkez ordusunun ağırlıkları arabaları vardı. Askerin önü ve arkası Osmanlılardaki ordu tertibi üzere top arabaları ve ağırlık kollarıyla kapatılırdı. Merkez ordusunun arkasında ağırlıklar ile bunların muhafızı olan orducular (orducu esnafı) ve erzak, mühimmat ve saire yer alırdı.

Sefere çıkılacağı zaman, o seferde kullanılacak olan ana yol veya yollarla, bunlar üzerindeki köprü, boğaz, geçit, bataklık, ormanlık ve sellerin tahrip ettiği yerlerin tespit ve onarımı için Beylerbeyilerine, sancakbeylerine kaza, kasaba ve nahiyelerdeki görevlilere gerekli emirler önceden gönderilirdi.

Osmanlı Askerî Teşkilatının Bozulması ve Islahat Teşebbüsleri

Osmanlı askerî teşkilatının bozulma sebeplerinin başında, yürürlükte olan kanuna riayetsizlik gelir. Bunun ilk örneğini II. Selim vermiştir. Cülusu sırasında teamüle uymayıp Kapıkulu Ocakları'nın cülus bahşişini vermek istememesi yeniçerilerin homurdanmalarına yol açmış, sonunda teamüle uygun olarak bahşiş ve terakkiler (maaş zamları) verilerek mesele hallolunmuşsa da, padişahın ocak üzerindeki nüfuzu kırılmıştır. Ocak nizamının asıl bozulması III. Murad zamanında başlamıştır. Devşirme kanununa uyulmayarak asker arasına yabancıların alınması, özellikle Şehzade Mehmed'in (III. Mehmed) sünnet düğününde hizmeti geçenlerin kul kardeşi adı altında talim terbiye görmeden yeniçeri yapılmaları ocak nizamını temelinden sarsmıştır. Ocağın nüfuzu gittikçe artmış, maaşların ve cülus bahşişlerinin ödenmesi bir mesele hâline gelmiştir. XVII. yüzyıl başlarından itibaren sık vuku bulan cülus bahşişi yüzünden hazinede para kalmamış ayarı düşük para verilince de askerle esnafın arası açılmış ve sonu gelmez isyanlar çıkmıştır. Çıkar kavgası yüzünden bazen vezir ve ağaların da tahrikiyle çıkan bu ayaklanmalara çoğu zaman öteki yaya ve atlı kapıkulu ocakları da katılmış böylece İstanbul sık sık askerî isyanlara sahne olmuştur.

Merkeze paralel olarak taşrada da eyalet kuvvetlerinin bozulması XVI. yüzyıl sonlarında başlamıştır. Bozulmanın başlıca sebebi yine

kanun hilafı aralarına yabancı girerek tımarlı sipahi olmaları ve ihmallerdir. Çoğu zaman tımar tevcihlerine rüşvet ve iltimasın karışması ve münhal dirliklerin layık olmayanlara verilmesi devletin bu asıl kuvvetlerinin sayıca azalmalarına ve geri hizmetlerde kullanılmalarına yol açmıştır. Tımarlı sipahilerden *bedel-i tımar* adıyla vergi alınması zaman zaman bunların isyan etmelerine sebep olmuştur.

Gerek merkez gerekse eyalet askerlerinin ıslahı için XVII ve XVIII. yüzyıllarda ciddi tedbir alınmamıştır. II. Osman'ın yapmak istediği ıslahat, hayatına mal olmuş, IV. Murad ve Köprülüler zamanlarında ise sert ve zecrî tedbirlerin alınmasından öte köklü bir girişimde bulunulmamıştır. Yeniçeri Ocağının ıslahı için 1701 yılında bir ferman çıkarılmıştır. Buna göre ocak içindeki yabancılar temizlenerek 70.000 olan mevcudu yarıya indirilmiştir. Aynı şekilde öteki yaya ve süvari Kapıkulu Ocakları da gözden geçirilmiştir. XVII. yüzyılda ıslahat hareketlerinin genel karakteri Kanuni devrinin örnek alınması şeklinde olmuştur.

XVIII. yüzyıl başında da tımarlı sipahi teşkilatının ıslahı için bütün tımar sahiplerinin beratları gözden geçirilmiş, ellerine yeni beratlar verilmiş ve tımarlı sipahilerin mutlaka kendi sancaklarında ikametleri şart koşulmuştur. XVIII. yüzyılda Avrupa devletlerinin askerî yönden üstünlükleri kabul edilmiştir. İlk ciddi askerî ıslahat girişimleri I. Mahmud'un hükümdarlığı zamanında (1730- 1754) başlamıştır.

Bu cümleden olarak, Fransız asıllı Comte de Bonneval Osmanlı hizmetine girmiş, Müslüman olduktan sonra Ahmed adını almış ve paşa unvanıyla humbaracıbaşı olmuştur. Ahmed Paşa, Humbaracı Ocağını yeniden teşkilatlandırarak bölük, tabur ve alaylara ayırmış, bu arada devlet büyüklerini aydınlatacak raporlar hazırlamıştır. Subay yetiştirmek için Üsküdar'da açtığı mektep III. Selim zamanında kurulacak olan Mühendishane-i Berrî-i Hümâyun'un çekirdeğini teşkil etmiştir.

Kısa süren bir kesintiden sonra III. Mustafa zamanında (1757-1774) askerî ıslahat hareketlerine devam edildi. Fransa'dan getirtilen Baron de Tott Topçu Ocağının ıslahı ile görevlendirildi. Macar asıllı bu topçu ustası topçulardan başka istihkâm ve köprücü sınıflarını da düzene sokmaya çalıştı. Sürat Topçuları adıyla yerli bir sınıf teşkil etti ve bunları sıkı bir eğitime tabi tuttu. Bu arada tophaneyi ıslah eden Baron de Tott yeni toplar döktürdü ve topçu neferlerine top talimleri yaptırdı. III. Mustafa zamanının asıl önemli yeniliği 1773 yılında Mühendishne-i Bahrî-i Hümâyun'un açılmasıdır. I. Abdül-

hamid zamanı ıslahat hareketlerini Sadrazam Halil Hamid Paşa (1782- 1785) gerçekleştirmiştir. Bunun gayretleriyle Sürat Topçuları sınıfı yeniden teşkilatlandırılmış, İstanbul'da bir istihkâm okulu açılmıştır (1784). Hamid Paşa, yeniçeri maaş belgeleri olan esamelerin serbestçe alınıp satılmasını yasaklamış, bu arada tımar sistemini de düzene sokmaya çalışmışsa da fazla başarılı olunamamıştır.

Nizam-ı Cedid Ordusu

Osmanlı Devleti'nde gerçek anlamda ıslahat girişimi XVIII. yüzyıl sonlarında III. Selim tarafından yapılmıştır. Babası III. Mustafa'nın yanında yenilikçi fikirlerle yetişen bu padişah daha şehzadeliğinde Avrupa devletleri ve bu devletlerin yapısıyla yakından ilgilenmişti. Yıllardır Avusturya ve Rusya ile yapılmakta olan savaşların Ziştovi ve Yaş antlaşmalarıyla sona ermesinden sonra bütün gücüyle ıslahat hareketlerine girişen III. Selim önce devlet ileri gelenlerinden, yapılacak ıslahatlarla ilgili layihalar istemiştir. Sunulan raporların ağırlık noktası askerî alanda olmuştur. Gerçekten bir asırdır hiç dokunulmayan yeniçeriler tam bir başıboşluk ve anarşi içinde idiler. Savaşlara katılmadıkları gibi, katılanlara da kötü örnek oluyorlardı. Eyaletlerde durum uzun süredir bozuktu.

Sunulan layihaların ışığında işe koyulan III. Selim önce yeni bir ordu kurmaya karar verdi. Bu Nizam-ı Cedid ordusunun neferleri Bostancı Ocağı'ndan alınmıştı. Önceleri Bostancıların aslî vazifesi bahçelerde hizmet etmek ve kanunda belirtilen yerlerin güvenliğini sağlamaktı. Bostancıların askerî hizmette görevlendirilmeleri XVII. ve XVIII. yüzyılda meydana gelen ihtiyaçtan kaynaklanır. Bostancıların seferle ilgili en önemli görevleri, ordu için asker ve malzeme toplamak ve bunları sevk etmekti. Yerine getirdikleri askerî hizmetleri de seferlere katılmak ve kalelerin muhafazasında bulunmak şeklinde özetlenebilir. Öteki Kapıkulu ocaklarına göre padişaha karşı daha sadık ve güvenilir olan Bostancılar 1703'teki hariç isyan hareketlerine pek karışmamışlardır. Bu sadakatlerinden dolayı I. Mahmud devrinde açılan mühendishaneye ilk öğrenciler bu ocaktan alındığı gibi III. Selim'in kurduğu bu Nizam-ı Cedid de Bostancı Ocağı'na bağlanmıştı. Zira devlet adamları, Yeniçeri Ocağı'ndan bağımsız bir askeri ocak kurulursa, buna sert tepkilerin olabileceği konusunda padişahı bilgilendirmişlerdi. Tepkileri dikkate alan III. Selim, Nizam-ı Cedid askerlerini Bostancı Ocağı'na bağlı olmak üzere *Bostancı Tüfenkçisi* adıyla 1793'te kurdu. Nizam-ı Cedid askerlerine dar mavi şalvar, kırmızı dar ceket giydirildi.

Günümüz modern Türk ordusunun ilk çekirdeği sayılabilecek bu üniformalı ordu, bölük, tabur ve alaylara ayrılıyor ve Levent çiftliğinde eğitim görüyordu. Yeni ordunun giderleri için İrad-ı Cedid Hazinesi kurulmuştu. Kısa sürede sayıları 12.000'e çıkarılan ve taşrada da teşkiline başlanan bu talimli ordu gitgide yeniçerilerin kıskançlığını çekmiştir. III. Selim Yeniçeri Ocağı dışındaki Kapıkulu Ocaklarını da ıslaha çalıştı. Tophaneyi genişletti ve yeni toplar döktürdü; bu işler için Fransa'dan uzmanlar, ustalar ve top örnekleri getirtti. Humbaracı, lağımcı, piyade ve süvari ocaklarını düzene soktu. Bir askeri dikimevi açtı. Mühendishane-i Berrî-i Hümayunu yeniden ve kalıcı olarak faaliyete geçirdi (1795). Tımar sistemini yeniden ele aldı. Fakat Osmanlı Devleti'nin iyiliğini istemeyenler sadece yeniçeriler değildi. Öteden beri bu ülke topraklarında gözü olan İngiltere, Fransa ve Rusya da devletin düzelmesini, tekrar eski gücüne kavuşmasını istemiyordu. Nihayet iç ve dış tahrikler sonucu Kabakçı Mustafa önderliğinde çıkan isyan sonunda Nizam-ı Cedid ordusu kaldırılmıştır. Nizam-ı Cedid askerleri bilhassa Napolyon'un Mısır seferi sırasında gösterdikleri başarı ile takdir toplamışlardı.

Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye

Yeniçeri Ocağı'nın II. Mahmud tarafından 1826 yılında kaldırılmasından sonra kurulan yeni askerî teşkilatın adı Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye'dir. Ocak ilga edilirken, yeniçerilikle ilgili her türlü nişan, unvan ve işaretler de kaldırılmış, Ağa Kapısının adı Serasker Kapısı (Bâb-ı Seraskeri) olarak değiştirilmişti. Belli bir nizamname dahilinde kurulan ve teşkilatlanan Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye'ye yaşları 15-30 arasında olanlar kabul edilmiş, daha küçük yaştakiler için Şehzadebaşı'ndaki Acemi Ocağı Kışlası talimhane yapılmıştır. Mansûre ordusu kısa surede gelişip büyümüş, Üsküdar ve Levent'teki kışlalara yenileri ilave edilmiştir. 12.000 kişilik ilk Asâkir-i Mansûre 1500'er kişilik sekiz bölüğe ayrılmış ve her bölük bir binbaşının emrine verilmiştir. Sekiz binbaşının üstünde ise bir başbinbaşı vardı. Her bölükte ayrıca kolağaları, topçubaşı, arabacıbaşı, cebehanecibaşı, mehterbaşı, imam, hekim, cerrah gibi görevliler vardı. Binbaşıların altında yüzbaşı, mülazım, sancakdar, çavuş ve onbaşı gibi zabitler bulunuyordu.

Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye, Yeniçeri Ocağı'nın sadece seferi değil, şehir güvenliği, yangın söndürme gibi hazari görevlerini de üstlenmişti. Seraskerden sonra en yetkili merci Asâkir-i Mansûre

nazırıydı. Nazır, teşkilatın maaş vb. teknik işlerinden sorumluydu. Yeni ordunun bölük, tabur, alay gibi askeri birlik adları Nizam-ı Cedid ordusununki ile aynıydı. Mansûre askerlerini eğitmek için Avrupa'dan uzmanlar getirtilmiş, tamamı maaşlı olan yeni ordunun giderlerini karşılamak için Mansûre Hazinesi adıyla yeni bir hazine kurulmuştur.

Özel bir üniforması olan Mansûre askerleri serpuş olarak başlarına önce *şubara* denilen dilimli bir serpuş giymişler sonra 1828 yılından itibaren fes giymişlerdir. Zamanla her üç taburdan bir alay teşkil edilmiş, başbinbaşılık kaldırılarak her alay bir miralayın; iki alaydan da bir liva teşkil edilerek bir mirlivanın kumandasına verilmiştir. 1831'de İstanbul'daki alaylara *Hassa*, Üsküdar'dakilere *Mansûre* denilmiş, böylece yeni ordu iki kısma ayrılarak her birinin başına bir ferik tayin edilmiştir. Hassa birlikleri yalnız İstanbul'da bulunurken, Rumeli'nin ve Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde yeni Mansûre birlikleri kurulmuştur. Muayyen fiili askerlikten sonra Mansûre askerlerine emeklilik hakkı verilmiş ve yeterli emekli maaşı bağlanmıştır.

1832 yılında, en yüksek rütbe olan müşirlik rütbesi ihdas edilmiş ve askeri meratib silsilesi aşağıdan yukarıya doğru *nefer, onbaşı, bölükemini, çavuş, başçavuş, mülazım, yüzbaşı, sol kolağası, sağ kolağası, binbaşı, kaymakam, miralay, mirliva, ferik, müşir* şeklinde teşkil edilmiştir. Ordunun subay ihtiyacını karşılamak için 1834'te Harbiye Mektebi açılmış, ayrıca Avusturya'ya talebe gönderilmiştir. Yeni ordunun desteklenmesi ve ülkenin daha iyi savunulabilmesi için, yine bu yıl içinde taşrada redif birlikleri teşkil edilmiştir. Bundan böyle Asâkir-i Mansûre adının yerini *Asâkir-i Nizamiyye* almıştır.

Tanzimat'tan Sonraki Askeri Gelişmeler

Tanzimat Fermanı'nın ilanından sonra askerî alanda önemli gelişmeler olmuştur. Her şeyden önce askerlik hizmetinin vatani bir vazife olduğu prensip hâline getirilerek, eski ocak sisteminin dışına çıkılmaya çalışılmıştır. Askere almada kura usulü benimsenmiştir. 1843'te çıkartılan kanunla muvazzaf askerlik süresi beş yıla indirilmiştir. Bu fiili askerlik hizmetini bitirenlerin yedi yıl da ihtiyatlık süreleri vardı.

1843'te çıkarılan kanunla Osmanlı ordusu Fransız ve Prusya ordularının teşkilatı göz önünde tutularak yeniden düzenlendi. Osmanlı askerî kuvvetleri dört bölüme ayrılmak suretiyle tanzim edildi.

Bunlar: 1- Muvazzaf kuvvetler, 2- Yedek kuvvetler, 3- Yardımcı kuvvetler, 4- Başıbozuklar. Muvazzaf kuvvetler ordunun esas savaş kuvvetlerini teşkil etmek üzere birbirinden müstakil ve ayrı merkezleri bulunan 6 orduya bölündü. Bunlar: merkezi Üsküdar olan Birinci Ordu (Hassa Ordusu), merkezi İstanbul olan İkinci Ordu (Dersaadet Ordusu), merkezi Manastır olan Üçüncü Ordu (Rumeli Ordusu), merkezi Harput (Elazığ) olan Dördüncü Ordu (Anadolu Ordusu), merkezi Şam olan Beşinci Ordu (Arabistan Ordusu) ve merkezi Bağdat olan Altıncı Ordu (Irak ve Hicaz Ordusu) idi.

1847'de gayrimüslimlerin de askerlik yapmaları kararlaştırılarak bunların albaylığa kadar terfi edebilmelerine imkân sağlandı. Buna bağlı olarak cizye vergisi kaldırıldı. Ancak o zamana kadar askerlik yapmayan gayrimüslimlere bu kanun ağır gelmiş ve bundan dolayı bazı huzursuzluklar ortaya çıkmıştı. Bunun üzerine hükûmet kararını bir süre askıya aldığını ilan etti. Gerçekten de eşitlik sağlamak maksadıyla düzenlenen bu kararın sanıldığından daha büyük problemler ortaya çıkaracağı anlaşıldı. Bu problemleri şu şekilde sıralayabiliriz.

1- Müslümanlarla karışık birliklere konulacak olan gayrimüslimlere de din adamı tayin edilmesi gerekiyordu. O zaman her taburda imamdan başka Ortodoks, Katolik, Protestan, Musevi din adamı olacaktı. Hatta Rumlar ile Bulgarlar da ayrı mezhepten olup kendi din adamlarını isteyeceklerdi.

2- Her dine göre hafta tatili düzenlendiğinde disiplinsizlik olacak, bu durumda Cuma, Cumartesi, Pazar günleri izinli geçecekti. Aksi ise huzursuzluk meydana getirecekti.

3- Müslümanlar için savaş cihattı, hâlbuki Hristiyanlar için aynı şey söz konusu değildi. Dolayısıyla bunların aynı ülküde birleşmesi imkânsızdı.

4- Öte yandan orduya gayrimüslimlerin girmesi halinde Batılı devletlerin o zamana kadar hiç müdahale edemedikleri bu alana da, gayrimüslimlerin muhtelif haklarını korumak iddiasıyla karışmaları için zemin hazırlanmış olacaktı.

5- Her ne kadar cizyeye karşı çıkmakta idilerse de gayrimüslimlerin askerlik yapmayı gerçekten istedikleri söylenemezdi. Osmanlı Devleti gayrimüslimleri orduya almadığı için tenkit edildiği hâlde bu imkân tanındığında, hiçbir cemaat askere gitmeye yanaşmadı.

Müslümanlar için askerlik bir ananc hâline gelmiş olmasına karşılık, Hristiyanlar askerliği sevmiyorlar ve Müslümanların yanında savaşarak öteki dünyada mükâfata kavuşacaklarına inanmıyorlardı. Müslümanlarla, Hristiyanları birbirine bağlıyan müşterek bir vatan mefhumu da henüz mevcut değildi.

1856'da çıkartılan Islahat Fermanı'nda askerlik meselesine tekrar temas edilerek Müslüman ve gayrimüslim herkesin askerlik yapması kararlaştırılmıştır. Ancak uygulamada bazı güçlüklerle karşılaşıldı. Sonunda, gayrimüslimlerden askerlik hizmetine karşılık *bedel-i askerî* adıyla bir vergi alınması kararlaştırıldı.

Sultan Abdülaziz zamanında da askeri işlere önem verildi. Ancak, Osmanlı tebaasından bazısının askerlikten muaf olması asker kaynaklarını daraltıyordu. Bununla birlikte Müslüman unsurlar zorla da olsa askerlik için ikna edilmişlerdir. Bu padişah zamanında hassa alayları teşkil edildi ve yeni bir askeri *kıyâfet* benimsendi. Ayni zamanda ordu modern silahlarla teçhiz olunarak tophane ve askeri okullar da ıslah edildi. Gösterişe düşkün olan Sultan Abdülaziz kendisi için bir hassa alayı kurdurarak bu alanda ilk adımı attı.

1869 yılında Serasker Hüseyin Avni Paşa'nın girişimleriyle Osmanlı ordusu *nizamiye, redif* ve *müstahfız* olarak üç ana bölüme ayrıldı. Her bölümün muayyen hizmet süreleri vardı. Nizamiye dört yıl, redif yani ihtiyatlık bir yıl, müstahfızlık ise sekiz yıl oldu. Osmanlı kara kuvvetleri merkezi İstanbul'da olan hassa, merkezi Şumnu'da olan Tuna, Manastır'da Rumeli, Erzurum'da Anadolu, Şam'da Suriye, Bağdat'ta Arabistan ve merkezi Yemen'de olan Yemen orduları adı altında yedi orduya ayrıldı. Her ordunun normal mevcudu 26.700 kişi civarındaydı. Bu sırada Prusya'nın askeri eğitim usulleri kabul edildi ve bu hususta yabancı uzman ve subaylardan faydalanıldı. Böylece ordu daha modern hale getirilmeye çalışıldı. Subay kaynağı hem orduya hem de askeri okullara dayanıyordu. Sultan Abdülaziz zamanında Bab-ı Seraskerinin yanında ayrıca ordunun teknik meseleleri ile meşgul olması için Harbiye Nezareti kuruldu, Mekteb-i Harbiyye için yeni bir bina yapıldı.

II. Abdülhamid zamanında askerî yeniliklere devam edildi. Osmanlı-Rus savaşındaki asker darlığı, gayrimüslim tebaanın fiili askerlik yapması keyfiyetini yeniden gündeme getirdi. II. Abdülhamid'in panislamizm politikası gütmesinden sonra da Müslüman olmayanların askerliği uzunca bir süre gündeme gelmedi.

Hamidiye Süvari Alayları

1877-1878 savaşından sonra imzalanan Berlin antlaşması ile Osmanlı Devleti, Doğu Anadolu'da Avrupalıların istediği doğrultuda ıslahat yapacaktı. Asıl maksat önce bölgeye muhtariyet vermek sonra da bağımsız ve büyük bir Ermenistan teşekkülünü sağlamaktı. Bu düşünce doğrultusunda olarak çok geçmeden İngiliz ve Rus ajanlarınca desteklenen Ermeni komitalarının halka saldırması üzerine Hamidiye Süvari Alayları kurulması cihetine gidildi. Sultan II. Abdülhamid'in alayları kurma sebepleri arasında: 1- bölgedeki merkezi otoriteyi güçlendirmek, 2- Doğu Anadolu'da devletin etkin güç olabileceği yeni bir sosyo-politik denge kurmak, 3- aşiretlerden askeri güç olarak faydalanmak, 4- Ermenilerin faaliyetlerine engel olmak ve Müslüman halkla Ermeniler arasında güç dengesini temin etmek, 5- Rusların ve İngilizlerin bölgeyi koparmaya yönelik politikaları etkisizleştirmek, 6- Panislamizm politikasını sürdürmek olarak özetlenebilir.

Fakat Hamidiye Süvari Alayları'ndan da sonuç alınamadı. Öte yandan asıl ordunun ıslahı için Almanya'dan askeri heyet getirtildi (1882). Ertesi yıl çağrılan Goltz Paşa, ordunun ıslahı için bir nizamname hazırladı. Hülasa bu padişah zamanında askerî yeniliklere devam edildi. Ancak ordunun politika ile meşgul olması savaş gücünü kaybetmesine yol açtı. 1908 İhtilali ve II. Meşrutiyetin ilanı bu meşgalenin bir ürünüdür. Her şeye rağmen asker millet olarak Türkler son büyük askeri hünerlerini I. Dünya Savaşı'nın Çanakkale cephesinde ve Millî Mücadele'de göstermişlerdir.

OSMANLI DENİZCİLİĞİ VE DENİZ KUVVETLERİ

Marmara Denizi ile alâkası olması ve Rumeli kıyılarında bazı bölgelerin ele geçirilmesi ve orada yerleşmek arzusu Osmanlı Beyliğinin daha başlangıçta bir donanmaya sahip olmasını gerektirmiştir. İlk Osmanlı donanması, Karesi Beyliği'nden intikal eden küçük çaptaki bir deniz kuvveti idi. Daha sonra Osmanlı arazisine ilhak olunan Saruhan, Aydın ve Menteşe beyliklerinin ve Karadeniz kıyılarında Candaroğulları'nın sahip oldukları donanmalar ve tersaneler de Osmanlılara intikal etti. Ancak Osmanlılar Rumeli'nde yayılmaya başlayınca ve Ege Denizi ile Karadeniz kıyıları ve Akdeniz sahilindeki memleketler elde edilince daha güçlü bir donanma kurmak zaruret hâlini aldı.

Osmanlı donanmasının akın faaliyetinden çıkıp yavaş yavaş deniz aşın fetihler için hazırlanması Fatih Sultan Mehmed dönemine

rastlar. Fatih İstanbul'un fethinden sonra tersaneyi önce Kadırga Umanı'na, daha sonra Haliç'e naklettirerek kurduğu yeni gözler (gemi inşaat tezgâhları) ile güçlü bir donanma meydana getirmeye büyük önem verdi. Venediklilere karşı kuvvetli bir deniz gücünün gerekli olduğunu anlayan Fatih, Çanakkale Boğazı etrafındaki bazı adalarla Ege denizindeki birtakım adaları zapt ederek sahillerin emniyetini sağladı. Bu dönemde girişilen ciddi faaliyetler sayesinde Osmanlı donanması hayli gelişti, hatta İstanbul muhasarası sırasında Gelibolu sancak beyi (kaptan-ı derya) Baltaoğlu Süleyman Bey kumandasında mevcudu 400 parçayı aştı.

Özellikle fethi takip eden yıllarda Karadeniz sahillerinin ve bu arada Trabzon Rum Devleti'nin Osmanlı topraklarına katılması ve Kırım seferiyle Kefe başta olmak üzere bazı önemli mevkilerin Cenevizliler'den alınması, Karadeniz'i bir Türk gölü haline getirmek için Osmanlılar'ın yapmış oldukları ilk teşebbüslerdi. Aynı zamanda bu fetihler Osmanlı donanmasını bir akın donanması olmaktan çıkarmış, bir savaş donanması olma yoluna doğru yöneltmiştir. Gedik Ahmet Paşa komutasındaki Osmanlı donanması Otranto'yu zapt etmiştir. Fakat bütün bunlara rağmen Türk deniz gücü yine de istenilen seviyeye gelememiş, savaş gemileri henüz denizci Batılı devletler seviyesine ulaşamamıştı. Osmanlı bahriyesinde görülen bu eksiklikler ise Türk donanmasına bir nakliye filosu hüviyetini veriyordu.

Osmanlı Devleti'nin Yakındoğu ve Doğu Akdeniz'de yükselişi ve Türk denizciliğinin cihanşümul bir gelişme göstermeye başlaması II. Bayezid devrinde (1481-1512) gerçekleşmiştir. II. Bayezid açık denizlere elverişli bir bahriyeye sahip olunmadığı müddetçe Venedik Cumhuriyeti ile açık denizde baş edilemeyeceğini ve dolayısıyla devletin geleceği için çok önemli olan Doğu Akdeniz hâkimiyetinin sağlanamayacağını gayet iyi anlamıştı. Diğer taraftan iktisadî sebepler de devleti böyle bir siyasete ister istemez sürüklüyordu.

II. Bayezid döneminde Osmanlı deniz gücü Venedik'i geçti. Bu devirde Venediklilere karşı çıkan Osmanlı donanması Kemal ve Burak Reisler gibi deniz levendliğinden gelme değerli denizcilerin ellerinde bir hayli güçlenmişti. Yavuz Sultan Selim'in Mısır seferi esnasında Osmanlı donanmasının da taraflarda faaliyette bulunduğu malumdur. Suriye ve Mısır'ın alınması daha güçlü bir donanma kurmayı da zaruret hâline getirmişti. Bunun için İstanbul'daki tersanenin genişletilme çalışmalarına başlandı.

Kanuni zamanında ise, Osmanlı Devleti Akdeniz'in hâkimi hâline geldi. Bunda Kanuni'nin takip ettiği deniz siyaseti kadar, Barbaros Hayreddin Paşa ve XVI. yüzyılda yetişen üstün nitelikli denizci neslinin payı büyüktür. Kanuni Sultan Süleyman zamanında Osmanlı bahriyesi her alanda Avrupa'nın denizci devletlerinden daha üstün bir duruma gelmiş, özellikle Barbaros Hayreddin Paşa, Turgut Reis ve Kılıç Ali Paşa gibi denizcilerin tecrübelerinden geniş ölçüde faydalanılmış ve neticede Karadeniz'in bir Türk gölü haline gelmesinden sonra Kızıldeniz ve Akdeniz'de de hâkimiyet sağlanmıştır. Türk korsanları daha sonra Septe Boğazı'ndan geçerek İzlanda adasına kadar gitmişlerdir. Ayrıca Barbaros Hayreddin Paşa'nın devlet hizmetine girmesinden sonra kaptanlara beylerbeyilik rütbesi verilmeye başlanmış, Barbaros Cezayir beylerbeyi olarak bu göreve getirilmiştir. Kaptanpaşalık zamanla merkezî idarenin en önemli ve nüfuzlu mevkilerinden biri hâline gelmiştir.

Bu devirde Osmanlı Devleti'nde deniz coğrafyacılığı da önemli bir hamle yapmıştı. Pîrî Reis (ö. 1554), denizciler için bir kılavuz mahiyetinde olan *Kitâb-ı Bahriyye*'yi kaleme almış, ayrıca Amerika'nın o çağa kadar henüz belli olmayan kısımları ve bazı adaları da gösterilen Atlas Okyanusu hakkında bilgi veren bir dünya haritası bırakmıştır. Onun haleflerinden Hint kapudanı Seydi Ali Reis ise (ö. 1562) maceralı seferini ve uzun kara seyahatini *Mir'ât-ı Memâlik* adlı eserinde anlatmış, yine coğrafya, riyaziye ve denizcilik fennine ait çeşitli kitaplarla Hint denizine ait el-*Muhît* adlı değerli bir eser daha kaleme almıştır.

XVI. yüzyılda dünya barışını sağlamak için çalışan ve dünya çapında bir siyaset takip eden Osmanlı Devleti, dünyanın dört bir yanında kuvvet bulundurmak durumunda kaldı. Kanuni zamanında Fransa'ya yardım edildiği gibi, Preveze zaferinin kazanıldığı sene Mısır Beylerbeyisi Süleyman Paşa Hindistan seferini yapıyordu. II. Selim zamanında Süveyş'ten kalkan bir Osmanlı filosu Sumatra'ya yardım için gönderildi.

Osmanlı donanması, XVII. ve XVIII. yüzyıllarda, XVI. yüzyıldaki kadar başarılı olamadı. Bunda en büyük sebep, XVI. yüzyılda yetişen denizci neslin azalması idi. Ayrıca devlet donanma siyasetine önem vermediği gibi gemi teknolojisinde Avrupa'daki meydana gelen gelişmeler de takip edilemedi. Mesela *kalyon* denilen büyük yelkenli gemiler, ancak XVII. yüzyılın ortalarına doğru yapılmaya başlandı. Önceleri daha çok *kadırga* denilen kürekli gemiler kulla-

nılıyordu. XVII. yüzyılda donanmasının en büyük başarısı Girit'in alınmasıdır. Bu da, devleti 25 yıl uğraştırmıştır.

Barbaros, Turgut Reis ve onların yetiştirdikleri denizcilerden sonra Osmanlı deniz gücü denizcilik bilgisi olmayan kaptan paşaların idaresine verildi. XVII. yüzyılın başlarında bu çöküntü alâmetlerinin bir diğer sebebi de gemicilikte yeni teknik gelişmelere ayak uydurulamaması idi. Bu sırada Batılı denizci devletler yüksek güverteli savaş gemileri kullanıyorlardı. İnebahtı'dan sonra kadırgaların modası geçmeye başlamıştı. Bu savaşta ağır darbe indirmiş olan uzun direkli, yelkenli, yüksek bordalı otuz altı toplu *gali* denilen gemiler olmuştur. Bu bakımdan İnebahtı deniz savaşı kürek devrinin sonu, yelken devrinin de başı kabul edilmektedir.

XVIII. yüzyılda Osmanlı donanması eski gücünden çok şey kaybetmiş bulunuyordu. Devletin bütün kurumlarındaki gevşeklik donanmaya da yansımıştı. III. Selim zamanında donanma siyaseti yeniden ele alındı. İstanbul başta olmak üzere tersaneler genişletilerek yeni bir donanma inşa edildi. Bu gayretler sonucunda Akdeniz ve Karadeniz'de harp edecek kuvvette bir donanma meydana getirildi. Ancak III. Selim'in tahttan indirilmesi ile çalışmalar durmuş oldu. II. Mahmud döneminde bazı sebeplerle bu politika devam ettirilemedi. 1827 yılında Osmanlı donanması Avrupa devletlerince Navarin limanında yakılınca, devlet deniz gücünden yoksun kaldı. Sonraları tekrar bir donanma kurulmaya çalışıldı. Zamanında dünyanın en büyük harp gemisi olan *Mahmudiye* kalyonu 1829'da İstanbul'da yapıldı.

Donanma siyasetine gerçek anlamda önem verilmesi ise Sultan Abdülaziz zamanında oldu. Bu devirde Osmanlı donanması dünyanın üçüncü büyük deniz gücü haline geldi. Tersaneler ıslah edildiği gibi, Avrupa'dan zırhlı gemiler de alındı. 1867 yılında *kaptan-ı* deryalık kaldırılarak yerine *Bahriye Nezareti* kuruldu. Ne var ki, donanma siyaseti II. Abdülhamid zamanında aynı ölçüde sürdürülemedi. Bunun en önemli sebebi devamlı güçlü bir donanma bulundurmanın çok masraflı oluşu idi. Çünkü teknolojik gelişmeye ayak uydurarak sürekli Avrupa'dan yeni gemiler almak çok pahalıya mal olmaktaydı. Hâlbuki devlet, *Doksan Üç Harbi'nden* sonra Ruslara savaş tazminatı ödemek zorunda kalmıştı. Ayrıca Avrupa devletlerinden alınan borçlar da ödenemez hale gelmişti. Bu sebeple donanma belirli bir süre ihmale uğradı. Bunda Sultan Abdulaziz'in tahttan indirilmesinde yaşananların da büyük payı vardı. Abdülaziz tahttan indirilir-

ken donanma toplarını Dolmabahçe Sarayı'na çevirmişti. Bu hadise sarayda kendi odasından seyreden şehzade Abdülhamid'i çok etkilemiştir. Fakat daha sonraları II. Abdülhamid donanmaya yeniden ağırlık verdi, kruvazörler ve denizaltılar satın aldı.

Balkan Savaşları ve Birinci Dünya Savaşı boyunca Türk denizcileri imkânların son derece sınırlı olmasına rağmen başarılı mücadeleler verdiler. Balkan Savaşları sırasında Rauf Bey'in kumanda ettiği *Hamidiye* kruvazörü Yunanlılara karşı zaferler kazandı. Çanakkale savaşları sırasında *Nusret* mayın gemisi de döktüğü mayınlarla 18 Mart 1915'te Çanakkale zaferinin kazanılmasında çok büyük hizmetler gördü.

Korsanlık Meselesi

Karesi, Saruhan, Aydın ve Menteşe beyliklerinin Ege sahillerine yerleşmesinden itibaren deniz işlerini iyi bilen Türklerin bazıları bu sahillere sahip olan diğer Latin korsanları gibi Akdeniz'de korsanlığa başlamışlardı. Bunlar Akdeniz'deki Venedik ve Cenevizlilerin ticaretlerini tehdit ettikleri gibi adalardaki Latin prenslerinin hâkimiyetleri için tehlike teşkil etmeye başlamışlardı. Osmanlılar daha sonraki deniz faaliyetlerinde bu Türk korsanlarından azami ölçüde istifade etmişlerdir. Osmanlıların Akdeniz'deki faaliyetlerinden evvel bu denizde Türkler faaliyette bulunmuşlar ve Osmanlı Devleti de bunlardan istifade eylemişti.

Akdeniz'de Osmanlı korsanlığının gelişimi XV. yüzyılın sonlarında çoğu isimsiz deniz korsanlarının yarı resmî faaliyetleri ile başlamıştır. Burada bir hususa dikkat çekmek gerekir. Bu da daha çok haydutluk olarak anlaşılmak istenen korsanlığın, aslında İslam hukukunun prensiplerine göre hareket eden, İslam'ın cihad ve gaza anlayışının bir gereği olarak, karada sınır boylarında öncü kuvvet göreviyle mücadele veren akıncıların, denizlerdeki benzeri olduğu keyfiyetidir.

Kelimenin aslı Latince'den gelen İtalyanca *corsaro* olup diğer Batı dillerine de geçmiştir Arapça'ya İtalyanca *corsale*'den girdiği de söylenir. Nitekim Arapça'da kursân kelimesinden korsanlık yapmak anlamına *karsane* şeklinde fiil türetilmiştir. Kelimenin Türkçe'ye Arapça yoluyla geçtiği anlaşılmaktadır. Aslında denizlere hâkim olma, sahilleri ve deniz ticaretini koruma veya denizden gelmesi muhtemel tehlikeyi önceden bertaraf etme gibi amaçlarla yapılan korsanlık, Batı dünyasında meşru kabul edildiği gibi İslâm dünyasında da cihad ve gazanın bir parçası olarak görülmüştür. Milletlerarası iliş-

kilerin savaş esasına dayandığı ve barışın ancak özel antlaşmalarla kurulabildiği Ortaçağ boyunca gerek savunma gerekse düşmana zarar verme amacıyla düzenli donanmalardan bağımsız olarak girişilen bu faaliyetler devletler tarafından da desteklenmiş ve karşılıklı ilişkilerde önemli rol oynamıştır.

Korsanların hareket serbestliğine sahip olduklarını düşündüren pek çok örnek olmasına rağmen yine de bağlı bulundukları Osmanlı Devleti'nin hukuk kurallarına göre davranmak mecburiyetinde oldukları anlaşılmaktadır. Müslüman korsanlar, devletten bağımsız hareket ettikleri zaman bile İslam hukukunun sınırları içinde kalmışlardır.

Bunun yanı sıra korsanlığın meşru sayıldığı bu durum dışında kelime "daha çok gasp amacıyla ticaret gemilerine ve sahillere yapılan saldırı" şeklinde olumsuz bir anlama da sahiptir. Araplar, Kızıldeniz ve Basra körfezinde zaman zaman meydana gelen bu tür olayların failleri için *lüsûsü'l-bahr* (deniz hırsızları) tabirini kullanırken Osmanlılar ticaret gemilerini yağmalayanlar için genellikle haramî ifadesini kullanmışlardır. Batı'da düşmana zarar verme amacıyla yapılan ve meşru görülen korsanlık için priva-teering, haydutluk anlamındaki korsanlık için de piracy kelimesi kullanılmıştır.

Türkler'de *deniz gazileri* anlamında ilk korsanlık hareketi Malazgirt savaşını takip eden yıllarda Çaka Bey'le başlar. Daha sonra çeşitli Türk kumandanları ve beyleri sayesinde Akdeniz ve Karadeniz'de fetihler yapılmıştır. Karesi, Saruhan, Aydın ve Menteşe beyliklerine mensup leventler Ege'de korsanlık yapmışlardı. Osmanlılar bahriye teşkilâtını oluşturmada onlardan yararlanmıştır. Pîrî Reis'in pirimiz dediği Kemal Reis de bunlardan biridir. Daha sonra büyük Osmanlı denizcileri Barbaros kardeşlerle Turgut, Seydi Ali, Sinan, Salih, Murad reisler de korsanlıktan yetişmişlerdir. Bunlar Akdeniz'deki faaliyetleri yanında Atlantik'e açılarak Manş denizinde Norveç kıyılarına, daha kuzeyde İzlanda'ya, batıda Antiller'e kadar gitmişler, düzenli devlet donanmasının henüz varlık göstermediği dönemlerde önemli hizmetler görmüşlerdir. Osmanlılar'da derya beyleri kendi bölgeleri içine giren sahilleri, sahile yakın geçen tüccar gemilerini korsanlara karşı korumakla da görevliydiler. Ayrıca ahidnâmelerde korsanlara karşı ortak himaye, korsanların verdiği zararları tazmin imtiyazları verilmiştir.

Öte yandan Osmanlı topraklarına ve deniz ticaret filolarına karşı Hristiyan korsanların saldırılan bazı dönemlerde devlet için olduk-

ça ciddi sıkıntılara yol açmıştır. Osmanlı idaresine alınana kadar Rodos, Kıbrıs ve Girit'te yuvalanmış olan korsan filolarının İstanbul'dan Mısır'a uzanan ticarî deniz yolunun güvenliğini sarstığı bilinmektedir. Doğu Akdeniz'in güvenliğinin sağlanmasının ardından XVI. yüzyılın sonlarına doğru bilhassa Adriyatik'te bulunan korsanların yoğun faaliyetleri önemli bir mesele haline gelmiş, *Uskok* adı verilen bu korsanlarla etkili mücadele başlatılmıştı. Ayrıca Malta'da üslenen şövalyelerin yine XVI ve XVIII. yüzyıllarda Osmanlı gemilerine karşı korsanlık faaliyetlerini sürdürdükleri, hatta Doğu Akdeniz'e Suriye sahillerine kadar uzandıkları bilinmektedir. Diğer etkili bir korsan tehdidi Karadeniz'de Kazaklar'ın Kuzey Anadolu sahillerine yönelik baskın ve yağma akınlarıyla gerçekleşmiş ve Osmanlı Devleti'ni uzun yıllar meşgul etmiştir. Ege'de ise XVIII ve XIX. yüzyıllarda Rum eşkıyalarının adalara ve kıyılara yönelik yağmalama ve saldırma hareketleri Osmanlı kaynaklarında korsanlık olarak nitelendirilmiş, özellikle Ege adalarının bazıları belgelerde *korsan yatağı* olarak anılmıştır. Aynı yüzyıllarda Osmanlı resmî literatüründe Ege'de gerek Rum gerekse Türk olsun korsan gruplarının gemileri için *korsan bahrisi* tabiri sıkça kullanılmıştır.

Deniz ticaretinin yoğun olduğu Basra körfezi ve Hint Okyanusu kıyılarında da korsanlık yaygındı. Batılıların, bilhassa Portekizlilerin Ümit Burnu'nu keşfedip Hindistan'a ulaşmalarından sonra Hint Okyanusu ve kıyılarında birçok korsanlık vakası olmuştur. Hint ticaretiyle güçlenen Portekizliler yalnız ticaretle kalmıyor, zayıf Müslüman devletlere de musallat oluyordu. Zaman zaman bunlardan gelen yardım talebine cevap veren Osmanlı Devleti, Hint Okyanusu'na donanma göndererek Portekizlilerle mücadele etmiştir.

Osmanlı korsanları devlet hizmetinde veya kendi adlarına savaştıkları zamanlarda dahi İslam hukukuna göre inanç savaşı yapmışlardır. Bunun sonucu olarak, bu dönemde kendilerinden daha çok levent veya gönüllü levent şeklinde bahsedilen Osmanlı korsanları, hukuk dışına çıktıkları zaman haramî levent olarak adlandırılmışlar ve bu yüzden cezalandırılmışlardır.

Osmanlı devlet donanmasının güçlü bir şekilde Akdeniz'de görülmeye başlamasıyla korsan gemileri devlet donanmasına iltihak ederek güçlerini birleştirmişlerdir. Osmanlı donanmasının sefere çıktığı senelerde donanmanın emrinde ve maiyetinde hareket eden korsan gemileri, diğer zamanlarda bağımsız hareketlerini sürdürmüşlerdir.

Kaptanpaşa ve Eyaleti

Aslen İtalyanca *capitandan* gelen kapudan kelimesi Osmanlılarda XV. yüzyılın ortalarından itibaren donanma kumandanı için kullanılmaya başlanmıştı. Daha sonraları Kaptan-ı Derya olarak önem kazandı.

Kaptanlık eskiden Gelibolu sancakbeyi olana verilirdi. Bazı veziriazam, vezir ve beylerbeyiler menkuben kaptan paşalığa tayin edilmişlerdir. Fakat Hayrettin Paşa'dan itibaren kaptan paşalık beylerbeyi rütbesindeki ümeraya verilmiştir. Bundan sonraki tarihlerde yani XVI. yüzyılın son yarısıyla XVII. yüzyıldan itibaren vezirlere verilmeğe başlanmış ve böyle devam etmiştir.

Kaptan paşalığa bahriyeden yetişmiş birinin tayininde de kesin bir kaide ve kanun yoktu. Bazen kaptan paşadan sonra en büyük donanma kumandanı olan kapudane-i hümâyun denilen amiralden ve bazen de kaptan paşa eyaletine bağlı sancakbeylerinden ve bazı kere de tersane reisi ile tersane kethüdasından tayin olunuyordu.

Bahriye ile ilgili her şeyden kaptan-ı derya sorumluydu. Önceleri sancak beyi derecesinde olan kaptan-ı deryaların ikamet merkezi XVI. yüzyıl ortalarına kadar Gelibolu idi. Divan-ı Hümayun'un tabii üyelerinden olan kaptanpaşa mutlaka denizcilikten yetişenlerden olmaz, çoğu zaman dışarıdan birileri de kaptan-ı deryalığa tayin edilebilirdi.

Esas itibariyle Barbaros Hayreddin Paşa'dan itibaren kaptan-ı deryaların rütbesi beylerbeyiliğe yükselmiştir. Hayreddin Paşa'ya vezaret rütbesi verilmedi ancak ondan sonra birçok vezir kaptan-ı deryalık yaptı. Kaptan-ı deryanın meslekten denizci olması şart değildi. Nitekim Barbaros Hayreddin Paşa'dan sonra Sokollu Mehmed Paşa, Sinan Paşa, Müezzin-zade Ali Paşa denizcilikten hiç anlamayan şahsiyetler bu makama getirilmişlerdi. Ancak Piyale Paşa, Kılıç Ali Reis gibi meslekten yetişme deha çapında denizcilerin atandığı da olmuştur.

Hayreddin Paşa'dan itibaren Cezayir beylerbeyisi payesini alan kaptan-ı deryaya tabi eyalet İskenderun körfezinden başlayarak Cezayir-i garba kadar bütün Akdeniz kıyılarını içine alıyordu. Bu eyalet içerisinde *Gelibolu, Ağrıboz, İnebahtı, Midilli, Sığacık, Kocaeli, Karlıeli, Rodos, Bigа, Mezistre, Sakız, Nakşe* ve *Mehdiye* sancakları bulunuyordu. Bu sancaklardaki tımar ve zeamet sahipleri donanma ile

sefere gitmeye mecbur idiler. İhtiyaç duyulursa bunların dışındaki sahil sancaklarından da *erbab-ı timar* deniz seferlerine katılırdı.

Yüksek gelirleri olan kaptanpaşanın kalabalık maiyeti bulunduğundan masrafı da çoktu. Tasarruf ettiği dirliğin gelirine göre sefere cebelü götürmekle mükellefti. Kaptanpaşa eyaletine sancak statüsünde birçok Ege ve Akdeniz adası bağlıydı. Bu sancak beylerine derya beyleri denirdi. Bir deniz seferi vukuunda eyaletin çıkardığı asker mevcudu, 1893 azeb hariç 4500 kişiyi bulurdu. Ayrıca Cezayir, Tunus ve Trablusgarp'tan da 3-5000 kişilik bir kuvvet çıkardı. Kaptanpaşa eyaletindeki tımar ve zeamet tevcih muameleleri derya kalemindeki tersane defterhanesinde yapılırdı.

Kaptanpaşadan sonra gelen tersane ricali arasında, tersanenin bütün işlerinden sorumlu olan tersane emini, inzibat işleriyle ilgili tersane kethüdası, kaptanpaşanın vekili durumda olan tersane ağası, liman reisi, tersane kâtibi, defter emini, defter kethüdası. Rûznamençeci, kâtipler, mimarlar, marangozlar, nakkaşlar ve dökümler gibi görevliler vardı.

Osmanlılarda gemi kullananlara genellikle kaptan veya daha yaygın olarak reis denirdi. XVII. yüzyıl sonlarından itibaren kaptanpaşadan sonra *kapudâne, patrona* ve *riyâle* gibi yeni deniz kumandan rütbeleri ortaya çıkmıştır. Kapudane, birinci ferik yani bugünkü oramiral karşılığı bir unvandı. Gemisine kapudane-i hümâyun denirdi. Patrona, ferik yani koramiral (visamiral) rütbesine eşitti. Beylerbeyi veya sancak beyi rütbesindeydi. Gemisine patrona-i hümâyun denirdi. Riyâle ise tuğamiral mukabili bir rütbe olup bindiği gemiye riyale-i hümâyun adı verilirdi. Bunların altında süvari kaptanlar vardı. Süvari kaptanlarının her biri derecelerine göre çeşitli renklerde bayrak ve flamalar taşırdı.

Osmanlı donanmasının her sene ilkbaharda denize çıkması 1502 senesinde II. Bayezid zamanında âdet olmuş ve XIX. yüzyıl ortalarına kadar devam etmiştir. Bu çıkıştan maksat ecnebilerin ve korsanların taarruzlarından sahilleri muhafaza etmekti. XVII. yüzyıl iptidalarından itibaren de bazen Boğaziçi'ne kadar sokulan Kazaklardan sahilleri muhafaza için küçük bir donanma da Karadeniz'e gönderilirdi. Daha sonraki tarihlerde de Akdeniz ve Karadeniz'e iki donanma çıkarılmak âdet olmuştu. Karadeniz'e büyük donanma çıkarılması Rusya'nın büyümesinden itibarendir. Osmanlı donanması ilkbahar iptidasında denize çıkmak için kıştan hazırlanmağa başlar ve teçhizatı ikmal edilenler alarga edilirlerdi.

Donanma Akdeniz'e çıktıktan sonra muharebe tertibatı alırdı. XVII. yüzyılın ortalarından itibaren kaide üzere yelkenli olan kalyonlar önde giderler, onların arkasından mavna'lar ve daha geriden de çekdiri denilen kürekli gemiler yürürlerdi.

Osmanlılarda her ilkbaharda donanmanın denize açılması münasebetiyle mutat törenler yapılırdı. Bir kısmı Ege ve Akdeniz'e bir kısmı da Karadeniz'e açılan donanma mutlaka Beşiktaş önlerinden hareket ederdi. Kış gelmeden önce donanma geri döner, bu münasebetle de Tophane önlerinde tören yapılır daha sonra gemiler tersane önünde demirlerdi.

Kaptanpaşa eyaletine tabi sancaklara derya ilminden anlar, gemi yönetmeye kadir sancakbeyileri atanırdı. Bunlara *derya beyleri* denilirdi. Bunlar seferlere birer gemi ile katılırlardı. Bahriyeyi alakadar eden bütün işler kaptan-ı deryanın yetki ve sorumluluğu altındaydı. Deryayı ilgilendiren işler için hüküm yazmaya ve tuğra çekme yetkisi vardı. Derya kalemine ait zeamet ve tımarların tevcihi ve bütün tayin ve terfiler kaptan-ı deryaya aitti. Sadece bazı önemli işler için sadrazamın olurunu alırdı. Kaptan-ı derya tersanenin de amiri idi. Sefer olmadığı zaman burada oturur, gemi yapımına nezaret eder, dava dinler, bahriyeye ait işleri orada takip ederdi.

Tersane Teşkilatı

Tersane kelimesi, Arapça *dârü's-sınâ'a* kelimesinden gelmektedir ve birçok Akdeniz ülkesi tarafından yüzyıllarca değişik şekillerde kullanıldıktan sonra Türkçeye girmiştir. Bu kelime İspanyollar tarafından *ataruzana, arsenal, darsena,* Portekizliler tarafından *darsanale, drasena,* İtalyanlar tarafından *arsenale, darsena,* Maltalılar tarafından *tarzna, tarznar* şekillerinde kullanılmıştır. Osmanlılar, tersane yerine önceleri liman kelimesini kullanırken, XVI. yüzyılın başlarından itibaren daha çok İtalyanca *darsena* kelimesine benzeyen *tershâne* veya *tersâne* kelimesini kullanmaya başladılar.

Osmanlı denizciliğinin yönetiminde görevli olanlar Donanma ricali, Tersane ricali ve Tersane halkı olmak üzere üçe ayrılıyordu. Donanma ricali arasında kaptanpaşanın kumandası altındaki derya beyleri ile onların emrindeki kaptanlar ve gemilerdeki diğer hizmetliler, Tersane ricali arasında da Tersanede hizmet görenler bulunuyordu. Tersane halkı ise Tersane'de ve gemi inşasında hizmet ediyordu.

Osmanlıların ilk zamanlarında Karamürsel'de ve Karesi beyliğinden alındıktan sonra Edincik'te ve Bizanslılardan alınan İzmit'te

küçük çaplı da olsa bir tersanenin mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Hatta daha sonraki tarihlerde İzmit'te gemiler yapılmış olup buraya *Kocaeli* tersanesi denilmekte idi.

Rumeli'ye yerleştikten sonra *Gelibolu'da* öncekilerden büyük bir tersane daha vücuda getirilmiştir. Rumeli'yi elde tutmak ve icabında süratle oraya asker geçirmek ve bilhassa Venediklilerden Boğazı ve Marmara sahillerini muhafaza etmek hususunda Gelibolu tersanesi mühim rol oynamıştır. Gelibolu tersanesi Yıldırım Bayezid zamanında Saruca Paşa'nın nezareti altında inşa olunmuştur. 1390 yılında başlayan inşaat uzun zaman sürmüş, liman, iç kale ve gemileri düşman saldırısından korumak için iki büyük havuz ve müdafaa kuleleri yapılmıştır. Ayrıca donanma levazımı için gerekli olan depolar, peksimet fırınları ve cebehane meydana getirilmiştir. İstanbul'un fethine kadar Osmanlı kaptan-ı deryası Gelibolu'da otururdu. Gelibolu, kaptanpaşa eyaletine dâhil bir sancak merkezi yani *paşa sancağı* idi.

Gelibolu'daki bu ilk büyük tersanede inşa edilen gemiler Yıldırım'ın İstanbul muhasarasında kullanılmıştır. İstanbul'un fethinden sonra da uzunca bir süre önemini koruyan Gelibolu Tersanesi XVI. yüzyılda genişletilmiştir.

İstanbul'un fethinden sonra donanmanın güçlendirilmesi için Fatih büyük gayret gösterdi. Haliç'te *Aynalı Kavak* semtinde birkaç gözlü bir tersane daha inşa ettirdi. Ancak XVI. yüzyılda bunun ihtiyacı karşılaması mümkün değildi. Osmanlı donanmasının hem miktarını artırmak ve hem de devlet merkezinde mükemmel bir tersane yapılmak üzere Yavuz Sultan Selim, Mısır seferinden avdetten sonra faaliyete geçmişti. O zamana kadar Fatih Sultan Mehmed'in Haliç'te Aynalı Kavak semtinde yaptırmış olduğu birkaç gözden başka bir şey yoktu. Yavuz Sultan Selim döneminde tersane mevkii olarak seçilen yer evvelce Fatih tarafından gemilerin barınmaları için yaptırılan gözlerin bulunduğu mahal civarı idi. Yavuz Selim, Mısır seferinden dönüşünde Papa X. Leon'un Türkler aleyhinde büyük haçlı ittifakı hazırlamak üzere harekete geçtiğini haber alması üzerine öncekilerden daha büyük bir tersane inşası için faaliyete geçmiş ve bu iş için sadrazam Piri Mehmed Paşa'yı görevlendirmiştir. Yavuz zamanında başlayan bu tersane inşası Kanuni devrinde de devam etmiş ve tersane 200 göze kadar çıkarılmıştır. Yani İstanbul tersanesi bir anda 200 gemi inşaya başlanıp, kızağa konulabilecek duruma getirilmişti. XVII. yüzyılda Tersane-i Amire'de bulunan binalar

arasında; Tersaneler (Gözler), Mahzenler, Atölyeler, Odalar, Divanhane, Cami, Zindan, Tersane-i Amire Bahçesi ve Kasr-ı Hümayun, Kaptan Paşa mutfağı, hamam ve çeşmeler yer almaktaydı.

Suriye ve Mısır'ın alınmasından sonra ticaret ve hac yolları ile mukaddes yerlerin emniyeti için Kızıldeniz'in kontrol altına alınması gerekli görüldü. Bu maksatla Hint sularında faaliyet gösteren Portekizlilere karşı girişilecek bir hareket için Süveyş'te bir filo inşası kararlaştırıldı. Aslında Süveyş Tersanesi Osmanlılara Memlükler'den intikal etmişti. Mısır'ın Osmanlı topraklarına katılmasından önce daha II. Bayezid zamanmda Memlûk sultanına yardım maksadıyla Süveyş'e birtakım usta ve ameleler gönderilmişti. Hatta 1515'te Selman Reis ile birlikte 1000 kadar Türk denizcisi Memlüklü Emîr Hüseyin'in yanında Portekizlilerle mücadelede bulunmuştu. Bu sırada Mısır'ın fethi haberi geldiğinde Selman Reis, Yavuz Sultan Selim'e 24 Mart 1517 tarihli bir arîza göndererek buranın durumu hakkında bilgi vermiş, ardından Hint Okyanusu hâkimiyeti için yapılacak deniz mücadelelerinde Osmanlı deniz üssü olarak önemli bir rol oynayan Süveyş'te kaptanlık kurulmuş ve ilk Süveyş kaptanı Selman Reis olmuştur. Süveyş'te daha ziyade Akdeniz tipi gemiler inşa edilmekteydi. Buradaki kuvvetlere Bahr-i Ahmer filosu da deniliyordu. XVII. yüzyılın ikinci yarısından sonra Hint kaptanlığı adıyla anılmaya başlanmıştır.

Hindistan'daki Türk devletlerine yardım amacıyla da Süveyş tersanesine ayrı bir önem verilmiştir. Hindistan'a gereği gibi yardım yapılabilmesi için 1568'de Süveyş'te bir kanal açılması gündeme gelmişse de bu tasarı gerçekleşememiştir.

Osmanlılar akarsu ağlarını da ustalıkla kullandılar. Genel kanaatin aksine, Osmanlı vezirleri ve taşra komutanları, iyi bir coğrafya bilgisine sahipti. Bu kişiler, imparatorluktaki büyük nehirlerin önemini kavradılar ve bu nehirlerle birlikte stratejik önemi haiz tüm kale ve şehirleri sistemli bir şekilde kontrol altına aldılar. Tuna üzerindeki Belgrat ve Budin ya da Dicle ve Şattülarap üzerindeki Bağdat ve Basra gibi önemli suyolları üzerindeki şehirlerin bir çoğu, eyalet merkezi yahut ana askerî üs hâline getirildi. Büyük nehirlerin kıyılarına tersaneler kuran Osmanlılar, askerî faaliyetler öncesinde yüzlerce küçük gemi ve kadırganın inşa ve tamiri işini yürüttüler. Ağır top ve gülleler, mümkün olan yerlerde, top gemileri, taş gemileri yahut barut naklinde kullanılan örtülü gemiler aracılığıyla taşındı.

Osmanlı Devleti Macaristan'ı hâkimiyeti altına aldıktan sonra Tuna nehrinde de donanma yapılmış ve Tuna kaptanlığı ihdas edilmişti. Tuna kaptanlığı iki mıntıkaya ayrılmış olup biri mansabından Vidin'e ve diğeri Vidin'den Budin eyaleti sonuna kadar devam ederdi. Gerek Tuna'da ve gere Tuna'ya dökülen nehirlerde işleyen gemi ve kayıklarla bunların kaptanları bu iki Tuna kaptanının emir ve nezareti altında bulunuyorlardı. Rusçuk sahilinde bir tersane olup Tuna gemileri çok zaman burada kışlarlardı. Bu tersanede hafif donanma yapılır ve gemi tamir olunurdu.

Osmanlılar XVI. yüzyılın son yarısında Basra ve havalisini muhafaza etmek için Birecik'te de küçük bir tersane kurarak burada bazı gemiler yaptırdıkları gibi daha sonraları yani XVIII. yüzyıl ortalarına doğru yine burada Fırat nehri için hafif bir filo vücuda getirmişlerdi. Bunlardan başka Karadeniz'de Candaroğullarından kalma Sinop Tersanesi olmak üzere Akdeniz ve Ege sahillerinde pek çok tersanenin bulunduğu da belirtilmelidir.

Osmanlı donanması Gelibolu ve Haliç'den başka Karadeniz, Marmara ve Akdeniz gemi tezgâhlarında da yapılmaktaydı. Karadeniz'de Sinop, Çayağzı, Kefken Adası, Varna, Burgaz, Ahyolu ve Ruscuk, Marmara'da İzmit, Gemlik, Edincik, Karabiga ve Akdeniz ile Ege denizi'nde Edremit, Ayasuluk (=Selçuk) , Milâs, Bodrum, Antalya, Alâiye (=Alanya) ve Rodos adası en önemli tersanelerin bulunduğu yerlerdi. Gemi levâzımı olan halat, yelken, zift, kürek, tel ve gemi demiri gibi ihtiyaçlar da, ocaklık şeklinde kurulan teşkilatlar vasıtasıyla temin edilmekteydi. Her tersanenin yapacağı gemi türü ve adedi tersanenin büyüklüğüne göre belirlenirdi. Keza kereste, tente, demir vb. malzemelerin temini ve bunların nakli için ilgili yerlere fermanlar gönderilirdi. Tersanede yapılan yeni bir geminin denize indirilmesi münasebetiyle padişahın, sadrazamın ve şeyhülislamın da katıldığı özel törenler düzenlenirdi.

Reislerden gemi sahibi olanlara kaptan denirdi. Bölüklü reislerden başka müteferrika reisleri vardı. Münhal vukuunda müteferrika reisleri bölüklü olurdu. Her bölükte XVI. yüzyılda 12, XVII. yüzyıl sonlarında ise 7 azeb vardı. Azebler, gemilerde çalışanlar ve tersanede hizmet edenler diye iki sınıfa ayrılırlardı. Azebler ihtiyaca göre ve belli bir kanun dâhilinde Türk ailelerinden toplanırlardı. Azebler neferlikten yelkenciliğe, dümenciliğe ve gemi reisliğine yükselirlerdi. Tersane halkından kalafatçılar ve humbaracılar da ayrı birer bölük olup, acemi oğlanlarından alınırlardı. XVI. yüzyılda sayıları

600'er kişi civarında olan bu görevlilerin odabaşı ve aşçıbaşı gibi zabiteri vardı. Bazen azeblerle karıştırılan kalafatçıların Galata'da ve tersanede odaları vardı.

Kaptan, azeb reisi, dümenci, yelkenci, kalafatçı, dülger, topçu ve vardiyanlardan oluşan tersane halkının tamamı ücretliydi. Azeb bölükbaşılığına yelkencilikten geçilirdi. Bu bölüklerde reis, vardiyanbaşı, odabaşı, aşçıbaşı gibi zabitler bulunurdu. Tersane tersane halkının mevcudu zamanla azalıp çoğalmıştır. XVI. yüzyıl ortalarında 1800 iken, bir asır sonra 350'ye inmiştir.

Gemi inşa gözleri, mahzenleri, odaları, zindan ve idari binaları ile Akdeniz ülkeleri içinde en büyük ve faal bir tersane olan Tersane-i Amire, bu özellikleri ile XVI. ve XVII. yüzyılda yegâne rakibi sayılan Venedik tersanesi ile benzerlik arz ediyordu.

Tersane-i Amire dışındaki tersane ve tezgâhlarda inşa edilen gemiler tekne halinde denize indirildikten sonra, donanımları için yine Tersane-i Amire'ye gönderiliyorlardı. Osmanlılar gemi faaliyetlerini sürdürürken, lüzumlu malzeme ve mühimmatı temin etmekte hiçbir güçlük çekmiyorlardı. Devletin mühimmat kaynakları bir donanmanın muhafazasını devam ettirmek için yeterli idi. Bu sebeple Tersane-i Amire'nin ihtiyacı olan hiçbir mal ithal edilmediği gibi, imal edilen bazı mallar, bilhassa kalitesi dolayısıyla çok aranan yelken bezi ihraç bile ediliyordu. Gemilerin inşa ve teçhizlerinde kullanılan kereste, sütun, seren, işlenmemiş demir, katran, zift, yağ, reçine, kirpas gibi malzemeler istihsal edildikleri bölgelerden avarız karşılığında ocaklık olarak temin edilmekte idi. Ocaklık olarak tayin edilen miktar, ihtiyacı karşılamadığı zamanlarda ise, mühimmat ya yine aynı bölgelerden veya tüccardan satın alınıyordu.

Osmanlı Bahriyesi, devletin diğer müesseseleri gibi esas itibariyle merkezde teşkilatlanmıştı. Kaptanpaşanın yönettiği bu müessesede donanma işlerinde Tersane Kethüdası, Tersane-i Amire'de ise Tersane Emini ona yardımcı oluyordu ve mevkilerine göre diğer Tersane-i Amire Ricali de idari hizmetlerde vazife görüyorlardı. Tersane-i Amire'de ve gemilerde hizmet eden azebler ve sanatkârlar ise, kendi içlerinde sınıflara ayrılıyorlar, her biri ayrı bir cemaat teşkil ederek Tersane-i Amire halkını meydana getiriyorlardı.

Osmanlı Gemileri

Osmanlı Deniz Tarihi'nde gemiciliğin gelişimini üç ayrı dönemde incelemek mümkündür: Birincisi, imparatorluğun kuruluşundan

XVII. yüzyılın ikinci yarısına kadar devam eden *kürekli gemiler (çekdiri veya kadırga) dönemi*, ikincisi XIX. yüzyılın ortalarına kadar devam eden *yelkenli gemiler (kalyon) dönemi*, üçüncüsü de imparatorluğun yıkılışına kadar süren *buharlı gemiler dönemi*'dir.

Kuruluş devri donanma gemileri küçük ve basitti. Güçlü Venedik donanmasıyla baş edebilecek güçte değildi. Fakat zamanla komşu denizci devletlerin gemileri örnek alınarak donanma güçlendirilmiş, Osmanlı Türkleri Karadeniz ve Akdeniz'i âdeta bir iç deniz hâline getirmişlerdir.

Barbaros Hayreddin Paşa kendi bilgi ve becerileriyle dönemine damgasını vurmuştur. Barbaros ve adamları denizlerde dolaştıkları uzun yıllar boyunca sadece denizci olmakla kalmamışlar, savaşlarda zapt ettikleri İspanya kalyonlarını, Napoli kadırgalarını ve çeşitli milletlere ait büyük ticaret barçalarını ayrıntılarıyla inceleyerek gemi onarım ve inşası konusunda uzmanlaşmışlardı. Barbaros çekdirilerin en etkili savaş tekneleri olduğu kanaatindeydi. Çünkü yelkenli büyük gemiler rüzgâr estiğinde daha hızlı yol alsalar bile Akdeniz'de yaz mevsiminin uzun sürmesi ve bu aylarda havanın durgun gitmesi sebebiyle hayli zaman adeta hareketsiz kalıyorlardı. Yine bu gemiler kürek ağırlıklı kadırgalar gibi koylarda ve küçük limanlarda kullanılmaya elverişli değildi. Savaş sırasında da hızlı hareket edip düşman gemilerini sıkıştıramıyorlardı. Bu sebeple XVII. yüzyılın ikinci yarısına kadar Osmanlı donanmasının esasını kürekle hareket eden ve yelkeni yardımcı olarak kullanan çekdiri sınıfı gemiler teşkil etmiştir.

1645-1669 seneleri arasında yaklaşık yirmi beş yıl süren Girit seferi, Osmanlı denizciliğinde önemli bir dönüm noktası teşkil etmiştir. O zamana kadar donanmanın bel kemiğini oluşturan kürekli gemiler ile ilgili kanaatler değişmeye ve artık Akdeniz'de görülmeye başlayan yelkenli gemilerin şöhreti artmaya başlamıştı.

Osmanlı harp gemileri Gelibolu ve İstanbul tersanelerinden başka Karadeniz Marmara ve Akdeniz sahillerindeki birçok iskele ve mevkilerde de yapılırdı. Donanmaya olan ihtiyaç sebebiyle bu hariç tersanelerde yapılacak gemilerin miktar ve nevileri hükûmet tarafından o mahallin kadılarına bildirilir ve müddeti de tayin olunurdu. Bunların inşası için icap eden malzeme ile mühendis ve ustalar ya mahallinden tayin olunur veya gönderilirdi. On yedinci yüzyılın ortalarına kadar her sene kırk tane kadırga yapılması kanundu. Sonraki tarihlerde bu kanun terk edilmiş ve yavaş yavaş kalyon inşası ehemmiyet kesp etmişti.

Yapılacak gemilerin bütün levazımatı için bunları yapacak mahaller donanma ihtiyacını temin için mütemadiyen çalışırlardı. Tersaneye ait bütün levazımat ocaklık olarak yer yer taksim edilmişti. Bunların her sene tersane işlerine tahsisi icap ediyordu. Bunun için hükûmet her sene veya ihtiyaca göre ne kadar gemi yapacağını tespit ettikten sonra bir taraftan bunların yapılacakları yerlerin kadılarıyla sair bu işlerle alakadar olanlara emirler gönderirken aynı zamanda tersane ocaklığı olup tersaneye lazım olan kereste, zift, tente, yelken bezi, kürek, gomana denilen demir urgan, halat, lenger ve saire için de bunları imal eden ve ocaklık olan yerlere de fermanlar göndermek suretiyle bütün bu levazımatın hazırlanmasını emrederdi.

Tersaneye ait levazımatı nakletmek ve gemi inşaatında amelelik yapmak üzere gerek tersanede ve gerek gemi yapılan diğer yerlerde yaya, müsellem, yörük, canbaz vesaire gibi geri hizmetlerde istihdam edilen amele, nakliye ve rençber bölükleri vardı.

Osmanlı denizciliğinin ilk iki dönemindeki gemi sayısında önemli iniş çıkışlar olduğu görülür. Bu durumu özellikle XVI ve XVII. yüzyıllardaki büyük deniz savaşları etkilemiştir. Kanuni'nin Rodos Seferi (1522)'ne 300, Preveze Deniz Savaşı (1538)'na 120, Kıbrıs Seferi(1571)'ne 400 ve Girit Seferi'ne de yine 400 civarında gemi katılmıştı. Dolayısıyla donanma için sürekli olarak yüzlerce gemiyi hazır tutmak gerekiyordu. Nitekim İnebahtı yenilgisini (1571) takip eden kış döneminde 200'den fazla kadırga ve baştarda inşa edilmişti. Kemankeş Kara Mustafa Paşa'nın kaptan-ı deryalığı zamanında ise (1635-1638) her yıl kırk kadırganın tersanede hazır bulundurulması kanun haline getirildi. 1701 tarihli Bahriye Kanunnâmesi'nde de bu hüküm aynen muhafaza edildi. Donanmanın sefer hazırlığı içinde bulunduğu yıllarda Tersane-i Amire'de büyük bir faaliyet görüldüğü halde barış dönemlerinde ancak ihtiyaç nispetinde gemi inşa edilmekteydi. XVII. yüzyılın ilk yarısında birkaç deniz seferi dışında savaş için donanma sevk edilmediğinden gemi yapımı barış zamanındaki kadar olmuştu. Gemilerin savaşlar sırasında yara alarak veya şiddetli fırtınalarda alabora olarak batmaları yahut düşman eline geçmeleri sonucu sayılarının azalması sebebiyle donanma mevcudunu tamamlamak için de gemi yapım ve tamiri faaliyetleri sürdürülmekteydi. Osmanlı denizcilik tarihindeki en büyük gemi zayiatları İnebahtı'da en az yetmiş beş, Girit seferi sırasında yetmişten fazla, Çeşme'de otuz ve Navarin'de elli yedi sayılarına ulaşmıştı. Fırtınalar sebebiyle de gemilerin battığı da oluyordu.

Kürekli Gemiler

Baştarda: Kürekle hareket eden donanma gemilerinin içinde kadırgadan sonra en önemlisi olan baştarda, üst düzey deniz komutanlarının kullandığı savaş gemisidir. Baştardalar, yirmi altı - otuz altı oturaklı, her küreğinde beş - yedi kürekçi bulunan büyük tip bir kadırgadır. Baştardaya binen donanma ümerası Kaptanpaşa, Tersane kethüdası, Tersane emini ve Kaptan paşanın yedeği ile bazı derya beyleridir.

Kadırga: XVII. yüzyıl sonlarına kadar Osmanlı donanmasındaki savaş gemileri içinde en çok kullanılan ve vurucu gücü teşkil edeni kadırgalardı. Fakat kadırga XVIII. yüzyılda önemini kaybetti ve yerini kalyona bıraktı. Kadırganın Osmanlı donanmasında uzun süre vazgeçilmez bir tekne olarak kullanılmasında Barbaros Hayreddin Paşanın önemli rolü olmuştur. Hayreddin Paşa'nın savaş taktik ve üslubu dikkate alındığında ve Akdeniz'in yaz mevsimindeki ilkim şartları düşünüldüğünde, tercihinde haklı ve önemli gerekçeleri olduğu görülmektedir. Barbaros bir savaş esnasında karşısındaki düşman gemisini batırmak yerine, içindeki mürettebat ve yüküyle birlikte ele geçirmek amacındaydı. Bunun için kendi gemisini düşman gemisine borda ediyor, sonra savaşçılarıyla düşman gemisinin güvertesine geçiyor ve gemiyi teslim alıyordu.

Kadırgalar gayet uzun ve dar, kısmen su seviyesinde denecek kadar alçak ve hareketleri pek seri gemilerdir. Limanlara giriş ve çıkışta ve düşman gemisine saldırı esnasında kürekle, denize açıldıktan sonra ve hava rüzgârlı iken yelkenle hareket ederlerdi. XVI. yüzyılda bir kadırgada üçü üçgen biri dörtgen olmak üzere dört yelken kullanılırdı. Kadırgalar ahşap tekneler oldukları için geminin inşasında kereste çok önemli bir yer tutuyordu. Gemi inşasına esas olan kereste çeşitleri arasında meşe, çam, karaağaç, kestane, ceviz, şimşir, ıhlamur ve çınar ağaçları önemli bir yer tutuyordu. Kürek için en uygun ağaç gürgendi.

Mavna: Baştardalardan daha geniş ve yüksek, ancak daha kısa, yirmi altı oturaklı, ekseriya iki, bazen üç direkli ve iki katlı olarak inşa edilen çekdiri türü bir savaş gemisidir. Mavna, Osmanlı donanmasında kelime ve şekil itibariyle kökeni Batı'dan gelmeyen tek gemi türüdür. Bir mavna 26 oturaklı olduğundan 52 küreğin her birini 7 kişi çekiyordu. Bundan dolayı bir mavnada ortalama 364 kürekçi, yelken ve tirinkete kullanmak için 40 alatçı, dört usta dümenci, kanatlar üstünde iki, kürek arasındaki her mankada üçer kişiden

150 savaşçı, 30 usta topçu ile hepsinin başlarında denizcilikte mahir, eski ve güngörmüş bir reis olmak üzere 600 kişi bulunuyordu.

Kalyata (Kalite): On dokuz - yirmi dört oturaklı kadırgadan küçük, çekdiri türü bir savaş gemisidir. Kalyatalar hafif ve süratli olduklarından bilhassa takip hizmetlerinde kullanılırlardı. Donanmadan İstanbul'a ulaştırılacak haberler de kalyatalar ile gönderilirdi.

Firkate: Çekdiri türü donanma gemileri içinde en küçüğü on- on yedi oturaklı firkatedir. Daha sonraki firkatelerde oturak sayısı arttırılmıştır. Her küreğini iki üç kişinin çektiği firkateler, aynı zamanda ince donanma sınıfından oldukları için nehirlerde kullanılır, süratli hareket ettiklerinden haber iletimine de yararlardı.

Pergandi (Pergende): Kürekle hareket eden ve yelkeni yardımcı olarak kullanan çekdiri türü seri bir savaş gemisidir. Uzunluğu 25-30 metre olan pergandi, on sekiz on dokuz oturaklı kalyatadan daha büyük olup XVI. yüzyılda firkate ile aynı kabul edilmiştir.

Karamürsel: Osmanlıların ilk çekdirisi olan Karamürsel gemisi, daha sonraları nakliyede kullanılan bir buçuk direkli, sivri üçgen yelkenli, yarım güverteli küçük teknelerden ibaretti. Değişik şekillerde büyük tipleri de yapılmıştır. Gövdeleri yuvarlak olduğu için kadırgalara nispetle rüzgâra karşı daha dayanıklıdır. İstanbul-Mısır arasında gerek mühimmat ve gerekse yolcu taşımak için kalyonların yanı sıra Karamürseller de kullanılmıştır.

Palaşkerme: Hafif yelkenli bir filikadır. XVI. ve XVII. yüzyılda donanmada palaşkermelerin kullanıldığı görülmektedir. Ateş gemilerinin etkisizleştirilmesinde kullanılması gibi çeşitli amaçlarla kullanılmıştır.

Yelkenli Gemiler

Osmanlılar XV. yüzyılın sonlarından itibaren Akdeniz'deki gelişmelere paralel olarak kürekli gemiler yanında yelkenli gemiler de kullanmaya ve inşa etmeye başladılar.

Göke (Köke): Göke kürekli ve yelkenli, çekdiri sınıfı bir savaş gemisi olup Katip Çelebiye göre altı mavna, üstü kalyondu.

Barça: Altı düz, iki ve üç direkli yelkenli savaş gemisidir. XVI. yüzyıl başlarına kadar savaş amaçlı, ancak daha sonraları sadece nakliyede kullanıldığı tespit edilmektedir.

Kalyon: Üç direkli yelkenli savaş gemisidir. Kelime, Latince'den Türkçeleştirilmiş olup, söylenişi İtalyancadaki *galion* kelimesine daha yakındır. Kalyonlar XVI. yüzyılın başlarından XVII. yüzyılın ortalarına kadar daha çok nakliyede kullanılmış, nihayet Girit Seferi'nin başladığı sıralarda tekâmül etmiş ve savaş gemisi olarak donanmaya katılmıştır.

Kalyonların kadırgalara nispetle uzun ve yüksek olması sebebiyle çok daha fazla keresteye ihtiyaç duyulması yanında, kalyonlarda bulunması gereken sütun ve seren direklerinin varlığı ve çeşitliliği, bu konuda ayrı tedbirlerin alınmasını gerektirmiş ve kalyon aksamına göre kereste çeşitleri ortaya çıkmıştır. Kalyonlarda kadırgalardan farklı olarak en önemli ihtiyaç malzemesi yelkendi.

Karavele: Osmanlı donanmasında bulunan yelkenli bir savaş gemisidir. Üçgen şeklinde tek yelkenlidir.

Firkateyn: Kalyondan küçük, tek ambarlı ve üç direkli, yelkenli savaş gemisidir. Hem güvertesinde, hem de ambarında top bulunuyordu. Firkateynlerin uzunlukları 34-41,5 m arasında çeşitli ölçülerdeydi. Top sayısı otuzdan yetmişe kadar farklı sayılarda değişiyordu.

Kapak: İki ambarlı, kalyon sınıfı bir savaş gemisidir. Daha önce bu gemilere karaka denilirdi. Güvertesi dışında her iki bordasında iki sıra topları vardı. Top sayısı seksen- yüz on arasında değişirdi. Savaşçılarla birlikte mürettebatın sayısı sekiz yüz- bin arasında değişirdi.

Korvet: Üç direkli yelkenli savaş gemisidir. Uzunluğu 25-32 metre arasında değişen korvetlerin sadece üst güvertesinde yirmi otuz civarında top bulunuyordu. Korvet XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren kullanılmaya başlandı. Korvetler, ticaret için denize açılan tüccar gemilerinin korunması için görevlendirildikleri gibi asker eğitimi maksadıyla talim gemisi olarak da kullanılıyordu.

Şalope (Çalope): Küçük yelkenli ve ambarsız gemilerdendir. Daha çok kalyonların yedeğinde haberleşme vasıtası olarak kullanılmıştır.

Şehtiye: Kısaca şitye de denilen ve yalnız yelkenle hareket eden iki direkli bir gemidir. Büyük şehtiyelerin üç direkli olanları bulunuyordu ve kırk top taşıyordu. Şehtiyeler donanım bakımından firkateynlerle eşitti.

Ateş Gemisi: Düşman gemilerini yakmak için, içi yakıcı ve patlayıcı maddelerle dolu olan ve çabuk alev alan ateş gemisi, çok eski de-

virlerden itibaren kullanılmaya başlanmıştır. Ateş gemileri, içlerinde mürettebatı olduğu halde hedefe doğru yelken açarak giderken, aynı zamanda içindeki tayfalarda hızı artırmak için kürek çekerlerdi. Hedefe yaklaşıldığında mürettebat sandallara binip gemiyi ateşe vererek uzaklaşırlardı. Ayrıca içinde kimse olmadan da rüzgâr kuvvetiyle düşman gemileri üzerine sürülebilirdi.

İnce Donanma Gemileri

Bazı stratejik konum ve bölgesel ulaşım açısından önem arz eden nehir ve göllerin bulunduğu sığ sularda, içinde bulunulan zamana ve mekâna göre çektiri, yelkenli ya da makine aksamlı olarak hareket eden küçük teknelerin, lojistik, keşif, geçiş ve muharebe için bir bütünlük etrafında oluşturulmuş bulunması durumuna İnce Donanma denilmektedir.

İnce donanma gemileri daha çok nehirlerde, özellikle Tuna'da kullanılan ve donanma denize açıldığında ise büyük gemilerin maiyetinde bulunan, bir kısmı kayık türünde gemilerdir. Sığ yerlere rahatlıkla girebilen ince donanma gemileri, esas olarak kürekle hareket etmekte ve bazı türlerinde ise yelken de kullanılmaktaydı.

İnce donanma gemileri arasında kalyata ve firkateden başka karamürsel, şayka, işkampoye, üstü açık, kelek aktarma, çekeleve, celiyye, kancabaş, palaşkerme, at gemisi, top gemisi, taş gemisi, borazan gemisi, geç gemisi, tombaz, melekse, çamlıca, santur, kırlangıç, uçurma, çete kayığı, ateş kayığı, menzil kayığı, dolap kayığı, fında kayığı, sandal ve filika gibi gemi ve kayıklar yer alıyordu.

Bunlardan ilk Osmanlı çektirisi olan karamürsel, sonraları taşımacılıkta kullanılan bir buçuk direkli, sivri üçgen yelkenli, güvertesiz küçük bir tekne idi. Değişik şekillerde büyük tipleri de yapılan karamürseller genellikle yakın mesafelerde çalıştırılır, zorunlu hallerde tahıl veya kereste nakli için Mısır'a kadar gitmelerine izin verilirdi. Şayka özellikle Özi, Dinyeper ve Tuna nehirleriyle Karadeniz'de Osmanlılar ve Kazaklar tarafından kullanılmış geniş ve altı düz bir savaş gemisiydi. İşkampoye (işkampaviye) bir tür haberleşme gemisi olup büyük ve küçük boyda inşa edilirdi. Üstü açık, sekiz kürekçisi olan küçük bir gemi idi; Tuna donanmasında kullanılıyor ve sayısı zaman zaman yüze ulaşıyordu. Üstü açıkların Fırat ve Dicle nehirlerinde de kullanıldığı bilinmektedir. Bu gemiler genellikle Birecik Tersanesi'nde civar bölgelerden sağlanan malzemeyle yapılıyordu. Ticarî emtianın nehir yoluyla Basra'ya ulaştırılmasında

ve Hindistan'dan Basra'ya gelen malların Birecik üzerinden Doğu Akdeniz limanlarına taşınmasında çalışmışlardır. Fırat ve özellikle Dicle'de nehir nakliyatında *kelek* denilen, çok sayıda şişirilmiş tulum üzerine yerleştirilmiş, enine ve boyuna konulan ağaçların oluşturduğu bir sal kullanılıyordu. Diyarbakır - Bağdat arasında yük ve yolcu taşımada yaygın bir nakil vasıtası idi.

Aktarma, Tuna'da koruma görevi yapan nehir gemilerindendi; düşmandan zapt edilen ve ganimet olarak yedekte getirilen gemilere de aktarma deniyordu. Çekeleve (celbe) iki kısa direkli, hızlı giden ve meyve-sebze, kereste vb. taşıyan küçük ölçülü nakliye gemilerindendi. Celiyye daha çok Kızıldeniz'de taşımacılıkta kullanılıyordu. Kancabaş ön tarafı kancaya benzediği için bu adı almıştı; nehirlerde ve sığ sahillerde tahıl, asker, mühimmat ve cephane taşıyordu. Pataşkerme hafif yelkenli bir filikaydı. Hayvanların düşmemesi için baş ve kıç taraflarında çıtalı rampaları olan at gemisi, özellikle Üsküdar-İstanbul ve Lapseki-Çardak-Gelibolu arasında atları ve bütün teçhizatıyla orduları bir kıyıdan diğerine naklederdi.

Taş gemisi kereste ve taş, geç gemisi inşaat malzemesi, top gemisi top taşımada kullanılıyordu. Tombaz yelkeni, İki demiri ve kürekleri bulunan güvertesiz, altı düz büyük bir kayıktı. Melekse, kısa kavak ağaçlarından yapılan ve etrafına kalın kamış ve hasırlar örülen küçük bir yelkenli gemi idi; Karadeniz'in dalgalarına karşı da dayanıklı olan melekseler 100 kişi taşıyordu. Çamlıca, Tuna ve Fırat nehirlerinde nakliye işlerinde kullanılıyordu. Kırlangıç firkateden küçük bir haberleşme ve karakol gemisiydi ve 100 civarında mürettebata sahipti. Uçurma bir kayık çeşidiydi. Ateş kayığı, yangın olduğu zaman tulumbacıları İstanbul-Üsküdar arasında taşırdı. Menzil kayığı haberleşmede, dolap kayığı limanlarda yelken, direk taşımada, funda kayığı funda naklinde kullanılıyordu.

Osmanlı Denizcileri

Osmanlı donanmasında azebler, levendler, kürekçiler, aylakçılar, kalyoncular, gabyarlar, sudagabolar ve çeşitli sanatkârlar gibi hizmet erbabı vardı.

Donanma Azebleri

Tersane ve donanmada hizmet eden tüfekli bir askerî sınıf olan azebler, Tersane halkı içinde teşkil ettikleri bölükleri ile en kalabalık grubu oluşturmaktaydı. Azebler Türkler arasından ve vilayetlerden

kefilli olarak, belirli avarızhaneleri hesap edilerek alınırdı. Azeb veren hane avarızdan muaf tutulur ve diğer haneler, gönderilecek olan azeb için fermanlarda tespit edilen harçlığı aralarında toplamak suretiyle tedarik ederlerdi. Azebler, donanma ve tersane'de bulunmalarına göre Tersane azebleri ve Donanma azebleri şeklinde adlandırılırlardı.

Levendler

Venediklilerin Arnavutluk ve Hırvatistan sahillerinden seçerek aldıkları denizci erler için kullanılan, İtalyanca *doğulu asker* anlamındaki levantino'dan gelen levend kelimesi Farsça'da da kullanılmıştır. Leventlerin Osmanlı taşra teşkilatı içinde yer alış tarihi hakkında kesin bir bilgi yoktur.

Zamanımızda deniz levendinin kara levendinden daha fazla tanınmasının, levend denilince akla deniz askerinin gelmesinin sebebi; deniz levendinin kara levendinden çok daha sonra ortadan kalkmasındandır.

Levend tabiri XV. yüzyılın son yarısından itibaren yayılmağa başlamıştır. Yine bu yüzyılın sonuyla XVI. yüzyılda Türk korsan gemilerinde çalışan ve Akdeniz'de faaliyette bulunan güçlü, kuvvetli denizcilere levend denilirdi. Bu levendler sonradan Osmanlı bahriyesinde hizmet etmişlerdir. Bu suretle korsan Türklerden Osmanlı donanması hizmetine girmiş olan muharip askere levend ismi verilmiştir. Levendler donanmanın tüfekçi ve muhafız askerleridir.

Kürekçiler

Osmanlılar, II. Mehmed ve II. Bayezid dönemlerinde kürekli kadırgaları ana gemileri yaparak Akdeniz'in ortak donanma teknolojisini edinmiş oldular. Akdeniz'deki rakiplerini takip eden Osmanlılar, 1560'lardan itibaren aynı sıradaki tüm kürekçilerin tek bir küreği çektiği *al scaloccio* sistemini benimsediler. Bu düzen kürekçi sayısında artışa neden oldu.

Yelkenli döneme geçinceye kadar, Osmanlı donanmasını teşkil eden gemilerin kürekle hareket ettiği düşünülecek olursa, sefer senelerinde veya kıyıların muhafazası maksadıyla denize çıkıldığında külliyetli kürekçiye ihtiyaç olduğu anlaşılır. Osmanlı Devleti'nde donanma için gerekli kürekçiler ocaklık, hodgirifte, mirî esir, esir satın alma ve kürek cezasına çarptırılan mücrimler olmak üzere beş kaynaktan temin edilmekteydi.

Ocaklık (Avarız) kürekçi: Osmanlıda tatbik edilmekte olan örfi tekâlif karşılığında toplanan bir vergi çeşidi idi. Kürekçi, avarızhanesi hesabına göre toplanmakta ve bunun miktarı zamana, mekâna ve iktisadi faktörlere göre değişmekteydi. Ocaklık kürekçi, reayadan ve esnaftan olmak üzere iki şekilde alınıyordu.

Hodgirifte kürekçiler: Bu tabir kendi isteğiyle kürekçi olanlar için kullanılıyordu. Bilhassa sefer senelerinde gönüllü kürekçi olmak isteyenlerden bedel ile de kürekçi tutulmaktaydı. Bedel ile tutulan kürekçilere ödenen ücret ise hemen her zaman değişmekte, kürekçinin gücü, kabiliyeti ve ehliyeti nispetinde artmaktaydı.

Gebrân-ı Mirî (Mirî esirler): İtalyanca forsa denilen kürekçiler olup harpte alınan esirlerden oluşuyordu. XV ve XVI. yüzyıllarda bütün Akdeniz devletlerinde bu forsa usulü vardı. Her gemide forsalara vardiyanlar nezaret ederdi. Bunların kaçmamaları için birer ayaklarından zincirle alabandalara çakılı bulunurlardı.

Kürek cezasına çarptırılan suçlular: Osmanlılarda kürek çekmekle cezalandırılan suçluların, İslam ceza hukukundaki tazir cezası muhtevası içine giren suçlarla aynı olduğu görülmektedir. Kürek cezasına mahkûm edilen suçluların ceza süreleri en az altı ay ile en fazla müebbet arasında değiştiği görülmektedir.

Donanmaya her sene ne kadar kürekçi lazımsa maliye tarafından sancak ve kazalara hükümler gönderilerek miktarı tayin edilen kadar kürekçi getirilirdi. Bazen kürekçi alınmayan yerlerden bunun bedeli alınırdı.

Yelkenli gemilerde geçici olarak donanmanın denize açılacağı zamanlarda istihdam edilen ücretli sınıfa *aylakçı* ve *kalyoncu* denirdi. Bunlar XIX. yüzyılda kaldırılarak yerlerine kalıcı olarak tüfekçi neferler konmuştur. *Gabyarlar*, yine yelkenli gemilerin direklerine bakan görevlilerdi. XVII. yüzyıldan itibaren adları geçen *sudagabolar* ise yine yelkenlilerdeki topçu efradı idi. Bu görevlilerden başka, gemilerde nakkaş, marangoz, demirci, kalafatçı, halatçı vb. gibi çeşitli hizmet erbabı ve sanatkârlar da bulunurdu.

OSMANLI HAVACILIĞI

XX. yüzyıl başlarında Avrupa'da havacılıktaki büyük gelişmelere paralel olarak Osmanlı hükümetleri de askerî havacılığın kurulması için faaliyete geçti. Balkan Savaşı arefesinde Harbiye Nazırı Mahmud Şevket Paşa zamanında Erkan-ı Harbiyye-i Umumiye

bünyesinde bu iş için bir şube açıldı (1911). Havacılık hakkında bilgi edinmek üzere Avrupa'ya bir heyet ile pilot öğrenimi için iki kişi Fransa'ya gönderildi. Bir yandan Fransa'dan dönen pilotlar bu ülkeden satın alınan uçaklarla Hava Uçuş Okulu'nda havacı yetiştirirken, bir yandan da tekrar Fransa ve İngiltere'ye pilot ve bakımcı adayları gönderildi. Bu arada, daha önce Avrupa'ya gönderilen heyet Fransa, Almanya ve İngiltere'deki incelemelerini bitirmiş olarak yurda döndü. Bu ülkelerden uçak, malzeme ve havacı personel talep edildi. Ancak, Mahmud Şevket Paşadan sonra bu faaliyetler durdu. Balkan Savaşı çıkınca Hava Uçuş Okulu su- bayları da gelişigüzel birliklere dağıtıldılar.

Osmanlı Devleti'nde havacılık teşkilatının gerçek temeli Balkan Harbi'nden sonra Enver Paşa'nın Harbiye nazırlığı zamanında atıldı. Fransa'dan hava yüzbaşısı Dogos, Yeşilköy Uçuş Okulu'nun başına getirildi. Bu zat pilot yetiştirme işine hız verdi. Ancak, Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'nda Almanya'nın yanında yer alması üzerine Dogos ülkesine döndü. Daha sonra Almanya'dan uçak ve uçak malzemesi talep edildi. Almanya, pilot Yüzbaşı Serno başkanlığında bir heyetle 12 uçak gönderdi. Doğrudan Osmanlı başkumandanlığına bağlı olan Serno, Yeşilköy Uçuş Okulu'nda havacı yetiştirmeyi sürdürdü. I. Dünya Savaşı'nda bu uçakların Türk ordusunun ihtiyacına cevap verememesi üzerine Almanya ile bu hususta yazışma ve temaslar devam etmiş, 1915 yılında bir miktar uçak daha satın alınmıştır. Bulgaristan'ın Almanya safında savaşa katılmasından sonra Almanya-Türkiye arasındaki ulaşım ve haberleşme kolaylaşınca, bu ülkeden 185 kadar uçak, 1520 bakımcı ve personel ile 190 uçucu pilot gelmiştir. Savaşın çok geniş alana yayılması yüzünden bu uçakların uzak yerlere nakli zor olmuşsa da, teşkil edilen tayyare birliklerinin yine de bazı yararlıkları görülmüştür. I. Dünya Savaşı süresince Türk ordusunda 450 uçak kullanılmıştır. 3 sabit balon birliği İstanbul Boğazı'nda görev almıştır.

1916 yılında Umur-ı Havaiye Müfettişliği kuruldu. Bu müfettişliğin emrine istasyon ve bölükler hâlinde uçak birlikleri, balon birlikleri, uçaksavar birlikleri, deniz uçak birlikleri, depo ve parklar, foto ve fotoğrametri şubesi ve meteoroloji şubesi verilmiştir. Şam ve Bağdat'ta birer uçak istasyonu kuruldu. 1918 yılında Umur-ı Havaiye Müfettişliği bağımsız hâle getirilerek Kuva-i Havaiye Müfettişliği adını aldı ve diğer tüm bölükler de müfettişliğin emrine verildi.

KAYNAKLAR

AFYONCU, Erhan, Ahmet Önal - Uğur Demir, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Askeri İsyanlar*, İstanbul 2010.

AGOSTON, Gabor, "Avrupa'da Osmanlı Savaşları 1453- 1826", *Top, Tüfek ve Süngü, Yeniçağda Savaş Sanatı 1453-1815*, Editör: Jeremy Black, Çev.: Yavuz Alogan, İstanbul, 2003, s. 128-153.

....., *Osmanlı'da Strateji ve Askerî Güç*, Çeviren: M. Fatih Çalışır, İstanbul 2012.

AKGÜNDÜZ, Ahmet, *Osmanlı Hukukuna Giriş ve Fatih Devri Kanunnâmeleri*, C.I, İstanbul 1990.

ÂŞIKPAŞAOĞLU Tarihi, Hazırlayan: Atsız, İstanbul 1992.

BARKAN, Ömer Lütfi, "Tımar", *İA*, C. 12-I, İstanbul 1979, s. 286-333.

BATMAZ, Şakir, *Osmanlı Bahriyesi*, İstanbul 2010.

BOSTAN, İdris, "Akdeniz'de Korsanlık: Osmanlı Deniz Gücü", *Türk Denizcilik Tarihi*, C. 1, Editör: İdris Bostan- Salih Özbaran, İstanbul 2009, s. 227-239.

....., "Azeb", *DİA*, C. I, İstanbul 1991, s. 312-313.

....., "Gemi Yapımcılığı ve Osmanlı Donanmasında Gemiler", *Türk Denizcilik Tarihi*, C. 1, Editör: İdris Bostan- Salih Özbaran, İstanbul 2009, s. 325- 339.

....., *Osmanlı Bahriye Teşkilatı: XVII. Yüzyılda Tersâne-i Âmire*, Ankara 1992.

....., *Osmanlılar ve Deniz*, İstanbul 2007.

CEZAR, Mustafa, *Osmanlı Tarihinde Levendler*, İstanbul 1965.

ÇETİN, Birol, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Barut Sanayi 1700-1900*, Ankara 2001.

DOĞRU, Halime, *Osmanlı İmparatorluğunda Yaya- Müsellem-Taycı Teşkilatı*, İstanbul 1990.

EMECEN, Feridun, *Osmanlı Klasik Çağında Savaş*, İstanbul 2010.

....., "Cebelü", *DİA*, C. 7, İstanbul 1993, s. 188.

ERALP, T. Nejat, *Tarih Boyunca Türk Toplumunda Silah Kavramı ve Osmanlı İmparatorluğunda Kullanılan Silahlar*, Ankara 1993.

EYİCE, Semavi, "Ağakapısı", *DİA*, C. I, İstanbul 1988, s. 462-464.

....., "Baruthane", *DİA*, C. 5, İstanbul 1992, s. 94-96.

GENCER, Ali İhsan, "Bahriye", *DİA*, C. 4, İstanbul 1991, s. 462-464.

HALAÇOĞLU, Yusuf, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, Ankara 2007.

HAYTA, Necdet, Uğur Ünal, *Osmanlı Devleti'nde Yenileşme Hareketleri*, Ankara 2003.

İLGÜREL, Mücteba, "Acemi Oğlanı", *DİA*, C. I, İstanbul 1988, s. 324-325.

....., "Levent", *DİA*, C. 27, Ankara 2003, s. 149-150.

İNALCIK, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, Çeviren: Ruşen Sezer, İstanbul 2009.

İNBAŞI, Mehmet, *Ukrayna'da Osmanlılar Kamaniçe Seferi ve Organizasyonu (1672)*, İstanbul 2004.

KARAL, Enver Ziya, *Büyük Osmanlı Tarihi*, C. III, Ankara, Tarihsiz.

....., *Osmanlı Tarihi*, C. VI. Ankara 1988.

KILIÇARSLAN, Yasemin, "Cebeci", *DİA*, C. 7, İstanbul 1993, s. 183.

KOÇİBEY Risalesi, Hazırlayan: Yılmaz Kurt, Ankara 1998.

MEHMED Neşri, *Kitâb-ı Cihan-Nümâ Neşri Tarihi*, C.I, Yayınlayanlar: Faik Reşit Unat, Mehmed A. Köymen, Ankara 1995.

MUSTAFA Nuri Paşa, *Netayic ül-Vukuat Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi*, C.I-II, Hazırlayan: Neşet Çağatay, Ankara 1992.

OSMANLI Ordu Teşkilatı, Milli Savunma Bakanlığı, Ankara 1999.

ÖZBİLGEN, Erol, *Bütün Yönleriyle Osmanlı*, İstanbul 2002.

ÖZCAN, Abdülkadir, "Osmanlı Askerî Teşkilâtı", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, C.I, İstanbul 1994.

....., "Akıncı", *DİA*, C. 2, İstanbul 1989, s. 249-250.

....., "Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye", *DİA*, C. 3, İstanbul 1991, s. 457-458.

....., "Bostancı", *DİA*, C. 6, İstanbul 1992, s. 308- 309.

....., "Devşirme", *DİA*, C. 9, İstanbul 1989, s. 254-257.

....., "Kul", *DİA*, C. 26, s. 348-350.

....., "Osmanlılarda Askerî Teşkilatı",*Osmanlı Ansiklopedisi*, C. 4, İstanbul 1993, s. 7- 145.

....., "Pencik" *DİA*, C. 34, s. 226-228.

ÖZDEMİR, Serdar, *Osmanlı Devleti'nde Devşirme Sistemi*, İstanbul 2008.

SAKİN, Orhan, *Yeniçeri Ocağı Tarihi ve Yasaları*, İstanbul 2011.

SAYDAM, Abdullah, *Osmanlı Medeniyeti Tarihi*, Trabzon 1999.

STEİN, Mark L., *Osmanlı Kaleleri Avrupa'da Hudut Boyları*, Çev: Gül Çağalı Güven, İstanbul 2007.

ŞAKİROĞLU, Mahmut, "Barut", *DİA*, C. 5, İstanbul 1992, s. 92-94.

TANERİ, Aydın, *Osmanlı Kara ve Deniz Kuvvetleri (Kuruluş Devri)*, Ankara 1981.

TOROSER, Tayfun (Hazırlayan), *Kavanin-i Yeniçeriyan*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2011.

TURHAL, Abdullah, *Osmanlı'nın Muhteşem Süvarileri Deliler*, İstanbul 2011.

UCUZSATAR, Necati Ulunay, *Türklerde Harp Sanatı Taktik ve Strateji (M.Ö.220-M.S. 1453)*, İstanbul 2007.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapukulu Ocakları*-I, Ankara 1988.

....., *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapukulu Ocakları*-II, Ankara 1988.

....., *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, Ankara 1988.

ÜNAL, Mehmet Ali, *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*, Isparta 2005.

ÜNLÜ, Rasim, *İnce Donanma*, İstanbul 2005.

YILDIZ, Murat, *Bostancı Ocağı*, İzmir 2008.

YÜCEL, Ünsal, *Türk Okçuluğu*, Ankara 1998.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

OSMANLI MALİYE TEŞKİLATI

Mehmet Demirtaş

Osmanlı Devletinin daha kuruluş döneminden itibaren bir mâlî teşkilata sahip olduğu bilinmektedir. İlk zamanlardan itibaren gelir-gider hesaplarına büyük önem verilmiştir. Kaynaklardan, Osmanlı Maliye Teşkilatının I. Murad (Hüdavendigâr) zamanında Çandarlı Kara Halil Paşa ve Karamanlı Rüstem Paşa tarafından oluşturulduğu anlaşılmaktadır. Bu dönemde ilk defa bütçe tanzimine başlanmış ve hazine oluşmuştur. Ancak söz konusu teşkilatın bu dönemde basit bir düzeyde olduğu söylenebilir. Devletin sınırlarının genişlemesi ve giderek büyümesi sonucunda bu yapı gelişmiştir. Gelir ve giderlerin giderek artış göstermesi de maliye teşkilatının daha iyi bir seviyeye gelmesini sağlamıştır.

MALİYENİN İŞLEYİŞİ

Defterdarlık (Bâb-ı Defterî):

Osmanlı Mâlî Teşkilatının başındaki görevli defterdardı. Sadrazama karşı sorumlu olan defterdar, padişahın malının mutlak vekiliydi. Osmanlıda defterdarlık kabaca günümüzün Maliye Bakanlığı'na karşılık gelmektedir. Önceki Türk İslam devletlerindeki *Müstevfi* Osmanlı Devletinde defterdar olarak adlandırılmıştır. Osmanlılar derterdarlık makamını *Defterdâr-ı Memâlik'* adıyla İlhanlılardan almıştır. Ancak zamanla defterdar tabiri kullanılmaya başlanmıştır. *Defterdar* tabirine ilk defa II. Murad zamanında rastlanmaktadır. Nitekim bu dönemim kaynaklarında söz konusu tabir yer almaktadır. İlk zamanlarda sayısı bir olan defterdar II.

Mehmed (Fâtih) döneminden itibaren artış göstermiştir. Fâtih Kanunnamesinde yer alan, "ve yılda bir kerre Rikâb-ı Hümâyûnuma defterdarlarım îrâd ve masrafım okuyalar. Ve hazineme dâhil ve hâriç olan akçe defterdarlarım emriyle dâhil, hâriç olsun" şeklindeki hükümlerde geçen *defterdarlarım* ifadesinden de, II. Mehmed döneminde defterdar sayısının birden fazla olduğu anlaşılmaktadır. Yine bu kanunnamede *defterdar* ve *başdefterdar* tabirlerinin de geçmesi, defterdar sayısının bu dönemde iki olduğunu ortaya koymaktadır. Buna göre, sınırların genişlemesiyle birlikte Anadolu'daki mâlî işleri yürütmek üzere Anadolu Defterdarılığı, Rumeli'deki mâlî konularda görev yapmak üzere de Rumeli Defterdarlığı ihdas edilmiştir. XV. yüzyılın son yarısında başdefterdarın derecesi Rumeli Beylerbeyinin derecesinde kabul edilmiştir. Fatih Kanunnamesinde, gerektiğinde başdefterdarın vezir olabileceğine dair ifade de yer almaktadır. Nitekim I. Selim (Yavuz) ve I. Süleyman (Kanunî) devirlerinde sadrazamlık da yapmış olan Pîrî Mehmed Paşa, Çaldıran Savaşı esnasındaki isabetli fikirleri sayesinde defterdarlıktan vezirliğe terfi etmiştir.

XVI. Yüzyılın ilk yarısında Rumeli ve Anadolu'da bulunan yalılarda (kıyılarda) İstanbul'daki mukataaların gelir işlerini yürütmek amacıyla *şıkk-ı sânî* adı verilen bir defterdarlık daha kurulmuştur. Bu durum I. Süleyman döneminde de aynen devam etmiştir. Arab ve Acem Defterdarlığı ise I. Selim döneminde meydana getirilmiştir. Bu dönmede Doğu Anadolu ile birlikte Suriye Osmanlı Devletine bağlanınca merkezi Halep olan bu defterdarlığın ortaya çıkması kaçınılmaz bir hale gelmiştir. XVI yüzyılın sonlarında bu defterdarlık, Diyarbekir, Şam, Erzurum, Trablusşam ve Halep adlarıyla beş bölüm halinde yeniden teşkilatlanmıştır.

Bunlara ilave olarak III. Mehmed döneminde Tuna yalılarında yer alan hasların idaresini yürütmek üzere *şıkk-ı sâlis* adıyla dördüncü bir defterdarlık daha kurulmuştur. Ancak bu defterdarlığın kısa süre faaliyet gösterdikten sonra ortadan kalktığı görülmektedir. Buna göre derece bakımından Başdafterdar, Anadolu Defterdarı, Şıkk-ı Sânî Defterdarı, Şıkk-ı Sâlis Defterdarı şeklinde bir sırlama ortaya çıkmıştır. XVI. yüzyılın sonlarında yeniden yapılanmaya gidildiği görülmektedir. 1584 tarihinde Sivas ve Karaman eyaletleri Anadolu Defterdarlığı'ndan ayrılarak müstakil birer defterdarlık şeklinde teşkilatlandırılmışlardır. Bunlara *Kenar defterdarlıklar* veya *Hazine Defterdarlıkları* adı verilmiştir.

Defterdarlar kendi bölgelerindeki mâlî işlerin âmiri idiler. Ancak başdefterdar maliye teşkilatının birinci derecede sorumlusuydu. Bunun yanında XVI. yüzyıldan itibaren başdefterdarın önemi daha da artmıştır. Buna paralel olarak diğer defterdarların öneminde bir azalma meydana gelmiştir. *Şıkk-ı Evvel* defterdarı adı da verilen başdefterdar XVII. yüzyıl başlarından itibaren bütün mali işlerde tek sorumlu konumuna yükselirken, diğer iki defterdar onun maiyeti durumuna gelmişlerdir. Başdeftardarın yetkilerindeki artışın en önemli delillerinden biri belgelere kuyruklu imza koyma yetkisinde meydana gelen değişikliktir. Daha önceki devirlerde maliye kaleminden yazılan ferman veya berat gibi belgelerin arkasına kuyruklu imza koyma yetkisi üç defterdarda iken, XVIII. yüzyılda bu yetki sadece başdefterdara verilmiştir. XVIII. yüzyılın sonlarına doğru, III. Selim zamanında Nizâm-ı Cedîd'in kurulması üzerine geçici bir süreliğine *şıkk-ı râbi'* adı verilen bir defterdarlık daha kurulmuştur. Nizâm-ı Cedîd teşkilatı için ayrılan vergilerin toplanması ve harcanması görevi verilen bu defterdarlık, Nizâm-ı Cedîd'in kaldırılmasıyla kapanmıştır. Bunun yanında III. Selim döneminde İrâd-ı Cedid Hazinesi kurulunca şıkk-ı sânî, defterdarlığı da yeni bir yapıya kavuşturulmuştur. Buna göre, Nizâm-ı Cedîd ordusunun başındaki nâzır aynı zamanda İrâd-ı Cedîd Hazinesinin de amiri kabul edilmiştir. Bu yeni görev şıkk-ı sânî defterdarlığı ile birleştirilmiştir. Yetkileri artan şıkk-ı sânî defterdarına bundan sonra aynı zamanda İrâd-ı Cedîd Nazırı adı verilmeye başlanmıştır. Bu yeni düzenlemeye göre, yeni kurulan hazineye bağlanan mukataaların idaresi İrâd-ı Cedîd Nazırının yetkisine verilmiştir.

1795 senesinde III. Selim tarafından Zahire Nezareti kurulmuştur. Zaten önemini kaybetmiş bulunan şıkk-ı sâlis defterdarlığı bu tarihten itibaren Zahire Nezareti ile birleştirilmiştir. 1805 tarihinde yeni bir yapılanmaya gidilerek Tersane Hazinesi kurulmuş ve başına Tersane Nazırı adıyla bir görevli atanmıştır. Bu yeni düzenlemeye göre Tersâne Nazırı şıkk-ı sâlis defterdarı olarak kabul edilmiş, zahire nazırları ise şıkk-ı râbi' derecesine indirilmişlerdir. Nihayet defterdarlık kurumu 1840 tarihinde Maliye Nazırlığı'na dönüştürülmüştür.

En önemli sorumluluklarından biri kapıkulu ocaklarına verilecek maaş için para temin etmek olan defterdarın, görevlerini layıkıyla yapabilmesi için bazı özelliklere sahip olması gerekirdi. Öncelikle kendi alanında yeterli bilgi, birikim ve beceriye sahip olması, ağır-

başlı ve haysiyet sahibi olması kendisinde aranan özelliklerdendi. Bunun yanında rüşvet ve benzeri gayri ahlaki işlerden uzak duracak bir yapıya sahip olması da önemliydi. Divan-ı Hümâyûn'un asli üyelerinden olan defterdar aynı zamanda mâlî işler hakkındaki şikâyetleri dinlemek üzere Defterdâr Kapısı'nda divan kurar, ihtiyaç duyulması halinde tuğralı ahkâm verirdi. Abdurrahman Paşa Kanunnamesi ve Nimeti Efendi Kanunnamesinde, defterdarla ilgili şu bilgilere yer verilmektedir: "Başdefterdar olan mal vekilidir; kendi evinde divan eder ve maliyeye müteallik davaları dinler ve maliye tarafından ahkâm verir ve ahkâmın arkasına kuyruklu imza çeker, mal-ı mîrî tahsili için mültezimleri hapseder ve mahallinde mukataatı (kat' edilmiş, kesilmiş) tevcih edip buyurur, amma pençe çekmez, bütün malî ahvali görürdü. Ulûfe günü mevâcib (maaş) defterini padişahın huzurunda okuyarak yer öper, dışarı çıkar; eğer vezir rütbesinde ise vezirlerin yanına gidip durur".

Defterdar Salı günleri vezirlerle beraber arza girerek mâlî işler hakkında padişaha bilgi sunardı. Bu esnada padişahın herhangi bir konuda itirazının olması durumunda defterdar vereceği cevabı sadrazama söyler, sadrazam da bu bilgiyi padişaha cevaben aktarırdı. Defterdar, padişahın huzurunda okuyacağı telhis hakkında arza girmeden önce sadrazamla görüşür, onun onayını aldıktan sonra telhisi padişahın huzurunda okurdu.

XVI. yüzyıldan itibaren devlet teşkilatı olgun bir hale geldiğinden yeni bir takım yardımcı birimlerin kurulmasına ihtiyaç duyulmuştur. Mâlî teşkilatta da çeşitli görevler icra eden birimler meydana gelmiş ve memurlar atanmıştır. Bu kapsamda Başdefterdarın maiyetinde beş memur görev yapmaktaydı. Bunlar icraat ve tahsilatta başdefterdara yardımcı olurlardı. Bunlardan ilki *Baş-Bâkıkulu* adı verilen ve devlet gelirlerinin toplanmasından birinci derecede sorumlu olan görevliydi. Defterdârlıktaki dairesinden işleri yürüten bu görevlinin maiyetinde altmış civarında *bâkıkulu* adıyla anılan mübaşirleri bulunurdu. Bu görevliler devletin alacaklarının tahsilinde önemli bir role sahiptiler. Devlete borcu olanların kayıtlarının tutulduğu *Bakayâ Defterleri*'ne *bakî* defterleri adı verilirdi. *Başbâkıkulu* ve maiyetindeki görevliler devletin alacaklarını tahsil etmek için hapis ve tehdit gibi yöntemlere müracaat ederlerdi. Bu nedenle borcunu ödemeyenler *başbâkıkulu* hapishanesinde hapsedilirlerdi.

Maliyenin önemli icra memurlarından biri de *Cizye Başbâkıkulu* olup, önem sırasına göre *Başbakıkulu*'dan sonra gelmekteydi. Bu me-

murun en önemli görevi devlete cizye borcu olanları takip etmekti. Bunun yanında iltizama verilmiş bulunan cizyelerin mültezimlerinden devlete borcu olanları tespit etmek de *Cizye Başbâkıkulu*'nun görevlerindendi.

Defterdara bağlı olarak faaliyet gösteren diğer bir memur da *Veznedârbaşı* idi. Veznedârbaşının emrinde dört veznedâr görev yapmaktaydı. Veznedârbaşının en önemli görevlerinden biri hazineye ait paranın tahsilatını yapması ve ödemelere nezaret etmesiydi. Veznedârbaşı emrindeki veznedârlarla birlikte paranın ayarını kontrol eder, altın ve gümüşleri tartar, gerektiğinde sikkeleri eritirlerdi.

Başdefterdarın emrinde ayrıca *Sergi Nazırı* ve *Sergi Halifesi* isimleri ile görev yapan iki memur daha vardı. Bunlar hazine işlemlerinin defterini tutmakla görevliydiler.

Maliye Kalemleri

Maliye kalemlerini kendi arasında, hazineye bağlı olanlar ve defterdara bağlı olanlar şeklinde iki gruba ayırmak mümkündür. Nitekim XVI. yüzyıldaki kayıtlarda da bu ayırımın yapıldığı görülmektedir. Buna göre, Ruznamçe Kalemi, Muhasebe Kalemi, Mukabele Kalemi Hazineye bağlı kalemler olarak faaliyet yürütürken, Mukataa Kalemi, Mevkufat Kalemi, Vâridat Kalemi, Kıla' Tezkireciliği ve Tezkire-i Ahkâm kalemleri de defterdara bağlı kalemlerdi.

Ruznâmçe Kalemi, Ruznamçe-i Evvel ve Ruznamçe-i Sânî olarak ikiye ayrılmaktaydı. Ruznamçe-i Evvel (büyük ruznamçe) Kalemi, gelir ve giderlerin günlük olarak kayıtlarının tutulduğu birime verilen addı. Diğer kalemlerde hazırlanan ve tahvil adı verilen tezkireler her gün bu kaleme gönderilerek defterler işlenir ve her akşam düzenli bir şekilde kontrolden geçirilirdi. Bu kalemin amirine Ruznâmçe-i Evvel (birinci ruznâmeci) adı verilmekteydi.

Ruznamçe-i Sânî (küçük ruznamçe) Kalemi ise bazı devlet görevlilerinin maaş işlerini düzenleyen birimdi. Bu kapsamda Ruznamçe-i Sânî kalemi, dergâh-ı âlî kapıcıları ile gedikli müteferrika gibi bazı görevlilerin maaş işleriyle ilgilenirdi. Bu kalemin amirine Ruznâmçe-i Sânî (ikinci ruznâmeci) veya küçük ruznâmeci denilmekteydi.

Genellikle müteferrikalar, çaşnigirler ve erbab-ı kalem denilen ulufeli kâtiplerin maaşları ruznâmeciler tarafından verilirdi. Hazineye giren para, kumaş ve hazineden çıkan altın, gümüş ile kürk, kumaş gibi malların iki ruznâmecinin kontrolünden geçtikten sonra ödenmesi mecburiyeti vardı.

Muhasebe Kalemi önceleri Rumeli (muhasebe-i evvel-başmuhasebe) ve Anadolu (muhasebe-i sânî) olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Her kalem kendi bölgesindeki padişah ve vezir vakıflarıyla cizye defterlerinin incelenmesinden sorumlu olmuştur. Buna göre Rumeli Muhasebesi İstanbul ve Rumeli'de bulunan padişah ve vezir vakıflarının mütevellilerinin hesaplarını ve bütün cizye defterlerini kontrol etmek ve bunları kaydetmekle görevli kalemdi. Bu hesaplar ve defterler daha önceki hesap ve defterlerle karşılaştırılarak, kayıtları yapılır ve ruznâme kalemine verilirdi. Bu kalemin amirine Rumeli Muhasebecisi adı verilmekteydi. Anadolu Muhasebesi, Anadolu'daki, padişahlara ve vezirler ait vakıflar ve mütevellilerinin hesaplarını inceleyen kalemdi. Mir-i Miran (Beylerbeyi) beratlarının tezkirelerini (tımar tezkireleri) inceler ve gönderirdi. Ayrıca Erzurum dışında kalan Anadolu kalemlerinin maaşları ve beratları bu muhasebede yapılırdı. Bu kalemin amirine Anadolu Muhasebecisi denilmekteydi.

1691 tarihinde yapılan vergi reformundan önce Muhasebe-i Evvel Kaleminin büyük bir öneme sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bu dönemde söz konusu kalem bütün gelir ve giderleri kontrol etme görevini sürdürmüştür. Bunun yanında Muhasebe-i Evvel Kalemi bu dönemde bütün maliye kalemlerinin üstünde yer alarak onların idarecisi durumunda bulunmuştur. Ancak 1691 tarihinde yapılan yeni düzenlemeye göre, Cizye Muhasebesi en önemli gelir kalemi durumuna gelmiştir. Bu tarihten itibaren Cizye Muhasebesi, Osmanlı Tebaası olan gayrimüslimlerin baş vergisi olan cizye tezkirelerinin hazırlanması ve vergilerin toplanması görevini üstlenmiştir. Yine Mekke ve Medine'deki vakıfların ve mukataaların hesaplarının yanı sıra büyük vakıfların ve hac işlerinin idaresi de Haremeyn Muhasebesi Kalemi'ne devredilmiştir. Bu gelişmeler Muhasebe-i Evvel Kaleminin önemini azaltan bir durum olmuştur.

Hazineye bağlı kalemlerden biri de Mukabele Kalemiydi. Kalemin temel görevi ulufe defterlerini hazırlamaktı. Bu kalem, Kapıkulu gibi maaş alan grupların maaş defterlerini ana defterle karşılaştırarak çıkacak ulufe miktarını tespit ederdi. Önceleri tek bir birim halinde görev yapan bu kalem ilerleyen asırlarda piyade, süvari, sipah ve silahdâr mukabele kalemleri şeklinde bölümlere ayrılmıştır. Bunlar arasında Piyade Mukabelesi Kalemi önceleri büyük bir öneme sahip olmuştur. Yeniçeri, topçu, top arabacıları, mehteran-ı hayme (çadır mehterleri), hasahır, matbah-ı âmire ve kiler hizmetli-

lerinin mevâcibleri (kapıkulu askerleri ile bazı devlet görevlilerine üç ayda bir ödenen ücret) Piyade Mukabelesi Kaleminde hazırlanmakta iken XVII. yüzyıl sonlarında yeniçeri ocağı, acemi oğlanlar ocağı, saray bostancıları ve baltacıların mevâciblerini Yeniçeri Mukabele Kalemi hazırlamağa başlamıştır.

Defterdara bağlı kalemlerden olan Mukataa Kalemi kendi arasında çeşitli bölümlere ayrılmıştır. Buna göre XVI. yüzyılda başdefterdâra bağlı *mukataa-i evvel* ve *mukataa-i sâni* adlarıyla iki, Anadolu ve Şıkk-ı Sâni defterdârlarına bağlı *mukataa-ı evvel, mukataa-ı sâni* ve *mukataa-ı sâlis* adlarıyla üçer birim mevcuttu. Bu kalemlerin her biri, kendilerine ait bölgelerdeki mukataaların işlerini yürütür, berat ve tezkirelerini verirlerdi. Zamanla, çoğunlukla yaptığı işin adıyla anılan mukataa kalemleri ortaya çıkmıştır. Bunlardan Başmukataa Kalemi, Rumeli'deki bazı çiftlikler ile tuzlaların, bataklık ve ormanların ve balık resminin iltizama verilmesi ile ilgilenmekte idi. Ancak 1699 Tarihli Karlofça Muâhedesi ile sonuçlanan savaşlarla Rumeli'deki mukataaların bulunduğu toprakların bir kısmı elden çıkınca bu kalem önemini kaybetmiştir. XVI. yüzyıldan itibaren yeni mukataa kalemlerinin kurulduğu, mevcutlar ile yeni kurulanların görevlerinin yeniden düzenlendiği görülmektedir.

Mevkufat Kalemi, kendi bölgelerindeki tımar, beytülmal, yâve gibi kalemlerden vakfedilen gelirleri kontrol etmek, avarız hanesi hesabına göre toplanması gereken zahirenin düzenlenmesi işini yapmak, mîrî mübayaa yoluyla satın alınan zahirenin başkente nakledilmesi için ödenen ücretin kayıtlarını tutmak gibi görevleri yerine getiren kalemdi. Ömür boyu iltizama verilen çiftliklerden alınan % 10'luk vergilerin (kalemiye resmi) toplanmasından da Mevkufat Kalemi sorumluydu. Mevkufat Kalemine bağlı olarak faaliyet gösteren Menzil Halifeliği, Gamen Kitabeti ve Kalemiye Dairesi bu kalemin en önemli yardımcı birileriydi.

Başdefterdâra bağlı olarak faaliyet gösteren kalemlerden biri de Varidât Kalemiydi. Bu kalemin başındaki görevliye Varidâtçı adı verilmekteydi. Varidâtçı sayısı tek olup gelir gider hesaplarını tutmakla mükellefti. Başdefterdarlığa ait mukataalardan elde edilen malların hazineye teslim edilmesi görevini de bu kalem üstlenmişti. Tezkireci-i Kıla' kalemi bütün Arabistan, Rumeli ve Erzurum'daki kalelerde görev yapan vazifelilerin berat ve mevaciblerini hazırlama görevini üstlenmişti. Şıkk-ı Sâlis Defterdarına bağlı olarak faaliyet gösteren Tezkireci-i Kıla' ise İnebahtı, Mora, Koron, Modon

vs. kalelerindeki vazife sahiplerinin berat ve mevacib̲lerini hazırlamakla mükellefti. Tezkireci-i Ahkâm kalemlerinden her biri bağlı bulundukları defterdarların idaresi altındaki yerlerdeki mîrî ahkâm ve şikâyet defterlerini tutmakta ve tuzcu, çeltikçi, şahinci gibi görevlilerin tımar tezkireleri ile beratlarını hazırlamaktaydılar.

Yukarıda sayılan kalemler dışında Osmanlı Maliye Teşkilatı bünyesinde çeşitli görevleri yerine getirmekle mükellef ve ikinci derecede önem arz eden başka kalemler de mevcuttu. Bunlardan biri Tarihçi Kalemi idi. Bu kalem maliyeden çıkan evraka tarih yazmak görevini üstlenmişti. Tarihçi Kalemi ayrıca mukataa, cizye, avârız gibi gelirlerden yapılacak havâlelerin *sebeb-i tahrir* hükümlerini hazırlayan birimdi. Bu kalemde çalışanların ücretleri bu hükümlerden alınan harçlardan ödenmekteydi. Nihayet her defterdârın birer tezkirecisinin yanı sıra, teslimatçı adı verilen bir görevli de mevcuttu. Yine hazineye giren altın, akçe gibi gelirlerin miktarını deftere yazan bir mevcudatçı ile sanatkârlar için dikilecek giysi ve işlenecek eşyayı teslim etmekle görevli ve teslimatçı adı verilen bir devlet görevlisi de sistem içerisinde yer almaktaydı.

Malî suçlara ait davalarının görüldüğü maliye mahkemesi ise hukukî meselelere bakmakla görevliydi. Bu mahkemede iddia makamı görevini başbakıkulu yerine getirmekteydi Başbakıkulu aynı zamanda maliyenin alacaklarının takibini yapmakla mükellefti. Bu görevin icrasında kendisine yardımı olan bakıkulları vardı.

Bütçeler:

Bir devletin gelecek yılda hazineye gireceği tespit edilmiş bulunan gelirleri ile aynı yılın muhtemel giderlerinin belirlendiği yıllık tahmini malî bilançoya bütçe adı verilmektedir. Bütçeler belirlenirken devletin gelir ve giderlerinin hesaplanması, bu gelir ve giderlerin miktarına etki eden temel faktörlerin göz önünde bulundurulması gerekir. Buna göre bir devletin her türlü teşkilatlanma faaliyetleri için harcanan para giderler arasında yer almaktadır. Bunun yanında savaş masrafları, iktisadi ve siyasi buhranlar, kıtlıklar, salgın hastalıklar devletin giderlerinin miktarına etki eden faktörler arasındadır. Bu nedenle bir devletin tarihinin aydınlığa kavuşturulması için siyasi hayatının yanı sıra iktisadi hayatının da araştırılmasına ihtiyaç vardır.

Osmanlı Devletinde ilk bütçe uygulamasının XVII. yüzyıl ortalarında Tarhuncu Ahmed Paşa Lâyihası olarak bilinen ve o döneme dair

gelirleri ve giderleri gösteren layiha ile başladığı şeklinde yaygın bir kanat olmakla birlikte, aslında devletin ilk devirlerinden itibaren bir bütçenin mevcut olduğu arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır. Mali teşkilatın I. Murad döneminde kurulmaya başlaması ise, ilk devirlerden itibaren bir bütçe kavramının da mevcudiyetini ortaya koyan başka bir göstergedir. Ancak bugünkü manada bir devlet bütçesi yapılmadığı da bilinmektedir.

Günümüz bütçelerinin en önemli özelliklerinden biri, bir sonraki mali yılda bütçeye girecek olan gelirlerin hesaplanmış olması ve öngörülen harcamaların da tespit edilmiş olmasıdır. Yapılan hesaplamaların taslağının hükümet tarafından hazırlanarak meclis tarafından onaylanmış olması da çağdaş bütçelerin önemli yönlerinden biri meydana getirmektedir. Ancak Osmanlı devletinin bütün hayatı boyunca bu anlayışla bir bütçenin hazırlanmış olduğunu ileri sürmek mümkün değildir. Nitekim XIX. yüzyıla kadar bu mahiyette bir bütçe hazırlanmadığı bilinmektedir. II. Mehmed'in Teşkilat Kanunnamesi'nde, "yılda bir kere rikâb-ı hümâyûnuma defterdarlarım irad ve masrafım okuyalar" şeklinde yer alan ifadeden, defterdarların her sene padişaha bir bütçe hazırlayıp sundukları anlaşılmakla beraber bu bütçelerin gerçek manada bütçe özelliği taşıdıkları söylenemez. Bu durum, söz konusu dönemden günümüze ulaşan bütçe örneklerinden de rahatlıkla anlaşılmaktadır.

Osmanlı Klasik Devri'ndeki bütçeler daha çok birer *muhasebe bilançosu* tarzındaki cetvellerden meydana gelmekteydi. Bu cetvellerde bir önceki yılın gelir ve giderleri yer almaktaydı. Dolayısıyla bir sonraki senenin masrafları ve gelirleri önceden planlanmış değildi. Yine de masraflar konusunda bir düzensizlikten ve disiplinsizlikten söz edilmesi mümkün değildir. Bir sonraki yılın harcamaları konusunda, bir önceki yılın bütçesi büyük önem taşımaktaydı. Bu bütçeden hareketle harcamaların daha kontrollü yapılası mümkün hale gelmekteydi. Devlet hazinesine giren para miktarı ile harcama tutarları da bu yolla anlaşılmaktaydı. Yine bu sayede bütçenin açık verip vermediği veya ne kadar açık verdiğinin de anlaşılması mümkün olmaktaydı. Böylece devlet, mevcut bilgiler ışığında harcamalar konusunda daha dikkatli davranma fırsatı elde etmekteydi.

Osmanlı bütçelerinin çeşitli özellikleri mevcuttu. Buna göre bütçeler güneş yılı esasına göre hazırlanırdı. XVI. yüzyılda bu bütçelerin başlangıcı nevruz olarak kabul edilmiştir. Ancak XVII. yüzyılda bütçeler hicrî yıl esasına göre düzenlenmeye başlamış fakat bu du-

rum uzun süreli olmamıştır. XVIII. yüzyılda ise, başlangıcı mart ayı olan malî yıla göre hazırlanmaya başlamış ve bu durum devletin hayatı boyunca devam etmiştir.

XVI. yüzyılda hazırlanan bütçelerin ortak bir özelliği mevcuttu. Buna göre 1527-1528/933-934 bütçesi hariç olmak üzere esas bütçe yılı rakamları ile beraber bir önceki malî yıla ait rakamlar da verilmiş, böylece bir yıl öncesine göre bütçenin kâr-zarar durumu gösterilmeye çalışılmıştır. Osmanlı bütçelerinde bütün gelir kalemleri yer almamıştır. Bu durum 1527-1528/933-934 bütçesi hariç olmak üzere bilinen bütün bütçeler için geçerlidir. 1527-1528/933-934 bütçesinde padişah haslarının yanı sıra vüzerâ, ümerâ vs. hasları, tımar gelirleri, dirlik sahiplerinin sayısı da yer almış, bunların eyaletlere göre dağılımı da verilmiştir. XVI. yüzyıla ait diğer bütçelerde sadece padişah haslarından elde edilen gelirler gösterilmiştir. Eyaletlerin ve vakıfların gelirleri bu bütçelerde yer almamıştır. Mevcut durum bunu mecburi kılmaktaydı: Devrin mevcut şartları göz önünde bulundurulduğunda, devletin bütün gelirlerinin önce merkez hazinesine konulması ve sonra buradan dağıtılmasının oldukça zor olduğu anlaşılacaktır. Yine nakliyat esnasında meydana gelebilecek sıkıntılar, gelirin korunması konusundaki çeşitli tehlikeler de gelirlerin tamamının öncelikle merkeze aktarılmasını sakıncalı hale getirmekteydi Bunun yerine mahalli harcamalar çıkarıldıktan sonra artan miktarın merkeze gönderilmesi en makul yöntem olarak ortaya çıkmıştır. Ancak bu uygulama özellikle XVII. yüzyıldan itibaren bütçelerde yer alan rakamlarda bir azalma meydana gelmesine neden olmuştur. Mesela XVI. yüzyıl bütçelerinde devlet gelirlerinin yaklaşık % 49'luk bölümü bütçede görünmezken, XVII. yüzyılın ikinci yarısında bu oran % 75 düzeyinde gerçekleşmiştir.

Osmanlı bütçelerinde yer alan masraflar sadece merkezde gerçekleşen miktardı. Buna göre padişaha verilen meblağ, saray masrafları, kapıkulu askerlerinin maaşları, silah yapımı top dökümü, mühimmat bedelleri için harcanan miktarlar, tersane masrafları, kale tamirleri, bağış ve hediyeler ile yabancı devlet elçileri için yapılan masraflar başlıca harcama kalemlerini meydana getirmekteydi.

Bütçelerde gelir ve giderler ayrı bölümler halinde yer almaktaydı. XVI. yüzyıl bütçelerindeki tasnif, defterdarlıklara, bir başka deyişle coğrafi yayılışa göre yapılmıştır. Yani sırasıyla şıkk-ı evvel, şıkk-ı sânî ve Anadolu defterdarına bağlı bölgelere ait rakamlara bütçelerde yer verilmiştir. Mukataa gelirleri, cizye ve ispenç vergileri, bağ-

bahçe, yağcı ve küreci resimleri bu gelirlerin önemlilerini meydana getirmekteydi. Yine ahkâm, şikâyet ve tezkire harçlarından elde edilen meblağ da gelir kalemlerindendi. XVII. yüzyılda bütçelerin düzenlenme biçiminde çeşitli değişiklikler yapılarak, maliye kalemlerine göre bir sıralama takip edilmiştir.

Bütçelerde yer alan masraflar, mahiyetine göre bölümlere ayrılmıştır. Buna göre birinci bölüm "el-mevâcibât" adıyla kapıkulu askerleri ile saray halkının maaşlarına ayrılmıştır. İkinci bölüm, "et-teslîmat" başlığı altında, padişaha ödenen meblağ, matbah-ı amire, has ahır masrafları, elçiler için yapılan harcamalar gibi kalemlerden meydana gelmekteydi. Bundan sonraki bölümler bütçelere göre farklılıklar göstermekteydi. Mesela XVI. yüzyıl bütçelerinde, "el-mubâyaat" başlığı altında çeşitli kumaşlar, kürkler, halılar için yapılan harcamalara yer verilmişken, "âidât" adı altında bazı kalelerdeki yeniçerilere verilen nafakalar ve yine yeniçeri ve acemi ocağı gibi bazı asker ocakları mensuplarına verilen sadaka ve ihsanlardan meydana gelmiştir. XVII. yüzyıl bütçelerinde "el-ihracat" adıyla bir bölüm yer almaktaydı. Son kısımda ise bakiye rakamları verilmekteydi. Bu konuda da bütçelere göre bazı farklar dikkati çekmektedir. Bazı bütçelerde bakiyenin altın cinslerine göre miktarları kaydedilmişken bazılarında Hazine-i Âmire, Yedikule ve Bedesten'de saklanan miktarlara yer verilmiştir. Bütçede gelirin giderden fazla olduğu durumlarda "el-bakî", giderlerin gelirlerden fazla olması durumunda ise "ez-ziyâde-i masraf ani'l-irad" tabirlerine yer verilmekteydi.

Tanzimat döneminde batıda uygulanan sisteme geçilerek modern maliye usulleri benimsenmeye başlamıştır. İlk olarak 1257/1841-1842 mali yılı için önceden tahmine dayanan bir bütçe taslağı hazırlanmıştır. Bağlayıcı olmayan bu taslak modern bütçeye geçişin ilk adımı olduğundan büyük önem arz etmekteydi. 1262/1846-1847 mali yılından itibaren önceden tahmine dayanan, devletin çeşitli giderlerinin, ayrılan ödenek sınırları içinde karşılanmasını öngören bütçe hazırlanmıştır. Her ne kadar bu bütçeye uyulmamışsa da takip eden yıllarda çağdaş bütçe kavramı giderek yerleşmiştir.

Hazineler

Tek Hazineli Dönem

Osmanlı Devletinde hazinelerin tarihi seyrini, Tek Hazineli Dönem ve Çok Hazineli Dönem olarak ikiye ayırmak mümkündür. Buna göre Enderun (İç Hazine-Saray Hazinesi), Birun (Dış Hazine-

Hazine-i Âmire) ve XVI. yüzyıl ortalarında III. Murad zamanında kurulmuş bulunan Yedikule Hazinesi tek hazineli döneme ait hazinelerdir. Saray Hazinesine Enderun veya İç Hazine adı verilmiştir. İç Hazinenin gelirleri bazı haslar, cizye, adet-i ağnam, bazı mukataaların gelirleri, vakıf gelirleri, darphane gelirleri, Mısır'dan gelen vergiler, çeşitli hediyeler ve müsadereden elde edilen gelirlerden meydana gelmekteydi. İç hazinde paranın yanı sıra çeşitli değerli eşyalar, mücevherat, sikke çubukları da muhafaza edilirdi. İç Hazinenin gelirleri özellikle ilk asırlarda oldukça yüklü bir meblağa erişmiştir. Öyle ki, mevcut gelirler bu hazineye sığmadığı için Yedikule'de mevcut hazinenin şubesi görevi gören bir yedek hazine açılması ihtiyacı hasıl olmuştur. İç Hazine, ihtiyaç duyulduğunda Dış Hazineye para aktarma görevi de görmüş, Dış Hazinede para darlığı çekildiği zaman İç Hazineden buraya borç verilmiştir. Borç para sadrazamın ve başdefterdarın kefâleti alındıktan sonra alınırdı. Tımarlı sipahilere de ihtiyaç duyulması halinde bu hazineden avans şeklinde paralar verilmekteydi.

Bazı dönemlerde iç hazineden aktarılan para dış hazinenin ihtiyaçlarını karşılayamamıştır. Özellikle XVII. yüzyıldan itibaren mali durumun gerilemeye başlaması ve bozulması nedeniyle alınan borçlar zamanında ödenememiş, böylece dış hazineden sonra iç hazine de boşalmıştır. XVIII. yüzyılın sonlarında mali sıkıntılar daha da artınca Yeni Saray'daki Bodrum Hazinesi ve İfraz hazinesinden çıkarılan altın ve gümüşten para kesilerek hazinenin ihtiyaçları temin edilmeye çalışılmıştır.

İç Hazine, icra ettikleri fonksiyon bakımından çeşitli bölümlere ayrılmıştır. Bunlar Yukarıda zikredilen Bodrum Hazinesi ve İfraz Hazinesinin yanı sıra Hasoda, Çilhane, Raht (Has Ahur), Hil'at (Enderun Dış Hazinesi) ve Ceyb-i Hümâyûn (Harem-i Hümâyûn) hazineleri idi. Raht Hazinesi kıymetli koşum takımları ve benzeri eşyaların yer aldığı bölümdü. Hil'at, hil'at, kürkler ve muhallefat eşyaları (tereke varislere terk edilirken alınan para veya eşya), ölüm veya başka nedenlerle mallarına el konulan kişilerin hazineye aktarılmış bulunan eşyalarının muhafaza edildiği bölümdü. Ceyb-i Hümâyûn Hazinesi padişahın özel hazinesi idi. Diğer bölümler ise sikkeler, sikke çubukları ve hazine koğuşunun yeterli olmaması durumunda çeşitli kıymetli eşya ve mücevheratın saklandığı bölümlerdi. İç Hazinenin amiri Hazine Vekili adı verilen bir ak hadım ağa idi.

Ceyb-i Hümâyûn Hazinesi özel bir öneme sahipti. Bu hazinenin çok çeşitli gelirlerinin yanında değişik alanlara harcanan giderleri de mevcuttu. Ceyb-i Hümâyûn Hazinesinin başlıca gelir kaynakları, her ay Divân-ı Humâyûn'dan verilen para, padişah hasları ve mâlikâne gelirleri, Haremeyn (Mekke ve Medine) vakıflarının gelirleri, İstanbul ve Edirne bostancıbaşılarının has bahçelerin mahsulatından elde ettikleri gelirler, darphane faizleri, muhallefat ve müsadere gelirleri, Mısır İrsaliyesi, Eflak ve Boğdan voyvodalıklarından gelen vergiler idi. Bu gelirlerin harcandığı başlıca alanlar ise şöyle idi: Mekke ve Medine'ye her sene "sure" adıyla gönderilen paralar ve hediyeler, çeşitli vesilelerle verilen ihsan, sadaka ve bahşişler, fitreler, harem aylıkları, yabancı devlet adamları başta olmak üzere çeşitli kişilere verilen hediyeler.

Devletin esas hazinesi Dış Hazine adı da verilen Hazine-i Âmire idi. Bu hazineye Birûn veya Mirî Hazine de denilmekteydi. Defterdarın sorumluluğu ve sadrazamın kontrolü altında faaliyet yürüten bu hazine, devletin genel gelirlerinin toplandığı ve harcamaların yapıldığı birimdi. Başlıca gelir kaynaklarını, devletin şer'i ve örfi olarak topladığı vergiler meydana getirmekteydi. Tımar sistemine bağlı eyaletlerdeki padişah hasları olarak tespit edilmiş mukataalardan elde edilen gelirler Dış Hazinenin en önemli gelir kalemlerinden birini meydana getirmekteydi. 1528 tarihinde bütün devlet gelirlerinin % 51'inin padişah haslarına, % 37'sinin diğer haslar, zeametler ve tımarlara, % 12'sinin de vakıflara ayrıldığı göz önünde bulundurulduğunda padişah haslarının Dış Hazine için önemi daha iyi anlaşılacaktır.

Dış Hazinenin diğer önemli gelir kaynaklarını, geliri doğrudan hazineye aktarılan kalemler teşkil etmekteydi. Bunlar, cizye, adet-i ağnam vergileri, tuzla, maden, iskele ve liman mukataaları ile gümrük vergileriydi. Tekâlif-i Divâniyye adı verilen ve Divân-ı Humâyûn tarafından başlangıçta olağanüstü zamanlarda seferlerin giderlerini karşılamak için konan ancak XVII. yüzyıldan sonra devamlı hale gelen vergilerdi. Salyâneli ve salyânesiz eyaletlerden alınan zorunlu vergiler de merkezi hazinenin önemli gelir kaynakları arasında yer almaktaydı.

Şer'i vergileri bazı başlıklar halinde ele almakta fayda vardır. Bu vergilerin ilki zekâttı. İslamın beş şartından biri olan zekât, şeriat kurallarına göre zengin olan bir müslümanın, fakir müslümana malının bir bölümünü vermesi şeklinde tecelli eden gelire verilen

isimdi. Zekâtla ilgili olan malların şahsın temel ihtiyaçları olan yiyecek, giyecek, barınma, ikamet gibi zorunlu harcamalardan fazla olması gerekir. Fazlalığın en az bir yıl süreyle kişinin uhdesinde bulunması, servet kaynağının kâr, üreme vb yollarla artması şarttır. Bu mallardan belli bir kısım, (onda bir) durumu zekât almaya elverişli olan müslümana temlik edilir, yani o kişinin mülkiyetine geçirilirdi. Osmanlı Devletinde zekât, İslam tatbikatı gereği kadı ve yardımcıları tarafından toplanmakta, harcanması da devlet görevlileri eliyle yapılmaktaydı.

Ziraî ürün vergisi olan ve öşür adı verilen vergiyi bir çeşit zekât olarak kabul etmek mümkündür. Kendi rızaları ile İslam dinini seçen memleketlerden veya savaş yoluyla ele geçirildikten sonra müslüman gazilere mülk olarak dağıtılan tarım alanlarından elde edilen ürünler ile ormanlardan kesilen keresteden elde edilen gelirler bu kaleme dâhildi. Arap Yarımadası'nda yer alan memleketler bu statüye sahipti. Şer'i vergilerin önemlilerinden biri de cizye idi. Cizye İslam devletinin hâkimiyeti altında yaşayan gayrimüslimlerden, askere gitmemeleri, can, mal ve ırzlarının korunması karşılığı alman vergidir. Bu vergi sağlıklı, çalışabilir erkek nüfustan tahsil edilmekteydi. Kadınlardan, çocuklardan, sakatlığı bulunanlardan ve din adamlarından tahsil edilmezdi. Yine ülkenin savunmasına doğrudan ya da dolaylı bir şekilde hizmet edenler de cizyeden muaftı (voynuklar ve müsellemler gibi). Cizye vergisi çeşitli miktarlarda olup devlet görevlileri tarafından taksitler halinde toplanır ve hazineye gelir olarak kaydedilirdi. Gayrimüslimlerden alınan başka bir vergi de haraçtı. Gayrimüslim ahalinin elinde bırakılan veya onlarla yapılan barış antlaşmaları gereği İslam topraklarına dâhil edilen araziler haraca konu edilen arazilerdi. Osmanlı topraklarının büyük bir bölümü bu türden arazilerden meydana gelmişti. Dolayısıyla Osmanlı hazinesinin en önemli gelir kaynağının haraçla ilgili vergiler olduğu söylenebilir. Haraç vergisi harac-ı muvazzaf ve harac-ı mukasseme adıyla iki bölümden meydana gelmekteydi.

Osmanlı Devletinin bütçe gelirleri içinde fey ve ganimetler önemli bir yer işgal etmekteydi. Bu gelirin özellikle yükselme döneminde savaşların başarıyla bitirilmesine bağlı olarak önemli bir meblağa ulaştığı görülmektedir. Fey, savaş yapılmadan elde edilen ganimetlere verilen isimdi. Ganimet ise savaş yoluyla gayrimüslimlerden elde edilen her çeşit menkul ve gayrimenkul malın adıdır. Bu gelirin

beşte biri devlet hazinesine aktarılırken ele geçirilen arazinin tamamı mülk veya mirî statüye tabi hale getirilirdi. Osmanlı hazinesinin diğer gelir kalemlerinden biri de rikâz adı verilen ve madenlerden alınan vergilerdi. Doğrudan doğruya devlet hazinesine girmeyen, çeşitli devlet görevlilerine ayrılan vergiler de mevcuttu. Bu vergiler devlet hazinesini önemli bir yükten kurtarmaktaydı.

XVII. yüzyıldan itibaren gelir kaynaklarında azalmalar meydana gelmiştir. Savaşların kuruluş ve yükselme dönemlerinde olduğu gibi gelir getirmekten uzaklaşmaya başlaması, paranın değerinin sık sık düşürülmesi, sıklıkla padişah değişikliğine bağlı olarak cülus bahşişlerinde artış meydana gelmesi merkez hazinesinin her sene daha fazla açık vermesine neden olmuştur. Bu açığı telafi etmek için devlet avârız ve tekâlif-i divaniye adıyla savaş, kıtlık, doğal afetler gibi olağanüstü durumlarda toplanan vergilerin oranını yükselterek kalıcı hale getirmiştir. XVII. yüzyıl sonlarında devletin gelirlerinde azalmayı daha da ileri boyutlara vardıracak bir uygulamaya geçilmiştir. Bu dönemden itibaren devlete ait toprakların vergilerini toplama hakkını mültezimlere veren *mâlikâne-divânî* sistemine geçilmiştir. Bu uygulama görünüşte devletin hazinesine giren nakit miktarını arttırmaya yönelik olmakla birlikte beklenen sonucu vermemiş, aksine merkezi otoriteyi zaafa uğratmıştır. Bu sistem toprağa dayanan *âyân- eşrâf* zümresinin güçlenmesine yol açmıştır.

Hazineden para çıkması defterdarın iznine ve sadrazamın onayına tabiydi. Sadrazamın onayından sonra para, sergi halifesi olan veznedar tarafından ödenirdi. Sadece sadrazamın buyruldusu veya defterdarın imzasıyla para ödenmesi söz konusu değildi. Her ikisinin de bilgisi ve onayı ile ödeme yapılırdı.

Çok Hazineli Dönem

Çok hazineli döneme geçişe dair ilk uygulama darphanenin yedek hazine görevi görmeye başlamasıdır. XVIII. yüzyılın ikinci yarısında darphanenin yapısında bazı yeni düzenlemeler yapılarak Hazine-i Âmire'nin yedeği durumuna getirilmiştir. Önceleri dârüssade ağalarına ait olan Haremeyn mukataalarının idaresinde bozulmalar meydana geldiğinden bunlar, malikâne sistemi içine alınmışlardır. 1757-1758 tarihinden itibaren satış, iltizam ve benzeri işler defterdara verilmiş ve 1766 tarihinde bu mukataalar darphane tarafından idare edilmeye başlanmıştır. Bunların muaccele adı verilen ve peşin alınan satış bedelleri darphane hazinesine girmekteydi. Her sene

mal adıyla ödenecek meblağ ise vakıfların masraflarını karşılamak üzere Haremeyn Hazinesine aktarılmaktaydı. Darphaneye giren diğer kaynaklar, Simkeşhane mukataası ile bazı mirî mukataalar, darphane tarafından zapt ve idare edilen çiftliklerin ve tımarların gelirleri, muhallefat bedelleri, müsadere yoluyla temin edilen para şeklinde sıralanabilir. Ayrıca para darbından elde edilen gelir de darphaneye girmekteydi.

III. Selim döneminde Nizâm-ı Cedid adıyla kurulan ordunun ve savaş masraflarının karşılanması amacına yönelik olarak yeni bir hazine kurulmuştur. Önceleri darphane tarafından yerine getirilen bu görev bu özel hazineye devredilmiştir. 2 Mart 1793 tarihinde kurulan İrâd-ı Cedid hazinesinin gelirleri çeşitli kalemlerden meydana gelmekteydi. Önceleri Hazine-i Âmire tarafından idare edilen bazı mirî mukataalar, darphane tarafından idare edilen Haremeyn mukataaları ve tımarların idare ve iltizam işleri yeni hazineye devredilmiştir. Yıllık faizi on akçeyi geçen mâlikâne mukataaları mahlûl (mirasçısı kalmadığı için devlete kalan mal) oldukça İrâd-ı Cedid hazinesine devredilecekti. Ancak sadece faiz kısmının yeni hazineye aktarılması uygun görülmüştür. Bunun nedeni diğer hazinelerin gelirlerinin azalmasını önlemekti. Muaccele, mal ve kalemiye adı verilen gelirler eskiden bağlı bulundukları hazinelere aktarılamaya devam edecekti. Humbaracı tımarları da yeni hazineye bağlanmıştır. Hazine-i Âmire ve darphaneden devredilen mukataaların bedellerinin bu hazineye zamanında girmesi için zecriye ve bazı başka resimlerin toplanması da yeni hazinenin tasarrufuna bırakılmıştır. İrâd-ı Cedid hazinesi III. Selim'in tahttan indirilerek öldürülmesi ile birlikte ortadan kalkmıştır.

III. Selim zamanında kurulan başka bir hazine de Zahire Hazinesiydi. İstanbul'un iaşesinde büyük bir öneme sahip olan zahirenin daha düzenli bir şekilde temin edilmesi amacıyla 1793 tarihinde Zahire Nezareti kurulmuş, zahire alımları için darphaneden zahire sermayesi adıyla bir fon tahsis edilmiştir. İki sene sonra zahire sermayesi hazine haline getirilerek Zahire Hazinesi kurulmuştur. Bu hazine, işleyişi bakımından diğer hazinelere benzemekle beraber daha çok fon özelliği taşımaktaydı. Çünkü bu hazine için belli bir kaynak ayrılmamıştır. Bu hazinenin günlük hesapları sergi halifesi ve veznedar tarafından görülmekte, sergi pusulaları her akşam zahire nazırı ve başdefterdara teslim edilmekteydi. Bu hazineden ödeme yapılabilmesi için sadrazam ve başdefterdarın işaretlerinin

yanı sıra Zahire Nazırının da tezkirenin arakasına işaret koyması gerekirdi. Zahire Hazinesi III. Selim tarafından kurulmuş bulunan birçok kurum gibi padişahın öldürülmesiyle ortadan kaldırılmıştır.

Tersane-i Âmire'nin masrafları 1793'ten önce Hazine-i Âmire'den karşılanmaktaydı. Ancak İrâd-ı Cedid hazinesi kurulduktan sonra buraya devredilmiştir. Zamanla masraflar artınca tersanenin hesabını tutacak bir birime ihtiyaç duyulmuştur. 1804 sonlarından itibaren İrad-ı Cedid Hazinesi'ne bağlı bazı mukataalarla deniz zeamet ve tımarlarının gelirleri, mahlûl esham faizleri, kalyoncu bedeliyyeleri bu yeni birime aktarılmıştır. 1805 yılında ise Tersane Hazinesi resmen kurulunca bazı vakıf mukataalarının mallarına yapılan zamlar ve ipek mizan resmi de bu hazineye aktarılmıştır. Gemi yapım, tamir ve donanım masrafları ile personelin maaş ve tayınatları Tersane Hazinesinden karşılanmaktaydı. Tersane Hazinesi hızlı bir büyüme göstermiş, bir dönem Hazine-i Âmire'ye borç verebilecek duruma gelmişti. Ancak XIX. yüzyılın balarından itibaren durumunda gerileme görülmeye başlamış ve 1822 tarihinden sonra darphaneden borç para almak zorunda kalmıştır. Nihayet Mansûre Hazinesi kurulduktan sonra bu hazineye bağlanmıştır.

Çok hazineli dönemin önemli hazinelerinden bir de Mukataat/ Mansûre Hazinesi'dir. Bu hazinenin ortaya çıkış nedeni II. Mahmud döneminde Yeniçeri Ocağının kaldırılmasından sonra kurulan Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye ordusunun masraflarının birkaç misline ulaşması ve bu masrafın karşılanması ihtiyacıdır. Bu durum yeni kaynakların teminini gerektirmiştir. Bu amaçla önce cizyeye % 30 oranında zam yapılmış, darphaneden idare olunan bazı mukataaların hasılatı da bu işe ayrılmıştır. Yine Ceyb-i Humâyûn Hazinesine aktarılmakta olan emlak-ı humâyûn ile eyalet ve sancakların tevcih (yönetiminin birine verilmesi) ve ibkalarında (görev süresinin uzatılması) sadrazam ve bazı görevlilere gönderilen meblağ olan *kapu harcı* ve *bağça baha* hasılatı da aynı alana tahsis edilmiştir. Başlangıçta bu hazineye mukataat hazinesi denmesinin nedeni, kaynaklarının genellikle mukataalardan temin edilmiş olmasıdır. Mukataat Hazinesi, Hazine-i Âmire'ye bağlı olarak çalışmaktaydı. Ancak 1827 tarihinde bu hazinenin hesapları Hazine-i Âmire'den ayrılarak bağımsız bir hazine haline getirilmiştir.

Bu hazinenin gelirleri arasında çeşitli ürünlerden alınan vergiler de önemli yer tutmaktaydı. Önceleri gelir ve giderler tek elden yönetilmekte iken, 1829 tarihinden itibaren gelirlerin idaresi Mukataat

Nezâreti'ne, giderler ise Masarıfat Nezâretine devredilmiştir. 1834 yılında yapılan değişiklikle Mukataat Hazinesinin ismi Mansûre Hazinesi olmuştur. Yine aynı tarihte Mansûre Hazinesi'ne bağlı olarak Redif Hazinesi adıyla yeni bir hazine teşkil edilmiştir. Bu hazinenin görevi Asâki-i Mansûre ordusunun yedeği durumundaki redif askerinin hesaplarını tutmaktı. Bu hazineye gelir temin etmek üzere iâne (cihâdiye) vergisi konmuş, ancak be vergi ihtiyacı karşılayamamıştır. Bunun üzerine gümrük tarifelerinin fazlaları, zam yapılan ipek resminin bir bölümü, bazı sancaklardaki iltizamların gelirlerinden mahallindeki harcamalar çıktıktan sonraki kısmı Redif Hazinesi'ne aktarılmıştır.

Mansûre Hazinesi'nin kurulması ve bazı gelirlerin buraya aktarılması Hazine-i Âmire ile darphanenin önemini kaybetmesine yol açmıştır. Öyle ki Hazine-i Âmire, darphaneden yardım almadan ayakta kalamayacak duruma düşmüştür. 1835'te mîrî sıfatı da kaldırılınca devletin asıl hazinesi olma özeliğini de kaybetmiştir. Bunun üzerine aynı yıl darphane ile birleştirilmesi kararlaştırılmıştır. Ancak bu yeni hazine 1838'de yeniden ikiye bölünmüştür. Aynı yıl Maliye Nezâreti'nin kurulması üzerine Hazine-i Âmire, darphaneden ayrılarak Mansûre Hazinesi ile birleştirilmiş, ancak gelir ve gider hesapları ayrı ayrı tutulmaya devam etmiştir. Tanzimat'ın hemen öncesinde Hazine-i Âmire ve Mukataat Hazinesi adlarıyla yeniden ayrılmışlardır.

Tek Hazineli Döneme Geçiş:

Tanzimat Döneminin, birçok alanda olduğu gibi mali konularda da getirdiği yenilikler her yerde aynı anda uygulanamamıştır. Dolayısıyla bir süre eski ve yeni statünün bir arada uygulandığı görülmüştür. Bu eski ve yeni bazı kurumların da bir süre daha bir arada faaliyetlerini sürdürmesi sonucunu doğurmuştur. Bu kapsamda eski sisteme göre idare edilen yerler Hazine-i Âmire tarafından, yeni sisteme bağlı yerler ise Maliye Hazinesi tarafından yönetilmiştir. Maliye Hazinesi'nin kaynakları ise yeni kurulmuş bulunan muhassıllıkların gelirleri, İstanbul Emtia ve Duhan Gümrüğü ile kereste gümrüğü gelirleri, ihtisab, zecriye resimleri, maden, karantina hasılatı gibi kalemlerden temin edilmekteydi. Yine padişah ve ailesinin emlaklerinin gelirlerinin de Maliye Hazinesi'nden idare edildiği görülmektedir. 1840 tarihinde alınan bir kararla diğer bütün hazineler Maliye Hazine'sine dahil edilmiş, böylece tek hazine ve tek bütçe uygulamasına geçilmiştir.

VERGİLER

Şer'î Vergiler

Öşür: Kelime olarak onda bir anlamına gelen, Arapça kökenli bir kelime olan öşür, ıstılah olarak İslam Devletinde genel olarak halkın ürettiği ürünlerden, özellikle hububattan alınan vergidir. Burada gerek İslam orduları tarafından fethedilen topraklara halkın yerleştirilmesi, gerekse yerli halkın Müslüman olması yoluyla memleketin İslam beldesi haline gelmesi esası geçerliydi. Bu tür topraklara *arazi-i öşriyye* adı verilmekteydi. Alınan verginin miktarında ise arazinin doğal veya süni yolarla sulanması, arazinin verimliliği meselesi belirleyici rol oynamıştır. Buna göre ziraattan alınan 1/10 veya 5/10 oranındaki öşür, Müslümanlardan alınan vergiyi ifade etmektedir. Ancak Osmanlı Devletindeki uygulaması farklılıklar göstermektedir. Çünkü fethedilen her hangi bir yerin idaresi devlete geçmekte ve burası mîrî arazi statüsüne sokulmaktaydı. Bu topraklar üzerinde yaşayan ahali ise Müslüman veya gayrimüslim olmalarına bakılmaksızın devletin daimi ve irsi kiracısı olarak kabul edilmişler, elde ettikleri ürün karşılığında her sene devlete bir vergi vermişlerdir. Dolayısıyla din ayırımı yapılmaksızın tebaa öşür mükellefi sayılmıştır. Vergi oranı 1/10, 1/8, 1/6, hatta 5/10 (yarısı) arasında değişiklik göstermiştir. Yine bölgeler arasında da farklılıklar mevcut olup bu durum söz konusu yerin kanunnamesinde de yer almıştır. Yine öşür aynı yerdeki bütün mahsullerden de farklı oranlarda tahsil edilmiştir. Nadir olmakla beraber Müslüman ve gayrimüslimlerden de farklı oranlarda alındığı da görülmüştür.

Tımar sisteminin başarılı bir şekilde uygulandığı dönemlerde öşür vergisi, doğrudan toplanmak yerine, devlete yaptığı hizmetler karşılığında tımarlı sipahiye devredilmiştir. İktisadi şartların bozulmaya ve yeni gelir kaynaklarına duyulan ihtiyaçlar artmaya başlayınca tımarla has şekline dönüştürülmüş ve toplanması işi de mültezimlere bırakılmıştır. Bu yeni durum çok çeşitli sorunların ortaya çıkmasına yol açmıştır. En belirgin olanı ise mültezimlerin haksız kazanç elde etmek istemeleri nedeniyle köylüden fazla para tahsil etmeleriydi. Bu soruna bir çare bulmak için öşrün toplanması görevi devlet memuru olan muhassıllara devredilmiş, ancak bundan de beklenen sonuç alınamamıştır. Muhassılların, mahsulü pazarlara sevk etmede gevşeklik göstermeleri nedeniyle devlet büyük gelir kaybına uğramış, iltizam ve emanet usullerinin yeniden denemesi bir sonuç vermemiştir. Nihayet aşar adıyla da anılacak olan bu vergi 1925 yılında çıkarılan bir kanunla kaldırılmıştır.

Öşür aynî (mal olarak) ve nakdî (para olarak) olmak üzere iki şekilde toplanmaktaydı. Öşrün arpa, buğday, darı, nohut, pamuk gibi dayanıklı ürünlerden aynî olarak alınması kanun gereği idi. Buna karşılık sebze ve meyve ile bağ, bahçe ve bostanda yetişen ürünlerden nakdî olarak vergi toplanmaktaydı. Ancak yasak olmasına rağmen sipahinin hububattan da öşrü nakdî olarak o günkü narha göre (narh-ı rûzî) aldığı görülmektedir. Böylece sipahi, mahsulü paraya çevirme sıkıntısından kurtulmuş olmaktaydı. Bu durum reaya için tam tersi bir etki yapmakta ve reaya büyük sıkıntılara maruz kalmaktaydı. Para ekonomisinin çok gelişmediği, ulaşım ve pazarlama şartların reaya için ciddi sıkıntılar barındırdığı göz önünde bulundurulursa reayanın mağduriyeti daha iyi anlaşılacaktır. Bu durumu yakından takip eden Osmanlı Devleti öşrün nakdî olarak alınmamaması yönünde sipahiyi uyararak bu durumun önüne geçmek için çeşitli tedbirler almıştır. Sebze ve meyve gibi dayanıksız bağ, bahçe ve bostan mahsullerinden öşrün aynî olarak alınması imkânsızdı. Bu nedenle bu tür malların nakdî olarak vergilendirilmesi mecburiyeti vardı. Bu aynı zamanda maktu idi. Yani önceden belirlenmiş bir bedel demekti. Kendisi için belirlenmiş meblağı ödemek zorunda olan reaya için bu durum özellikle ürünün az olduğu senelerde oldukça büyük bir sıkıntıya yol açmaktaydı. Bu durumun önüne geçmek için bazı sancaklarda maktu öşür alınmasından vazgeçildiği de olmuştur.

Osmanlı Devletinde hububat, vergi kaynağının yaklaşık yarısını meydana getirmekteydi. Bu nedenle devlet hububat ekimini teşvik etmekte ancak üretimin kendi kontrolü altında olmasına da özen göstermekteydi. Bu kapsamda devlet ihtiyaç durumuna göre bir bölgede herhangi bir ürünün ekimini yasaklayabildiği gibi bazen aynı ürünü yaygınlaştırma kararı da alabilirdi. Ziraati en yaygın olan ve vergi kalemleri içerisinde en büyük paya sahip olan hububat çeşidi buğdaydı. Burada belirleyici olan, buğdayın halkın temel gıdası durumundaki ekmeğin hammaddesi olmasının yanı sıra günlük hayatta sıklıkla tüketilen bulgur, nişasta, erişte, tarhana gibi gıdaların da hammaddesi olmasıydı.

Öşür vergisi, ürünün cinsine ve bazen yetiştirildiği bölgeye göre farklılık göstermekteydi. Buğdaydan alınan öşür ise genellikle 1/5 oranında tahsil edilmekteydi. Çünkü bazı köylerde bu oranın 1/6, 1/7 şeklinde olduğu görülmekteydi. Buna göre yol üzerinde bulunan veya başka bir nedenle muafiyet verilen bazı köylerde oranlar-

da farklılıklar dikkati çekmekteydi. Hatta bazı istisnai durumlarda kimi şahıslardan 1/8 oranında tahsil edildiği de olmaktaydı. Buğdaydan sonra önemli vergi kalemleri arasında arpa ve darı yer almaktaydı. Yine dokumanın en önemli ham maddesi durumundaki pamuk ve hububat ekimine elverişli olmayan dağlık ve kır arazide de bolca yetişen üzüm vergiye tabi mallar arasında yer almaktaydı. Bağcılıkla iştigal edenlerden bazen her 100 asma başına bir resim, bazen de şıra öşrü adıyla bir vergi alınmaktaydı. Meyve ve sebzeden de nakdî olarak bir vergi alınmaktaydı. Buna göre, kayıtlarda *öşr-i sebze, öşr-i meyve, öşr-i bostan* veya *resm-i şıra, resm-i bağ* ve benzeri adlar altında söz konusu ürünlerden değişik oranlarda vergi alınmaktaydı. Yine resm-i penbe adıyla pamuktan, resm-i harir adıyla ipekten, resm-i giyah/resm-i çayır adıyla biçilen çayırlardan, resm-i ağ adıyla balıktan, resm-i kovan/resm-i küvvâre adıyla baldan da vergi alınmaktaydı. Baldan alınan vergi, kovanın bulunduğu yerin sipahisine, arıların kışlık ihtiyaçları çıkarıldıktan sonra genellikle 1/10 oranında tahsil edilmekteydi. Elde edilen ürünlerden resim alınması için ihtiyaçtan fazla olması yani kazanç amacıyla yetiştirilmesi gerekmekteydi. Hane halkının ihtiyacı nispetinde elde edilen ürün resme tabi değildi.

Harac: Bir yerin hasılatından veya işçi olarak çalıştırılan çocuklarla kölelerin emeğinden elde edilen gelir anlamına gelen harac, zamanla toprağın mülkiyetinden dolayı şahıslardan tahsil edilen vergi anlamında kullanılmıştır. Yine Müslümanlar tarafından fethedilen toprakların yerli halkının elinde bırakılması ya da gayrimüslimlerle yapılan barış antlaşması gereği İslam topraklarına katılan arazi demek olan *arazi-i harâciyyeden* alınan vergiye de bu ad verilmiştir. Osmanlı topraklarının büyük bir bölümünü bu çeşit araziler meydana getirmekteydi. Bu tür arazilerden alınan vergiler *harac-ı mukasem* ve *harac-ı muvazzaf* olmak üzere iki gruba ayrılmaktaydı. Harac-ı Mukasem, ürün elde edilmesi durumunda alınan bir vergiydi. Yani toprağım verimliliği ile ilgiliydi. Arazinin verimine göre 1/10'dan 1/2'ye kadar alınabilen vergidir. Bu nedenle vergi oranı bölgelere göre farklılıklar göstermekteydi. Arazinin işlenmemesi durumunda ise *harac-ı mukasem* alınmazdı. Harac-ı Muvazzaf ise arazinin yüzölçümüne göre dönüm veya cerib başına alınan vergiydi. Hz. Ömer döneminden itibaren alınmaya başlayan bu verginin Osmanlı Devletindeki tatbikatına göre, buğday, arpa gibi hububatın ekildiği alanlardan dönüm başına bir dirhem, yoncalık gibi yerlerde dönüm başına beş dirhem, ağaçları sık olan bağ ve bahçelerde dönüm başı-

na 10 dirhem şeklinde alınmıştır. Bu tür vergiler araziler ekilip biçilmese bile yılda bir kere tahakkuk ettirilen vergiydi. Arazinin verimliliğinin yanında masrafın azlığı ya da çokluğu da vergi miktarında rol oynamaktaydı. XVI. yüzyılda Ebusuud Efendi tarafından öşür, *harac-ı mukasem*; çift resmi ise *harac-ı muvazaaf* karşılığı olarak kullanılmıştır.

Cizye: Bu verginin kökeni Yunanlılara ve Romalılara kadar inmektedir. Türk-İslam devletlerinde de alınan şer'i bir vergi olduğu bilinmektedir. Cizye, kitap ehli gayrimüslimlerden alınan baş vergisine karşılık gelmekteydi. Putperestlerden ve Mecusîlerden cizye alınmazdı. Müslümanlığı kabul etmeyenlerin devlet tarafından can, ırz, mallarının korunması, askerlik yapmamaları ve savaşa katılmamaları karşılığında kendilerinden alınan bir vergiydi. Cizye bütün gayri Müslimlerden alınmazdı. Vergiyi tahsil etmenin belli bazı şartları vardı. Buna göre vergi mükellefinin erkek, baliğ, sağlıklı ve çalışabilecek güçte olması gerekmekteydi. Kadınlardan, çocuklardan, hasta ve sakat olanlarla ile çalışamayacak derecede yaşlanmış olanlardan cizye alınmazdı. Köleler ve dilenciler de cizyeden muaf gruplardı. Sadece hibe yoluyla geçinen rahipler de cizye mükellefi değildi. Büyük manastırlarda yaşayan rahiplerden ise cizye alınmaktaydı. Bazı kanunnamelerde papazlardan cizye alınmayacağı belirtilmesine rağmen bazı sancaklarda gayrimüslim din adamlarından *cizye-i marhasiye* adıyla bir vergi alındığı görülmektedir. Yine çalışmadığı halde cizye verebilecek servete sahip olanlardan da bu vergi alınmaktaydı. Kaynaklarda yer alan bilgilere göre, 300 akçelik mala sahip olanlar bu sınıfta sayılmışlardır. Sonuç olarak cizyenin 14-75 yaş arasındaki sağlıklı erkelerden alınan bir vergi olduğu söylenebilir.

Vergi bakımından Müslümanlarla gayrimüslimler arasındaki en önemli fark cizye idi. Osmanlı Devletinde son dönemlere kadar alınmaya devam eden cizye vergisi genellikle padişah haslarına ayrılmıştır. Cizye devlet gelirleri içinde önemli bir meblağ a ulaşmaktaydı. Dönemlere göre alınan cizyenin miktarında farklılıklar meydana gelmiştir. Yine cizyenin kimlerden hangi miktarlarda ve ne zaman alınacağı konularında ihtilafların ortaya çıkması üzerine Köprülü Fâzıl Mustafa Paşa XVII. yüzyılın sonlarında cizye konusunda bazı ıslahatlar yapma gereği duymuştur. Buna göre cizye mükellefi kimseler gelirlerine göre a'lâ, evsat, ednâ olmak üzere üç sınıfa ayrılmışlardır. Bu düzenlemeyle a'lâdan dörder, evsattan iki-

şer ve ednâdan birer şeriflî altın alınması kararlaştırılmıştır. Cizye uygulaması XIX. yüzyılın ortalarına kadar devam etmiştir.

Osmanlı Devletinde cizye işlerini Cizye Muhasebesi Kalemi üstlenmişti. Her yıl Muharrem ayında bu kalemde cizye bohçaları hazırlanarak cizyeyi toplayacak olanlara verilir ve mahallerine gönderilirlerdi. Cizyeyi başlangıçta devlet memurları toplamakta iken, II. Mehmed veya I. Süleyman saltanatından itibaren bazı istisnalar dışında, iltizam yoluyla toplanmaya başlanmıştır. Bundan sonraki dönemlerde cizye toplama yönteminde çeşitli değişiklikler yapılmışsa da en köklü değişiklik II. Mahmud döneminde olmuştur. Tanzimatla birlikte bütün tebanın eşitliği prensibinden hareketle gayrimüslimlere askerlik mecburiyeti getirilerek cizye kaldırılmışsa da ortaya çıkan memnuniyetsizlikten dolayı bundan vazgeçilmiş ve askerlik hizmetine karşılık gayrimüslimlerden bir *bedel* alınmaya başlanmış, nihayet 1909'da bedel kaldırılarak askerlik hizmeti yeniden mecburi hale getirilmiştir.

Raiyyet Rüsümu (Sipahinin Topladığı Vergiler)

Müslüman Reayadan Alınan Vergiler:

Müslüman reayanın ödediği önemli vergilerden biri çift resmi idi. Kökeni Osmanlı öncesi döneme dayanan çift resmi mîrî arazi sisteminin uygulandığı bölgelerde alınan bir vergidir. Buna göre çift tabir edilen belirli büyüklükteki araziyi tasarrufunda bulunduran reayanın ödediği vergi idi. Bu vergi hem toprağa bağlı olarak hem de hane başına alınmaktaydı. Toprağa bağlı olarak alınması nedeniyle harac-ı muvazzaf olarak kabul edilmekte ve bazı yerlerde bu vergiye *tasma akçası* adı verilmekteydi. Bu vergi aynı zamanda mücerred ve kara gibi toprağı olmayan kesimlerden de alınmaktaydı. Osmanlı Devleti arazinin verim durumuna ve yerine göre bir çift öküzün sürebildiği yeri çift/çiftlik olarak tespit etmekteydi. Buna göre arazinin miktarı genellikle 60 ila 150 dönüm arasında değişen büyüklükte olurdu. Çiftlikler evli olan reayaya verilir, evli olmayanlara verilmezdi. İşte reayanın bu toprağı ekip biçme karşılığında ödediği vergiye resm-i çift (çift resmi) adı verilmiştir. Fatih Kanunnamesinde reayanın sipahiye karşı sorumluğu hakkında ayrıntılı bilgiler yer almaktadır. Buna göre, reaya sipahiye yılda üç gün bedenen hizmet (3 akçe), orak (bir araba ot 7 akçe idi), döğen (yarım araba saman 7 akçe idi), kağnı (bir araba odun 3 akçe idi), boyunduruk (araba ile hizmet 2 akçe idi) resimleri adı altında toplam 22 akçe ödemekle mükellefti. İşte bu miktar çift resmiydi. Çift resmi başlangıçta har-

man sonrasında toplanmakta iken XV. yüzyıl sonlarında 1 Mart olarak değişmiştir.

Osmanlı devleti toprağın küçük parçalara ayrılmasına engel olmaya çalışmıştır. Bunun için bir çift en fazla iki parçaya (nim çift) ayrılabilmekte idi. Çift sahibinin ikiden fazla oğlu olması durumunda arazi ortaklaşa işlenir ve vergisi de ortaklaşa ödenirdi. Buna karşılık bazı yerlerde bir reayaya birden fazla çiftlik verildiği de görülmektedir. Muhtemelen nüfusun azlığından kaynaklanan bu gibi durumlarda reaya tasarrufunda bulundurduğu çiftlik adedi kadar resm-i çift ödemek mecburiyetinde idi. Bunun tersi durumlar da görülmekteydi. Arazisi dağlık bazı yerlerde ekilebilir arazi temin etmek oldukça zor olduğundan, 180 dönüm arazinin bir çift kabul edildiği de vakidir. Yine aynı nedenlerle çiftlik temin etmek mümkün olmadığı durumlarda çift resmi yerine resm-i zemin adıyla bir vergi konduğu görülmektedir.

Çift Resminin miktarı konusunda da bölgelere göre farklılıklar mevcuttu. Mesela imparatorluğun diğer bölgelerinin aksine Doğu Anadolu Bölgesi'nde vergi miktarı daha yüksekti. Bu bölgede 50 akçe çift resmi alınmaktaydı. Bunun nedeni devletin bu bölgede çift resmini bazı eski ağır vergilere muadil tutmuş olmasıydı. Bunun bir sonucu olarak bazı yerlerde çift resmi yerine başka isimler altında aynı miktarda vergi alınmaktaydı.

İşlediği toprağını haklı bir neden olmaksızın terk ederek başka yerlere göç eden veya başka işlerle uğraşmaya başlayan, dolayısıyla arazisini bir veya iki yıl boş bırakan kimselerden çiftbozan resmi adı altında bir vergi alınırdı. Harac-ı muvazzaf sınıfına dâhil olan bu vergi, bir ürün vergisi olmayıp bir nevi ceza sayılabilir. Toprağını terk ederek giden reayayı sipahinin geri getirme hakkı bulunmaktaydı. Ancak on sene boyunca bulunamayan kişiler yakalandıkları zaman artık topraklarına geri getirilmek yerine bir vergiye tabi tutulmakta veya yerleştiği yerin sipahisine ödediği öşrün miktarı kadar öşrü eski sipahisine de ödemekle mükellef tutulmaktaydı. Bu verginin tahsil edilmesinin nedeni reayanın, hem sipahinin gelirlerinin düşmesine hem de devletin ürün kaybına uğramasına yol açmasıydı. Çiftbozan vergisi önceleri 75 akçe olarak tahsil edilmiştir. Ancak söz konusu eylemin giderek yaygın hale gelmesi üzerine 1650 yılından itibaren çift sahiplerinden 300 akçe alınması kanun haline getirilmiştir. Üç senen süreyle boş bırakılan arazi ise çiftçiden tamamen alınmaya başlanmıştır. Çiftbozan vergisinden muaf

olan kesimler de mevcuttu. Seyyid, sipahi-zâde, yağcı, yörük, berat sahipleri ve toprağı işleyecek güçten mahrum duruma düşenler ile aslen şehirli olup tarımla uğraşmaya başlayanlar istedikleri zaman topraklarını terk etme hakkına sahip olup bunun için çiftbozan resmi ödemezlerdi.

Osmanlı arazisinde ikamet eden ve elindeki arazi miktarı yarım çiftten (nim çift) az olan çift sahibinin evli oğluna yani aile reislerine *bennâk* adı verilmekteydi. Bu kişilerin ödediği vergiye de *bennâk resmi* denilmekteydi. Bu verginin şartı evlilikti. Bennâk resmi ikiye ayrılırdı. Nim çiftten az toprağın tasarrufunu elinde tutana *ekinlü bennâk*, hiç toprağı olmayana *caba bennâk* denilirdi. Genel olarak ekinlü bennâklardan 3-5 dönüme karşılık bir akçe olmak üzere toplam 12 akçe vergi alınırdı. Ancak bennâkın tasarrufunda tuttuğu arazinin resmi 12 akçeden fazlaysa, bennâk resmi yerine kendisinden dönüm resmi alınırdı. Caba bennâklardan ise 9 akçe vergi alınmaktaydı. Toprağı olmayandan bir vergi alınması, İslam memleketinde ikamet etmesi karşılığı düşünülmüş olup bu, ürüne bağlı olmayan bir vergiydi. Caba bennâklar genellikle başkalarının toprağında çalışarak veya sipahiden tapu işlemi yapmaksızın arazi alıp işlemek suretiyle geçimlerini temin ederlerdi.

Çift sahibi reayanın bekâr oğluna mücerred adı verilmekteydi. Mücerredlerin başkalarına muhtaç olmadan kendi geçimlerini temin edebilecek durumda olmaları yani herhangi bir sakatlığının veya hastalığının olmaması şartı vardı. Bunlardan XV. yüzyıl itibariyle bazı yerlerde hiç vergi alınmamışken bazı yerlerde üç akçe vergiye bağlanmışlardır. XVI. yüzyılda ise mücerred resmi senelik 6 akçe olarak tahsil edilemeye başlanmıştır. Mücerred evlendiğinde bennâk statüsne girer, boşandığında ise yeniden mücerred resmi ödemeye başlardı. İslam dinini kabul eden gayrimüslimler de bennâk sınıfında sayılırlardı. Bazı kanunnamelerde kara tabiri mücerredler için, bazı kanunnamelerde ise bennâklar için kullanılmaktadır. Bu da zamana ve bölgelere göre bir tanımlama yapıldığını göstermektedir.

Sipahi elinde bulundurduğu araziyi isteyen kişilere kira karşılığı verme yetkisine sahipti. Çünkü bu araziler herhangi bir şekilde birine tapu ile verilmiş değildi. Dolayısıyla elinde hiç toprak olmayan veya elindeki toprakla yetinmeyip daha fazla arazide tarım yapmak isteyen reaya bu toprağı kiralamak suretiyle işleyebilmekteydi. Yine o tımarın sipahisi üzerine kayıtlı olmayan ve hâriç raiyyet denilen

reaya tarafından da söz konusu araziler kiralanıp işlenebilmekteydi. Bu durumda reayadan dönüm resmi veya resm-i zemin adıyla bir vergi alınmaktaydı. Vergi miktarı arazinin verimine göre değişmek üzere en iyi topraklarda 2 dönüm için, orta halli topraklarda 3 dönüm için, aşağı vasıflı topraklarda ise 4-5 dönüm için bir akçe olarak belirlenmişti.

Gayrimüslim Reayadan Alınan Vergiler

Gayrimüslimlerden alınan önemli vergilerden biri ispenç vergisiydi. En eski tahrir defterlerinde geçen bu vergiden, Fatih Kanunnamesi'nde de söz edilmektedir. Ülkenin her vilayetinde farklı şekillerde tahsilatı yapılan bu vergiyi ödemekle mükellef kişilerin hangi vasıflara sahip olması gerektiği tam olarak bilinmemektedir. Kesin olan tek şey ise Müslüman olmayan erkeklerden alındığıdır. Birçok vilayette evli bekâr ayrımı yapılmaksızın toplanan bu verginin bazı vilayetlerde yalnızca evli erkeklerden alındığı görülmektedir. İspenç resminin, genel olarak büluğ çağına gelmiş, şehirli, köylü ve göçebe, evli veya bekâr, topraklı ve topraksız her gayrimüslim erkekten alınan örfi bir baş vergisi olduğu söylenebilir. İspenç resmi; resm-i çift, bennâk ve mücerred resimleri gibi sipahi tımarına dâhil vergilerdendi. Kapu resmi olarak da bilinen bu verginin miktarı konusu da tartışmalıdır. Bazı kanunnamelerde ispenç resminin tahsil edilebilmesi için gayrimüslim reayanın cizye verebilme kabiliyetine sahip olması yani en az 300 akçelik menkul malının bulunması şartı yer almaktadır. Bazı bölgelerde ispenç resmi ile cizyenin aynı vergiler olarak alındığı da görülmektedir. Ancak bu verginin miktarı XVI. yüzyılda 25 akçe olarak belirlenmişken daha sonraki dönemlerde miktarı arttırılmıştır. Bu vergi, başta XV. yüzyılda fethedilen Rumeli topraklarıyla kısmen Macaristan ve Doğu Anadolu'da uygulanmıştır. Diğer yerlerdeki gayrimüslimlerden Müslümanlardan alındığı gibi çift resmi tahsil edilmiştir. İspenç resminin ödendiği gayrimüslim topraklar Müslümanların eline geçtiğinde aynı vergi devam ettirilmiş, ancak vergi mükellefi İslam dinini kabul ettiğinde bennâk statüsüne girmiştir. Harac-ı muvazzaf sınıfına giren bu vergi çocuklardan alınmazdı. Yine ülke savunmasına hizmet eden kimseler ya tamamen veya kısmen bu vergiden muaf tutulmuşlardır. Voynuklar, derbendçiler, asesler, köprücüler ve tuzcular gibi devlete hizmetleri geçen kişiler bu vergiden muaftılar. Gayrimüslim dul kadınlardan ise *bîve* resmi adıyla senelik 6 akçe vergi alınmaktaydı.

Diğer Vergiler:

Osmanlı Devleti'nin mali yapısı içinde vergiler çok önemli bir yer işgal etmekteydi. Bu nedenle devlet reayadan bazı gerekçelerle çeşitli vergiler almaktaydı. Bu kapsamda devlet, halkın tasarrufunda bulunan yağ, su ve rüzgâr değirmenlerinden dolayı resm-i âsiyâb adı verilen makt'u (kesilmiş-belirlenmiş) bir vergi tahsil etmekteydi. Değirmenlerden özellikle ilk dönemlerde önemli oranda bir gelir elde edildiği söylenebilir. Çünkü klasik dönemde Osmanlı memleketindeki en önemli sanayi tesislerinin başında değirmenler gelmekteydi. Halkın temel tüketim maddesi durumundaki buğday ve arpa buralarda öğütülerek un haline getirilirdi. Değirmenlerden, bölgeler göre farklı bir şekilde vergi alınmaktaydı. Bazı yerlerde değirmenlerin yıllık çalışma kapasitelerine göre bir vergi düzeni mevcuttu. Mesela bu değirmenlerin yılda üç ay, altı ay (nîm sâl) veya bütün yıl (tamâm sâl) çalışmalarına göre vergi konmuşken bazı bölgelerde yıllık kapasite gözetilmeden bir miktar tahsil edilmiştir. Değirmen vergilerinin belirlenmesinde değirmen taşı sayısı da önemliydi. Bâb adı verilen bu taşların sayısı genel uygulama olarak tek olmakla birlikte bazen iki hatta üç dâhi olabilmekteydi. Değirmen vergisi yere ve zamana göre değişiklik arz etmekle birlikte genellikle her ay 5 akçe alınması şeklinde tahsil edilmekteydi. Dolayısıyla senede üç ay çalışan bir değirmenin vergisi senelik 15 akçeydi. Asiyab resminin değirmenin durumuna göre hububat olarak alındığı görülen bir durumdu. Özelikle, Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde daha yaygın olarak faaliyet gösteren bulgur değirmenlerine *bezirhâne* adı verilmekteydi. Bu değirmenlerden alınan vergi de diğer değirmenlerden alınanla aynı miktardı. Yine arazi üzerinde yer alan kireç fırınları ve ipek dolapları da vergiye tabi işletmelerdi.

Değirmenler memleketin her yerinde bulunmaz, özellikle suyun bol olduğu yerler tercih edilirdi. Bu bakımdan değirmene sahip köyler ekonomik ve sosyal açıdan diğerlerinin önüne geçmekteydi. Bu tür köyler insanların sıklıkla gelip gittikleri yerler durumuna gelmekteydi.

Müslüman veya gayrimüslim ayrımı yapılamaksızın reayadan alınan vergilerden biri *resm-i ağnam* (*resm-i ganem*) idi. Hayvan vergisi denilebilecek bu vergi, hayvan besleyen bütün reayadan alınmaktaydı. Buna göre nevruzda koyun ve keçilerden, kuzu ve oğlaklarıyla birlikte sayılmak şartıyla iki baş hayvan için bir akçe vergi alınmaktaydı.

Nakdi bir vergi olarak tahsil edilen *âdet-i ırgadiye* önceleri reayanın sipahiye (sahib-i arz) birkaç gün bedenen çalışması şeklinde uygulanmışken zamanla nakit olarak alındığı anlaşılmaktadır. Kanunnamelerde köylünün sipahiye karşı fiili bir hizmet yapmakla mükellef olduğu belirtilmekte ve bu hizmeti belli bir meblağ ödemek suretiyle yerine getirebileceği vurgulanmaktadır. Buna göre ırgadiye köylünün sipahiye üç günlük hizmeti olup paraya çevrilebilecek bir yükümlülüktü. Irgadiyenin Osmanlı öncesi dönmede de Doğu Anadolu sancaklarında uygulandığı çeşitli kayıtlardan anlaşılmaktadır. Ancak bu yükümlülüğü Osmanlıların nakde çevirdiği anlaşılmaktadır.

Avârız Vergileri

Buna *Tekâli-f-i Örfiyye* veya *Avârız-ı Divâniyye* adı da verilmektedir. Divanın kararı ve padişahın onayı ile olağanüstü hallerde toplanan vergiye verilen isimdir. Örfi vergilerden olan avârız vergisi, başlangıçta yalnızca savaş zamanlarındaki masrafları karşılamak üzere toplanmışken daha sonra hazinenin çektiği gelir darlığını gidermek için alınmıştır. Dolayısıyla başlangıçta geçici bir vergi olarak düşünülmüştü. XVII. yüzyılın sonlarından itibaren kalıcı bir hale gelmiş ve bütçe gelirleri içinde % 10 ila % 20'lik bir orana sahip olmuştur. Bu vergi Tanzimata kadar alınmaya devam etmiştir. Avârız vergilerindeki temel ölçü hane hesabıydı. XVI. yüzyıl başlarında bir avârız hanesi gerçek bir haneye karşılık gelmekte iken zamanla ihtiyaca ve bölgeye göre 3, 5, 7, 10 hatta 15 gerçek hane bir avârız hanesine eşit sayılmıştır. Avârız vergileri bütün eyaletler yerine belli başlı yerlerde toplanmaktaydı. Buna göre mümtaz eyaletler adı verilen Suriye, Bağdat, Yemen, Girit gibi eyaletlerden toplanmazdı. Bu vergi senede iki taksit halinde vali, voyvoda ve kadılar marifetiyle toplanırdı. Aynı şekilde bu vergiden muaf kesimler de vardı. Askerler, memurlar, dini hizmet mensupları, derbendci, menzilci, köprücü gibi devlet hizmetinde bulunanlar ile yetimler, çocuklar, dul kadınlar, hastalar, çalışamayacak derecede yaşlı olanlar, sakatlar ve benzeri durumda olanlar avârız vergisini ödemezlerdi. Ancak bu kesimlerden herhangi birine mensup olmakla birlikte ticaretle uğraşanlardan bu vergi tahsil edilirdi. Mükellef tespitinde belli bir kural uygulanmadığı anlaşılmaktadır. Şahısların avârız mükellefi olması için ev, tarla, dükkân gibi bir gayrimenkule sahip olması gerekirdi. Evinin mülkiyeti kendisinde olmayanlardan da bu vergi alınmazdı.

Avârız vergilerinin tespiti için başlangıçta ayrı bir tahrir yapılmamış, tımar ve zeametler ile diğer vergileri tespit etmek için yapılan tahrirlerden yararlanılmıştır. XVII. yüzyıldan itibaren sadece avârız hanelerinin tespiti için tahrir yapılığı görülmektedir. Bundan sonra avârız hanesinin payına düşen vergi köylüye bildirilir, onlar da kendi paylarına düşen miktarı tedarik ederlerdi. Avârız vergileri başlangıçta para, mal veya hizmet olarak tahsil edilmekteydi. Bu verginin önemli bir kısmı aynî (mal) olarak toplanırdı. Özellikle ordunun ihtiyacı olan zahire bu yolla temin edilirdi. Nüzûl adı verilen, un ve arpadan meydana gelen mallar gerçek bir vergi olup karşılıksız bir şekilde toplanmaktaydı. Bu mallar kadılar tarafında toplanarak belirtilen menzilde nüzûl eminine teslim edilirdi. Bu verginin bedel olarak alındığı da olurdu. Özellikle sefer güzergâhının uzağında kalan yerlerden bedel olarak toplanması mecburiyeti vardı. XVII. yüzyıldan itibaren aynî olmaktan çıkarak nakdî hale gelmiştir. Aynî vergiler kapsamında sürsat zahiresi adıyla halktan çeşitli mallar toplanmaktaydı. Sürsat, ordu için gerekli erzakın belirlenen yere nakli anlamında kullanılmaktadır. Sürsat uygulamasında halktan alınan malların bedeli mîrî fiyat üzerinden ödenirdi. Bu nedenle sürsat zahiresinin gerçek bir vergi olmadığı söylenebilir. Un, ekmek, koyun, arpa, yağ, bal gibi mallar sürsat zahiresi kapsamında kadılar tarafından toplanarak belirlenen menzilleri nakledilirdi.

Sefer hazırlıkları sırasında merkezi yerlerdeki ambarlara depolanan zahire ile sefere giden veya dönen orduların ihtiyaçları için bedeli ödenerek satın alınan zahireye *iştira zahiresi* adı verilmekteydi. Bu zahirenin bedeli narh-ı rûzî veya narh-ı cârî üzerinden ödendiği gibi, bazen sürsatta olduğu gibi mîrî fiyat üzerinden de ödeme yapılabilirdi. Köylüye yüklenen başka bir mükellefiyet de bir valinin veya elçinin seyahati esnasında ihtiyaçlarının karşılanmasıydı. Bu durumun sıklıkla tekrarlaması halinde köylü için bir yük haline gelmekteydi. Böyle zamanlarda köylünün müracaatı üzerine bu sorumluluk başka yerlere kaydırılarak köylünün mağduriyeti önlenmeye çalışılmıştır.

Deniz seferleri sırasında kürekçilere olan ihtiyaç artmakta, esirler ve kürek cezasına çarptırılmış bulunalar bu iş için yeterli gelmemekteydi. Böyle zamanlarda sahil bölgelerinden kürekçi toplanması ihtiyacı ortaya çıkmakta idi. Bu kürekçilerden bedenen yaralandığı gibi onların ihtiyaçları da bölge halkından temin edilmekteydi.

Avârız vergisinin üçüncü toplanma biçimi nakdî olarak yapılanıydı. Buna *avârız akçesi* veya *avârız bedeli akçe* denilmekteydi. Zamanla valilerin haslarından elde ettikleri gelirler masraflarını karşılayamayacak derecede düşmüştü. Valiler bu durumu telafi etmek için usulsüz bir şekilde halktan vergi toplamaya başlamışlardı. Bu durumun önüne geçmek için devlet çeşitli tedbirler alarak uygulamıştır. Valilerin sefer masraflarını karşılamak üzere H 1130/M 1718 tarihinde alınan bir kararla *imdâdiyye-i seferiye* adıyla bir vergi toplamaları resmen kabul edilmiştir. Böylece kanunsuz bir şekilde topladıkları vergi, kanun kapsamına alınmıştır. Bu verginin barış zamanında toplananına *imdâdiyye-i hazariye* adı verilmekteydi. Yine *cihâdiyye* veya *iâne-i cihâdiyye* denilen vergiler ise sadece savaş masraflarını karşılamak için değil askerin barış zamanındaki bazı ihtiyaçları için toplanmaktaydı. Avârız vergilerinin halkın mağduriyetine yol açmasını önlemek için bölgenin zenginleri tarafından avârız vakıfları kurularak vergiler bu vakıflardan karşılanmaya başlamıştır.

Mukâta'alar:

Geliri doğrudan merkez hazinesine aktarılan vergi ve gelir kaynaklarına mukâtaa denir. Osmanlı maliyesinin vergi toplama biçimlerinden biri mukâtaa idi. Buna göre şehirlerdeki bedesten, debbağhâne, boyahâne, kasabhâne, şemhâne, meyhâne gibi ticari işletmeler ile tuzlalar, şaphâneler, iskeleler vs. gibi devlete ait kaynaklar mukâtaa usulü ile işletilmekteydiler. Yine damga, mizan, bac gibi vergiler de mukâtaa usulüne göre toplanmaktaydı. Merkeze ait bütün gelir kaynaklarını ifade etmek üzere bunların hepsine birden mukâtaa veya mukâtaât denildiği gibi, her birine boyahâne mukâtaası, gümrük mukâtaası, ihtisab mukâtaası gibi ayrı ayrı isimler de verilmekteydi. Tımar sisteminin uygulandığı yerlerde merkez hazinesinin nakit ihtiyacını karşılamak üzere bu usule baş vurulmaktaydı. Mukâtaa gelirleri iltizam ve emanet usulüne göre toplanmaktaydı. İltizâm usulüne göre, herhangi bir mukâtaa başkentte veya mukâtaanın bulunduğu kadılıkta müzayede yoluyla açık arttırmaya çıkarılır, en fazla fiyatı ve en çok peşinatı teklif eden kişiye bu vergileri toplama hakkı verilirdi. Bu esnada söz konusu vergileri toplama işini iltizâm usulü ile üstlenen kimse çıkmazsa devlet maaşlı bir memurunu (emin) bu iş için görevlendirerek, mukâtaa gelirlerini emanet usulü ile toplama yoluna giderdi. İltizâm işini üstlenen mültezimler genellikle merkezdeki kapıkulu mensupları ile taşradaki sancakbeyi, subaşı, zaim gibi yüksek dereceli devlet memurları idiler. İltizâmın

süresi üç yıl ve katları şeklinde tespit edilmişti. Yani ilk üç yıldan sonra aynı kişi yeniden iltizâm gelirlerini toplama hakkını elde edebilirdi.

Arızî Vergiler

Miktarı sabit olmayıp zuhurata (beklenmedik durum) bağlı olarak değişen vergilere *arızî vergiler* adı verilmekteydi. Bunlara aynı zamanda *bâd-ı hevâ* grubu vergileri de denilebilir. Bu grupta yer alan belli başlı vergiler şunlardı: Bâd-ı hevâ, resm-i arus, niyâbet, âdet-i deştbânî, tapu resmi, cürüm ve cinayet resimleri vb. Bu vergilerin miktarını, tımar arazisinin genişliği ve reayanın nüfusuna göre tahrir emini, tahmini olarak tespit ederdi. Böyle bir yol izlenmesi mecburiyeti vardı. Çünkü vergiye tabi fiillerin meydana gelip gelmeyeceği veya hangi oranda gerçekleşeceği önceden bilinemediğinden defterlere tahmini bir rakam yazılması gerekmekteydi. Serbest tımarlarda tımar sahipleri bu vergilerin tamamını, serbest olmayan tımarlarda ise yarısını (nısf) alma hakkına sahipti. Diğer yarısını subaşı veya sancakbeyi alırdı.

Arızî vergiler içinde yer alan ve bâd-ı hevâ adı verilen vergi çeşidi çoğu zaman bu adla anılmazdı. Mesela resm-i arûs, yave ve kaçgun resmi, resm-i tapu, adet-i deştbâni, cürm-i cinayet, tütün resmi, niyâbet (naiblik), resm-i zemîn, abd-ı abık (köle), kenizek (cariye) vs. gibi adlarla anılmaktaydı.

Devletin sipahiler eliyle topladığı vergilerden biri, gerdek vergisi denilebilecek resm-i arûs (arûsâne) idi. Feodal düzenin bir kalıntısı olarak kabul edilebilecek bu vergiyi sipahi, nikâhlanan genç kızın (bâkire) veya dul kadının (seyyîbe) evleneceği kocasından alırdı. Verginin miktarı evlenenin kız, dul, Müslüman, gayrimüslim, hür veya cariye olmalarına göre değişirdi. Evlenecek kızın babasının serveti de vergi miktarında önemli bir etkendi. Buna göre babası veya ailesi zengin bir bâkire için 60 akçe, dul bir kadın için 30 akçe vergi alınırdı. Orta gelir düzeyine sahip bir babanın kızının gerdek resmi 30-40 akçe iken fakir bir ailenin kızının vergisi 10-20 akçe idi. Gayrimüslimlerden alınan gerdek resmi, Müslümanlarınkinin yarısı kadardı. Birbirleriyle evlenen kölelerden ise hiç arus resmi alınmazdı. Gerdek resmi, evlenecek kızın babası hangi sipahinin raiyyeti ise ona ödenirdi. Buna karşılık dul avret (seyyîbe avrat) hangi tımarın toprağında bulunuyorsa gerdek resmini o yerin sipahisi alırdı. Reayadan başka devlet görevlilerinin de kızlarından aynı vergi alınırdı. Zaim, sipahi, kale erleri gibi görevlilerin vergile-

rini subaşı, subaşının kızının vergisini ise sancakbeyi alırdı. Gerdek resmi XIX. yüzyılda kaldırılarak bunun yerine kadılardan *izinnâme* alınması kuralı getirilmiştir.

Kaçan hayvanların sahibinden de bir vergi alınmaktaydı. Ancak sahibi bulununcaya kadar hayvanı bulup hâkime haber veren kişi bu hayvanlara bakar ve hayvanın sahibi bulunduğunda masrafları kendisinden tahsil edilirdi. Yâve (sahipsiz hayvan) ve kaçgun resmi adı verilen bu verginin en çok toplandığı yerler çok hayvan beslenen yerlerdi. Sahibi bulunamayan yâve devlete gelir kaydedilirdi.

Mülkiyeti devlete ait olan araziye (çiftlik) tasarruf eden reâyâ bir defaya mahsus olmak üzere sipahiye tapu resmi adı altında bir vergi öderdi. Zuhurata bağlı olarak değişen bu verginin miktarı çoğu zaman arazinin bir yıllık mahsulünün kıymeti olarak belirlenirdi. Bâd-ı hevâ grubu içinde yer alan bu vergiyi ödeyen reâyâ, araziyi ölünceye kadar elinde tutar ve oğluna devredebilirdi. Bu durumda sipahiye yeniden tapu resmi ödenmezdi. Ancak ölen kişinin oğlu yoksa sipahi, araziyi o kişinin kardeşine vererek ondan tapu resmini tahsil ederdi. Bunun için ölenin kardeşinin müracaatına ihtiyaç vardı. Ölenin oğlu veya kardeşi yoksa, arazi ölenin kızına, karısına veya amcasına devredilemezdi.

Cerâim-i hayvanât adı da verilen âdet-i deştbâni başkasının ekinine zarar veren hayvanın sahibinin ödediği vergiydi. Sancak kanunnamelerinden anlaşıldığına göre bir kimsenin sığır veya atı başkasının ekinine girerek zarar verirse hayvan başına sahibinden 5 akçe cerime alınırdı. Aslında daha çok bir cezayı andıran bu verginin yanı sıra hayvan sahibine ayrıca, hayvan başına beşer sopa (ağaç) vurulması de kanundu. Böylece tarım toplumu olmanın bir sonucun olarak tarımla uğraşanların korunması düşünülmüştü. Bu ceza ile aynı zamanda göçebelerin hareketlerine sınırlama getirilerek çiftçilerle çatışmalarının önüne geçilmeye çalışılmıştır.

Osmanlı ceza hukukunda suçlulardan işledikleri suçların büyüklüğüne ve suçlunun zenginliğine bağlı olarak bir para cezası verilmekteydi. Fatih Kanunnamesine göre cinayet işleyen kişinin ekonomik gücüne göre belli miktarlarda para alınması esastı. Bunun yanında at hırsızları, zina yapan erkekler için de belli meblağlarda ceza tespit edilmişti. Cezanın uygulanması kadının yargılamasından sonra gerçekleşirdi. Kadının kararından sonra serbest timar sahipleri, subaşı veya sancakbeyi cezayı tahsil ederdi.

Sipahinin tasarrufunda bulunan timar topraklarına dışarıdan gelen ve kışı burada geçirenlerden "bacalarını tüttürmeleri" karşılığında duhan veya tütün resmi adıyla bir vergi alınmaktaydı. Bu miktar senelik 6 akçeydi. Ancak bu durumdakilerin ikamet süreleri üç seneyi aştığında kendilerinden bennâk resmi alınmaya başlanırdı.

Ticaret ve Gümrük Resimleri

Osmanlı Devletinde gerek memleket dâhilinde deniz ve kara yoluyla bir yerden bir yere mal nakli şeklinde yapılan ticaretten, gerekse memleket haricine satılan veya dışarıdan alınan mallardan çeşitli isimler altında bir gümrük vergisi alınmaktaydı. Buna göre ülke sınırları içinde malın bir yerden başka bir yere giderken vergilendirildiği yere dâhili gümrükler, içeriden dışarıya çıkan malın vergilendirildiği yere de harici gümrükler denilmekteydi. Ülke içinde bir yerden başka bir yere gerek deniz yoluyla gerekse kara yoluyla getirilen mallardan alınan vergiye âmediyye, malın ülke dışına çıkarılması halinde alınan vergiye ise reftiye adı verilmekteydi. Ülke dışından getirilerek başka bir ülkeye doğrudan (transit) götürülen mallardan alınan vergiye masdariyye veya mürûriyye denilmekteydi.

Osmanlı memleketinde gümrükler, sâhil gümrükleri, hudûd gümrükleri ve kara gümrükleri adıyla üç gruba ayrılmıştı. Kara gümrükleri ülke içerisinde olduğundan dahili gümrük olarak kabul edilmekteydi. Gümrük resimlerinin miktarı bazı mallarda, malın o anki değerine göre, bazı mallarda ise yük esasına gör alınırdı. XVII. yüzyıldan itibaren her mal için ayrı gümrük miktarı belirlenmiştir. Gümrük vergisini ödeyen tüccara, başka bir gümrük kapısında kendisinden yeniden gümrük vergisi istenmemesi için *eda tezkeresi* adıyla bir belge verilmekteydi. Gümrüklerin işletme biçimi iltizam usulüne göre idi. Mültezimler tüccardan tarifelerde belirtilen miktar kadar vergi alır ve hazineye olan borçlarını taksitler halinde öderlerdi.

Gümrük vergisi olarak kabul edilen ve bâc, damga, bâc-ı kavâfil olarak adlandırılan ve klasik dönemdeki tahrir defterlerinde yer alan bazı vergiler sancağın ticarî ve sınaî kapasitesine göre tahsil edilmekteydi. Osmanlı öncesi dönemde Anadolu'da hüküm süren İslam devletlerinde de uygulandığı görülen gümrük vergisi durumundaki bâc Osmanlılara Akkoyunlulardan geçmiş ancak çeşitli değişikliklere uğradıktan sonra uygulanmıştır. Sancak kanunnamelerinde de yer alan bu vergi değişik adlarla anılmaktaydı. Bunlar arasında bâc-ı kavâfil (kafile vergisi), bâc-ı übûr (geçiş vergisi), damga veya

kara damga en yaygın kullanılan isimlerdi. Buna göre sancağa dışarıdan gelen ve sancak dâhilinde satılamayarak transit geçen ticaret mallarından alınan gümrük vergisinin adıydı. Damga ise pazarda satılan mallardan alınan vergiye verilen addı. Bölgelere göre miktarında değişiklik görülen bu vergilerin genellikle düşük seviyelerde alındığı anlaşılmaktadır. Mesela Harput Sancağında kara damga adı verilen damga resminin oranı % 5 olarak tespit edilmişti.

Osmanlı Devletinde kanun dışı vergiler denilebilecek ve çeşitli devlet görevlileri tarafından halktan haksız bir şekilde alınan keyfi vergiler de vardı. Kanunnamelerde yer almadığı halde ehl-i örf adı verilen devlet görevlileri tarafından alınan bu vergilerin başlıcaları salgun, salma, ayakbastı parası vs. idi. Tekâlif-i şakka adı verilen bu vergiler halkın yoğun şikâyetlerine konu olmasına ve devlet tarafından yasaklanmasına rağmen alınmaya devam etmiştir. Alınan tedbirlerin etkili olamamasının nedeni söz konusu görevlilerin devlet gücünden yararlanan nüfuzlu kişiler olmasıydı.

Tanzimat Sonrası Örfi Vergiler

Tanzimatla birlikte Osmanlı tebaası sosyal, hukukî ve malî bakımdan eşit kabul edilmiştir. Bu kapsamda vergiler konusunda da bazı değişiklikler meydana gelmiştir. Tanzimat dönemine kadar devlet için ocaklık olarak temin ettikleri keretse, güherçile (barutun hammaddesi), kendir gibi maddelerin alınmasından vazgeçilmiş, köprücülük, derbendcilik, yolculuk gibi bazı mükellefiyetlere de son verilerek bunların yerine tek bir vergi (an cemâatin vergi) alınması kuralı getirilmiştir. Gelir esasına dayanacak olan bu verginin sağlıklı bir şekilde tahsili için halkın gelir durumunun tespit edilmesi ihtiyacı doğmuştur. Bu amaçla muhassılların nezareti altında bütün mal, mülk ve hayvanları içine alan gelir (temttü) sayımı yapılmaya başlamıştır. 1840 tarihinden itibaren uygulanmaya başlanan yeni sisteme göre, Anadolu ve Rumeli'de bulunan halkın örfi vergi olarak çeşitli isimler altında bir senede ödedikleri vergi miktarı tespit edilerek buna uygun tek bir vergi şeklinde tahsil edilmeye başlamıştır. Yine vergi karşılığı olan angaryanın da kaldırılması kararlaştırılmıştır. Böylece herkesin kazancına ve ödeme gücüne göre genel bir vergi alınmaya başlamıştır. Bu sistemde devlet, köy ve kasabalara verginin toplam miktarını bildirirdi. Köy muhtarları, imamlar ve papazlar eliyle toplanacak olan bu verginin dağılımı kişilerin malî gücüne göre ayarlanmaktaydı. Başlangıçta rûz-ı Hızır (Rûmî 23 Nisan-Miladî 6 Mayıs) ve rûz-ı kasım Rûmî 26 Ekim- Miladî 9

Kasım) olmak üzere iki taksit halinde toplanan vergi daha sonra mükellefin ödeme gücünün elverdiği zamanlarda toplanmış ve nihayet on taksit halinde tahsil edilmeye başlamıştır. Sitemdeki en büyük aksamalardan biri köyünü veya kasabasını terk edip gidenlerin vergisinin de kalanlar tarafından ödenmeye devam edilmesiydi. Diğer bir sorun da daha sonraki devirlerde çeşitli ihtiyaçların yerine getirilmesi amacıyla vergi miktarında artış yapılmış olmasıdır.

1856 tarihli Islahat fermanından sonra vergiler konusunda yeni bir düzenleme yapılarak, an cemâatin verginin yerine emlâk, arazi ve temettü vergilerinin ayrı ayrı alınması kararlaştırılmıştır. Bunun için Anadolu'da Bursa, Rumeli'de Yanya pilot bölge seçilmiş, diğer yerlerde sayımlara başlanmıştır. Yeni düzenlemeye göre gelir getiren binalardan % 8, getirmeyenlerden % 4, araziden % 4, esnaf ve tüccarın yıllık gelirinden % 3 oranında bir temettü vergisi alınmaya başlamıştır. Tarımla uğraşanların durumunda bir değişiklik yapılmamış, eskiden olduğu gibi öşür ve ağnam vergilerini ödemeye devam etmişlerdir. 1880 tarihinde yapılan düzenlemeyle vergi oranlarında değişikliğe gidilmiştir. II. Abdulhamid dönemindeki başka bir değişikliğe göre daha önce şehirlilerin verdikleri vergilerden muaf olan İstanbul halkının da vergiye tabi hale gelmesiydi.

GELİR KAYNAKLARI VE İDARESİ

Osmanlı Devletinde çağın şartları gereği bütün gelirlerin merkez hazinesinde toplandıktan sonra buradan ilgili yerlere harcanması mümkün olmadığından devlet, gelirleri toplamak için çeşitli yöntemler geliştirmiştir. Bu amaçla bazı gelirler maaş karşılığı kişilere bırakılmışken bazılarının toplanması hakkı ihale yoluyla çeşitli kimselere verilmiştir. Devlet söz konusu gelirleri bu kişilerden peşin veya taksitler halinde tahsil ederek devre dışı kalmayı tercih etmiştir. Gelir toplama sistemi çeşitli şekillerde işlemekteydi.

Mukâtaa Sistemi:

Mukâtaanın kelime anlamı kesilmiş demektir. Osmanlı malî sistemi içinde yıllık olarak nakdî gelir getiren kurumlara verilen addır. Bunlar maden ocağı, gümrükler, tuzlalar, darphaneler, dalyanlar gibi gelir kaynaklarıydılar. Mukâtaaların idare şekli çeşitli biçimlerde olmuştur. Bunlardan biri mukâtaların işletme hakkının genellikle üç yıl süreyle ve açık arttırma usulüyle satılmasıdır. Buna göre arttırma sonunda en yüksek meblağı vermeyi kabul edene mukâtaanın işletme, dolayısıyla vergilerini toplama hakkı devredilmekteydi. Bu

hakkı elde edene mültezim, sisteme ise iltizam usulü denirdi. Müteahhit denebilecek mültezim, iltizam bedelinin bir kısmını peşin öder, geriye kalanını taksitler halinde vermek üzere kefil gösterirdi. Devlete ödenen miktarın fazlası mültezimin kârıydı. İltizam bedelini ödeyemeyen mültezimin mallarına devlet tarafından el konulurdu. Malı, borcunu karşılayamayan mültezim hapsedilirdi.

İltizamlar genellikle üç yıllık süreler için verilirdi. Ancak mültezim bu işin kârlı olduğuna kanaat getirirse süre üçer yıllık dilimler halinde uzatılırdı. Bunun yanında tahvil süresi dolmadan daha kârlı bir teklif gelirse devlet söz konusu iltizamı başkasına verir, dolayısıyla eski işlemi iptal etmiş olurdu. Bir mültezimin birden fazla mukâtaaya tasarruf etmesi de mümkündü. Böylelikle mukâtaalardan birinin zarar etmesi halinde diğer mukâtaanin kârı ile bu zarar telafi edilebilirdi. Bir mukâtaaya birden fazla kişinin de tasarruf etmesi mümkündü. Savaş gibi olağanüstü durumlarda devlet istediği takdirde emanet-iltizam karışımı bir usulle mukâtaaların işletmesini sağlayabilirdi. Bu durumda iltizam, memurlara ihale edilir, mültezim olan şahıs aynı zamanda emin olarak da devletten maaşını alırdı. Bu sistemde eminler aynı zamanda mültezim de oldukları için devlete belli bir meblağ öderlerdi. Bu kişiler diğer mültezimlerin sorumluluklarını da taşırlardı. Bu uygulamaya *emânet-i ber vech-i iltizam* adı verilirdi.

İltizam usulünün II. Mehmed (Fatih) döneminde Rum Mehmed Paşa tarafından sistemli bir hale getirildiği kabul edilmektedir. XVII. yüzyıldan itibaren uzun süren savaşlar ve bu savaşların bazılarında alınan yenilgiler, isyanlar, savurganlıklar sonucu bütçede büyük açıklar meydana gelmiş, buna karşılık devletin hazinesine giren gelirlerde düşmeler yaşanmıştır. Bu duruma bir çare olarak iltizam usulü düşünülmüş ve bu usul giderek yaygınlaşmıştır. Bu durum sermaye sahipleri ile yüksek dereceli devlet memurları, ulemadan bazı kimseler, tüccarlar ile tefecilikle uğraşan sarrafların işine yaramıştır. Bu kesimler sistemin daha da yaygın hale gelmesi için gayret göstermişlerdir. Sistemi elinde bulunduran mültezimlerin yolsuzlukları, köylüden fazla para almaları, silahlı adamları aracılığıyla devlet içinde önemli bir güç haline gelmeleri iltizam usulünün faydadan ziyade zarar vermeye başlaması gibi nedenlerle bu sistemden vazgeçilerek 1840 tarihinde kaldırıldığı ilan edilmiştir. Bunun yerine muhassıllıklar kurulmuş olmakla beraber yer yer iltizam usulüne dönüşler olduğu görülmüştür.

Devlet gelirlerinin emin adı verilen ve devletten maaş veya dirlik alan bir memur tarafından toplanması şeklindeki sisteme emanet usulü denirdi. Buna göre mukâtaalar, eminler tarafından işletilmekteydi. Bu sistemde işletmelerin kâr veya zararından eminler sorumlu tutulmazlardı. Bu tür işletmeler, genellikle mültezimlere cazip gelmeyen veya devlet tarafından stratejik öneminden dolayı iltizama verilmek istenmeyen kuruluşlar veya padişah haslarıydı.

Tımar Sistemi

Bu sistemin esası, devlete yaptığı hizmetler karşılığı askeri sınıf mensuplarına, maaş verilmesi yerine bazı vergilerin gelirlerini toplama hakkının tanınmasıydı. Bu sistemde belirli bir bölgenin vergi gelirleri padişah tarafından bir kişiye tahsis ve tevcih edilirdi. Dolayısıyla devlete hizmetleri olan kişilerin ödüllendirilmesi prensibine dayanana bu sistem Osmanlı Maliyesinin temelini teşkil etmekteydi. Tımar sistemi devletin en temel sistemlerinin başında gelmekteydi. Çünkü eyalet idaresi esasen tımar sistemine dayanmaktaydı. Tımar sistemi aynı zamanda sosyal, ekonomik ve askeri yapıyı da doğrudan etkileyen bir sistemdi. Tımar sisteminin uygulanabilmesi için öncelikle bir tahrire (mülk yazımına) ve vergi gelirlerinin tespitine ihtiyaç duyulmaktaydı. Bundan sonraki aşamada, bu vergi gelirleri dirlik denilen küçük birimlere bölünerek devlete yaptıkları hizmetler karşılığında sipahilere dağıtılırdı. Çift resmi ve bağlantıları ile öşür, duhan, tapu, gerdek resimleri, yüksek dereceli devlet görevlilerinin tasarrufundaki serbest tımarların niyâbet, cürm ü cinayet ve bad-ı hevâ gibi vergilerini toplama hakkı elde eden sipahi kendisine sağlanan bu hak karşılığında çeşitli yükümlülükleri yerine getirmek mecburiyetinde idi. Bu gelirleri tasarrufunda bulundu ran sipahi gelirin karşılığında savaş zamanlarında kendileriyle birlikte cebelü adı verilen tam teçhizatlı askeri sefere götürmek mecburiyetinde idi. Bu sistemde dirlikler üç gruba ayrılmıştır. Osmanlı tımar sisteminin esasını ve sayı olarak ana grubunu tımar meydana gelmekteydi. Tımar, kelime olarak zeamet hatta has yerine de kullanılmaktadır. Ancak genel olarak yıllık geliri 20.000 akçeye kadar olan dirliklere tımar, 20.000-1000.000 akçe olan dirliklere zeamet ve 100.000 akçeden yukarı olan dirliklere has adı verilmekteydi.

Malikâne Sistemi

Bir kişiye ömür boyu verilen iltizama malikâne adı verilmektedir. Bu siteme ilk defa, 1695 tarihinde iltizamla işletilen bazı mukâtaaların malikâne sistemine dâhil edilmesiyle başlanmıştır. Bu sistemin or-

taya çıkmasının nedeni uzun süren savaşlar ve bunların bazılarının başarısızlıkla sonuçlanması yüzünden artan masrafların karşılanamaması amacıyla gelir kaynaklarına ihtiyaç duyulmasıydı. Yine iltizam sisteminde süre kısa olduğundan mültezimler halkı ezmekteydi. Malikâne sisteminde süre kısalığı söz konusu olmadığından halkın korunması mümkün olabilmekteydi. Devlet gelirlerinin arttırılması için daha önce çeşitli tedbirler alınmıştı. Bu kapsamda sikke tağşişleri, müsaderelerden elde edilen gelirlerin bu açığı kapatmak için kullanılması, yeni vergiler konulması gibi adımlar, açığın kapanmasına yetmeyince iltizamların hayat boyu şartıyla satılmasına karar verilmişti. Daha XVII. yüzyıl başlarında Doğu ve Güney Doğu Anadolu ile Suriye'de denenmiş olan bu sistem, Karlofça Antlaşması ile sonuçlanan Osmanlı-Avusturya savaşı esnasında (1695) devletin malî politikası haline gelmiştir. Bu sistemde mukâtaalar açık arttırma yoluyla satışa çıkarılır, en yüksek fiyatı verene satılırdı. Satışa başlama fiyatı ise mültezime getireceği düşünülen kârın 2-10 katı arasında bir rakama tekabül ederdi. Katılan kişi sayısı genellikle sınırlı olduğundan beklenen fiyata satılması çoğu zaman mümkün olmamaktaydı. Malikâne sisteminde mukâtaalar iki şekilde satılmaktaydı. Peşin satılması muaccele, her yıl belli taksitler halinde ödeme şartına göre satılması ise müeccele adıyla anılmaktaydı.

Normal şartlarda malikâne olarak satılan mukâtaalar, sahibinin ölümüyle *mahlûl* (boş) olur yeniden ihale edilirdi. Ancak malikâne sahibinin oğlu müzayedeye katılır ve en yüksek bedeli vermeyi kabul ederse mukâtaa tercihan ona verilirdi. Böylece malikânelerin mahlûl olarak devlete dönmesi ve gelir getirmesi uygulamada mümkün olmamıştır. Çünkü malikâne mukâtaaları, sahibi hayatta iken el değiştirmiş, dolayısıyla devlet bu sistemden beklediği kadar gelir elde edememiştir. Yine XVIII. yüzyılda ayanların ortaya çıkmasında bu sistemin önemli bir rolü olduğu söylenebilir. Bütün aksaklıklara rağmen malikâne sistemi Tanzimata kadar varlığını sürdürmüştür.

BORÇLANMA POLİTİKASI VE BORÇLAR (İSTİKRAZLAR)

İç Borçlar (Dahilî İstikrazlar): Osmanlı Devleti'nde aciliyyet arz eden durumlarda kamu borçlanmaları için iç hazinenin kaynakları kullanılmaktaydı. Yine büyük seferler öncesinde tüccar, sarraf ve üst düzey devlet görevlilerinden de borç alınmaktaydı. Devletin malî yapısının iyi işlediği dönemlerde alınan borçlar kısa sürede ödenmekteydi. Böyle zamanlarda sefer öncesi alınan borçlar seferin

bitiminde ödenmekteydi. Ancak özellikle XVI. yüzyılın sonlarından itibaren personel sayısındaki artış, uzun süren ve genellikle başarısızlıkla biten savaşlar, iç isyanlar, devlete önemli gelir sağlayan tarım sektöründe meydana gelen bozulmalar dolayısıyla gelirlerin önemli oranda düşmesi, sık sık ödenen yüklü miktarlardaki cülus bahşişleri ve saraydaki büyük israf sonucunda devletin malî yapısında giderek bozulmalar meydana gelmiş ve bütçe açıkları büyümüştür. Bu durumda yeni gelir kaynaklarına ihtiyaç duyulmuştur. Bu kapsamda harcamaların disiplin altına alınmaya çalışılması, paranın ayarı ile oynanması, saraydaki altın ve gümüş eşyanın eritilerek paraya dönüştürülmesi, devlet adamlarından bağış toplanması yeni vergiler konulması, malikâne sistemine geçiş gibi tedbirler alınmıştır. Alınan tedbirlerden istenen ve beklenen sonuçlar elde edilememiştir. Özellikle büyük gelir getireceği beklentisi ile başlatılan malikâne sistemi başarıyla ulaşmayınca, mukâta'aların ömür boyu satışı yerine faizinin (kârının) esham (hisse senedi) karşılığı satılması yoluna gidilmiştir. Yeni sistemde, emanet usulü ile idare edilen ve kâr getiren mukâtaaların yıllık kârları dikkate alınarak belirli bölümleri hisselere ayrılmış ve peşin para ile satışı yapılmaya başlamıştır. İlk defa 1775 tarihinde kârı yüksek görünen İstanbul Tütün Gümrüğü Mukâtaasında uygulanan sistemden önemli gelir elde edileceği umulmuştu. Ancak diğer bazı mukâtaalar için de esham çıkarılmaya başlandı. Bir süre sonra bu sistem gelir getirmek yerine hazineye yük olmaya başlamıştır. Çünkü hayat boyu satılan eshamın el değiştirmesine imkân tanınmaktaydı. Böylece sehimlerin mahlûl kalarak hazineye geri dönmesi ve yeniden satılması durumu ortadan kalkmış olmaktaydı. Sehimlerin el değiştirmesi sırasında bazı ilave vergiler alınmakla beraber, bu vergiler masrafları karşılayamamıştır. Bunun sonucunda mukataaların geliri düşmüş, hazine ödeme tarihlerini ertelemeye başlamıştır.

II. Mahmud dönemindeki siyasi olaylar ve savaşlar sonucunda Osmanlı maliyesi iflasın eşiğine gelmişti. Halkın yeni vergileri karşılayabilecek gücü bulunmamaktaydı. Sikke tağşişlerinin de çare olmayacağı ortada idi. Dolayısıyla hazineyi biraz olsun rahatlatacak tedbirler ihtiyaç vardı. Bu amaçla Abdülmecid saltanatının ilk yılı olan 1839 tarihinde ilk defa kâğıt para (kaime-i mutebere-i nakdiye) çıkarılması kararlaştırıldı. Altın olarak hazinede karşılığı bulunmadığı için gerçek anlamda kâğıt para olmayıp bir çeşit hazine tahvili sayılabilecek esham kavâimi idi. En büyüğü 500 kuruş olan bu ilk kaimeler el yazısı ile hazırlanmıştı. Sekiz yıl süreli olan bu

kaimelerin ana parası sekiz yılın sonunda, faizleri ise daha sonra ödenecekti. El yazısı ile hazırlanmış olduklarından kısa süre sonra piyasaya sahtelerinin çıkmasına neden olmuş, bunun üzerine 1842 tarihinde matbu olanları çıkarılmıştır. Kaimelere numara konmadığı için piyasadaki sayıları da bilinmemekteydi. Böylece kontrolsüz bir şekilde piyasadaki kaime miktarı sürekli armış ve faizleri de % 6'ya düşürülmüştür. Nihayet 1862 tarihinde kaimeler piyasadan tamamen çekilmiş, buna karşılık esham ve tahvil İstanbul Borsası'nda alınıp satılmaya devam etmiştir. Ancak borsa oyunları nedeniyle bu tahviller değerlerinin çok altında bir fiyatla işlem görmekteydiler. Alım satımların bir nizama bağlanması amacıyla 1871'de Der-saâdet Tahvilât Borsası Nizamnâmesi yayımlanmıştır. 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı dolayısıyla piyasada meydana gelen darlığı aşmak için rüsûm-ı sitte adı verilen tuz, ispirto, ipek, pul, balık ve tütün vergileri karşılık gösterilerek, Galata sarrafları ve Osmanlı Bankası'ndan 10 milyon altın borç alınmıştır. Ancak Osmanlı Maliyesinde düzelme gerçekleşmeyince iç borçlanma devletin yıkılışına kadar devam etmiştir.

Dış Borçlar (Haricî İstikrazlar):

Osmanlı Devleti'nde uygulanan iç borçlanma politikası başarıya ulaşmamış, devletin savaş ve benzeri nedenlerle giderlerindeki artış ise devam etmişti. 1783'te Rusya'nın Kırım'ı işgal etmesiyle yeni savaşın işaretleri ortaya çıkmaya başlamıştır. İç kaynakların yetersizliği nedeniyle yeni kaynak bulma arayışı baş göstermiş ve ilk defa dışarıdan borç para alınması gündeme gelmişti. Ancak Gayrimüslim devletlerden veya Müslüman bir ülke olan Fas'tan borç alınması fikri bir süreliğine ertelenerek bunun yerine Aydın Vilayeti'nin, valilere ayrılmış bulunan gelirlerinin esham yoluyla satılmasından elde edilecek kaynakla bütçe açığının kapatılması düşünülmüştür. Ancak 1787 tarihli Rus savaşının masrafları hazineyi daha da sıkıntıya sokmuş, 1789 başında mücevher, altın ve gümüş işlenmesi yasaklanarak saraydaki, hatta devlet ileri gelenlerinin evlerindeki gümüş takımları ve İstanbul tüccarından toplanan saf gümüş darphaneye gönderilmiş, eritilerek para bastırılması yoluna gidilmiştir. Aynı zamanında dış borç meselesi yeniden gündeme gelmiştir. Hatta İngiltere'den 20 milyon kuruşluk borç talebi kabul edilmeyerek geri çevrilmiştir. Bundan sonraki yıllarda gerek İngiltere gerekse Fransa'dan borç istenmiş, ancak borç talebi bu devletler tarafından reddedilmiştir.

1850 tarihinde sadrazam Mustafa Reşid Paşa Paris ve Londra'da faaliyet gösteren iki yabancı firmadan 55 milyon frank tutarında borç istemişti. Hatta hisse senetleri, padişahın onayı alınmadan piyasaya sürülmüştü. Ancak sadrazamın değişmesinden dolayı anlaşmadan vazgeçilmiş ve devlet 2.2000.000 liralık tazminat ödemek zorunda kalmıştır. Dış borç konusunda Kırım Savaşı bir dönüm noktası olmuştur. Nitekim 1854'te Mısır gelirleri karşılık gösterilmek suretiyle, batılı firmalardan % 6 faizle 5 milyon sterlin borç alınmış ancak bu miktar ihtiyacı karşılamaya yetmediğinden, 1855'te Mısır gelirlerinin geriye kalan kısmı ile Suriye ve İzmir gümrüklerinin gelirleri karşılık gösterilerek 5 milyon sterlinlik ikinci bir borç daha alınmış ve dış borç alma uygulaması daha sonraki yıllarda da devam etmiştir. Bu borcun alınması sırasında İngiltere ve Fransa hükümetleri, savaş masraflarının karşılanması şartıyla garanti vermişlerdi. Alınan borçların büyük bir kısmı devlete gelir getirecek yatırımlar yerine önceki borçların ödenmesinde ve askeri masrafların karşılanmasında kullanıldığından borçların geri ödemlerinde ciddi sıkıntılar meydana gelmiştir. Nitekim 1876'da dış borç ödemleri durdurulmuştur. Berlin Antlaşması Bulgaristan, Karadağ, Sırbistan ve Yunanistan'ın kendi paylarına düşen borçları karşılamayı taahhüt etmeleri de dış borç sorununu çözememiştir. Bunun üzerine Osmanlı Devletinden alacaklı olanların telaşa kapılarak diplomatik yollara başvurmaları üzerine devlet borçları ödeme garantisi vermiş, ancak alacaklıları bir ödeme takvimi üzerinde uzlaşmaya davet etmişti. Nitekim 13 Ocak 1880'den itibaren toplanması kolay olan bazı vergiler karşılık gösterilerek yıllık bir miktar paranın ödemelerde kullanılması kararlaştırılmıştır. Dış borçların düzenli bir şekilde ödenebilmesi için alacaklıların temsilcileriyle anlaşmaya varılmış ve bu amaçla 28 Muharrem 1299 (20Aralık 1881) tarihinde Muharrem Kararnâmesi adıyla bir kararnâme ilan edilmiştir. Kararnâme ile Osmanlı Maliye Nezareti'nden bağımsız olarak Düyûn-ı Umûmiye İdare Meclisi (Genel Borçlar İdaresi) adıyla bir birim oluşturulmuştur. Buna göre borçların anapara ve faizlerinde indirim yapılarak rüsûm-ı sitte adıyla bilinen tuz, ispirto, ipek, pul, balık ve tütün vergilerinin idaresi ile iç ve dış borçların tesviyesi Düyûn-ı Umûmiye İdare Meclisine bırakılmıştır. Merkezi İstanbul'da bulunan ve yedi üyesinden beşi Fransız, İngiliz, İtalyan, Alman ve Avusturyalı alacaklılar tarafından seçilen, ikisi de Osmanlı vatandaşı olan alacaklılar tarafından seçilen Düyûn-ı Umûmiye İdare Meclisi borçlar karşılığında ayrılan vergileri toplamak üzere kendi özel teşkilatını kurmuştur.

Alacaklıların büyük bölümü İngiliz ve Fransız olduğundan, idarenin başkanlığını bunların temsilcileri dönüşümlü olarak yürütmekteydiler. Düyûn-ı Umîmiye'nin üyeleri Osmanlı memuru sayılmışlar ve devlet tarafından dış ülkelerden gelenlere 2.000, İstanbul'da oturanlara 1.200 sterlin maaş bağlanmıştır.

Mevzuata göre Osmanlı Hükümeti Düyûn-ı Umûmiye'nin çalışmalarını kontrol etme yetkisine sahip olmakla birlikte bu mekanizma tam olarak çalışmamıştır. Kurum görevlilerine hükümet kuvvetlerinin her türlü yardımı yapmaları emredilmişti. Ayrıca kuruma, gerektiğinde kendi kolluk kuvvetlerini oluşturma ve müfettiş tayin etme yetkisi de verilmişti. Yine kuruluşundan bir yıl sonra İstanbul dışında da teşkilatlanan kurumun başlangıçtaki görevi borçlar karşılığı gösterilen devlet gelirlerini toplamak iken daha sonra çeşitli sanayi ve ticarî işlere de girişerek faaliyet alanlarını oldukça genişletmişti. Böylece devlet içinde devlet görüntüsü veren bu yapıya rağmen borçlanma bundan sonra da devam etmiştir.

OSMANLI PARA POLİTİKASI

Hâkimiyetin sembolü olması bakımından çeşitli devletlerde para büyük bir önem arz etmekteydi. Bu nedenle tahta çıkan hükümdarlar kendi adlarına para bastırma gereği duymuşlardır. Gerek Selçuklularda gerekse Osmanlılarda da bu durum geçerliliğini korumuştur. Ortaçağda ve yeniçağda paralar genellikle altın, gümüş ve bakır gibi madenlerden kestirilmekteydi. Paranın satın alma gücü ise içindeki altın ve gümüş oranına bağlıydı. Osmanlı Devletinin para birimi gümüş *akçe* idi. İlk Osmanlı akçesi Osman Bey zamanında basılmıştır. Bu paranın basıldığı yer ve yıl hakkında bilgiler mevcut olmamakla beraber üzerinde "Osman bin Ertuğrul" yazısı açık bir şekilde okunmaktadır. Akçenin katı olarak ilk defa Orhan Bey tarafından ikilik ve beşlikler basılmıştır. Küçük alımlar için daha I. Murad devrinde bakır paralar basılmıştır. Bunlara füls, pul veya mankur (mangır) adı verilmekteydi. 1470 tarihinde II. Mehmed tarafından, Muhammed Hânî adıyla onluk akçeler piyasaya sürülmüş, bu para II. Bayezid devrinde de gümüş sultaniye adıyla tedavülde kalmaya devam etmiştir. Yine Fatih devrinde 1478'de Osmanlı sikkesi olarak ilk defa altın para bastırılmıştır. Osmanlı para tarihi açısından 1479'a kadar olan bu ilk devreye monometalizm devresi denmektedir. Altın ve gümüş paranın birlikte basıldığı ikinci devreye ise bimetalizm devresi adı verilmektedir.

Osmanlı memleketinde resmi para birimi ile birlikte mahalli paralar da kullanılmaktaydı. Mısır'ın Osmanlı Devleti'ne bağlanmasından sonra bu bölgede pâre, Doğu'da aslı İran parası olan şâhî, Kırım'da Kefevî akçesi, Eflak-Boğdan, Erdel ve Macaristan'da *penz* kullanılmaktaydı. Yeni ele geçirilen memleketlerdeki halkın yeni yönetime ısındırılması için kendi paralarının kullanılmasına izin verilmekteydi. Avrupa paralarının, Osmanlı piyasasını etkisi altına almasıyla birlikte XVI. yüzyılın ikinci yarısında *şâhî*; Bağdat, Basra, Tebriz, Van ve Diyarbekir darphanelerinde de basılmaya başlamıştır. Osmanlı darphanelerinde ileri gelen yabancı devletlerin paraları da basılmaktaydı. Ancak akçe XVII. yüzyıla kadar para birimi olmaya devam etmiştir.

Avrupa paralarının Osmanlı piyasasını adeta istila etmesiyle birlikte darphaneler birer birer kapanmaya başlamıştır. Öyle ki eyaletler vergilerini altın yerine İspanyol *reali* (kara guruş) veya Hollanda *esedi*siyle (aslanlı guruş) ile vermeye başlamışlardır. Yabancı paraların Osmanlı piyasalarını etkilemesinde, Osmanlı Devleti'nin doğu-batı ticaret güzergâhında bulunmasının da etkisi vardı. Dolayısıyla meydana gelen madeni para akışı Osmanlı Devleti'nin para sistemini ve para değerini etkilemiştir. İstanbul bu yönüyle en önemli merkezlerin başında gelmekteydi. İç ve dış maden hareketlerinde hemen her dönemde İstanbul'a düşük ayarlı paralar gelmekte ve buradan Mısır'a sağlam para akışı sağlanmaktaydı. Bu nedenle devlet para akışı konusunda çeşitli tedbirler alma gereği duymaktaydı. Bu çerçevede uzun yolculuğa çıkan tüccarların yanlarında gereğinden fazla para taşımalarına izin verilmemekteydi. Özellikle II. Mehmed döneminde bu konuda büyük bir titizlik gösterilmiştir. Yasağın uygulanabilmesi için "yasakçı kul" adıyla kişiler görevlendirilmişti. Bütün tedbirlere rağmen Osmanlı parası değerli bir para durumuna gelememiştir. Mesela Venedik Dukası Osmanlı Devleti'nin güçlü olduğu dönemlerde bile ülkede dolaşımı yaygın bir pilot para olarak fonksiyon icra etmekteydi.

XVIII. yüzyılın son çeyreğinde savaşlar nedeniyle malî bunalım büyüyünce devlet mağşuş (saf olmayan-karışık) para basmak zorunda kalmış ve I. Abdülhamid'in saltanatının son yılında sikkenin değeri 1/5 oranında düşürülerek, ikilik guruşlar basılmıştır. III. Selim döneminde ise yüzlük guruşların basılması yoluna gidilmiştir. II. Mahmud devrinde ise eski ikiliklere eşit olan 200 paralık ve cihâdiyye adıyla bilinen beşlikler basılmıştır. Bu durum daha sonraki yıllarda da devam etmiş ve paranın değeri sürekli düşürülmüştür.

Osmanlı Devleti'nde ilk defa Sultan Abdülmecid döneminde kâğıt para basılmasına teşebbüs edilmiştir. Ancak bu ilk kâğıt paralar faizli olduklarından daha çok esham mahiyetinde idi. İlk faizsiz kaimeler H 1267/M 1850 tarihinde, 10 ve 20 kuruşluk küçük kupürler halinde basılmıştır. Sultan Abdülaziz devrinde kaime basımına hız verildiğinden, bir süre sonra piyasada kaime miktarı büyük artış göstermiş ve bunun sonucu olarak paranın değerinde düşme meydana gelmiştir. Tedbir olarak, kaimelerin piyasadan toplanması yoluna gidilmişse de II. Abdülhamid devrinde malî durumu düzeltmek için yeniden kaime basılmıştır. Kaimelerin altın ile başa baş tutulması için, vergi ödemelerinde, hazine ve mal sandıklarının, kaimeleri de kabul etmeleri yönünde bir karar alınmış, ancak bir süre sonra kaimenin altın karşısında değer kaybetmesi ile hazine büyük zararlara uğramıştır. Bunun üzerine Mart 1879'da kaimelerin piyasadan toplanması kararlaştırılmıştır. Bu tarihten sonra da çeşitli kereler kaime basımına devam edilmiştir. Ancak bu paranın gerçek değeri ile devlet tarafından belirlenen itibari değeri bakımından çeşitli karışıklıklar meydana gelmiş ve nihayet Nisan 1916'da çıkarılan Tevhîd-i Meskûkat Kanunu ile bir altın lira 100 kuruş kabul edilerek karışıklık giderilmeye çalışılmıştır.

Osmanlı para tarihinde sikke tecdidi, tashihi ve tağşişi önemli bir yer tutmaktadır. Tahta geçen her padişahın, kendi adına para bastırdığı gibi zaman zaman akçesini yenilediği de görülmektedir. İşte bu işe sikke tecdidi denilmektedir. İlk defa I. Bayezid devrinde uygulanan, eski sikkelerin yerine yenilerinin kestirilmesi işi, belli bir ücret alındığı için halkın hoşnutsuzluğuna yol açmaktaydı. Hatta sikke tecdidindin isyanlara yol açtığı bilinmektedir. Bu nedenle bazen bu işleme karşı durmak için halk, eski akçeleri ev ve süs eşyası yaparak devlete bir ücret ödemekten kurtulma yoluna gitmekteydi. Devlet de buna karşılık kuyumcuların ve simkeşlerin kontrol altında tutulmaları amacıyla bazı yasaklamalar getirmekteydi. Örneğin kuyumcuların 200 dirhemden fazla gümüş işlemelerinin yasaklandığı dönemler olmuştur. Bu işlemin ardından tedavülde bulunan sikkelerin kullanımı yasaklanarak halktan, elindeki eski sikkeleri darphaneye getirerek yeni sikke darp etmeleri istenmekteydi. Devlet hazinesi için önemli bir gelir kaynağı olan bu işlemin iyi yürümesi için devlet görevlileri çarşı pazarı dolaşarak, halkın elindeki eski sikkelere el koymaktaydılar. Sikke tecdidi işlemine II. Mehmed döneminde sıklıkla başvurulmuştur. Buna göre ilki 1444, sonuncusu 1481 yıllarında olmak üzere altı defa sikke tecdidi yapılmıştı. Son

tecdidde 100 dirhem gümüşten 400 akçe kesilmiştir. Daha sonraki dönemlerde de sikke tecdidi yapılmaya devam etmiştir.

XVI. yüzyılın son çeyreğinde piyasada kalp (sahte) ve kenarı kırkılmış paralar arttığı gibi akçenin değer kaybı da devam etmiştir. Başını, Yahudi bankerlerin çektiği bazı kuyumcular ve sarraflar ile kalpazanlar paranın kenarını kırparak içindeki gümüşü çalmak suretiyle sahtekârlık yapmaktaydılar. Bunun sonucu olarak paranın değeri gayri resmi de olsa düşmekteydi. Bu nedenle paranın ayar ve ağırlığının yeniden düzenlenmesi ihtiyacı doğmuştur. Söz konusu dönemden itibaren zaman zaman yapılan düzenlemelere sikke tashihi adı verilmektedir. Bu işlemle ya eski standara uygun ya da yeni değer biçilerek akçeler kestirilmiştir. İlk sikke tashihi 1586'da yapılmıştır. Sikke tashihleri bazen halkın tepkisine yol açmıştır. 1588 tarihinde eski akçelerin toplanarak piyasaya yeni akçe sürülmesi gerekirken, hazineye yük getirmemesi için yeni bir vergi konmuş (resm-i tashih-i sikke), halk bundan rahatsızlık duymuştu. Ulufelerin züyûf akçe ile ödenmesini kabul etmeyen sipahilerin isyanı sonucu sadrazam ve başdefterdar hayatlarını kaybetmişlerdi. Bundan sonraki dönemlerde de birçok defa tashihler yapılmış ancak kısa bir süre sonra akçe değer kaybetmeye başlamış, bu durumdan dolayı piyasada fiyat artışları ile karaborsacılık ortaya çıkmıştır. Akçenin değerindeki düşüş daha sonraki yıllarda da devam etmiştir. Nitekim 1600'de 100 dirhem gümüşten 950 akçe kestirilmiştir. 1618, 1624, 1640 tarihlerinde yapılan sikke tashihlerinde 100 dirhem gümüşten 1000 akçe kesilirken, altının 120, riyal guruşun 80 ve eski guruşun 70 akçe olan değerlerlinde bir değişiklik yapılmamıştır. Ancak bütün gayretlere rağmen akçenin değerindeki düşüş durdurulamamıştır.

Osmanlı devleti de madeni para kullanan diğer devletler gibi zaman zaman kullanımdaki altın veya gümüş paraların içindeki kıymetli madenlerin miktarını azaltarak değerini düşürme yoluna gitmiştir. Sikke tağşişi denilen bu işlem ilk dönemlerden itibaren gerek görüldüğünde yapılmış, hatta devletin güçlü olduğu dönemlerde de bu yola başvurulmuştur. Ancak yükselme dönemindeki müdahalelerin nedeni devletin malî olarak zayıf olmasından değil, ülkeye giren kıymetli maden miktarının yetersizliğindendi. Söz konusu dönemde Osmanlı ekonomisi ve ticareti giderek geliştiği için, paraya olan ihtiyaç da artmaktaydı. Esnafın ve halkın nakit sıkıntısı çekmemesi için bu türden tedbirlere ihtiyaç duyulmuştur. Yani aynı

miktar madenle daha fazla para kestirilerek nakit sıkıntısının önüne geçilmeye çalışılmıştır.

Bazı dönemlerde ise ekonomik durumun olumsuzluğu nedeniyle tağşişler yapılmıştır XVII. yüzyıldan itibaren değer kabı daha da büyümüştür. Nitekim 1585'te Osmanlı piyasalarına giren yabancı para miktarının artması, maden ocaklarının kapanması ve darphane mültezimlerinin taahhütlerini yerine getirebilmek için mağşuş akçe basmaları nedeniyle akçe, önemli oranda değer kaybına uğramıştır. Alınan karar gereği o zamana kadar 100 dirhem gümüşten 450 akçe kesilmekte iken, bu tarihten sonra 800 akçe kesilemeye başlamıştır. Böylece paranın değeri yarı yarıya yakın bir ortanda düşürülmüştür. XVIII. yüzyıla kadar sadece gümüş parada tağşiş yapılmıştır.

II. Viyana kuşatmasını takip eden savaşlar hazinenin nerdeyse tamamen boşalmasına yol açmıştı. Kıymetli madenlerden meydan gelen eşyaların darphaneye gönderilerek para bastırılması da beklenen etkiyi yapmamış ve akçenin değerinin yeniden belirlenmesine ihtiyaç duyulmuştu. Öyle ki XVII. yüzyıl sonlarında (1691) 100 dirhem gümüşten 2300 akçe kesilmesi karalaştırılmıştı.

Tağşişler XVIII. yüzyıla kadar sadece gümüş parada yapılmışken bu dönemden itibaren altın paraya da müdahalede bulunulmuştur. 1787'de başlayan savaşın getirdiği malî bunalımı aşmak için devlet, mağşuş para basmak zorunda kalmış ve sikkenin değerinde 1/5 oranında bir düşme gerçekleştirmiştir. Bu dönemde kalpazanların faaliyetlerinde de bir artış olduğu görülmekte, onlar da devletin kestirdiklerine göre daha yüksek ayarlı sikkeler keserek hazinenin gelirini elde etmeye çalışmaktaydılar. III. Selim ve II. Mahmud dönemlerinde de ayarı düşük para kesilmeye devam etmiştir. Yapılan bu uygulamalar sonucunda akçenin ağırlığı giderek düşmüş ve kullanım kabiliyeti azalmıştır. Böylece akçenin yerini önce, içinde % 70 oranında gümüşe karşılık % 30 bakır bulunan pâre, akabinde guruş ve lira almıştır. Nihayet 3 akçe 1 para, 40 para 1 kuruş, 100 kuruş 1 lira olarak değerlendirilmiştir.

Darphaneler:

Osmanlı Devleti'nde sikke kesim ihtiyacı doğduğunda hazineden, ihtiyaca yetecek miktarda kıymetli madenleri ayırarak kesim işini gerçekleştirilmekteydi. Yeni çıkan paradan edinmek isteyen kimseler ellerinde bulunan eski paraları veya madenleri darphaneye götürerek sikke kestirir ve bunun karşılığında bir para öderlerdi.

Osmanlı Devleti geniş bir coğrafyada hüküm sürdüğü için darphaneler de memleketin çeşitli yerlerinde faaliyet göstermekteydiler. I. Süleyman döneminde 43 ayrı şehirde darphane bulunduğu bilinmektedir. Başkent İstanbul'dan başka Anadolu'da; Bursa, Ayasuluğ, Amasya, Konya, Kastamonu, Tirede, Rumeli'de ise Gelibolu, Edirne, Serez, Belgrad, Üsküp Novobrdo'da darphane bulunmaktaydı. Darphane olan diğer yerler, Mısır, bazı Kuzey Afrika şehirleri, Bağdad, Şam, Haleb gibi şehirlerdi. Para darbında çeşitli aracılar görev yapmaktaydı. Halkın bizzat darphaneye gitmesinde çeşitli sıkıntılar bulunduğu için, bu işi sarraflar, kuyumcular, mubayaacılar gibi bir nevi simsar görevi gören kimseler yerine getirmekteydiler. Bu kişiler hurda veya külçe fiyatına satın aldıkları eski paraları darphaneye satarak büyük kazançlar temin etmekteydiler. Hatta bazen sarraflar yeni sikke basılmasını teşvik etmekteydiler. Ancak darphanelerin en yoğun olarak çalıştıkları dönemler sikke tecdidi ve tashihlerinin yapıldığı dönemlerdi.

Devlet, darphaneleri doğrudan kendisi işletmek yerine genellikle üç yıllığına iltizama vermekteydi. Mültezimler tarafından işletildiklerinde buralarda işlenen altın, gümüş ve bakırın miktarı tam olarak anlaşılamamaktaydı. Talep eden olmaması durumunda darphaneler emanet usulü ile bir emine verilmekteydi. Emanet usulü ile işletildiğinde eminler işlenen maden miktarı üzerinden vergi vermekteydiler. Böylece işlenen maden miktarının tespiti mümkün olmaktaydı. Ancak iltizam dönemlerinde darphanelerin hâsılatının daha yüksek olduğu görülmektedir. Darphanelerin faaliyetlerinin çeşitli nedenlerle yoğunlaştığı dönemlerde darphane mukataalarının iltizam bedellerinde bir yükselme, para darbında düşme olduğunda ise iltizam bedellerinde bir azalma meydana gelmekteydi.

Devlet XVII. yüzyıl ortalarına kadar darphane gelirlerinden önemli kazançlar elde etmiştir. Ancak ayarı düşük Avrupa guruşlarından akçe kesilmeye başlamasıyla darphanelerin kârları azalmış, hatta zarar etmeye başlamışlardır. Bundan dolayı birçok darphane kapanmıştır. Öyle ki, 1661-1686 tarihleri arasında İstanbul Darphanesi'nde sadece padişah ve ailesinin cep harçlığını karşılayacak miktarda para basılmıştır. XIX. yüzyılda ise darphane işletmesi bir müdüriyete dönüştürülmüştür.

Bankalar:

Osmanlı Devletinde banka kurma fikrinin ortaya çıkması paranın değerini koruma düşüncesinden kaynaklanmaktadır. Buna göre

Osmanlı parasının sterlin karşısında değerini koruması gerekirdi. Bunun için de sterlinin kurunun sabit tutulması şarttı. Bu amaçla H 1261/M 1845'te Galata'da bankerlik yapan sarraflardan Leon ve Baltazzi (Baltacı) ile bir anlaşma yapılarak sterlinin kurunu sabit tutmaları konusunda kendilerinden taahhüt alınmıştır. Bu iki sarraf verdikleri sözü tutarak sterlinin kurunu sabit hale getirmişlerdi. Bu tecrübeden sonra 1847'de bu iki kişinin *Dersaâdet Bankası* adıyla bir banka kurmalarına izin verilmiştir. Bankanın sermayesi olmadığı halde kurucularının itibarı sayesinde poliçeleri kabul görmekteydi. Devletin, almış olduğu borçları ödeyememesi nedeniyle bir süre sonra bankanın durumu bozulmaya başlamış, bu durumdan kurtulmak için piyasaya kaime sürmüştü. Ancak bu da toparlanmasına yetmemiş ve banka hazineyi 600.000 liralık bir zarara uğratarak iflas etmişti. İflasa rağmen bu girişim, bankanın açık kaldığı süre boyunca Osmanlı parasının sterlin karşısında değerini korumasını sağlamıştı. Bu nedenle hükümet yeni bir banka kurulmasına ihtiyaç duymuş ve 1856 tarihinde merkezi Londra'da bulunan İngiliz sermayeli *Bank-ı Osmânî (Ottoman Bank)* faaliyete geçmiştir. Bankanın İstanbul ile birlikte İzmir, Beyrut ve Selanik'te de şubeleri vardı. Bir süre sonra devlet bankaya Fransız sermayesinin de katılmasını sağlamış ve bankayı daha geniş kapsamlı bir hale getirmişti. Böylece *Bank-ı Osmânî-i Şahane* adıyla yeniden örgütlenen (1863) banka hem devlet bankası hem de ticarî bir banka gibi faaliyet yürütmeye başlamıştır.

Bankacılıkla ilgili ilk hamlelerden sonra Osmanlı memleketinde bir bölümü devlet bankası (Osmanlı Umûmî Nafia Bankası, Osmanlı Ticaret Kumpanyası) diğerleri ise yabancı (Rus Bankası, Avusturya Şark Bankası, İtalyan Şark Ticaret Bankası) olmak üzere çeşitli adlar altında daha küçük hacimli bankalar da kurulmaya başlamıştır. Osmanlı Devleti'nin malî durumunun giderek bozulması nedeniyle bir süre sonra *Bank-ı Osmanî-i Şahane* bankacılık piyasasını kontrolü altına almaya başlamıştır. Yine 1863'te Midhat Paşa'nın teşebbüsleriyle ilk olarak Niş'in Pirot kasabasında kurulan ve daha sonra memleketin her tarafında Menâfî Sandığı adı ile faaliyet göstermeye başlayan bir Emniyet Sandığı kurulmuştur. Tamamen Osmanlı sermayeli olan bu kurum banka olarak faaliyet yürütmekteydi. Bu bankanın amacı, kefalet ve rehinle, düşük faizle köylüye kredi sağlamaktı. Bankacılık alanındaki başka bir çalışma da 1868'de yine Midhat Paşa tarafından İstanbul Emniyet Sandığı'nın kurulmuş olmasıdır. Halkın tasarruflarına dayanan bu banka kredi vermenin

yanı sıra vilayetlerdeki mal sandıklarına poliçe çekmek suretiyle para gönderme işlerini kolaylaştırmış ve kısa sürede büyük rağbet görmüştür. Nitekim bu başarısından dolayı 1872'den sonra bankanın diğer vilayetlerde de şubeleri açılmıştır.

FİYAT POLİTİKASI, NARH UYGULAMASI VE DENETİM

Başta ekmek, buğday, un olmak üzere temel ihtiyaç maddelerine resmi makamlarca konan narh bir mala uygulanan azami fiyattı. Osmanlı Devleti'nde fiyatların denetim altında tutulması amacına yönelik olarak ilk dönemlerden itibaren başvurulan narh uygulaması ekonomik ve sosyal bir tedbir olarak düşünülmüştü. Buna göre belirlenen narhın üstünde satış yapmak yasak olduğu gibi altında da satış yapılamazdı. Ancak devlet, öncelikle fiyatların kanuna aykırı bir şekilde artmasını engelleyerek, maddi imkânları sınırlı olan halkı korumaya çalışmıştır. Kanunnâmelerde narha riayet etmeyenlerin, eksik ve hatalı mal satanların cezalandırılacaklarına dair hükümler yer almaktadır. Narh uygulamasının önemli bir nedeni de haksız rekabetin önüne geçmekti.

Narh tespiti için resmi makamlara başvuran yalnızca tüketici zümresi değildi. Esnaf loncası da bazen hammadde ve mamul maddeye narh uygulanmasını talep etmekteydi. Bu talebin nedeni, çoğunlukla hammadde fiyatlarının yükselmesi ve kâr oranının düşmesiydi. Lonca rekabeti önlemek suretiyle esnafı korumaya ve kâr oranlarındaki azalmayı telafi etmeye çalışmaktaydı. Ancak bütün bunların mümkün olabilmesi için başvuruların kabul edilmesi gerekmekteydi.

Narh tespiti malın kalitesine göre yapılmaktaydı. Malın kalitesine göre fiyatı da farklı olurdu. Dolayısıyla narh vermek, malın kalitesini düşüren bir unsur değil tersine, taraflar riayet ettikleri sürece malın kalitesini belli bir düzeyde tutan bir uygulamaydı. Narh tespiti ve uygulaması devletin çok önem verdiği bir konuydu. Narh fiyatlarının tespiti kadının huzurunda, ilgili esnafın temsilcileri ve muhtesib nezaretinde yapılırdı. Çok sık olmamakla birlikte narhı muhtesibin kendi başına belirlediği de olurdu. Çünkü muhtesib piyasadan her an haberdardı. Narhın yeniden tespitine ihtiyaç duyulup duyulmadığını kendi gözlemlerine göre kararlaştırabilirdi. Ancak esas olan, narhı bir heyetin tespit etmesiydi. Taşradaki tespit ise, kaza kadısının başkanlığında esnaf temsilcileri, esnaf ve ayanın katılımıyla yapılırdı. Narh verilirken dikkat edilmesi gereken hususlardan biri, halkın alım gücünün gözetilmesiydi. Özellikle en

önemli temel gıda maddesi olan ekmekte, artış oranının her zaman düşük tutulması bu anlayışın bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır.

Narhın yeniden tespiti çeşitli şartlara bağlıydı. Savaş, kıtlık, çekirge istilası, sel, ablukalar, şiddetli kışlar gibi olaylar, piyasadan malın çekilmesine, dolayısıyla fiyat artışlarına yol açabilmekteydi. Yine sikke tağşişleri de fiyatlara etki eden faktörlerdi. Savaş sırasında ürünün büyük bölümünün orduya ayrılması, kıtlık yıllarında olduğu gibi halka intikal eden gıda malzemesinin azalmasına neden olmakta ve arz talep dengesi bozulmaktaydı. Ablukalar deniz trafiğini engellediğinden, deniz yoluyla zahire sevki aksamaktaydı. Böyle durumlarda deniz taşımacılığına göre çok pahalı olan karayolu ile zahire getirmek mecburiyeti doğduğundan, malın fiyatı artmaktaydı. Çekirge istilası ve sel, ürünün azalmasına, dolayısıyla kıtlık yaşanmasına yol açan ciddi olaylardı. Şiddetli geçen kışın ardından, yeterli ürün alınamadığında çekilen hububat sıkıntısının yanında, kış aylarında mal sevkiyatı güçleşmekteydi. Büyük depremler de benzer sonuçlar doğurduğundan, böyle durumlarda mal bulmak son derece zordu. Nihayet para ayarının bozulması da, fiyatlara doğrudan etki etmekte, başta temel ihtiyaçlar olmak üzere, narha tabi diğer malların fiyatlarını yeniden tespit etmek kaçınılmaz bir hal almaktaydı.

Fiyat tespiti sırasında, artış oranları bir takım ölçülere göre tayin edilmekte, ilk etapta *çaşni* tutulmaktaydı. Yani hammadde halinden, nihaî mal oluncaya kadar geçen aşamalardaki maliyet hesaplanır ve belli bir kâr eklenerek fiyat tespit edilirdi. Ortalama kâr oranı işin özelliğine göre genellikle % 10-20 arasında değişirdi. Ekmek, et gibi temel gıda maddelerinin fiyatları mümkün olduğunca sabit tutulur veya kâr oranı % 10'u aşamazdı. Narh verilirken, toptancı ve perakendeci fiyatları ayrı ayrı hesaplanırdı. Narh defterlerinde toptancı için *getürücü*, perakendeci için *mukim* veya *oturakçı* tabirleri kullanılırdı. İstanbul'da fiyatlar tespit edildikten sonra, *Bilâd-ı Selâse* (Üsküdar, Eyüp, Galata) kadılarına bildirilir, onlar da kendi kadılıkları dâhilindeki mahkemelere bu listeleri gönderirdi. Yeni fiyatlar çarşı, pazarda münadiler aracılığıyla halka ve esnafa ilan edilirdi. Ayrıca narh listeleri başmuhasebeye de kaydedilirdi.

Osmanlı Devleti'nde esnafın denetimi; malın kalitesi, fiyatı, çalışma şartları, esnaf nizamı gibi alanları kapsamaktaydı. Esnaf loncaları, belli zamanlarda kontroller yaparak malın kalitesini yüksek tutmaya çalışırlardı. Devletin denetimi dışında kendileri de üyelerini teftiş ederek fiyatların artışını ve haksız rekabeti önlerlerdi. Lonca bu

işi, yiğitbaşı aracılığı ile yürütürdü. Yiğitbaşı, herhangi bir uygunsuzluk görürse, söz konusu esnafı lonca yönetimine şikâyet ederek cezalandırılmasını sağlardı.

Esnafın denetimi aslında son derece kolaydı. Çünkü Osmanlı esnaf örgütlenmesi gayet düzenliydi. Bizans Devleti'nde olduğu gibi, her sanat ve ticaret erbabı kendine tahsis edilmiş çarşıların belli sokaklarında faaliyet gösterirlerdi. Çarşıdaki dükkânların çoğu, hatta bazen çarşının tamamı vâkıf malı yapılardı. Esnaf kendine tahsis edilen alanın dışında çalışamazdı. Mesela, penbeciler, yemeniciler, çizmeciler, çilingirler, kavukçular, başmakçılar, semerciler, kalaycılar, kuyumcular, tarakçılar, kürkçüler, helvacılar, peynirciler, vs. aynı mekânlarda faaliyet göstermekte iken, ekmekçi, börekçi, aşçı, kahveci, bozacı gibi daha çok gıda maddesi satan esnafın daha rahat hareket ettikleri, bir araya sıkışıp kalmadıkları görülmekteydi.

Osmanlı Devleti'nde narh tespiti ve uygulanması, titizlikle yapılmaktaydı. Burada esas olan şey, tüketicilerin korunmasının yanında esnafın da haklarının gözetilmesiydi. Fakat buna rağmen esnaftın narha aykırı davranışlar en sık görülen ihtilafların başında gelirdi. Esnafın en çok başvurduğu usulsüzlüklerden biri, malın kalitesini ve gramajını düşürerek maliyetini azaltmaya çalışmaktı. Bunun en önemli nedenlerinden biri, para ayarının bozulduğu *enflasyon devirlerinde* fiyatlarda görülen istikrarsızlık iken, bir diğeri de, yukarıda da dile getirildiği gibi esnafa tanınan kâr oranlarının düşük tutulmasıydı. Bazen sadrazamların narh uygulaması ile ilgili görüş ve düşünceleri de benzer sonuçları doğurmaktaydı. Mesela Köprülüzâde Fazıl Mustafa Paşa, narh tespiti ile esnafın zorlanmasını uygun bulmadığından, onun sadrazamlığında fiyatlar serbest bırakılmış, daha sonra *zabt u rabt* altına alınmasında güçlük çekilmişti. Esnafın aşırı kâr elde etme hırsı da, narha riayetsizliği doğuran bir başka neden olmuştu.

İstanbul kadısı, esnafı denetleyen görevlilerin başında gelmekteydi. Bu görevi, doğrudan kendisi yerine getirebildiği gibi muhtesibe de yaptırabilirdi. Ancak sorumluluğun önemli bir kısmı kadıya aitti. Kadı denetim görevini yaparken bazen yolsuzluklara da bulaşmaktaydı. Bu yolsuzlukların başında esnaftan rüşvet alması gelmekteydi. Görevini kötüye kullanan kadılar, sürgün ve görevden uzaklaştırılma da dâhil, çeşitli cezalara çarptırılmışlardı.

Pratikte denetim yapan görevlilerin en önemlisi muhtesibdi. Bütün önemine rağmen muhtesiblik, bu görevi üstlenenlerin kişisel

tavır ve davranışlarından doğrudan etkilenen bir kurumdu. Zaman zaman muhtesib, asli görevlerini aksatmakta ve düzeni bozan kişi durumuna düşmekteydi. Bu cümleden olmak üzere görevini yaparken denetimi yeterince ciddiye almaması veya görevini kötüye kullanması, rüşvet alması gibi durumlar da görülen aksamalardandı. Bazen de muhtesib *ehl-i bazar alayı* ile ortak hareket ederek esnafın hatalı mal üretmesine, satmasına ve narha riayetsizliklere göz yumardı; veya esnafa baskı yaptığı da sıkça görülen kanunsuz işlerdendi. Esnaf tahrir defterlerinde koloğlanları ve muhtesiblerin yolsuzlukları açıkça dile getirilmişti. Bir defterde "*... birkaç seneden berü kuloğlanları ehl-i sükdan mîrî rüsûmu, defter mûcebince almağa kanâat etmeyüp ziyâde taaddi eylediklerinden mâadâ muhtesib ağaları dâhi mugayir-i defter ve kadime muhalıf ehl-i sükdan seğa amedi ve aydiyye ve ramazâniyye ve haftalık ve aylık ve müsâmaha ve hamlık nanına ziyâde akçelerin alup...*" denilerek söz konusu görevlilerin yolsuzlukları vurgulanmıştı. Aynı defterde esnafın, "*muğayir-i defter kat'a bir akçe ve bir habbe alınmaya*" denilerek aksi takdirde ilgililerin şiddetli cezalara çarptırılacakları da dile getirilmişti. Dolayısıyla bazen hükümet, yalnızca uyarı ile yetinmeyip istismarları daha ciddi bir şekilde cezalandırmış, hatta muhtesibin, görevini kötüye kullandığı kesinlik kazandığında, O'nu derhal görevinden uzaklaştırıldığı da olmuştu.

Bu konuda bir başka uygulama da esnafa eziyet eden, ona karşı görevini kötüye kullanan esnaf temsilcileri ile ilgili olanıydı. Bir arşiv kaydında Galata çörekçi ve somuncuları, kethüdalarının kendilerinden haksız yere para aldığını ve zulmettiğini beyan ederek şikâyetçi olmuşlar ve kethüda Mehmed'in azledilmesini talep etmişlerdi. Belgeden anlaşıldığına göre, kethüda azledilmiş ve yerine yeni bir kethüda atanmıştı.

Denetim görevini yapanların esnafa haksızlık etmek, rüşvet almak, görevini ciddiye almamak suretiyle yetkilerini kötüye kullanmaları, esnafın nizama aykırı davranmasına yol açmakta idi. Ancak esnafı kontrol eden yalnızca muhtesib değildi. Esnaf loncaları da üyelerini denetlemek, hatta cezalandırmak gibi yetkilere sahiptiler. Loncalar yahut başka bir tabirle esnaf cemiyetleri ve onların ihtiyar heyetleri kanuna, talîmâtnâme ve usule aykırı bir hal gördüklerinde, onu yapan esnafı "*yolsuz*" sayarlar, yani bir müddet için ticaretten men ederlerdi. Bazen de suçuna göre esnaf falakaya yatırılır veya azarlanmakla yetinilirdi. Ancak hapis cezasını gerektiren bir suçu işle-

yen esnaf, lonca dâhilinde cezalandırılarak hapsedilirdi. Ne var ki, esnaf hırsız ve katillerin bulunduğu hapishanelere gönderilmezdi. Bunun nedeni esnafın şeref ve haysiyetini korumak ve ahlâkının bozulmasını engellemekti. Böylelikle devlet, esnafa ve esnaflığa ne denli önem verdiğini bu uygulaması ile ortaya koymuş olurdu idi. Ancak alınan bütün tedbirlere rağmen esnaf nizamının uygulanmasında hemen her zaman çeşitli aksamalar meydana gelmeye devam etmiştir.

KAYNAKLAR

ABDURRAHMAN VEFİK, Tekâlif Kavâidi-I,II İstanbul 1327ü, 1330.

AKDAĞ, Mustafa, "Tımar Rejiminin Bozulması", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, III/4, (Ankara 1945), 419-431.

AKDAĞ, Mustafa, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi*, İstanbul 2010.

AKGÜNDÜZ, Ahmed, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*-II, İstanbul 1990.

ARTUK, İbrahim, *Kanûnî Sultan Süleyman Adına Basılan Sikkeler*, Ankara 2000.

BARKA, Ömer Lütfi, "XV. Asrın Sonunda Bazı Büyük Şehirlerde Eşya ve Yiyecek Fiyatlarının Tespit ve Teftişi Hususlarını Tanzim Eden kanunlar", *Tarih Vesikaları Dergisi*-I, Sayı 5, (İstanbul 1942), 326-344.

BARKAN, Ömer Lütfi, "1070-1071 (1660-1661) Tarihli Osmanlı Bütçesi ve Bir Mukayese" *İktisat Fakültesi Mecmuası*, XVII/1-4 (İstanbul 1960), 304-347.

BARKAN, Ömer Lütfi, "Osmanlı Bütçelerine Dair Notlar", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, XVII/1-4 (İstanbul 1960), 193-224.

BARKAN, Ömer Lütfi, "Öşür", *İA-IX*, (Eskişehir 1963), 485-488.

BARKAN, Ömer Lütfi, "Timar", *İA-XII*, (Eskişehir 1963), 286-333.

BARKAN, Ömer Lütfi, *XV ve XVI Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukukî ve Mâlî Esasları*, Kanunlar-I, İstanbul 1943.

BATMAZ, Eftal Ş., "XV-XVI Yüzyıl Sancak Kanûnnâmelerine Göre Osmanlı devleti'nde Tahıl Üretimi", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXIII/36, (Ankara 2004), 35-41.

BAYKAL, Bekir Sıtkı, "Osmanlı İmparatorluğu'nda XVII. ve XVIII. Yüzyıllar Boyunca Para Düzeni İle İlgili Belgeler", *Belgeler-IV*, Sayı 7-8, (Ankara 1969), 49-77.

BELİN, M., *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Tarihi*, çev. Oğuz Ceylan, İstanbul 1999.

CEZAR, Yavuz, "Osmanlı Devleti'nin Malî Kurumlarından Zahire Hazinesi ve 1795 (1210) Tarihli Nizamnâmesi, *Toplum ve Bilim*, Sayı 6-7, (İstanbul 1978), 111-156.

CEZAR, Yavuz, "Osmanlı Mali Tarihinde Esham Uygulamasının İlk Dönemlerine İlişkin Bazı Önemli Örnek Belgeler", *Toplum ve Bilim*, Sayı 12 (1980), 120-144.s

CEZAR, Yavuz, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi*, İstanbul 1986.

ÇAĞATAY, Neşet, " Osmanlı İmparatorluğunda Reayadan Alınan Vergi ve Resimler", *Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*-V, (Ankara 1947), 483-511.

ÇAĞATAY, Neşet, *Bir Türk Kurumu Olan Ahilik*, Ankara 1997.

DEDFTERDAR SARI MEHMED PAŞA, *Nesâyih'ul Vüzerâ veya Kitab-ı Güldeste*, Yayınlayan: Ragıp Uğural, Ankara 1969.

DEMİRTAŞ, Mehmet, *Osmanlı Esnafında Suç ve Ceza İstanbul Örneği H 1100-1200/M1688-1786*, Ankara 2010.

DEMİRTAŞ, Mehmet, *Osmanlıda Fırıncılık XVII. Yüzyıl*, İstanbul 2008.

DOĞRU, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Görüntüsü*, Eskişehir 1995.

ERGENÇ, Özer, " Osmanlı Şehrinde Esnaf Örgütlerinin Fiziki yapıya Etkileri", *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Semineri*, (İstanbul 1977), 103-109.

ERGENÇ, Özer, "Osmanlı Şehrindeki Mahallenin İşlev ve Nitelikleri Üzerine", *Osmanlı Ansiklopedisi*, Sayı 4, (İstanbul 1984), 69-78.

ERGENÇ, Özer, "XVI. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Parası Üzerine Yapılan İşlemlere ilişkin Bazı Bilgiler", *ODTÜ Gelişim Dergisi İktisat Tarihi Özel Sayısı* (Ankara 1987), 86-95.

ERGİN, Osman Nuri, "Tarihte Narh Meselesi ve Belediye İşleri", *Esnaf Meslek Mecmuası*, Sayı: 1, (İstanbul 1933), 12-13.

EROL, Mine, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Kağıt Para (Kaime)*, Ankara 1970.

FAROQHI, Suraiya, *Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak*, çev. Gül Çağalı Güven-Özgür Türesay, İstanbul 2003.

GENÇ, Mehmet, "Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri, Metinler/Tartışmalar*, 8-10Haziran 1973, (Ankara 1975), 231-296.

GENÇ, Mehmet," Mukataa", *DİA-XXXI*, (İstanbul 2006), 129-132.

GÜÇER, Lütfi, *XVI-XVII Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler*, İstanbul 1964

GÜLENAZ, Nursel, "Osmanlı İstanbul'unda Kent Merkezi ve Çarşı", *İstanbul Dergisi*, Sayı: 35, (İstanbul 2000. 128-131.

HALAÇOĞLU, Yusuf, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, Ankara 1998.

IŞIKSAL, Cavide, "Emniyet sandığının Kuruluşu", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, XI/65 (1973).

İNALCIK, Halil, "Osmanlılarda Raiyyet Rüsûmu", *Belleten*, XXIII/92, (Ankara 1959), 575-610.

İNALCIK, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, İstanbul 1993.

KARAMURSAL, Ziya, *Osmanlı Malî Tarihi Hakkında Tetkikler*, Ankara 1989.

KAZGAN, Haydar, "Osmanlı Kaynaklarına Göre İstanbul'daki Esham ve Tahvilat Borsası ve Borsa Oyunları", *Toplum ve Bilim*, Sayı 2, (Yaz 1977), 157-170.

KAZICI, Ziya, *Osmanlıda İhtisab Müessesi*, İstanbul 1987.

KAZICI, Ziya, *Osmanlılarda Vergi Sistemi*, İstanbul 1977.

KOÇ, Ümit, "XV. Yüzyıldan XVII. Yüzyıl Ortalarına Kadar Değişen Gümüş Arzı ve Yansımaları Üzerine Bazı Değerlendirmeler", *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, XVIII/27, (Kış 2009), 269-286.

KÜTÜKOĞLU, Mübahat S., "Osmanlı İktisadî Yapısı", *Osmanlı Devleti Tarihi*-II,

Editör: Ekmeleddin İhsanoğlu, (İstanbul 1999), 514, 515.

KÜTÜKOĞLU, Mübahat S., "Sikke Tashihinin Ardından Hazırlanan Narh defterleri", *Tarih Dergisi*, Sayı 34 (İstanbul 1934) 123-182.

KÜTÜKOĞLU, Mübahat S., *Narh Müessesi ve 1640Tarihli Narh Defteri*, İstanbul 1983.

MANTRAN, Robert, *XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul*-I, II, çev. M. Ali Kılıçbay, E. Özcan, Ankara 1986.

NEDKOF, Boris Christoff, " Osmanlı İmparatorluğu'nda Cizye (Baş Vergisi)", çev. Şinasi Altındağ, *Belleten, VIII*/32, 8Ankara 1944), 599-652.

ORTAYLI, İlber, "Osmanlı Devleti'nde Kadı", *DİA-XXIV*, (İstanbul 2001), 69-73.

ÖZCAN, Abdülkadir, "Fatih'in Teşkilat Kanunnâmesi ve Nizam-ı Âlem İçin Kardeş Katli Meselesi", *Tarih Dergisi*, XXXIII, (İstanbul 1982), 7-56.

ÖZKAYA, Yücel, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı*, Ankara 1985.

ÖZTÜRK, Said, "Osmanlıda Tüketiciyi Korumaya Yönelik Önemli Bir Tedbir Olarak Kalitenin Namusu",*Tarih ve Düşünce Dergisi*, Sayı 2003/5 (İstanbul 2003), 59.

PAMUK, Şevket, *100 Soruda Osmanlı Türkiye İktisadi Tarihi*, İstanbul 1999.

PAMUK, Şevket, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, İstanbul 2000.

SAHİLLİOĞLU, Halil, "Avarız", *DİA-IV*, (İstanbul 1994), 108-109.

SAHİLLİOĞLU, Halil, "Esnaf Cemiyeti İçinde Usta-Kalfa Çekişmesi", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*-IV, Sayı 17, (İstanbul 1969), 58-61.

SAHİLLİOĞLU, Halil, "Osmanlılarda Narh Müessesi ve 1525 Yılı Sonunda İstanbul'da Fiyatlar", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Sayı 1, (İstanbul 1967, 36-40.

SAHİLLİOĞLU, Halil, "XVII. Asrın İlk Yarısında Tedavüldeki Sikkelerin Rayici", *Belgeler*-I, Sayı 2, (Ankara 1964), 228-233.

SELANİKÎ Mustafa Efendi, *Tarih-i Selanikî*-I,II, haz. Mehmet İpşirli, Ankara 1999.

TABAKOĞLU, Ahmet, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, İstanbul 1985.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, "Defterdar", *İA*-III, (1946), 505-508.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, Ankara 1984.

ÜNAL, Mehmet Ali, *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*, 8. Baskı, Isparta 2010.

YENİAY, İ. Hakkı, *Yeni Osmanlı Borçları Tarihi*, Ankara 1978.

YÜCEL, Yaşar, *Osmanlı Ekonomi-Kültür-Uygarlık Tarihine Dair Bir Kaynak, Es'ar Defteri (1640 Tarihli)* Ankara 1992.

BEŞİNCİ BÖLÜM

İLMİYE TEŞKİLATI

Ümit Kılıç

İlmiye teşkilatı, seyfiye (ümerâ) ile birlikte Osmanlı devlet teşkilatını oluşturan iki temel sınıftan biridir. Bu teşkilatın mensupları, medreselerde eğitim ve öğretim gördükten sonra hukuk alanında, dinî hizmetlerde ve merkezi bürokraside kendi alanlarıyla ilgili önemli makamlarda görev yapmaktaydılar. İlmiye sınıfı, kendi içerisinde mevcut bir geleneğe ve sıkı sıkıya korumaya çalıştığı yetki ve imtiyazlara sahiptir. Dönemler itibariyle bir takım belirleyici aşamalardan geçmekle beraber Osmanlı Devleti'nin sonuna kadar varlığını ve ağırlığını korumuştur.

Osmanlı'da İlmî Hayat

Osmanlılar, Anadolu Selçuklu Devleti'nin mirası üzerinde ve onun bir devamı olarak teşekkül ve inkişaf etme imkânına sahip oldular. Bu vesile ile onlar, kendilerinden önceki diğer İslâm ve Türk-İslam devletlerinin çok zengin teşkilat ve müesseselerinden de geniş ölçüde faydalandılar. Büyük Selçuklularda olduğu gibi Anadolu Selçukluları da çeşitli şehirlerde bugünkü mahiyetiyle üniversite düzeyinde medreseler inşa etmişlerdir. Bu medreseler gerek teşkilat gerekse idari bakımdan daha sonra kurulacak olan Osmanlı medreselerine örnek olmuştur.

Osmanlılar, kendilerinden önce kurulan bu eğitim kurumlarını vakıf müessesesi ile finanse ederek, bu medreselerin kendi dönemlerinde de ilmî hizmetler vermelerini sağlamışladır. Daha ilk beyler zamanında başlayan, devletin siyasi ve mali kudretinin gelişmesine

paralel olarak gelişip artan ilmiye kurumlarının Osmanlılar dönemindeki bilinen ilk müessisi, Orhan Gazi olmuştur. Bursa kadısı, baş kadı olmak üzere fethedilen yerleşim yerlerine kadılar tayin edilmiş, ilk medrese 1330'da beyliğin merkezi İznik'te yapılmış ve buraya ilk müderris olarak da Türk alim ve mütefekkirlerinden Şerefüddin Davud-i Kayserî tâyin edilmiştir. Osmanlı ilim hayatında yer alan önemli şahsiyetlerden birisi de İznik Medresesi müderrislerinden Şemseddin Mehmed b. Hamza el-Fenarî'dir. Molla Fenarî olarak da bilinen Şemseddin Mehmed b. Hamza el-Fenarî tasavvuf, mantık ve aklî ilimlerde söz sahibidir. Diğer bir ilim adamı ise, matematik ve astronomi alanlarında Kadızâde-i Rumî adıyla şöhret bulan Musa Paşa b. Mahmud b. Mehmed Selahaddin'dir. Molla Fenarî'den ders alan Kadızade-î Rumî, önce Horasan'a sonra Türkistan'a giderek ilim tahsili yapmış Semerkant'ta, Semerkant Medresesi başmüderrisliği'ne kadar yükselmiştir. Kuruluş dönemlerinde ilim hayatını şekillendiren en önemli unsurlardan birisi de çift yönlü işleyen akademik seyahatlerdir. İlim tahsili için seyahat, İslam dünyasının en önemli geleneklerindendir. Ulaşım koşullarının güç olduğu bu devirlerde ulemânın ve talebelerin belirli zaman dilimlerinde İslâm dünyasının tüm ilim merkezlerini gezdikleri görülmektedir. Osmanlı Beyliği'nde de belirli düzeyde eğitim alan öğrenciler, İslam dünyasının o zamanlar ilim ve kültür merkezleri olan Kahire, Semerkant, Buhara, Maveraünnehir, Bağdat ve Şam gibi merkezlere giderek eğitimlerini tamamlar, bunlardan bir kısmı memleketlerine geri dönerken bazıları da gittikleri yerde eğitim faaliyetlerini yürütmeye devam ederlerdi. Osmanlılar, Anadolu beyliklerinde veya diğer İslâm coğrafyasında bulunan ilim mahfillerinden bilginleri davet ederler, gelenler bir müddet Osmanlı Devleti'nde kaldıktan sonra isterlerse geldikleri yere dönerler veya tamamen Osmanlı topraklarına yerleşirlerdi. Semerkant'a giden ve Uluğ Bey'e hocalık yapan Kadızâde-i Rûmî, geri dönmese de öğrencilerinden Fetullah Şirvanî ve Ali Kuşçu İstanbul'a gelmişler, matematik ve astronomi ilminin Osmanlı topraklarında yayılmasına yardımcı olmuşlardır.

I. Murad ve Yıldırım Bayezid dönemlerinde yeni medreseler inşa edilmiş ve yargı alanında yeni kurumlar teşkil edilmiştir. 1362'de Kazaskerlik makamı kurulmuş, bu şekilde ilmî hayat kurumsallaşmaya başlarken, ilmiye geleneği de oluşmaya başlamıştır. Osmanlı Devleti'nin teşekkül ve genişleme devri olan bu dönemde askerî zümrenin içinden tam manasıyla ayrışmamış olan ilmiye sınıfı

mensupları, bir taraftan padişahın devlet işlerini danıştığı ve istişare ettiği bir yapı iken, diğer taraftan da vezirlik, veziriazamlık, kazaskerlik, defterdarlık, nişancılık gibi merkezi bürokrasinin önemli mevkilerinde yer almışlardır. II. Murad devrinde 1425'te şeyhülislamlık makamı ihdas edilmiş, Edirne, Bursa ve diğer şehirlerde büyük medreseler inşa edilmiştir. Bu yıllar ilmî ve tasavvufi akımların gittikçe arttığı bir dönemdir. Pek çok bilgin Osmanlı Devleti'ne gelmiştir. Saadettin Taftazani, Seyyid Şerif Cürcani bu âlimlerden olup geldikleri yerlerin felsefî ve ilmî birikimlerini Osmanlı coğrafyasına taşımışlardır. Ayrıca bu dönemde tıp alanında Murad b. İshak, Celaleddin Hızır, Şeyh Cemaleddin Aksarayî, Taceddin İbrahim gibi âlimler de yetişmiştir. Fatih Sultan Mehmed devri ise ilmiye sınıfı açısından bir dönüm noktasıdır. Bu dönem sadece teşkilat ve eğitim açısından değil anlayış açısından da çok önemlidir. Fatih döneminde müspet ilimlere olan alâkanın artmış olmasının yanı sıra felsefî ve ilmî yaklaşım da ön plana çıkmıştır. Birçok Latince eser Türkçe'ye çevrildiği gibi, özellikle tıp, matematik ve astronomi alanlarında yeni eserler de yazılmıştır. Dinî ve felsefî konulara büyük ilgi duyan Fatih, ulemâ ile yakın ilişkiler kurmuş birçok ilmî konunun tartışılmasını teşvik etmiştir. Devrinde felsefe dersleri medreselerde okutulmuş, sadece eğitimin kalitesi ve çeşitliliğinin arttırılması yönlerinden değil ilim ve kültür müesseselerinin sayısında da çok büyük artışlar olmuştur. Bu devrin en önemli bilgini kelam, filoloji, matematik ve astronomi alanlarında eserler veren Ali Kuşçu olup derslerine sadece öğrenciler değil Hoca Sinan Paşa, Tokatlı Molla Lütfi ve Mirim Çelebi gibi devrin ilim adamları da katılmıştır. Devrin önemli bilginlerinden bir diğeri de Merkür gezegeni üzerine araştırmalar yapan, astronomi, fıkıh, kelam ve matematik alanlarında eserler veren Hızırbeyoğlu Yusuf Sinan Paşa'dır. Tıp alanında da çok önemli bilginler yetişmiş ve değerli eserler vermişlerdir. Bunlardan en önemlisi Muhammed b. Hamza Akşemseddin olup, hastalıkların bulaşıcılığının gözle görünmeyen küçük varlıklar yolu ile olduğunu ileri sürmüş başta kan kanseri olmak üzere kanser hastalığıyla ilgili de birçok araştırma yapmıştır. Fatih'in hocası Molla Güranî, deneysel tıp alanında önemli eserler ortaya koyan ve eserlerinde birçok tıbbîmüdahale çeşitlerini resimleyen Sabuncuoğlu Şerefeddin Ali b. Elhac İlyas, Altıcızâde, Şükrullah Şirvanî, bu devrin önemli tıp bilginlerindendir. II. Bayezid ise daha şehzadelik yıllarında Amasya'daki sarayında âlimler ve şairlerden bir kültür muhiti oluşturmuş daha sonra maiyyetini İstanbul'a da getirmiştir.

Amasya, Edirne'de külliyeler yaptırmış ve İstanbul'da Bayezid külliyesini inşa ettirmiştir. Fıkıh alanında Zenbilli Ali Efendi, matematik ve tıp alanında eserler vermiş olan Tokatlı Molla Lutfi, matematikçi ve astronom olan Mirim Çelebi, tefsirden edebiyata yüzlerce eser bırakan Şeyhülislâm İbn Kemal, dinî ilimlerde, felsefe ve matematik alanında çalışmalar yapan Kınalızâde Ali, tefsir, hadis, kelam ve mantık alanlarında eserler veren Taşköprülüzâde Ahmed, tıp alanında ihtisas yapan II. Bayezid devri önemli simalarından Ahî Çelebi ve Kanuni Sultan Süleyman döneminin önemli kişiliklerinden Ebusuûd Mehmed Efendi, bu devrin önemli ilim adamlarındandır.

XVII ve XVIII. yüzyılda da Hezarfen Ahmed Çelebi ve Lagari Hasan Çelebi, Gelenbevî İsmail Efendi gibiönemli ilmî kişilikler ortaya çıkmıştır. Osmanlı Devleti'nde çeşitli imtiyazlara sahip olan askerî zümre arasında yer alan ilmiye personeli, bu sınıf içerisinde geniş imtiyazlara sahip olmuştur. İlmiye sınıfı mensupları diğer askeri sınıf mensuplarına göre vergiler konusunda daha geniş muafiyetlere sahipti. Askeri sınıfın ehl-i örf kesimini oluşturan kapıkulu askerlerine ve diğer askerî zümre mensuplarına idam dâhil her türlü ceza verilirken, ehl-i şer'î olarak adlandırılan ilmiye mensuplarına en ağır ceza olarak azl veya sürgün cezası verilmekteydi. Ayrıca şahsi malvarlıkları da müsadereye tabi değildi ve doğrudan mirasçılarına geçebiliyordu. Askerî-yönetici zümrenin diğer gruplarına göre, ilmiye mensupları nispi bir otonomi içerisinde bulunuyorlardı ve mali konumları da kendi yönetimleri ve kontrolleri altındaki geniş dinî vakıflar tarafından destekleniyordu.

Öte yandan II. Murad döneminde Molla Fenarî ailesine ilmi teşvik ve ulemâyı taltif için tanınan bir takım imtiyazlar, daha sonraki devirlerde bütün ulemâ çocuklarına da tanınmıştır. Bütün bunların ötesinde ilmiye sınıfının sahip olduğu en büyük ayrıcalık Osmanlı toplumu içinde sahip oldukları itibardır. İlmiye mesleğinin babadan oğullara ve torunlara geçmesinin bir gelenek halini alması birçok köklü ailenin oluşmasına neden olmuştur. Osmanlı öncesi birçok Türk-İslâm devletinde bunun örnekleri görülmekle beraber Osmanlı Devleti'nde ailelere tanınan hususi imtiyazlar ve aileler arası akrabalık ilişkileri, bir ilmiye sınıfı ağı kurulmasını sağlamıştır. İlmiye mesleğinin babadan oğula ve torunlara intikali ve ailelerin teşekkülü, ilmiye mesleğine adım atacak olan kişinin çocukluğundan itibaren ilim ortamında gelişmesine, dönemin koşulları itibariyle zor ulaşılan kitap ve kütüphane gibi birtakım meslekî

bilgi kaynaklarına ulaşabilmesine fayda sağlamakla beraber meslekte liyakat olgusunu ortadan kaldırmış, aile imtiyazları nedeniyle çalışmadan ve hak etmeden paye almaları ile her geçen devirde gittikçe sayısı artan ve meslekte yeterli bilgiye sahip olamayan imtiyazlı bir zadegân zümresi ortaya çıkarmıştır. Farklı dönemlerde etkinlikleri artıp azalmakla birlikte Osmanlı ilmiye sınıfında yirmi civarında aile belli başlı ilmiye makamlarını elde etmişler ve bu aileler kendi aralarında evlilik yoluyla kurdukları bağlarla etkinliklerini daha da arttırmanın yollarını aramışlardır. Bunlar arasında Çandarlılar, Fenarîzâdeler, Çivizâdeler, Ebussuûdzadeler, Müeyyedzadeler, Taşköprülüzadeler, Bostanzadeler, Hoca saadeddinzâdeler, Kınalızâdeler, Zekerriyazâdeler, Paşmakızâdeler, Dürrizâdeler, Arapzâdeler, Feyzullahzâdeler ve İshakzâdeler önde gelen ilmiye ailelerindendir. Bu ailelerden birine mensup olmayanların ilmiye teşkilatı içerisinde ilerlemeleri için "mülâzemet sisteminden" geçmeleri gerekmekteydi.

İlmiye Sınıfında Mülâzemet ve Nevbet

İlmiye teşkilatı içerisinde medrese eğitimini başarıyla bitiren talebelere, müderrislik yapabileceğini belirten diplomalar verilirdi. Diplomayı alan mezun talebe müderrislik veya kadılık görevlerine atanabilmek için Anadolu'da görev yapmak istiyorsa Anadolu Kazaskerinin, Rumeli'de görev yapmak istiyorsa, Rumeli Kazaskerinin belirli günlerdeki meclisine devam eder ve ismini matlab adı verilen ruznâmeye (mülâzemet defteri) kaydettirirdi. Adını mülâzemet defterine kaydettirenlere mülâzım, mülâzımların meslekî staj ve bekleme sürelerine de mülâzemet adı verilirdi. Mülazim olarak kaydedilenler, göreve başlamak için sırası gelinceye kadar beklerdi. Bu bekleme dönemine de nevbet (nöbet) denirdi. Başlangıçta medreseden mezun olan talebe sayısı az olduğu için, müderrislik veya kadılık görevlerine atamalar hemen yapılabilmekteydi. Ancak medreselerin artışıyla birlikte müderrislik veya kadılık talep eden mezun öğrencilerin sayıları da arttı. Bunun üzerine meslekî istihdamın dengeli ve adil bir biçimde sağlanabilmesi için bir müddet bekleme ve bu süre içerisinde meslekî bilgi ve tecrübeleri arttıracak faaliyetlere katılma zorunluluğu getirildi. Kanunî devrine kadar mülâzemet sistemine pek ihtiyaç duyulmamış, ancak bu devirde görev talep edenlerin sayılarının artması nedeniyle meydana gelen yığılmalar ve atamalarda bazı haksızlıkların olduğuna dair şikâyetler üzerine Kanûnî, devrin Rumeli Kazaskeri Ebusuûd Efendi'den bu sitsemi

belirli bir düzene koymasını istemiştir. Ebusu'ûd Efendi, ilmiye sınıfına ait görevlerin her biri için belirli kontenjanlar belirlemiş ve yedi senede bir mülâzemet usulü kanun haline gelmiştir. Böylece şeyhülislam, padişah hocaları, kazaskerler, nâkîbü'l-eşrâf, büyük şehir kadılıkları, büyük şehir müftülükleri ve önemli medrese müderrisleri kendileri için belirlenen sayıda medrese mezunu öğrenciyi mülâzım yaparlardı. Sadece yeni mezun adaylar değil, belirli süre müderrislik ve kadılık görevlerini yapan ilmiye sınıfı mensupları da yeniden bu görevlere atanmak için mülâzemet sistemine dâhil olurlardı. Mülâzemet süresi hâricinde padişah cülusunda, ulemâ tayinlerinde, padişahın ilk seferinde, şehzade doğumlarında ve benzeri önemli olaylarda mülâzemet verilirdi.

İlmiye Sistemi

Osmanlı devletinde ilmiye sınıfının önemi ve gücü, büyük ölçüde tüm ülkeye yayılmış olan teşkilatından ileri gelmektedir. Ülke dâhilindeki eğitim ve öğretimin yürütülmesi, dinî hizmetlerin gerçekleştirilmesi, yargı işinin yürümesi ve idarî sisteminin işletilmesi, ilmiye teşkilatı tarafından sağlanmaktaydı. Bu nedenle ilmiye sınıfı fonksiyonları itibariyle Tedris (eğitim ve öğretim), Kazâ (yargı ve idarî) ve İfta (fetva görevi) olarak üçe ayrılmıştı.

İlmiye Sınıfı			
Müftî / Şeyhülislâm	**Kazasker**		**Hâce-i Sultanî**
Müftî (İfta)	Müderris (Tedris)	Kadı (Kazâ)	

Tedris yolunu seçenler payelerine uygun medreselerde müderrislik yapar meslekî başarı gösterenler ülkenin önemli medreselerine atanırlardı. Kazâ yolunu seçenler ise yine payelerine uygun sancak ve kazalarda kadı olarak görev yaparlar, İfta yolunu seçenler de başkent müftîsi Şeyhülislâm'ın idaresinde sancak ve kazalarda müftîlik görevini yürütürlerdi. İlmiye mensuplarının görev alanları arasında değişiklik yapmak her aşamada mümkündü. Sırası gelen müderrisler mevleviyyete (büyük kadılıklara) geçebilirler, burada en az bir yıl görev yaptıktan sonra tekrar yeniden müderrisliğe dönebilirlerdi.

İlmiye sınıfında bulunan Şeyhülislâm, Rumeli ve Anadolu Kazaskerleri, İstanbul ve diğer büyük vilayet kadılıkları, Padişaha imamlık eden hünkâr imamları, huzur derslerini veren ve mukarrir adı verilen müderrisler devletin en yüksek rütbesine sahiptiler. Eyalet ve

sancak kadılıkları ile nâibler ve müftîlerin memleketin her köşesine yayılmış teşkilatı vardı. Ayrıca tarikat şeyhleri ve Peygamber soyundan gelen seyyîd ve şerifler de başlarındaki "nâkîbü'l-eşrâf" ile birlikte İlmiye sınıfına dâhildiler. Yine ilmiye sınıfının üyeleri olan binlerce imam, müezzin, hatip ve diğer din görevlileri, İmparatorluğun her köşesinde hizmet vermekteydiler.

Müderrislik	Kadılık	Müftîlik
İbtidâ-i Hâric Hareket-i Hâric	Kaza Kadılıklar	Müftî
İbtidâ-i Dâhil	150 Akçelik Eyalet ve Sancak Kadılıkları	
Hareket-i Dâhil Mûsıla-i Sahn	300 Akçelik Eyalet ve Sancak Kadılıkları	
Sahn-ı Semân İbtidâ-i Altmışlı Hareket-i Altmışlı	500 Akçelik Eyalet ve Sancak Kadılıkları	Müftî
Mûsıla-i Süleymâniye Süleymâniye Darü'l-hadis	500 Akçelik Eyalet ve Sancak Kadılıkları İstanbul Kadılığı Anadolu Kazaskerliği	Müftî
	Rumeli Kazaskerliği	Şeyhülislâm

XVI. yüzyılda İlmiye sınıfı içerisindeki geçişler

Medreseler

Medrese Arapça ism-i mekân bir kelime olup, ders okutulan yer anlamındadır. Uygulamada medreseler, içerisinde talebelerin, eğitim ve öğretiminin yanı sıra yeme-içme ve barınma ihtiyaçlarının karşılandığı, vakıflar tarafından desteklenen bir yatılı okul şeklinde hizmet vermektedir. Diğer Türk-İslam Devletlerinde olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de daha ilk devirlerden itibaren, eğitim ve öğretime önem verilmiştir. Eğitim-öğretimin örgün eğitim mekânı medreselerdir ve medreseler bu devirde hem eğitim müfredatları, hem de fizikî şartlar açısından büyük gelişmeler göstermiştir. Bu kurumlar, eğitim – öğretimin yansıra şehirlerin fiziki yapılanmasında da çok önemli bir unsur olmuşlardır.

İslam tarihinde medrese, ilköğretim seviyesindeki sıbyan mekteplerinden sonra, orta ve yüksek seviyede eğitim ve öğretim veren müesseselerdir. İslam dünyasında ilk eğitim-öğretim mekânları câmilerdir ancak zamanla artan ihtiyaç neticesinde, ders görülen yerler, câminin içinde veya bitişiğinde özel bir mekâna bürünmüş,

daha sonraları ise müstakil yapılar haline dönüşmüştür. İlk medreselerin nerede ve ne zaman yapıldığı hususunda farklı görüşler olmakla beraber kaynaklarda medrese olarak adlandırılan ilk eser döneminin ünlü fakih ve muhaddislerinden olan Ebû bekir Ahmed b. İshak es-Sıbgî tarafından Nîşâburda kurulan ve bin civarında öğrencisi olan Darü's-sünne 'dir. Medreselerin inkışafı, Sultan Alpaslan ve ardından oğlu Melikşah'ın veziri olan Nizâmülmülk'ün faaliyetleri ile olmuştur. Medreselerin yaygınlaşması da yine bu dönemde vezir Nizamülmülk'ün öncülüğünde başlamıştır. Kuruculuğunu Nizamülmülk'ün yaptığı Nizamiye medreselerinin ilki 1065'te Bağdat'ta öğretime açılmış bunu İsfahan, Rey, Nişabur, Merv, Belh, Herat ve Basra Nizamiyeleri izlemiştir. Anadolu'da ise ilk büyük medreseler XII. yüzyılın ikinci yarısında açılmaya başlamıştı. Konya'da Altun-Aba, Sultaniye, Sırçalı, İnce Minareli, Karatay, Atabekiyye, Kayseri'de Hundi Hatun, Sivas'ta Gök Medrese ve Buruciye Medresesi bunlardandır.

Nizamülmülk tarafından Nîşâbur ve Bağdat'ta açılan daha sonraları Merv, Herat ve Belh gibi ülkenin diğer şehirlerinde de açılan medreselerde hocalar ve öğrenciler için barınma yerleri inşa ettirilmiştir. Kurulan vakıflarla da finanse edilen bu medreselerin, devletin eliyle kurulması, öğretimin parasız olması, öğrencilere burs bağlanması ve medrese sisteminin kurumsallaşması Selçuklu devrinin bir özelliği olup, Büyük Selçuklulardan sonra bölgede kurulan devletler ve beyliklerde de medrese sistemi uygulanmıştır.

İlk Osmanlı Medreseleri

Selçukluların sosyo-ekonomik ve idarî mirasını en iyi şekilde değerlendiren Osmanlılarda ilk medrese 1330'da Gazi Orhan Bey tarafından İznik'te yapılmış ve buraya ilk müderris olarak ta Türk âlim ve mütefekkirlerinden Şerefüddin Davud-i Kayserî 30 akçe yevmiye ile tayin edilmiştir. Orhan Gazi 1326'da Bursa'yı aldıktan sonra beylik merkezini İznik'ten buraya nakletmiş ve burada da "Manastır Medresesi" diye meşhur olan medresesini inşa ettirmişti. Bundan sonra Osmanlı vezir ve beylerbeyleri ile diğer ümerâ fethedilen yerlerde câmi, medrese, mektep, imaret ve benzeri eserler yaptırmıştır. Bursa'da I. Murad'ın 1365-66'da Çekirge'de inşa ettirdiği medrese, Yıldırım Bayezid'in 1388'de Ulu Câmi bitişiğinde inşa ettirdiği medrese ve yaptırdığı diğer medreseler, Çelebi Mehmed'in 1418-19'da Yeşil Câmi yanında inşa ettirdiği medrese, Bursa medreselerinin, İznik Medreseleri önünde yer almalarını sağlamıştır.

Padişahlar, kurdukları medreselerde görev alan müderrislere, diğer medrese müderrislerinden daha çok ücret tayin ettikleri için, bu medreseler diğerlerinden daha üst bir konumda sayılıyorlardı. Bu üstünlük, II. Murad'ın 1435 tarihinde Edirne'de Tetimme, Dârü 'l-hadîs ve 1447-48'de Üç Şerefeli medresesini inşa ettirmesine kadar sürmüştür. Bir buçuk asırlık kuruluş döneminde I. Murad, Yıldırım Bayezid, Çelebi Mehmed ve II. Murad'ın devirleri, Osmanlı ilmiye teşkilatının medrese temelli teşkilatlanmasının oluşturulduğu ve kurumsallaştırıldığı dönemdir. Osmanlı Devleti'nde hangi şehir başkent olmuşsa, o şehrin medreseleri diğer şehirlere göre farklılık göstermiştir. Osmanlı devletinin başkentleri olan İznik, Bursa ve Edirne de kurulan medreseler dönemlerinin en büyük ve en yüksek eğitim kurumları olmuşlardır. Edirne'nin fethinden sonra da II. Murad'ın başta Darü'l-hadîs olmak üzere burada yaptırdığı medreseler gelişerek Fâtih'in İstanbul'da yaptırdığı Sahn-ı Semân medreselerinin açılışına kadar önceliğini korumuştur. Devlet bünyesinde en yüksek dereceli medrese ise Fâtih'in yaptırdığı Sahn-ı Semân medreseleri idi.

Osmanlı medreselerinin asıl gelişimi, Fatih devrinde olmuştur. II. Mehmed, İstanbul'un fethini müteakip önce, sekiz kiliseyi medreseye çevirip müderris tayin etmiş, sonra kendi adıyla anılan semtte "Sahn-ı Semân" denilen sekiz medreseyi kurup ilmiye teşkilatını geniş ölçüde yeniden tanzim etmiş ve Karamanî Mehmed Paşa'ya hazırlattığı kanunnamesinde, ilmiye mensuplarının devlet memurları arasındaki mertebesini, istihdam sahalarını belirtmiştir. Daha sonra Kanunî, aynı dereceli Süleymaniye medreselerini yaptırmıştır. İlk dönem Osmanlı medreselerinde müderrisler medreselere ait vakfiyedeki şartlara uygun olarak düzenli bir şekilde ders veriyorlardı.

Osmanlı medreselerinde okutulan ders kitapları ve Müslüman âlimlerin üzerinde çalıştıkları eserlerin büyük bir bölümü, Osmanlı medreselerinin ilk döneminde yazılmıştı. İlk Osmanlı medreselerinde okutulan dersler arasında sarf, nahiv, mantık ferâiz, kelâm, belagat, fıkıh, hadîs ve tefsir dersleri vardır. Süleymaniye medreseleri açılınca önceki derslere ilaveten tıp ve riyaziye dersleri de verilmeye başlanmıştı. İlk Osmanlı dârü'ş-şifası da Yıldırım Bayezid tarafından Bursa'da yaptırılmıştı. Fatih Sultan Mehmed'in İstanbul'da sahn-ı semân medreselerini inşa ettirmesi Osmanlı topraklarındaki medrese teşkilatlanmasının yeni bir şekle bürünmesine neden olmuştu. Bu medreselerin yapılmasından sonra Osmanlı medrese teşkilatı yeniden şekillendi.

Umumî Medreseler

Osmanlı Devleti'nin ilmiye teşkilatındaki yaygın medrese yapısını oluşturan umumî medreseler, devlet bünyesindeki adliye, eğitim ve dinî alanlardaki hizmet ve görevleri yürüten kadı, müderris ve müftî gibi görevlileri yetiştirmekteydiler. Medreselerin dereceleri, müderrislerin aldıkları günlük ücretlerle belirlenirken, isimlerini ise medresede okutulan derslerden ve/veya sahip oldukları derecelerinden almaktaydılar. Haşiye-i Tecrid (Yirmili) Medreseler, Miftah (Otuzlu) Medreseler, Kırklı Medreseler, Ellili Medreseler, Altmışlı Medreseler, Sahn-ı Semân Medreseleri ve Süleymaniye Medreseleri bu medrese grubunu oluşturmaktadır.

Haşiye-i Tecrid (Yirmili) Medreseler

Müderrisine 20 akçe verilen medreselerdir. Haşiye-i Tecrid medreselerine bu ismin verilmesinin nedeni, Seyyid Şerif Cürcanî'nin, "Nasuriddin Tusî'nin Tecridü'l-İ'tikad" adlı eserine, Haşiye-i Tecrîd adıyla yazdığı haşiyesinin burada okutulmasıdır. Tahsil süresi önceleri iki yıl iken daha sonraları üç ay olarak tespit edilmiştir. Okutulan dersler genel hatlarıyla, Belagat, Kelâm ve Fıkıh olup, kitapları ise "Mutavvel", "Haşiye-i Tecrîd" ve "Şerh-i Ferâiz"dir. Bunların tahsil müddeti 1526-27 sıralarında iki yıl iken, 1575-76'da en az bir yıl ve 1597-98 tarihinde üç ay olarak tespit edilmiştir.

Miftah (Otuzlu) Medreseler

Hâşiye-i Tecrid medreselerinin üstünde, müderrislerinin 30-35 akçe aldıkları medreselerdir. Bu medreseler, belâgattan Şerh-i Miftah'ın okutulmasından dolayı bu adı almışlardır. Bunların tahsil süresi 1529-30 yıllarında iki sene iken, 1597-98 tarihinde üç ay olarak tespit edilmiştir. Okutulan dersler, Fıkıh, Belâgat, Kelâm ve Hadîs'tir, bu derslerin kitapları ise sırasıyla "Tenkîh" ve "Tavzîh", "Şerh-i Miftah", "Haşiye-i Tecrîd" ve "Mesâbîh'dir".

Kırklı Medreseler

Müderrisinin günlük 40 akçe aldığı medreselerdir. Taftazânî'nin fıkıh alanında kaleme aldığı "Telvîh" adlı eserinin bu medreselerde okutulmasından dolayı, bu medreselere Telvîh Medreseleri de denmiştir. Eğitim süreleri 1535-36 yıllarında iki veya üç yıl iken, 1575-76 tarihinde en az üç ay, 1597-98 tarihinde ise Hâric medreseleri arasında sayılarak beş ay olmuştur. Bu medreselerde okutulan dersler Belâgat, Kelâm, Fıkıh ve Hadîs olup, ders kitaplar ise ders

sırasıyla "Miftahü'l-'ulûm" ile "Meânî", "Şerh-i Miftah", "Şerh-i Mevakıf","Telvîh","Sadru'ş-şeria" ve "Mesâbîh'dir" .

Ellili Medreseler

Müderrislerine günlük 50 akçe verilir. Bu medreseler hâric ve dâhil olmak üzere ikiye ayrılırlar. Dâhil medreseleri içinde en önemlisi Fatih Sultan Mehmet'in yaptırmış olduğu Sekiz Tetimme medreseleri idi. Bu dâhil medreselerinin yolu sahn müderrisliği olduğu için dâhil medreselerine Musıla-i Sahn da denilirdi. 1539–40 yıllarında tahsil müddetlerinin bir yıl olduğu, 1597–98 senelerinde ise, altı ay olmaları kararlaştırılmıştır, Osmanlı padişahları, şehzade anneleri, padişah kızları ve şehzadelerin yaptırdıkları medreselere bu ad veriliyordu. Derslerde, altkademedekiler, "Hidaye", ortadakiler "Telîh (Usul-ü Fıkıh)" ve ileri kademedeki öğrenciler de "Keşşaf " veya "Kadı Beyzavî" tefsirlerinden birini okuyorlardı.

Altmışlı Medreseler

Müderrisinin günlük 60 akçe aldığı medreselerdir. Derece bakımından Sahn Medreselerinden yüksek olmalarına rağmen tahsil müddetleri Sahn Medreseleri kadardı ve Sahn'da bazı derslerde okutulan kitapların tamamlanması söz konusuydu. Okutulan dersler, Fıkıh, Kelâm, Hadis, Usûl-ı Fıkıh ve Tefsîr, kitaplar ise; "Hidâye" ve "Şerh-i Ferâiz", "Şerh-i Mevâkıf", "Buhârî", "Telvîh" ve "Keşşaf"tır. Fatih Sultan Mehmed devrinde sadece Ayasofya Medresesi müderrislerine 60 ve daha yukarı akçe verilirken, II. Bayezid Molla Lütfi'yi Bursa'daki Muradiye Medresesi'ne günlük 60 akçe ile tayin etmişti. Bu medreselerin de tahsil sürelerinin 1545–46 yıllarında bir yıl olduğu anlaşılmaktadır.

Sahn-ı Semân Medreseleri

Fatih'in İstanbul'u fethiyle başlayan yeni dönem Osmanlı ilim hayatı ve medrese teşkilatı için önemli adımların atıldığı devreyi oluşturur. Fatih'in Kanunnamesinde Sahn-ı Seman olarak bilinen bu medreseler eski vakfiyesinde Medaris-i Semaniye adıyla zikredilmektedir. Fâtih, İstanbul'u fethettikten sonra yaptıracağı külliye için Bizans imparatorlarının mezarlarının bulunduğu, İmparator Justinyen'in eşi Teodora adına yapılan Havariyyun kilisesinin yerini seçmiş, harabe olan kiliseyi yıktırmıştı. Medreselerin sahn adını almalarıyla ilgili iki görüş vardır. Kilisenin yıkılmasından sonra bölgedeki zemin düzleştirildiği için düzlük anlamında sahn kelimesinin kullanıldığı ifade edilmekle beraber, vakfiyesinde ve bazı

Osmanlı kroniklerinde külliyenin o zamanki şehrin ortasında bulunmasından dolayı bu ismi aldığı ifade edilmektedir. Burada bir câmi, bir hastane, bir tımarhane, bir han, bir ilkokul ve bir kütüphaneden meydana gelen bir külliye yaptıran Fâtih, yaptırdığı sekiz medreseye ilaveten, bunları klasik tahsil için yeterli görmeyerek, onları tamamlamak üzere sahn'ın dışarısına câminin kuzey ve güney taraflarına sekiz medrese daha yaptırtmıştır. Tetimme denilen bu medreseler sahn medreselerinde okuyacak talebeyi hazırlamak amacını taşımaktaydı ve bu tetimmeler bir tür orta öğretim seviyesinde eğitim vermekteydiler. Müderrisliğini Mevlana Alâeddin Tusî'nin yaptığı Zeyrek Câmii olarak bilinen Pantokrator Manastırının bulunduğu yerdeki medresede, 40 hücrede (oda), 40 medrese talebesi vardı.

Fâtih Külliyesinde sıbyan mektebinden en üst düzey medreseye kadar, dönemin bilgi ve insan yetiştirme kültürü ile bütünleşen akademik amaçlı bir yapılanma göze çarpmaktadır. Kuruluş dönemine eşine rastlanmayan söz konusu bu çeşitlilik, Fâtih Külliyesini, bir bakıma ülke genelinde akademik amaçlı tüm müesseseleri bünyesinde toplayan kurumsal bir kimliğe kavuşturmuştur. Ayrıca kuruluş dönemine ait medrese vakfiyelerinde tedris faaliyetleri daha çok naklî bilgi disiplinleri çerçevesinde değerlendirilirken; Fâtih'in külliyesinin vakfiyesinde bu konuda aklî ve naklî bilgi disiplinleri beraber yürütüleceğinin vurgulanması dikkat çekicidir. Bu medreselerin inşasından sonra tüm Osmanlı coğrafyasındaki değişik evsaftaki medreseleri yeniden derecelendirmek ve yeni bir eğitim sistemi ve teşkilatı oluşturmak için, aralarında Vezir-i azam Mahmud Paşa, ünlü âlim Ali Kuşçu ve ulemâdan Molla Hüsrev'inde bulunduğu bir heyetin yürüttüğü çaba ve çalışmalar neticesinde bu sistem kurulmuştur. Bu dönemde medreseler genelde hâric ve dâhil olarak ikiye ayrılmıştır. Sıralamada, alt seviyedeki medreselerin oluşturduğu hâric kısmında öğrencilere temel bilgiler ile Arapça öğretiliyordu. Genellikle taşradaki medreseler bu kategoriye girmekteydi. Kırklı medreselerin üstündeki dâhil ve sahn-ı Semân medreseleri dâhil sınıfında kabul edilmekteydi.

Süleymaniye Medreseleri

Osmanlı padişahları arasında en uzun süreli hükümdarlık yapan Kanunî Sultan Süleyman, İstanbul'da Halic'e bakan tepede Mimar Sinan'a câmisiyle beraber medreselerini ve diğer eserlerini yaptırtmıştır. 1550 yılında yapımına başlanan Süleymaniye Câmi, Fatih

Sultan Mehmed'in yaptırdığı eserler gibi İstanbul'un yedi tepesinden birisi üzerindedir. Süleymaniye câmiinin kuzey tarafına düşen kısımda birinci ve ikinci medreseler bulunmaktaydı. Kuzey-doğu kısmında bir hamam ve kıble tarafında bir Dârü'l-hadîs ve câminin tam güneyine düşen kısmında dördüncü medrese bulunuyordu. Bunun doğusunda da üçüncü medrese ve yine câminin güney-batısında tıb medresesi, eczahane ve câminin batı kısmına düşen tarafında ise imaret, tabhane ve darüş-şifa denilen hastahâne yaptırılmıştır. Bu eserler 1566/7yılında bitirilmiştir. Bunlardan başka vakfiyede Kur'an-ı Kerim talimi ve namaz usul ve kaidelerini öğretmek için bir mektep ile bir de kütüphane yaptırıldığı ifade edilmektedir.

Kanuni Sultan Süleyman, bu eserlerin yaşaması için muhtelif yerlerde çok büyük vakıflar bırakmıştır. Bu medreseler, altmışlı medreseler mertebesinde olup vakfiyesine göre her medresede on beş öğrenci bulunmaktaydı. Süleymaniye Medreseleri, devrinin en yüksek payeli medreselerin başında yer almaktaydı.

İhtisas Medreseleri

Diğer İslam ülkelerinde olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de umumi medreselerin yanında, İslamî ilimlerde veya diğer fennî alanlarda eğitim veren ihtisas medreseleri mevcuttu. Bunlar darü'l-kurra, darü'l-hadîs, darü't-tıb ve Selçuklular döneminden kalan hey'et medreseleri olup dinî, ilimler, tıp ve astronomi alanlarında eğitim vermekteydiler.

Darü'l-Kurra

Kur'an-ı Kerim'in doğru şekilde ve değişik kıraatlerle okunması üzerine eğitim veren Darü'l-Kurralar, Hz. Peygamber devrinden beri değişik adlarla gelen İslam'ın ilk eğitim ve öğretim müesseselerindendir.

Osmanlılardan önce olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de Ku'ran okuyucuları (kâriler) ile câmi görevlileri genellikle darü'l-kurralar'dan yetişirlerdi. Sıbyan mektebini bitiren bir öğrenci, en alt seviyedeki darü'l-kurra'ya gider orada hafızlık eğitimini bitirdikten sonra yüksek payeli bir darü'l-kurra'ya giderek burada kıraat ve mahâric-i hurûf eğitimleri alırdı. Osmanlı Devleti'de darü'l-kurra'lara büyük önem verirdi. İmparatorluğun her tarafına yayılan çok sayıda medreseler mevcuttu. Osmanlı'da açılan ilk Darü'l-Kurra, Yıldırım Bayezid'in Bursa Ulu Câmii yanındadır. Nitekim bu kurumlar Yıldırım Bayezid döneminde Bursa'ya gelen İmam Cezerî vasıtasıyla

yaygınlaşmaya başlamış olupbundan sonra da darü'l-kurra'lar her selâtin ve vüzera câmiinde olacak kadar çoğalmıştır.

Osmanlı darü'l-kurra'larında Şemseddin Muhammed b. Muhammed Cezeri'nin el-Cezeri diye şöhret bulan ve mahâric-i hurûf ait olan eseri, İlm-i kıraatte Ebu Muhammed Şatıbî'nin "Şâtıbîye" diye şöhret bulan "Kaside-i Lâmiye'si" ve yine Cezerî'nin "Fethü'l-Vâhid" adlı eserleri okutulmaktaydı. Darü'l-kurra mezunlarının imamlık ve müezzinlik gibi câmi hizmetlerini yürütebilecekleri de düşünülerek kendilerine birtakım dinî bilgiler, diğer medreselerde uygulanan metotlarla öğretilmekteydi.

Darü'l-Hadîs

İslâm dünyasında ilk devirlerden itibaren Hz. Muhammed (S.A.V)'in söz ve fiillerinden ibaret olan sünnetlerin ilmî bir seviyede öğretilmesi için birçok müstakil darü'l hadîs medreseleri açılmıştır. Bu geleneği devam ettiren Osmanlıda ilk darü'l-hadîs I. Murad zamanında Çandarlı Hayreddin Paşa tarafından İznik'te inşa ettirilmiştir. Daha sonra II. Murad zamanında da Edirne'de yapılan darül'l-hadîs'in müderrisi ünlü âlim Fahreddin Acemî'dir. Bundan sonra çok yayılan ve her selâtin ve vüzera câmiinde açılan darü'l-hadîs'ler, İstanbul'da ilk yapılan darü'l-hadîs olan Süleymaniye darü'l-hadîs'i ile medreseler arasında en seçkin yeri kazanmışlardır.

Osmanlı darü'l-hadîs'lerinde hadîs ilminin yanı sıra tefsir gibi diğer İslamî ilimlerde öğretilmekteydi. Derslerde muhaddisler tarafından "Sahih-i Buharî"," Sahih-i Müslim" ve "Meşarik" gibi eserler ve şerhleri okutuluyordu. Buralarda müderris olabilmek için hadis ilminde ehliyet ve liyakat sahibi olmak gerekirdi. Bu yüzden darü'l-hadîs'ler genellikle umumi medreselerden daha yüksek derecede kabul edilmişse de darü'l-hadîs'lerin de medrese sistemi içinde çeşitli seviye ve kademeleri bulunmaktaydı. Buralara öğrenci olarak girebilmek için umumî eğitim veren medreselerde eğitim görmek gerekmekteydi.

Darü't-Tıb

Tıp eğitimi ile hasta tedavilerinin birlikte yürütüldüğü müesseseler olan Darü't-tıb'lar, Darü't-tıb, Darü'ş-şifâ, ve Bîmâristân gibi isimler de taşırlardı. Emevilerden itibaren görülen darü't-tıb teşkilatı sonraki İslam devletlerinde de devam etmiştir.

Osmanlılar ise daha çok Anadolu Selçuklu daru'ş-şifalarını örnek alarak yeni darü'ş-şifâ'lar tesis emişlerdir. Osmanlılarda ilk darü'ş-

şifâ, Yıldırım Bayezid tarafından Bursa'da inşa edilmiştir. Diğer bir önemli darü'ş-şifâ ise Fatih'in yaptırdığı ve Sahn medreseleri içinde bulunan darü'ş-şifâolup, yetmiş hücreye sahipti. Hastalar buralarda ilaç tedavisinin yanında ruhî tedaviler de almaktaydılar. Gayr-i müslimler ve kadınlar için özel mekânların bulunduğu darü'tıb'larda hekimler yanlarında çırak yetiştirirler, tabipler cerrah, göz tabibi, akıl hastalıkları tabibi gibi ihtisas sınıflarına da ayrılırlardı. Darü't-tıb'larda umumî medreselerden ve darü'l-hadîs'lerden farklı bir eğitim şekli mevcuttu. Pratiğe dayalı bir eğitim süreci olan bu meslekte, bazı tabipler özel dersler vermek suretiyle bazıları da özel dershaneler açarak çırak yetiştirmekteydiler.

Hey'et Medreseleri

Selçuklulardan kalan bu medreselerde alanın otoriteleri konumundaki Çağminî, Şirazî, Batlamyus, Uluğ Bey, Şemseddin Semerkandî, Osmanlı ulemâsından Ali Kuşçu, Kadızâde-i Rumî ve Mirim Çelebi tarafından kaleme alınmış olan astronomi ile ilgili eserler, medreselerde okutulmaktaydı.

Medreselerin Eğitim Kadrosu

İslâm dünyasında medreselerin inkişafı ile birlikte burada eğitim alan öğrenciler ve onlara belirli bir program içerisinde ders veren müderrislerden müteşekkil bir eğitim sistemi ortaya çıkmıştır. Osmanlı medreselerinde bu kadro müderris, mu'id ve öğrencilerden oluşmaktaydı.

Müderris

Arapça tedris mastarından türetilen müderris, medrese veya câmilerde öğrencilere ders veren kişi anlamındadır. İlk devirlerden itibaren câmilerde veya medreselerde ders veren bir kişiye ihtiyaç duyulmuş, tek dershaneli medreselerde bir, daha fazla dershanesi olan medreselerde her dershane için bir müderris istihdam edilmiştir.

Müderrisler başlangıçta hükümdar veya vâkıf tarafından tayin edilmek üzere devrin en seçkin âlimleri arasından seçilmiştir. Kendi mezhebi hakkında usûl ve füru' ilimlerine iyice vâkıf olması istenen müderrisin aynı zamanda bütün dinî ilimlerde de bilgi sahibi olması gerekmekteydi.

İlk Osmanlı müderrisi Türk-İslâm kültür havzasında yetişmiş devrin ünlü mutasavvıf ve mütefekkiri Davud-i Kayseri'dir. İslam dünyasında genel olarak ilim tahsilinde kitaplardan çok müderrise

ehemmiyet verilmiş, ilim tahsil etmek isteyenler her şeyden evvel iyi bir müderrise talebe olmayı tercih etmişlerdir.

Fatih ve Kânûnî devirlerinde yeniden şekillenen medrese teşkilatında müderris olabilmek için Hâric ve Dâhil derslerini gören talebe, Sahn-ı Semân veya Süleymaniye seviyesinde belli bir öğretimden sonra icâzet alırdı. Bu icâzet onu alan talebenin, artık müderrislik yapabileceğini belirten bir diploma hükmündeydi. Eğer bu müderris adayı Anadolu'da vazife alacaksa Anadolu, Rumeli'de görev istiyorsa Rumeli kazaskerine müracaat ederdi. Kazaskerin belirli günlerde toplanan meclislerine devam ederek matlab adı da verilen deftere (ruznâme) 'e mülazemet dönemini geçirmek üzere mülâzim olarak kaydedilirdi. Mülâzim olarak kaydedilenler, göreve başlamak için sırası gelinceye kadar beklerdi. Bu bekleme dönemine de nevbet (nöbet) denirdi. Belirli bir zaman geçip sırası geldiğinde 20 akçe yevmiye alacağı bir Haşiye-i Tecrid (yirmili) medreseye tayin edilirdi. Bundan sonra, meslekteki başarısına göre yüksek payeli medreselerde görev yapmaya başlarlardı. İlk dönemlerde belli bir süre olmadan mülâzemete geçilirken Ebu's-suûd Efendi'den sonra bu süre yedi yıl olarak belirlenmiştir.

Kazaskerin atadığı müderris, elindeki beratla medresede görev almaktaydı. Kazaskerin yanında bulunan ruznamede yazılı olmayan ve belli bir süre mülâzemet etmeyen kişilerin müderrislik almaları mümkün değildi. Müderrislerin atamalarında, özellikle yer değiştirmelerde ve terfilerinde tevkît adı verilen, şartlara göre üç ila altı ay arasında beklemeler olabilmekteydi. Müderrisler, beklemeleri gereken sürenin dolmasıyla eski görevlerinden alınarak bir üst dereceye yükseltilebildikleri gibi, kendi istekleriyle müderrislikten (infisâl) ayrılabilirlerdi. Ancak infisâl eden kimse, tekrar müderrisliğe dönmek isterse, açık yer bulunduğunda usulüne uygun olarak atamaları yapılırdı. Bazen de bu usûlün dışına çıkılarak terakki sağlanır, hatta birkaç payeye bedel olarak yüksek bir payeye tayin edilirdi ki buna tahille tarîki denirdi. Bir müderris, bulunduğu seviyeden üst payedeki bir medreseye terakki ederken, münhal bir medrese mevcut ve başka istekli yoksa hemen tayin edilir, birden fazla istekli olursa aralarında imtihan yapılırdı. Bu imtihanlar daha çok Hâric Medreseleri müderrisliğine talip olanlar arasında görülmekte, taliplilerin sınavı Rumeli ve Anadolu Kazaskerleri huzurunda, İstanbul'da, Zeyrek, Ayasofya ve Vefa câmilerinde yazılı ve sözlü olarak iki aşamada yapılırdı.

Müderrisler, eğitim hizmeti sırasında istedikleri zaman iftâ ya da kaza alanında görev almakta serbesttiler. Müderrislikten kadılığa geçebilirlerdi ancak bu alan değişmelerinde denklik prensibine dikkat edildiği ve belli bir düzenin getirildiği görülmektedir. Müderrisler, hangi aşamada olursa olsun yevmiyesine ve derecesine uygun bir kadılığa geçebilirlerdi.

Müderrislere aldıkları ücretlerin yanı sıra taamiye adıyla, pişmiş yiyecekler ve özellikle selâtîn medreselerinde, miktarlarının yıllık olarak belirlendiği hububat türü ödenekler de tahsis ediliyordu. Günlük maaşlarının yanında birtakım yan ödeneklerde verilirdi. Kalacağı konut, külliyeye ait imaretten yemek tahsisi, medrese vakfına ait alanlarda ziraat yapabilmek, belli aralıklarla aynî veya nakdi ödemeler bu kabildendir. Müderrisler, almakta oldukları en son ücret ne ise onun üzerinden emekli edilirlerdi. Şer'î özrü olmaksızın görevi terk etmesi, amirlere karşı kötü davranışlarda bulunması ve yakışıksız sözler sarf etmesi, mu'idlik ve mülazimliği ticarî bir meta haline getirmesi gibi durumlar ise müderrislerin görevlerinden azl edilme sebepleriydi. Bir müderris, ilk rütbeden son rütbeye kadarki ilmiye yolunu 25-30 yılda alır. Bu yol alışa, "kat-ı merâtib" denir, müderrisin medreselerdeki aşağıdan yukarıya doğru dolaşmasına ise "devr-i medâris" denilir.

Osmanlı medreselerinde XVI. yüzyılın ortalarına kadar müderrisin merkezde olduğu bir sistem hâkim idi. Eğitim-öğretim faaliyetleri, devlet tarafından sınırları ve muhtevası net olarak belirlenmemiş ve vakıf kurucusunun kısmen tespit ettiği, ama daha çok geleneğin yönlendirdiği bir biçimde yürütülmüştü. Devlet, medreseleri sadece kontrol etmeye çalışıyor, merkezî bir tanzim gayesi gütmüyordu. Bizzat müderrisin nezaretinde yürütülmekte olan derslerin işlenmesi, seçilen kitabın takip edilmesi tarzında olurdu. Dolayısıyla, medreselerde sınıf geçme değil, ders geçme esastı. Okutulan kitapların adıyla anılan dersler, temel bir veya birkaç ana kitap üzerinde takrir yoluyla yapılırdı. Okutulan dersler aşağı dereceli medreselerde muhtasar (özet), yüksek dereceli medreselerde ise mufassal (ayrıntılı) olarak işlenmekteydi. İlmiye sınıfının genel imtiyazlarından müderrislerde faydalanmaktaydılar.

Mu'id

Genel anlamda müderris yardımcısı olarak adlandırabileceğimiz mu'id, müderrisin dersi bitirmesinden sonra, dersi talebelere tekrar

ettiren, müderrise sorulmayan konuları öğrenciye anlatan, dersin kavratılmasında öğrencilere yardımcı olan kişidir.

Medreselerin kuruluşundan itibaren mevcut olduğu bilinen mu'idler, müderris tarafından en liyakatli talebeler arasından seçilir ve talebelerin disiplini ile de ilgilenirdi. Mu'idlerin genel olarak iâde hizmetine layık, ilmî seviyesi yüksek ve eser sahibi kimseler olmasına dikkat edilirdi.

Mu'id'lerin en önemli görevlerinden biri de müderrisin herhangi bir mazeret sebebiyle derse gelmediği günlerde onun o derste işlemeyi düşündüğü konuları tedris etmekti. Osmanlı medreselerinde mu'id, müderris adayı olarak değerlendirilmekteydi. Bir müderrisin yanında mu'id olunur, gerekli tecrübe kazanıldıktan sonra da bir medreseye tayin edilirdi. Müderrislerin yanında mu'id'ler de iyi maaş almaktaydılar. Genel olarak müderrisin 50 akçe aldığı bir medresede muide günde 5 akçe verildiği görülmektedir. Bu gündeliğin bazen 4'e indiği veya 8'e çıktığı da olmuştur.

Öğrenim Kadrosu (Talebeler)

Osmanlı medreselerinde eğitim gören öğrenciler için kullanılan yaygın isim talebeolmakla beraber yer yer, tâlib-i ilm, suhte ve dânişmend gibi kelimler de kullanılmaktadır. Talebe genelde sıbyan mektebinde okuyan çocuklara verilen bir isimken, suhte (softa), medreselerde eğitim gören öğrencilerden ilk seviyedekilere, dânişmend ise yüksek seviyedeki medrese öğrencilerine verilen isimdi. Bir öğrenci grubundan bahsedilecek ise suhtevât veya taife-i müstaiddin ifadeleri kullanılmaktaydı.

Osmanlı medreselerinde eğitime başlamak isteyen bir talebe önce sıbyan mektebini okur ya da ona karşılık gelen bir hususi eğitim aldıktan sonra Haşiye-i Tecrid adı verilen yirmili medresede eğitim hayatına başlardı. Medrese eğitimi için başlama yaşı pek belirli olmamakla birlikte 30 yaşından büyük kişilerin medreselerdeki eğitim sistemi içinde bulunmasına pek sıcak bakılmazdı. Eğitimini bitirdiği zaman müderristen icazet alan talebe, bir üst derecedeki miftah medresesine devam eder daha sonra hâric ve dâhil olmak üzere 50 akçe yevmiyeli müderrisin derslerini takip eder, buradan icâzet aldıktan sonra da Sahn-ı Semân ya da Süleymaniye'ye girerdi. Bütün bu medreselerdeki eğitimleri başarıyla bitirenler mülâzemet için sıraya yazılır ve talebine göre müderrislik veya kadılık görevine atanmak için ruus imtihanlarını beklerdi.

XVI. yüzyılın başlarında Hâşiye-i Tecrîd medresesinden eğitime başlayan bir talebe sahn medresesine başlayıncaya kadar yaklaşık 8-9 yıl eğitim görmekteydi. Ancak Kanuni döneminin sonuna doğru 5 yıl, 1576'dan itibaren ise bu sürenin yaklaşık 3 yıl, sonraki dönemlerde de 2 yıla kadar düşürüldüğü görülmektedir.

Osmanlı'da talebelerin yetişmesi üzerinde titizlikle durulurdu. Medresenin içinde eğitim ve öğretim faaliyeti için ayrılan bir dershane veya oda bulunurdu. İlk medreselerden itibaren eğitim parasız ve yatılıydı, bütün öğrencilerin ihtiyaçları vakıflar yoluyla giderilmiş, onlara yeme, içme, barınma ve burs almak gibi imkânlar sağlamışlardı. Vakıfların öğrencilere düzenli olarak sağladıkları imkânlar dışında, medreselerde sakin oldukları zaman karşılığında yevmiyeler, hücre akçesi ya da hakk-ı sükna adıyla ödemeler yapıyorlardı. Öğrenciler ayrıca aldıkları yevmiyeye ek olarak kendilerine verilen iki öğünlük yemekleri içinde eğer et bulunmuyorsa, imarette etli yemeklerin olmadığı günlerin et akçesini isteme hakkına sahiptiler. Bunların dışında mütevelli ve nazırın gözetiminde öğrencilere yaylakiye, bahariye ve nehariye adı verilen yan ödemeler de yapılabiliyordu. Ayrıca medrese civarındaki varlıklı ahali tarafından, medreselere giyecek, yiyecek, kışlık odun gönderiliyordu.

Medresede dersler sabah ve ikindi olmak üzere iki devre olurdu. Hücre denilen medrese odaları genellikle icazet alma seviyesine gelmiş, dânişmend denilen öğrencilere verilirdi. Ortalama bir medresede 10-15 oda bulunurdu. Medrese odalarında kalmak için her öğrenci barındığı medrese içerisinden, başka medreseden veya benzer kurumlarda görevli güvenilir birini kefil göstermek zorundaydı. Öğrenci aynı zamanda kurallara uyan, derslerini takip eden, iyi ahlak sahibi kişiler olmalıydı. Talebe, eğitim gördüğü şehrin dışına çıkacaksa bunun için müderristen izin pusulası alması gerekiyordu. Medrese hücrelerinde "oda-nişîn" ve çömez adı verilen iki öğrenci kalırdı. Çömezler, kıdem sahibi talebenin günlük işlerini görür, talebeler ise çömezlere derslerinde yardım ederlerdi. Zorunluluk hallerinde odalarda kalan öğrenci sayıları arttırılırdı.

Müderrisler, öğrencilerle ilgili tüm bilgileri bir defterde kayıt altına alırdı. İhtiyaç sahibi talebeler üç aylarda ve özellikle ramazanlarda medresenin tatil olmasından faydalanıp, kasaba ve köylere dağılırlar, buralarda imam-hatiplik ve vaizlik yaparlardı. Cerre çıkma adı verilen bu iş karşılığında ücret alırlardı. İstanbul'dan taşraya cerre çıkan öğrencilerin masrafları hazine tarafından karşılanır, yerel idarelerden talebelerin güvenliğini sağlamaları istenirdi.

Medreselerde Okutulan Dersler ve Ders Kitapları

Osmanlı medreselerinde okutulan dersler ve derslerde takip edilen kitaplarla ilgili yani kısaca medreselere ait müfredat programıyla ilgili kaynaklar oldukça sınırlıdır. Fatih devri öncesinde Osmanlı medreselerinde mevcut dersler ve ders kitapları ile ilgili bir kayıt henüz bulunmamaktadır. Bu konuyla ilgili en temel kaynak, talebelerin düşük payeli medreseden bir üst payedeki medreseye giderken kendilerine verilen "temessük" belgeleri olmakla beraber günümüzde konuyu aydınlatacak ölçüde bir kayıt mevcut değildir. Diğer bir kaynak "icâzetnâmeler"dir. Ancak icazetnamelerde genellikle nakli ilimler ile ilgili bilgiler mevcut olup tam bir müfredat bilgisi vermemektedir. Bazı geniş hal tercümelerinde bu bilgilere ulaşılabilmekte, ayrıca Fatih Sultan Mehmed devrinden itibaren dönem dönem yayınlanan tedris kanunlarından da medreselerde okutulan dersler ve ders kitapları ile ilgili kısmî bilgiler elde edilebilmektedir. Öte taraftan müelliflerinin okuyup okuttukları dersler hakkında bilgi verdikleri birtakım eserler, Osmanlı medreselerinde uygulanan ders programlarının tespiti açısından büyük önem taşımaktadır. 968/1561'de vefat eden Taşköprülüzâde'nin kaleme aldığı, eş-şakâ'îku'n-Nu'mâniyye, 1067/1658'de vefat eden Kâtip Çelebi'nin kaleme aldığı, Mîzânu'l-Hakk fi İhtiyâri'l-Ahakk, 1194/1780'de vefat eden Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın, Tertîbu'l- 'Ulûm 1137/1725'te vefat eden Bursalı İsmail Hakkı'nın Tamâmu'l-Feyz ve 1312/1895'de vefat eden Cevdet Paşa'nın kaleme aldığı Tezâkir, bunlara örnek olarak gösterilebilir.

XVI. yüzyılda medreselerde okutulan dersler ve kitaplarla ilgili en ayrıntılı bilgiyi Taşköprülüzâde Ahmed Isamüddin Efendi'nin eserinde görmekteyiz.1525 yılında, sıbyan mektebini müteakiben yaklaşık 10 yıl eğitim aldıktan sonra 30 yaşında Dimetoka'da Oruç Bey medresesinde müderrisliğe başlayan Taşköprülüzâde, daha sonra Üsküp, İstanbul ve Edirne'de müderrislik yapmıştır. En sonunda Sahn müderrisliğine atanan Taşköprülüzâde, 1545'de müderrislikten ayrılarak Bursa kadısı oldu. Daha sonra kısa süreliğine tekrar müderrislik ve İstanbul Kadılığı yapan Taşköprülüzâde, sağlık sorunları nedeniyle kadılıktan 1554 yılında ayrıldı. Bu süre içerisinde Taşköprülüzâde, 1525'den 1526'ya kadar yirmi akçeli medresede, 1527-1530 yılları arasında 30 akçeli medresede, 1530-1535 arası 40 akçeli medresede, 1535-1537 yılları arasında 40 akçeli medresede, 1537-1538 yılaarında, 50 akçeli hâric medresesinde, 1539'da 50 akçeli dâhil medresesinde, 1539-1544 yıllarında 50 akçeli sahn medresesinde, 1544-1545 yılında ise 60 akçeli medresede müderrislik yapmıştır.

	Medreseler							
Dersler	20'li	30'lu	40'lı	40'lı	50'li Hâric	50'li Dahil	Sahn 50'li	60 Akçeli
Hadis		Mesâbih	Mesâbih ve Meşârık	Mesâbih	Mesâbih	Buhârî	Buhârî	Buhârî
Kelâm	Hâşiye-i Tecrîd	Hâşiye-i Tecrîd		Şerh-i Mevâkıf	Şerh-i Mevâkıf			Şerh-i Mevâkıf
Fıkıh	Şerh-i Ferâiz	Sadru's-şerîa	Sadru's-şerîa	Sadru's-şerîa	Hidâye	Hidâye	Hidâye	Hidâye
Usûl-ı Fıkıh			Tavzîh			Telvîh	Telvîh	Telvîh
Tefsir							Kadı Beyzâvî	
Belâgat	Mutavvel	Şerh-i Miftâh	Miftâh	Miftâh				

Taşköprülüzâde'nin görev yaptığı medreselerde uyguladığı müfredat programı

Taşköprülüzâde, tedris hayatı süresince 20'li medreseden sahn müderrisliğine kadar, bir takım telif eserleri konu konu medreseler arasında kısımlandırarak işlemiştir. Buna göre müderrisimiz Kelam derslerinde, Hâşiye-i Tecrîd ve Mevakıf şerhini, Belagat derslerinde Mutavvel, Miftah şerhini ve Ferâiz şerhini, Usûl-ı Fıkıh dersinde, Tenkîh, Tavzîh ve Telvîh, Fıkıh derslerinde, Hidâye, Hadîs dersinde, Mesâbih, Meşârık ve Sahih-i Buhârî, Tefsir dersinde Beyzâvî'nin eserlerini okutmuştur. Elbetteki Taşköprülüzâde'nin derslerde okuttuğu kitaplar genel bir bilgi verse de diğer müderrisler bu kitaplardan başka kendi ihtisaslarına uygun aynı derslerle ilgili farklı kitaplar da okutabilmekteydiler. Osmanlı medreselerinde bu kitaplara ilaveten diğer müderrislerin okuttukları kitaplara, mantıktan, Şerh-i Metali, Şerh-i Şemsiyye ve diğer mantık kitaplarını ve belagatten Muhtasar, kelâmdan Tevâli Şerhi, tefsirden Keşşaf (Zemahşerî) gibi eserler örnek verilebilir.

Medresede okutulan dersleri, dayandıkları kaynaklara göre aklî ve naklî ilimler olarak ikiye ayırabiliriz. Hadis, Hadis Usûlü, Tefsir, Fıkıh ve Fıkıh Usûlü ve Akâid dersler naklî ilimler olup, Kelam, Mantık, Belâgat, Hey'et, Hesap ve Hendese, Felsefe, Sarf ve nahiv ise aklî ilimler içerisinde öğretimi yapılan derslerdi. Bu derslerde okutulan kitaplar ve müellifleri ise şunlardır:

Arapça; Osmanlı Medreselerinde temel eğitim alanlarından biri olan Arapça eğitiminde sarf ve nahiv dersleri verilmekteydi. Sarf derslerinde, kelime türemeleri ve fiil çekimleri konuları işlenmekteydi. Bu derste okutulan kitaplardan en meşhur olanları,yazarı bilinmeyen, ama medreselerde yüzlerce yıl ezberletilen, üzerinde pek çok şerh yapılan temel gramer kitabı olan "Emsile", yazarı bilinmeyen ve kelimeden kelime türetmeye (tasrîf) yarayan kuralları anlatan ve ezbere dayalı olan "Binâ", yazarı bilinmeyen ve Arapça fiil çekim kurallarını anlatan "Maksûd", İbrahim bin Abdülvehhab ez-Zincânî'nin müellifi olduğu "İzzî", Ahmed bin Ali bin Mesud'un gramer eseri olan "Merah'dır." Nahiv ise Arapça'nın cümle yapısı ve kuruluşu konularının anlatıldığı ders olup, bu derste yaygın olarak okutulan kitaplar, Birgivî Muhammed Efendi'nin müellifi olduğu veArapça gramerinde kelimelerin i'rabı üzerinde durulan,"Avâmil", yine Birgivî tarafından kaleme alınan, asıl adı "İzhârul-Esrâr fi'n-Nahv" olan ve Avâmil kitabındaki konuların derinlemesine işlendiği "İzhar", İbn Hâcib adıyla tanınan Osman b. Ömer tarafından yazılan ve nahiv konularını pek çok örneklerle anlatan "Kâfiye"dir. Bu eserlere ilaveten ayrıca Arapça gramer ve kelime bilgisi konularını içeren İbn Hişâm'ın "Mugnil-Lebib" ve "Kavaidü'l-İ'rab", İbn Mu'tî'nin "ed-Dürretü'l-Elfiyye" adlı eserleriyle "Molla Câmi" adıyla ünlenen "Kâfiye" şerhi de Osmanlı medreselerinde okutulmaktaydı.

Belâgat; Düzgün ve yerinde konuşma sanatının inceliklerini ele alan belâgat, kendi içinde "Meânî", "Beyân" ve "Bedî'î" olarak üçe ayrılırdı. Medreselerde Seyyid Şerif, Sadeddin Taftazânî veya Şeyhülislâm İbn Kemâl'e ait olup aynı adı taşıyan "Şerh-i Miftâh" adlı eserlerden biri okutulurdu. "Misbâh" isimli eser ise Seyyid Şerif Cürcânî'nin, Sekkâkî'nin "Miftâhul-Ulûm" adlı eserine yaptığı şerh olup Osmanlı müderrisleri tarafından birçok şerh ve haşiyelerle zenginleştirilmiş ve medreselerde en çok okunan kitaplardan biri olmuştur. Diğer bir ders kitabı ise "Elfiyye" olup İbn Mâlik - İbn Melek diye bilinen Muhammed b. Abdullah'a ait bin beyitlik eserdir. "Mutavvel" ise Sadeddin Taftazânî'nin, Hatib Dımışkî'nin "Telhîsü'l-Miftâh" kitabına yazdığı "el-Mutavvel ale't-Telhîs" adlı şerh olup, Kur'ân'daki ifadelerin eşsizliğini anlatmaktadır. Yine Taftazânî'nin "Muhtasar" ve "Telhîs" eserleri Anadolu medreselerinde ders kitabı olarak okutulmuştur.

Tefsir ve Tefsir Usûlü; Osmanlı medreselerinde tefsir alanında en çok rağbet gören eser Nasıruddin Abdullah b. Ömer Beyzâvî'nin

"Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl" adlı tefsiri idi. Müellifinin Kadı Beyzavî olarak da bilindiği eser Zemahşeri'nin "Keşşaf" adlı tefsirinden yararlanılarak hazırlanmış, sade bir üslûpla kaleme alınması kendisine olan rağbeti arttırmıştı.Keşşâf ise, Türk müfessir Cârullah Ebul-Kâsım Muhammed ez-Zemahşerî'nin "el-Keşşâf an Hakâiki't-Tenzîl" adlı eserinin kısa adıdır. Zemahşerî'nin dirayet tefsiri türünde hazırladığı bu tefsire yüzlerce şerh ve haşiye yapılmıştır. Ayrıca Celâleddin Mahallî tarafından yazımına başlanan ve Celâleddin es-Suyûtî tarafından tamamlandığı için iki Celâl'in tefsiri anlamındaki "Tefsir-i Celâleyn" adlı eser de Osmanlı Medreselerinde itibar edilen bir eserdi. Tefsir Usûlü ise Kur'ân'ın doğru şekilde tefsir edilebilmesi için uyulması gerekli kuralları ortaya koyan bir tefsir metodolojisi dersidir. Bedreddin Muhammed ez-Zerkeşî tarafından yazılan "el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân", Celâleddin Suyûtî'nin "el-Burhan" kitabını esas alarak hazırladığı "el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân" adlı eser bu alanda medreselerde okutulan önemli eserlerdi.

Kıraat ve Tecvid; Kur'ân'ın okunmasında ortaya çıkan farklı yorumların incelenmesi ve öğretilmesi amacıyla verilen bu derste, İslâm tarihinin en büyük kıraat ustası kabul edilen İbnü'l-Cezerî'nin, en meşhur eseri "Kitabü'n-Neşr fî'l-Kırâati'l-Aşr" okutulmakta idi. Ayrıca İmam Birgivî'nin "Dürrül-Yetim fî İlmi't-Tecvîd" adlı eseri, Endülüs'lü Kasım-ı Şâtıbî'nin "Kaside-i Lâmiyye" ve Halveti şeyhi Ali Efendi'ye ait olmakla birlikte Şeyh Abdurrahim Karabaşi'nin olduğu da rivayet edilen Karabaş tecvidi de medreselerde okutulan Kıraat ve Tecvid eserlerindendi.

Hadis ve Hadis Usûlü; İslâm'da Kur'ân'dan sonra en önemli kaynak olan Hz. Peygamberin hadislerini konu edinen bu alanla ilgili en önemli müellif ve eser şüphesiz Ebu Abdullah Muhammed Buhârî ve onun eseri el-Câmiu's-Sahîh idi. Daha çok üst düzey medreselerde okutulan bu eser, temel hadis kaynağı olan Kütüb-i Sitte'nin ilk eseri olup bunun dışında diğer beş hadis kaynağı da medreselerde okutulmuştu. Ders görülen diğer önemli kitaplar arasında şunları da zikretmek gerekir. İmam Radıyüddin Hasan Sagânî'nin yazdığı "Meşârıku'l-Envâri'n-Nebeviyye min Sıhâhi'l-Ahbâri'l-Mustafaviyye" adlı eser orta seviyedeki medreselerde okutulmaktaydı. Bu eserin pek çok şerhlerinin yanında en meşhuru, Ibn Melek adıyla şöhret bulan İzzeddin Abdüllatif er-Rûmî'nin "Mebârikul-Ezhâr fî Şerhi Meşârikil-Envâr" adlı eseridir. Medreselerde "İbn Melek" diye okutuluyordu. Medreselerde okutulan

diğer bir kitap Kadı İyâz'ın "Kitabu'ş-Şifa"sı olup Kadı İyâz veya Şifâ-i Şerif adlarıyla tanınmıştı.Mesâbîh ise İmam Hüseyin b. Mesud Begavî'nin"Mesâbihu's-Sünne" veya Mişkât da denen "Mişkâtü'l-Mesâbih" adlı eseridir. Bu kitap Hadis alanındaki temel öğretim kitabı idi. Buhârî ve Müslim'den alınmış 4719 hadisi anlatıyordu. Bir anlamda hadis metodolojisi olan Hadis Usulü dersinde ise, İbn Salah Şehrîzûrî'nin "Ulûmu Hadis" adlı eseri, İbn Hâcer Askalânî'nin "Nuhbetü'l-Fiker" adlı eseri, İbnül-Esîr'in "Câmiul-Usûl" adlı eseri okutulanlar arasındaydı. Hadis alanında ayrıca okutulan bir başka eser de İmam Nevevî'nin "Kitâbu'l-Erbaîn" adlı kitabıdır. Hadis ile birlikte anılacak konulardan biri olan "sîret" üzerinde Şeyh Halebî'nin Sîretü'n-Nebeviyye"si ve "şemâîl" alanında da İmam Muhammed Tirmizî'nin Şemâil-i Şerif adlı eserleri okutuluyordu. Şeyh Ali Halebî'nin "İnsânü'l-Uyûn fî Sîretil-Emînil-Me'mûn" adlı eseri Siyer-i Halebî veya sadece Halebî adıyla meşhur olmuştu.

Fıkıh ve Fıkıh Usûlü; Fıkıh dersi Osmanlı medreselerinin tümünde okutulmaktaydı. İslam dininde müminlerin neleri yapıp, nelerden kaçınmaları gerektiğine dair haram ve helal bilgilerinin verildiği ilim dalı olan fıkıh, bu bağlamda diğer ilimlerden daha müstesna bir öneme sahipti. Fıkıh derslerinde ise Burhaneddin el-Merginânî'nin Hanefi fıkhı üzerine yazdığı "Bidâyetü'l-Mübtedî" adlı eseri için yine kendi yazdığı haşiyeye "Hidâye" adını vermişti. İçinde kullanılan hadislerin sağlamlığı ile önem kazanan eser ve şerhleri yüzyıllarca Osmanlı medreselerinde temel ders kitabı olarak okutuldu. Muhammed Ekmeleddin el-Babertî'nin, Hidaye üzerine yazdığı "el-İnâye"si de medreselerde Ekmel adıyla okutulmuştu. Burhânü'ş-şerîa Mahmud, kızının oğlu olan ikinci Sadrüşşerîa Ubeydullah için, "Hidaye" kitabının önemli bölümlerini bir araya getirdiği Vikâye er-Rivâye fî Mesâili'l-Hidâye isimli bir eser hazırlamıştı. Sadrü'ş-şerîa Ubeydullah'da bu kitabı "Muhtasar-ı Vikâye" veya "Nikâye" adıyla şerhetti ve bu şerh, "Sadrü'ş-şerîa Şerhi" adıyla yüzyıllarca orta düzeydeki medreselerde ders kitabı olarak okutuldu. Hanefi fıkıh kitabı olan Tenvîrul-Ebsar kitabına Alâüddin-i Haskefî tarafından "ed-Dürrü'l-Muhtâr fî Şerhi Tenvîri'l-Ebsâr" adıyla yapılan şerhi bu adla tanınmıştı. Bu şerhe İbn Abidin "Reddü'l-Muhtâr ale'd-Dürri'l-Muhtâr" adıyla bir haşiye yazmış ve bu eser Ibn Abidin adıyla uzun süre okutulmuştu. İmam Ebu'l-Hüseyn Ahmed el-Kudûrî'nin "Muhtasarul-Kudûrî" adıyla bilinen kitabına da birçok şerh yapılmış ve ilk dönem Osmanlı medreselerinde okutulmuştur. Fıkhın felsefesi ve metodolojisi türündeki Fıkıh Usulü alanında ise şunlar

zikredilebilir: Sadru'ş-şeria diye şöhret bulan Ubeydullah b. İshak el-Buharî'nin "Tenkîhu'l-Usûl ve Tavzîhu't-Tenkîh" adlı eseri Tenkîh ve Tavzih adıyla ünlenmiştir. Tenkih'in şerhi olan Tavzih, medreselerdeki temel fıkıh usulü kitabı idi. Ayrıca Ebu'l-Berekât Hafizüddin en-Nesefî'nin yazdığı "Menârü'l-Envâr" adlı kitabı "Menâr", İbn Melek'in bu esere yaptığı "Şerhu Menâri'l-Envâr" adlı eseri de "lbn Melek" isimleriyle medreselerde asırlarca takip edilen ders kitabı olmuştu. Molla Hüsrev'in Hanefî ve Şafiî fıkıh usullerini birleştirerek hazırladığı ve Osmanlı medreselerinde uzun yıllar ders kitabı olarak kabul edilen "Mir'ât", üzerinde şerh ve haşiyeler yapılan bir eserdir. Diğer bir eser Şerafeddin Ahmed tarafından yazılan "Tenkihü'l-Ahdâs fî Refi't-Teyemmümi'l-Ahdâs" adlı kitaba Taftazânî'nin yaptığı "et-Telvîh fî Keşfi Hakâiki't-Tenkîh" adlı şerhtir. Medreselerde fıkıh usûlü dersinde okutulan bu çok önemli kitap, kısaca Telvîh adıyla şöhret bulmuştu. Ayrıca Celâleddin Ömer el-Habbâzî'nin, "el-Mugni" adlı eseri de bu alanda okutulmaktaydı. Miras hukuku ile ilgili konulardan bahseden eserler arasında, Sirâcüddin Muhammed es-Secâvendî 'nin yazdığı "Ferâizü's-Secâvendî (Ferâiz-i Sirâciye)" adlı eser ve şerhleri en çok rağbet gören eserlerdendi. "Şerh-i Ferâiz" diye bilinen Seyyid Şerif Cürcânî'nin şerhi Şerhu's-Sirâciyye adını taşıyordu ve temel ders kitabı olarak kabul edilmekteydi

Kelam ve Akâid; Osmanlı Devleti'nin yükselme ve genişleme döneminde kelâm konuları bir hayli önem verilen alanlardan birtydı. Özellikle Fatih Sultan Mehmet'in de teşvikleriyle, Gazâli ile İbnu Rüşd arasında tartışılan bazı kelam konuları Ali Tûsî, Hocazâde ve Muslihiddin Mustafa gibi bilginlerce tekrar gündeme getirilmişti. Bu nedenle "Hâşiye-i Tecrîd" kitabı medreselerin en önemli ders kitabı olarak kabul edilmişti. Ayrıca, Kadı Adududdin el Îcî'nin telif ettiği "el-Mevâkıf fî İlmil-Kelâm" adlı esere -ki Akâid-i Adudiyye de denilmekteydi- Seyyid Şerif Cürcânî tarafından yazılan "Şerhu'l-Adudiye" adlı eser üst düzey medreselerde ders kitabı olarak okutulmuştur. Nasîruddin et-Tûsî, tarafından yazılan Tecrîdü'l-Kelâm'a, Şemseddin Mahmud el-İsfehânî'nin yaptığı şerh olan "Şerhu't-Tecrîd" ilim mahfillerinde itibar gören bir eserdi. İşte bu esere Seyyid Şerif el-Cürcânî, Hâşiye-i Tecrîd adıyla bir eser yazmıştı. Eserin gördüğü itibar, medreselerin dahi "Hâşiye-i Tecrîd" adıyla anılmasına neden oldu ve kelâm alanında temel ders kitabı özelliğini kazandı. Ayrıca İmam Maturidî'nin öğrencisi Ömer Nesefî'nin yazdığı Akâid-i Nesefî ve Sadeddin Taftazânî tarafından bu esere yapılan şerh, medreselerde yaygın olarak okutuluyordu. Kadı

Beyzâvî tarafından yazılan "Tevâliü'l-Envâr min Metâliü'l-Enzâr", önce Şemseddin Mahmud İsfehânî tarafından şerh edilmiş, daha sonra da bu şerhe Cürcânî'nin yazdığı haşiye medreselerde okutulmuştu. "Şerh-i Hayalî" bu dersle ilgili diğer bir okutulan kitap olup "Akaid-i Nesefiye" şerhine, Fâtih devri âlimlerinden "Hayâlî" adıyla ünlenen Şemseddin Ahmed b. Mûsâ İznikî'nin yaptığı haşiyedir ve yüzyıllarca Osmanlı medreselerinde okutulmuştur.

Mantık; Kadı Siraceddin Mahmud el-Urmevî'nin "Metâliü'l-Envâr fi'l-Mantık" adlı eserine, Seyyid Şerif'in şerhi ve Kara Davud'un yaptığı haşiyeleri medresede okutulan kitaplardandı. Yine Kazvinî tarafından mantığa dair Hoca Şemseddin Muhammed için yazıldığından dolayı "Şemsiyye" adıyla ünlenen kitaba yazılan şerhler arasında Seyyid Şerif Cürcânî ve Taftazânî şerhleri en itibar görenleri idi. Bütün bu ders ve kitapların yanı sıra medreselerde, özellikle yükseliş dönemlerinden itibaren hey'et (astronomi), hikmet, hesap ve hendese ile tıp alanlarına dair değişik kitaplar da okutulmaktaydı. Porphyrios'un "Eisagoge" adlı eserinden hareketle el-Ebherî'nin bu alanda yazdığı er-Risâletü'l-Esiriyye fi'l-Mantık" adlı kitabının Molla Fenarî tarafından bir günde yazdığı belirtilen ve kendi adıyla ünlenen Fenârî şerhinin de birçok şerhi ve haşiyesi yapılmış ve Osmanlı medreselerinde uzun süre ders kitabı olarak okutulmuştur.

Hey'et; Astronomi ile ilgili olan bu ilimle ilgili derslerde Ali Kuşçu'nun "Risâle-i Fethiyye" ve Mahmud b. Muhammed Çağminî'nin "el-Mulahhas" isimli eserleri okutulmaktaydı.

Hesap ve Hendese; Matematik ve geometri alanlarına ait bilgilerin verildiği hesap ve hendese derslerinde Ali Kuşçu'nun "Risâle-i Muhammediyye", Şemseddin Mehmed Semerkandî'nin "Eşkâlü't-Tesîs", Gıyâsüddîn Cemşîdel-Kâşî'nin "Usûl-ı Hendese",Kadızâde Rûmî'nin "Şerh-i Usûl-ı Hendese"isimli kitapları okutulmaktaydı.

Felsefe alanında hangi kitapların okutulduğu tam olarak tespit edilmemiş olsa dahi, başta Aristo ve Eflatun olmak üzere İslam dünyasındaki temsilcileri olan Fârâbî, İbn Sinâ, İbn Rüşd, Fahreddin Râzî'nin yazdığı eserlere Osmanlı âlimlerinin yazdığı şerhler ve hâşiyeler medreselerde tartışılıyordu. Fatih'in de bizzat Alî Tûsî ve Hocazâde'ye verdiği emirle birlikte münazaralara iştirak ettiği kelamcılar ve felsefeciler arasındaki tartışmalardan "tehafüt" ismi verilen eserler doğmaktaydı. Ancak, Kâtip Çelebi'nin de eserlerinde bahsettiği üzere XVI. asırdan itibaren aklî ilimlerin medrese ders programlarındaki varlığı giderek azalmıştır.

Osmanlı medreselerinde okutulan bütün bu eserlere medreselerde görev yapan birçok müderris ve ilim erbabı tarafından da şerhler ve hâşiyeler yazılmıştır. Şakâik, Mecdî, Ataî, ile diğer biyografi kaynaklarında yapılan şerhlerle ilgili bilgiler mevcuttur.

Kadılık

Osmanlı devleti, kuruluşundan itibaren mensubu olduğu İslâm dinîni umdelerini referans alan bir hukuk sistemi tesis etmişti. Cezaî hükümler, vergilerin toplanması, farklı inançlara sahip olan Osmanlı tebaasının tâbi bulundukları esaslar ve birbirleri ile olan ilişkileri, bu şekilde düzenlenmiştir. Şer'i Hukuk denilen bu hükümler, her alanda tatbik edilmekle beraber bunun yanında özellikle idare ve teşkilat alanında eski Türk devletlerinden miras kalan bazı idare gelenekleri ile fethedilen topraklarda mevcut birtakım uygulamaların devam ettirildiği bunun da örfî hukuk adı verilen bir uygulamayı ortaya çıkardığı görülmektedir.

Osmanlı kaynaklarında ahkâm-ı şeriyye olarak anılan şer'i hukuk, Kur'an, hadis, icma' ve kıyas gibi İslâm ilke ve temellerine dayanırken, kavanîn-i örfiyye tabirleriyle ifade edilen örfi hukuk ise hükümdarın, iradesine bağlı olarak koyduğu kurallar ve bunun için sadır olan fermanları ifade etmektedir. Osmanlı Devleti'nde örfi kanunların hazırlanmasında devletin en üst kademelerinde yıllarca tecrübe kazanmış devlet adamlarından oluşan Divân-ı Hümayun'un ve özellikle nişancıların önemli rolleri vardır. Divandaki müzakereler ve nişancıların düzenlemeleriyle oluşan esaslar padişahın tasdikiyle kanun haline gelmekte ve uygulamaya girmektedir. Örfi hukuk uzun bir süreç sonunda ortaya çıkan ihtiyaçlar temelinde şekillenmiş, özellikle arazi ve vergi hukuku alanlarında mevcut örf ve adetler ve mahallî şartlar göz önüne alınarak bütün ülkeye şâmil tek bir kanun yerine, her bölgenin sosyo-ekonomik şartlarına uygun sancak kanunları hazırlanmıştır. Ancak örfi hukukun bağlayıcı olabilmesi için verilen emrin herhangi bir suç teşkil etmemesi ve şer'i hukuka aykırı bir hüküm ihtiva etmemesi gerekmekteydi. Osmanlı Devleti esas itibariyle İslam hukukunu referans aldığı ve örfi hukukun bazı şartlar neticesinde zaman içerisinde şekillendiği göz önüne alınacak olursa örfi hukukun şer'i hukuka uygun olmasının şart koşulması olağan bir sonuçtu. Aksi durum hukukî uygulamalarda ikilik oluşmasına neden olabilirdi. Uygulamaya bakıldığında bu iki hukuk sisteminin uyum içerisinde yürütüldüğü görülmektedir. Örfî hukuk kanunları da kaza sistemi içerisinde aynı mercii tarafın-

dan uygulanmakta yani ayrı bir mahkeme tesis edilmeyip şer'iyye mahkemelerince tatbik edilmesi bu iki hukukun belli bir bütünlük içerisinde yürütülmesinde müspet bir rol oynamıştı. Bu vasıfları taşıyan bir padişah fermanı bütün kadıları bağlardı ve kadılar tarafından bu kanuna aykırı hüküm verilemezdi.

İslam toplumlarında ilk kadılık faaliyeti bizzat Hz. Muhammed tarafından yürütülmüştür. Dört halife devrinde de kadılık, halifenin yükümlü olduğu en önemli görevlerinden birisidir. Ancak İslam Devleti'nin gerek nüfus ve gerekse coğrafya olarak büyümesiyle birlikte artan yargı yükü nedeniyle halife, tek başına kadılık vazifesini yerine getiremez oldu. Bu nedenle ilk defa Hz. Ömer devrinde Medine başta olmak üzere Basra ve Kufe gibi şehirlere niyabet yoluyla kadılar atandı. Abbasiler devrinde ise bazı bölgelerde yerel yöneticilere bırakılan kadı atama sistemi tamamen merkezî bir hale getirildi. Böylece daha ilk devirlerden itibaren İslâm hükümdarının yargı yetkisi, niyabet prensibi ile uygun görülen bir memura devretme geleneği başlamış oldu. Ülkedeki yerleşim birimlerinde kadılar hükümdar adına kanunların uygulanmasına, hukukî ve cezaî işlemlere nezaret edecekti.

Osmanlı Devleti'nde Padişahlar, yargı yetkisini kadılar vasıtasıyla kullanmaktaydılar. Osmanlılarda kadı tayini ilk defa Osman Gazi tarafından yapılmıştır. Bu göreve kayınpederi Şeyh Edebali'nin damadı ve talebesi Tursun Fakih uygun görülmüş ve Karacahisar'a kadı ve hatibe olarak atanmıştır. Daha sonra ise Çandarlı Kara Halil Paşa Bilecik kadısı olarak atanmıştır ki Çandarlı, Orhan Bey devrinde İznik ve Bursa Kadılığına, I. Murad devrinde ise kazaskerliğe atanacaktır.

Görev ve Yetkileri

Doğrudan padişah fermanıyla atanan kadılar, atandığı yerde padişah adına adaleti tesis ederdi. Osmanlı devlet teşkilatında kadının adlî görevi yanında idarî, beledî, askerî, malî ve noterlik alanlarında da görev ve yetkileri bulunmaktaydı. Kadı yerleşim yerinde yargı mercii olduğu kadar vakıfların denetçisi, asayiş kuvvetlerinin, beledi hizmetlilerin ve zabıta görevlilerinin de amiridir. Ayrıca evlenme, boşanma, veraset meselelerinde tereke paylaşımı, vasi tayini, merkezden kendisine veyahut diğer idarecilere gelen emirlerin tasdiki ve mahkeme kayıtlarının (şer'iyye sicili) geçirilmesi, kefalet, vekâlet, mukavele, borçlanma, vasiyet, senet gibi her türlü akitleri yapıp kaydeder, halka divanın emirlerini bildirir, mukataa işlem-

lerini denetler ve çok önemli olarak sefer esnasında idaresinde bulunduğu yerde ordunun ihtiyaçlarının görülmesini sağlar, ordunun menzil işlerini düzenleyerek, seferden kaçanların cezalarını verir ve infaz ettirirdi.

Yardımcıları

Tüm bu hizmetlerin yerine getirilmesi için kadılar kendilerine bağlı kasabalara ya da bizzat kendi görev yaptığı kazaya nâib atama yetkisine sahiptiler. Naîbler kaza kadısı adına o nahiyenin şer'i muamelelerine bakarlardı. Kadı naibleri de yüksek tahsil görmüş, halk arasında itibarlı kişiler arasından seçilirdi. Bazı devirlerde mültezime de verilen naiblik, yerel ulemâ arasından seçilebilmekteydi. Bu uygulamalar, XVI. asırda merkezî idare tarafından hoş görülmemesine rağmen XVIII. yüzyılda oldukça yaygın bir uygulama haline gelmişti. Kadılara naiblerin yanı sıra mahkeme kâtipleri de yardım ederlerdi. Ayrıca kendisine işlerin yürütülmesinde, vefat etmiş kimselerin mallarını varisler arasında paylaştıran ve bunları kassam defterine kaydeden kassam, subaşı, gizli bir zabıta örgütünün başı olan böcekbaşı, çöplük subaşısı, mimarbaşı, yeniçeri ocağına bağlı zabit ve görevliler ile çarşı pazar denetimi, genel ahlak ve bazı günlük vergilerin toplanmasını sağlayan ihtisâb ağası yardımcı olmaktaydı.

Kadı'ya hükümlerinin hukuka uygunluğu hususunda yardım eden unsurlardan biri de davaların görüldüğü sırada hazır bulunan, bilirkişi heyeti olarak da adlandırabileceğimiz şuhûdü'l-hâl olarak ifade edilen ve şehrin önde gelen eşrafının oluşturduğu heyetti. Bunlar görgü şahitliğinden öte, kadı'nın tarafsızlığı, mahkemenin işleyişi ve çıkan kararın adaleti sağlayıp sağlamadığını gözlemleyen müşahitler heyetiydi. Bu heyet mahkemenin işleyişine ve verilen karara doğrudan müdahale etmez sadece varlıklarından ötürü kadının tarafsız ve adil davranmasına vesile olurlardı. Şuhûdü'l-hâl'in bu şekilde dolaylı bir etki içinde olması ve kararın kadı tarafından verilmesi İslam hukukundaki içtihadın ferdî olması anlayışı ile ilişkilidir. Bu yönüyle suhûdü'l-hâl batıdaki jüri uygulamasından daha farklı bir fonksiyon üstlenmektedir. Kadı bölgenin eşrafından olan bu üyelerin değişik alanlardaki müşavirliğinden de faydalanmaktaydı. Şer'iyye sicillerinde mahkeme kayıtlarının altında bu şahitlerin isim ve imzaları da bulunmaktadır. Genellikle davalı ve davacının bulunduğu meslek veya sosyal guruplardan da birkaç kişi şuhûdü'l-hâl içinde bulunmaktaydı. Temyiz imkânının kısıtlı

olduğu her davanın divân-ı hümayun'a götürülme imkânının bulunmadığı bir ortamda mahkemede hazır bulunan şuhûdü'l-hâl'in önemi ortaya çıkmaktadır.

Kadılara adaletle hareket etmeleri hususunda yol gösteren diğer bir makam da görev yaptığı kazanın müftüsüydü. Müftüler, kadı'nın ya da davalı ve davacıların talepleri halinde dava konusu ile ilgili şer'i fetvalar vermekteydi. Kadılar adalete gölge düşmemesi için bazı işleri yapamazlardı. Ticaret yapamazlar, borç alıp veremezler, hediye kabul edemezler, genel ziyafetler tertip edemezler, kendileri hakkında şüphe uyandıracak hiçbir faaliyetin içinde bulunamazlardı.

Kadıların Tayinleri ve Görev Süreleri

Kadı adayları, medreseden mezun olduktan sonra mülazımlık hakkı kazanmış olanlardan Rumeli'de görev yapmak isteyenler Rumeli Kazaskerinin, Anadolu'da görev yapmak isteyenler ise Anadolu Kazaskeri'nin matlab defterine isimlerini yazdırır ve sıra beklerlerdi. Müderrisler gibi kadıların da tayin, terfi, nakil, azil gibi her türlü işlemleri "rûznâme" adı verilen defterlere işlenir, her türlü ihtilâfta bu defter esas alınırdı.

XVI. yüzyılda Osmanlı devleti iki binden fazla kazaya ayrılmıştı. Kadılar, Rumeli ve Anadolu Kazaskerliği'ne bağlı olarak, atandıkları kaza ve sancaklarda görev yapmaktaydılar. Kadılık devletin en yüksek makamlarından biri olmakla beraber bir kadının yetkisi tayin olduğu kaza sınırları içerisinde geçerliydi ve memuriyetleri boyunca kazalar arasında dolaşırlardı. Sahip olduğu sancak ve kaza sayısı Anadolu'dan az olmasına rağmen Rumeli Kazaskerliği, Anadolu Kazaskerlikden üstün olarak kabul edilmişti. Kaza sayısı ve sınırlar dönem dönem değişiklik göstermekle beraber Rumeli kadılıkları dokuz, Anadolu kadılıkları on derece ve Anadolu Kazaskerine bağlı olan Mısır kadılıkları ise altı derece halinde düzenlenmişti. Protokolde sancak kadılıkları, kaza kadılıklarından daha üstün idiler. Kadıların tayini XIV. ve XV. yüzyıllarda divân-ı hümâyun toplantılarında Rumeli ve Anadolu kazaskerinin arzı ve padişahın onayıyla olurdu. Ancak Fatih devrinde toplantılara veziriazamın başkanlık etmesiyle birlikte atama usulü değişmiş kazaskerlerin teklifiyle veziriazam tarafından atanmaya başlamışlardır. Şeyhülislamlık kurumunun önem kazandığı XVI. yüzyıldan itibaren mevleviyyet kadılıkları şeyhülislamın teklifi üzerine veziriazam tarafından yapılmıştır.

Kadılar, adaletin tam tesisi için devletten maaş almazlardı. Görevleri arasında bulunan evlilik, boşanma, miras işleri, davalar, noterlik hizmetleri ve diğer işlemlerden yüzde hesabıyla veya maktu olarak harç alırlardı. Kadılık atamaları ile gelirleri birbiriyle ilgili olup, ilk atamalar düşük nüfuslu yerlere yapılır, meslekte ilerledikçe daha kalabalık nüfuslu kaza veya sancaklara atanırlardı. Bu atamalarda kadıların atanacağı kazalar, 100 haneden günlük 10 akçe gelir elde edileceği hesabıyla belirlenirdi. Kaza kadılarının görev süreleri yaklaşık 20-24 ay iken, mevleviyyet kadılıklarında ise bu süre bir yılı geçemezdi. Görev sürelerini dolduran kadılar, ma'zûl olurlar, ma'zûl kadılar İstanbul'a gelerek her Çarşamba günü Kazasker dairesine devam ederler ve diğer bir görev yerine atanmak için sıra beklerlerdi. Kadıların bu bekleyiş sürelerine müddet-i infisal veya zaman-ı infisal, diğer bir görev yerlerine atanmaları da müddet-ittisal veya zaman-ı ittisal olarak adlandırılırdı. Yaklaşık 20-40 akçe gelirli kazalarda göreve başlayan kadılar, 500 akçeli mevleviyyet denilen taht kadılıklarına kadar yükselebilirlerdi. Kendisine mevleviyyet tevcih edilmiş olan ilmiye ricâline mevâli denirdi.

Kaza kadılıklarında görev yapan kadılar, sancak veya eyalet kadılarına atandıkları zaman mevleviyyet payesi alırlardı. Mevleviyyetler kendi içinde Devriye, Mahrec, Bilâd-ı Hamse, Haremeyn-i Muhteremeyn ve İstanbul Kadılığı olarak beş kısma ayrılırdı. Devriye mevleviyyetine İzmir ve Edirne payesindekiler atanırlardı. Devriye kadıları Maraş, Antep, Adana, Bağdat, Sivas, Erzurum, Van, Diyarbakır, Beyrut, Filibe ve Bosna gibi şehirlere atanırlardı. Mahrec Mevleviyyetine ise devriye mevleviyyetinde bir yıl görev yaptıktan sonra bir süre musıla-i sahn müderrisliği yapanlar mahreç mevleviyyeti payesine yükselirlerdi. Bu mevleviyyetler, İstanbul'un Eyüp, Üsküdar, Galata kadılıkları ile Trabzon, Sofya, Selanik, Kudüs, İzmir, Halep gibi kadılıkları hâvi idi. Yevmî 500 akçe geliri olan bu mevleviyyette bir yıl görev sürelerini dolduranlar, bilâd-ı hamse mevleviyyetleri için sıraya girerlerdi. Süleymaniye Sahn ve Darü'l-hâdis müderrisleri de bu payeyi alabilirlerdi. Bilâd-ı hamse kadılıkları ise Edirne, Bursa, Şam, Mısır ve Filibe olup derece bakımından birbirlerine eşittiler. Musıla-i Süleymaniye, Havamis-i Süleymaniye ve darü'l-hâdis müderrisleri de bu payeyi alabilirlerdi. Haremeyn-i Muhteremeyn mevleviyyeti ise Mekke-i Şerif ve Medine-i Münevvere kadılıklarından oluşmaktaydı. Bu payeyi alanlar devlet ricâlinden sayılmaktaydılar. En üst mevleviyyet ise İstanbul Kadılığı'dır. Mahrec mevleviyyeti içerisinde olan Eyüp,

Üsküdar ve Galata kadılıkları ayrı bir vilayet kadılığı durumunda olup İstanbul Kadılığına karşı sorumluluk taşımaktaydılar. Mevleviyyet payeliler, İstanbul Kadılığından sonra Anadolu ve Rumeli Kazaskerliği görevlerine yükselebilmekteydi.

Kadılar, terfilerin düzenli yürütülebilmesi, halk ile adalete gölge düşürebilecek kadar yakınlık tesis etmemeleri ve meslekî bilgi ve becerilerini yenilemeleri ve arttırmaları için mevleviyyetlerde 12 ay, kaza kadılıklarında ise 20 ila 24 ay zarfında görev yaptıktan sonra İstanbul'a dönerek yeniden sıraya yazılırlar ve kazasker divanına devam ederlerdi. Yaşlılık veya hastalık nedeniyle emekli olanlara, emekliliklerinde, sıra bekleyen kadılara ise bu süre zarfında geçimlerini sağlamak için arpalık denen ücret verilirdi. Sefer esnasında eğer Padişah sefere katılmaz ise sefere katılmayan Rumeli kazaskerince donanmaya veya kara ordusuna emekli mevâli kadılarından birisi ordu kadısı olarak atanırdı.

Eyalet ve sancaklarda mehayif müfettişleri olan kadılar vardı ki bunlar mahallî kadı ve nâiblerden ayrı olarak köylere kadar halkla ilişkiye girer, şikâyetlerini dinlerdi. Gördüğü davaları ve yapılan şikâyetleri doğrudan divân-ı hümâyuna arz etme yetkisine de sahiplerdi. Mehayif kadılarının yanı sıra, XVI. asrın sonlarına kadar reaya ile idareciler arasındaki ihtilafları çözmek üzere toprak kadıları isminde seyyar kadılıklar da mevcuttu.

Osmanlı toplumunda devlet ricalinden hiç kimse hukuki işlere müdahalede bulunmazdı. Kadılar, adalet dağıtırken sadece kanunlar tarafından yönlendirilirlerdi ve vicdanlarına göre hareket ederlerdi.

Osmanlı Bürokrasisinde İlmiye Sınıfı

İlmiye sınıfı mensupları Osmanlı Devleti'nin merkez teşkilatında da üst düzey görevler icra etmekteydiler. Bu görevliler, ilmiye sınıfının başı olan Şeyhülislâm, divân-ı hümâyun üyesi olan Kazasker, Hz. Peygamberin neslinden gelenler ile ilgili vazifeleri yerine getiren Nâkîbü'l-eşrâf, şehzadeliklerinde padişahların eğitimlerinden sorumlu olan Padişah Hocası, Padişahın hususî tabibi ve ülkedeki tüm tabiplerin başı olan Hekimbaşı ile astronomi ve astrolojik faaliyetlerden sorumlu olan Müneccimbaşı'dır.

Şeyhülislâm

Şeyhülislamlık, ilmiye kadrosunun Mekke, Medine, İstanbul kadılıkları, Anadolu ve Rumeli Kazaskerlikleri gibi bütün makamlarından

geçtikten sonra gelinen en yüksek makamdır. Osmanlı Devleti'nde ilk Şeyhülislam, II. Murad'ın saltanatında 1425'de ulemâ arasında ön plana çıkan ve kendisine hiyerarşide öncelik tanınan Molla Şemseddin Fenarî'nin tayini ile bir fetva makamı olarak ortaya çıkmıştır. Son Osmanlı şeyhülislamı ise 1922'de son Osmanlı hükumetinin istifası sırasında kabinedeki Mehmed Nuri Efendi olmuştur.

Mütevazı bir makam olarak ortaya çıkan şeyhülislamlık kurumu, XVI. Yüzyılda Zenbilli Ali Efendi, İbn-i Kemâl Paşa ve Ebussuûd Efendi devirlerinde daha fazla önem kazanarak ilmiye teşkilatının en yüksek makamı hâline gelmiş ve Ebussuûd Efendi'den itibaren Rumeli Kazaskerliği yapanların Şeyhülislâmlığa tayin edilmesi uygulaması başlamıştır.

Şeyhülislâmlar devletin kuruluş dönemlerinde hayatları süresince bu makama tayin edilirler, ancak istifa etmeleri halinde mevkilerinden ayrılırlardı. Ancak Kânûnî Sultan Süleyman (1520-1566) devrinde ilk defa Çivizâde Mehmed Efendi, padişah tarafından azledilmiştir.

Şeyhülislâm, kazasker veya kazasker ma'zûlleri arasından seçilirdi. Daha sonraları XVII. yüzyıldan itibaren Rumeli Kazaskerleri veya ma'zûllerinden tayin etme şekline dönüşmüştür. Her ne kadar Şeyhülislamların tayininde veziriazamlar atanacak şeyhülislamın kendisi ile çalışabilecek kişiler arasından seçilmesine gayret gösterseler de şeyhülislâmların tayin ve azli, tamamen padişahın iradesine bağlı olan bir hususdu. Şeyhülislam tayin edilecek kişi vezirlazamla birlikte hükümdarın huzuruna çıkar, kendisine beyaz çuhayla kaplı samur kürk olan "ferve-i beyzâ" giydirilirdi. Fâtih Kanunnâmesinde hem müftî hem de şeyhülislam tabiri geçmekte ve padişah hocası ile birlikte ulemânın reisi olarak tavsif edilmektedir. Şeyhülislam protokoldeki yeri veziriazamın bile önündedir. Kanunî zamanında ise ilmiye teşkilatının reisi haline gelmiştir.

Şeyhülislam, esas itibariyle başkent müftîsidir. İstanbul'da oturur ve diğer kazalardaki müftîleri de o tayin ederdi. Şeyhülislam, bütün müftü teşkilatının idaresi, mevâli denilen büyük müderris ve kadıların idaresinden sorumlu olmakla beraber ona asıl nüfuz ve itibarını sağlayan husus reisü'l-ulemâ olması ve fetva yetkisidir. Görevi, Müslümanların şer'î konularda veya dinle ilgili diğer mevzularda karşılaştıkları meselelere çözüm bulmak, sorulan suallerle ilgili dinin görüşünü açıklamaktı. Ancak teoride böyle olmakla beraber, şeyhülislamlar örf, âdet ve geleneklerle ilgili hususlarda da fikir beyan ettikleri gibi, kiliselerdeki seçim ihtilaflarını halletmek

konusunda bile fetvalar vermişlerdir. Her bir kazada bulunan ve tayin ve terfileri şeyhülislamlıkça yürütülen müftîler de aynı işi oralarda yaparlardı. Öte yandan mühim devlet işlerinde de şeyhülislamın fikir ve düşüncelerinden istifade edilirdi. Harp ilan edilmesi, barış yapılması, ıslahat uygulanması, idarî, malî, askerî ve sosyal alandaki düzenlemeler hakkında görüşü alınırdı. Bunlardan başka şeyhülislâmlar zaman zaman yürütme işlerine de müdahale etmişlerdi. Bilhassa XVII. yüzyılda küçük yaşta padişahların tahta geçtiği zamanlarda başlıca karar mercii durumuna gelmişlerdi.

Bâb-ı meşîhat veya Fetvâhane adıyla bilinen şeyhülislamlığın merkez teşkilatında çok sayıda görevli ilmiye mensubu idarî, ilmî ve dinî konulara bakarlar ve bunları şeyhülislâmın tetkikine hazır hale getirirlerdi. Bunların içerisinde en önemli görevli fetva eminidir. Şeyhülislâm, dinî hükümleri yorumlayarak devlet adamlarının karar ve davranışlarının da şer'e uygunluğu hakkında görüş (fetva) verecek tek kişidir. Padişahların tahtan indirilmeleri için şeyhülislâmın fetvası gerekli ve zorunludur. Fetva vermek hususunda en üst merci olmakla beraber, şeyhülislâmın kadı gibi yargılama yetkisi yoktur ve bundan dolayı da fetvaları yargı kararı sayılamazlar. Dolayısıyla uyulmaması bir cezalandırma sebebi değildir. Fetvada belirtilen konularda ancak kadı ceza takdir edebilir.

XVI. asır sonlarından itibaren yüksek rütbeli müderris ve kadıların tayinleri de şeyhülislamlara bırakılmıştır. Bu tarihten itibaren kırk akçeden yukarı Hâric ve Dâhil müderrislikleriyle ordu kadıları, vilayet, sancak ve kaza müftüleri, imam, hatip, müezzin ve mevali denilen büyük kadılıkların ve askerlerin tayinleri onlar tarafından yapılmıştır. Kazaskerlere ise yirmi akçeden kırk akçaya kadar olan müderrisliklerle kaza kadılarının tayini bırakılmıştır.

Şeyhülislamın idari ve siyasi bir vazifesi bulunmamakla beraber ilmiyenin başı olmaları nedeniyle büyük itibarları vardı. Padişahlar ayakta karşılar kendisini ayakta bekletmezlerdi. Devlet ricali ona mutad ziyaretlerde bulunurlar ama şeyhülislamlar kimseyi ziyaret etmezlerdi. Divan-ı Hümâyûn üyesi olmayan şeyhülislam, görüşlerine müracaat edilmesi gerekli durumlarda ise reisülküttap gönderilerek davet edilirdi. Devlet işleri için padişaha doğrudan "arz"da bulunabilirlerdi. XVIII. yüzyılın ikinci yarısına kadar müstakil bir dairesi olmayıp kendi konağında fetva verirdi bu tarihten sonra şeyhülislamlar için şeyhülislam kapısı olarak bilinen Bâb-ı fetva ya da Bâb-ı meşihat kuruldu.

Kazasker

Abbasilerden itibaren bilinen kazaskerlik, Osmanlı Devleti'nde askeri sınıfa ait şer'i ve hukukî işlerinin değerlendirildiği bir kurum olarak ortaya çıkmıştır. Kazaskerliğin görev alanı, eğitim ve yargı teşkilatının idaresi, ordunun ve askeri zümrenin barış ve savaş sırasında hukuki ihtiyaç ve ihtilaflarının giderilmesi ve davalarının görüşülmesi olarak iki ana başlıkta toplanabilir.

Osmanlı'da ilk kazaskerlik I. Murad devrinde 1362/1363 de ihdas edilmiş olup ilk kazaskerliğe ise Bursa kadısı Çandarlı Kara Halil getirilmiştir. Kazasker sayısı Fatih dönemine kadar bir iken 1481'de Rumeli Kazaskerliği de oluşturulmuş böylece kazaskerlik sayısı ikiye çıkmıştır. Rumeli tarafındaki ilmiye sınıfına ait bütün işler Rumeli Kazaskerliğince, Anadolu tarafındakiler de Anadolu Kazaskerliğince yürütülürdü. Rütbece Rumeli kazaskeri daha yüksekti. Yavuz Sultan Selim zamanında Arap ve Acem Kazaskerliği de ihdas edilmiş ancak kısa süre sonra lağvedilerek Anadolu Kazaskerliğine dâhil edilmiştir. Kazaskerlik süresi genellikle bir yıldı. Divan üyelerinden olan kazaskerler veziriazamın sol tarafına oturmaktaydılar. Kazâ mahkemelerinde halledilemeyen davalar divân'da kazaskerler tarafından karara bağlanırdı. Yani bir nevi temyiz mahkemesi görevini de yerine getirirdi. Ayrıca imparatorluktaki bütün kadıların ve müderrislerin tayin, terfi ve azilleri konusunda da kazaskerler yetkili idi.

Kazaskerlerin emrinde resmi yazışmaları yöneten tezkireci, müderris ve kadıların tayini için gerekli sicil, sıra ve kayıt işlemleriyle uğraşan ruznamçeci, ilmiye sınıfı mensuplarının kıdem bilgilerini kaydeden matlabcı, büyük kadıların mühürlerinin bir örneğini saklayan tatbikçi ve diğer bürokratik işlemleri yürüten mektupçu ve kethüda denilen görevlilerden oluşan geniş bir büro vardı. Kazaskerlikten sonra gelinebilecek makam ise şeyhülislamlıktı.

Kazaskerler padişahla beraber sefere giderler ve ordudaki davalara bakarlardı. Sefer sırasında padişahın huzuruna davetsiz girme yetkileri vardı. Ancak padişahlar sefere gitmekten imtina etmeye başladıkça kazaskerler de seferlere katılmak yerine kendilerini temsilen "ordu kadısı" denilen bir kadı görevlendirmeye başladılar.

Rumeli ve Anadolu Kazaskerlerinin merkezi bütçeden 500 akçenin üzerinde yevmiyeleri, askeri zümrenin mirasının taksiminden yaptıkları kadı ve müderris tayinlerinden hediye ve caizelerden olduk-

ça büyük bir yekûn tutan gelirleri vardı. Ma'zûliyetleri halinde ya kendilerine 150 akçe yevmiye bağlanır veyahut arpalık tevcih edilirdi. Kazaskerler, XVII. yüzyıla kadar iki yıl görev yapmaktayken sonra vazife süreleri bir yıla indirilmiştir. Osmanlı Devletinde askeri sınıfa ait olanlar kendi aralarındaki veya reayaya ile olan davalarının normal kadı mahkemesi yerine kazasker mahkemelerinde görülmesini isteyebilirdi. Askerilerin kadı yerine kazasker mahkemelerinde yargılanması hususu fetvalarda açıkça belirtilmiştir. XVI. asırdan itibaren şeyhülislamın nüfuzu giderek artmış, kazaskerler, şeyhülislamların teklifleri ile atanır hale gelmişlerdir.

Nakîbü'l-Eşrâf

İslâm dininin peygamberi Hz. Muhammed'in nesli, kızı Hz. Fatma'nın oğulları olan Hz. Hüseyin ve Hz. Hasan'dan devam ederek günümüze kadar ulaşmış, Hz. Hasan'ın soyundan gelenlere şerif, Hz. Hüseyin'in soyundan gelenlere de seyyid denilmiştir. Peygamberin kendisi gibi ailesi, yakın akrabaları ve soyundan gelenler de her dönemde Müslümanlar nazarında müstesna bir öneme sahip olmuştur. Peygambere hürmeten Osmanlı Devleti'nde de peygamber ailesine hürmet edilmiş ve onlarla ilgili bazı hizmetlerin yürütülmesi için ilmiye teşkilatı içerisinde nakîbü'l-eşrâflık teşkilatı kurulmuştur.

İslâm dünyasında bu kurum çok erken dönemlerden itibaren mevcut olmuştu. Abbasiler döneminde nakîbü'l-ensâb isimli bir görevli peygamber soyundan gelenlerin kayıtlarını tutmakla görevliydi. İlerleyen dönemlerde bu görevli aileden biri seçilir kendisine ilaveten kadılık ve hatiplik gibi görevler de verilirdi. Protokolde de yer alırlardı.

Osmanlılarda benzeri bir müessesenin kurulması ise Yıldırım Bayezid dönemine rastlamaktadır. 1400'de ilk defa Bursa'da Ebu İshak Kazerunî'ye bağlı İshakiyye dervişlerinden Seyyid Muhammed Natta bu göreve tayin edildi. Ankara savaşından sonra bir müddet Timur'un elinde kalan ve serbest bırakılınca Hicaz'a giden Natta, II. Murad'ın saltanatında Bursa'ya dönerek tekrar eski vazifesini yürütmeye devam etmiştir. Böylece Osmanlı Devleti'nin sonuna kadar sürecek olan Nakibüleşraflık teşkilatı kurulmuştur.

Nakibüleşraflık ilmiye sınıfından olan sâdatdan birine verilirdi. İstanbul'da bulunan nakibüleşrafın kendilerine özel teşkilatları bulunmaktaydı. Taşrada sâdât arasından belli süreler için seçilen Nakibüleşraf kaymakamları bu görevleri ifa ederlerdi. Nakibüleşraf

kaymakamlığı gerek statü ve gerekse sahip olduğu gelir açısından önemli bir konuma sahip olmasından dolayı nüfuzlu aileler bu göreve gelirlerdi. Bürokraside nakibüleşraflık yanında ikinci bir görev de üstlenebilirlerdi. Hükumetle olan yazışmalarında sadrazama muhataptılar. En önemli görevleri şerif ve seyyidlere ait kayıtları tutmak olan nakibüleşraflar sahte seyyid ve şerifleri (müteseyyid) tespit ederek onların seyyid ve şeriflere tanınan vergilerden ve ağır cezalardan muaf olan imtiyazlardan faydalanmalarını engellemekti. Merkezde ve taşrada tutulan defterler vasıtasıyla bu görevlerini yerine getiren nakibüleşraflar, seyyid ve şeriflerin beratlarının verilmesi, müteseyyidlerin tespiti, evlilik işlemleri ve varsa lehte ve aleyhte davaların takibini ve ceza infazlarını gerçekleştirirlerdi.

Protokolde önemli bir yere sahip olan nakîbü'l-eşrâf törenlerde şeyhülislamlarla birlikte ön sıralarda yer alırlardı. Seferlere padişahla birlikte katılan nakibüleşraflar, sonraki dönemlerde padişahların seferlerden çekilmeleriyle yerlerine sancak-ı şerifi taşıması için alemdarı görevlendirmiştir. Kazaskerlerle aynı elbiseleri giyen nakibüleşraflar, başlarına yeşil sarık sararlardı.

Padişah Hocası

Bütün İslâm dünyasında olduğu gibi Osmanlı Devletinde de şehzadeler saltanatın varisi olarak çok iyi bir eğitimden geçirilirlerdi. Şehzadeler belirli bir yaşa ulaşınca kendilerine eğitimleri için bir hoca atanırdı. Şehzade padişah olduğu zaman da, hocası hâce-i sultanî unvanı alırdı. Eğer şehzadenin hocası, şehzadenin cülusundan önce vefat ederse, şehzade, cülustan sonra devrin âlimleri içerisinden birisini kendisine hoca olarak seçerdi. Padişah hocaları ilmiye sınıfı içerisinde çok itibarlı bir mevkiye sahip oldukları gibi padişah üzerinde de önemli bir etkiye sahiptiler. Fatih kanunnamesinde, şeyhülislam ve kazaskerle aynı elkabla zikredilen padişah hocası, şeyhülislam ile aynı derecede tutulmuş, bazı dönemlerde protokol ve yönetimde sadrazamdan dahi önce yer alabilmişlerdir.

Osmanlı devletinde ilk padişah hocası Çelebi Mehmed'e hocalık eden Sofu Bayezid'dir. III. Mehmed ve II. Mustafa devirlerinde padişah hocalarının şeyhülislamlığa da tayin edildikleri ve bundan dolayı câmiü'r-riyâseteyn unvanı aldıkları görülmektedir.

Hekimbaşı

Osmanlı sarayının bîrûn erkânından olan hekimbaşılar ilmiye sınıfına mensup, tıp alanında iyi yetişmiş kişiler arasından seçilirlerdi.

Hekimbaşılığa atanan kişiye sadrazam hil'at giydirir, Dârü's-saâde ağası da Enderun'a girebileceğinin bir alameti olan hil'at giydirirdi. Hekimbaşı teşrifatta en sonda bulunur törenlere ise hil'at giyerek değil örfî sarık giyerek katılırdı.

Hekimbaşı, padişahın özel hekimi olup bundan dolayı padişahın yemek zamanları da dâhil olmak üzere devamlı yanlarında bulunurlardı. Padişahın hasta olmamasına dikkat ederler, hasta olduklarında verdikleri ilaçların yanı sıra onlara genel sağlık durumlarını güçlendirici şuruplar ve macunlar da hazırlarlardı. Padişahın saraydan çıkışlarında düzenlenen alaya da katılan hekimbaşı, padişahla birlikte sefere de çıkardı.

Hekimbaşı sadece saraydaki hekimlerin değil Osmanlı Devleti'ndeki bütün hekim ve cerrahların başı olup onların tayinleri, teftişleri ve azilleri gibi işlemler de hekimbaşının sadrazama teklifiyle yapılırdı. İmparatorlukta hekim ve cerrahların muayenehane açmaları onların iznine tabi idi. Hekimbaşı ayrıca İstanbul'daki Müslim ve Gayr-ı müslîm tüm hekim ve cerrahları teftiş eder, icazeti olmayan veya yetersiz olanların dükkânlarını kapattırır, onları meslekten menederdi. Reisü'l-etıbbâ ünvanı taşıyan hekimbaşılar ilmiye sınıfı mensubu olmaları nedeniyle Anadolu ve Rumeli Kadı askerliğine kadar yükselebilir, ayrıca müderrislik ve kadılık gibi görevler de tayin edilebilirlerdi.

Hekimbaşılar, Padişahın vefatıyla birlikte görevden uzaklaştırılırdı, sultanın azledildiği hallerde ise görevlerinde kalabilirlerdi. Hekimbaşılar, Topkapı sarayında Fatih zamanında yaptırılmış olan "Başlala Kulesi"nde bulunurlardı. Padişah ve hanedan üyeleri için ilaçlar burada hekimbaşının talimatı ile Eczacıbaşı tarafından hazırlanırdı. Her yıl nevruzda çeşitli baharatlardan yapılan kırmızı renkli ve kokulu bir "nevrûziyye" macunu hazırlatılır ve sarayda hanedan üyelerine ve devlet ricaline takdim ederlerdi. XVII. Yüzyılda hekimbaşının maiyettinde altmışın üzerinde hekim bulunmaktaydı, Bu devirde hekimbaşılar mevleviyyet derecesinde ve 500 akçe yevmiyeye sahiptiler.

Müneccimbaşı

Hekimbaşılar gibi sarayın bîrûn erkânından olan ve ilmiye sınıfından seçilen Müneccimbaşılar için sermüneccim, sermüneccimân-ı hâssa, baş müneccim gibi isimler de kullanılmıştır. Müneccimler hem astronomi hem de astroloji ile ilgilidirler.

Müneccimbaşılar, padişah cülusu, harp ilanı, ordunun sefere hareketi, sadrazamlara mühr-i hümâyun verilmesi, denize gemi indirilmesi, doğum ve sultan düğünleri gibi olaylarda eşref-i sâatini (zayiçe) tespit ederlerdi. Ülkede kamerî sisteme dayalı olan takvimin hazırlanması, namaz vakitlerinin tespiti, imsakiye hazırlanması gibi dinî günlere ait zamanların tespitini yaparlardı. Osmanlı kayıtlarında II. Murad devrinden itibaren bu takvimlere rastlanmaktadır. Rasathaneler de müneccimbaşılar tarafından idare edilirdi.

Müneccimbaşı olacak kişi hekimbaşı tarafından belirlenir, bu talep, sadrazamın telhisi ile Padişaha arz edilir, onayı alındıktan sonra sadrazam buyruldusu ile tayini yapılırdı. Atamaları gibi azilleri de hekimbaşıların teklifiyle yapılırdı. İlmiye sınıfına mensup oldukları için Anadolu ve Rumeli kazaskerliğine kadar yükselebilirlerdi. Müneccimbaşıların, müneccim-i sâni adını alan yardımcıları da müneccimbaşılar gibi tayin edilirlerdi.

Müneccimbaşı ve yardımcısının maiyyetinde kâtip veyahut müneccim olarak adlandırılan görevliler bulunur, müneccimbaşı ve yardımcısı tarafından yapılan takvimleri çoğaltırlardı. İstanbul'daki muvakkithanelerin idaresi müneccimbaşılara bağlı olduğu gibi buralara tayin edilecek kişilerin imtihanları da Müneccimbaşılar tarafından yapılmaktaydı. Muvakkithaneler, müneccimlerin yetişmesinde çok önemli bir konuma sahiptiler. Ayrıca rasathane ve mekteb-i fenn-i nücûm gibi gibi kurumlarda Müneccimbaşı tarafından idare edilmekteydi. Müneccimbaşılar yaptıkları takvimlerden, imsakiyelerden ve zayiçelerden ücret alırlardı. Ayrıca aylık ulufeleri, ihsan, ta'yinat ve in'amatları vardı. Müneccimbaşıların ulufeleri aylık olarak verilmekteydi. Osmanlı Padişahları içerisinde III. Mustafa gibi müneccimbaşıların tespitlerine çok önem verenler olduğu gibi, I. Abdülhamid ve III. Selim gibi hiç itibar etmeyenler de vardı. Müneccimbaşıların önemi de tespit ettikleri eşref-i sâatinin isabetine göre artar veya azalırdı.

İlmiye Teşkilatında Bozulmalar ve Islahat Çalışmaları

Osmanlı Devleti'nin ilk devirlerinden itibaren sürekli bir ilerleme ve kurumsallaşma yolunda olan ilmiye teşkilatı, XVI. yüzyılın sonundan itibaren mevcut düzenini sarsmaya başlayan aksaklıklar yaşamaya başlamıştı. Bu düzensizlik devlet tarafından da görülmüş defalarca gönderilen fermanlarla sistemde göze batan aksaklıklara dikkat çekilmiş ve kanunlara uygun davranılması emredilmiştir. Ayrıca Taşköprülüzâde, Gelibolulu Mustafa Alî, Mustafa Selanikî,

Hasan Kafî, Kâtib Çelebi ve Koçi Bey gibi müellifler de eserlerinde ilmiye sınıfında başlayan ve gittikçe artan düzensizliği ifade etmişlerdir. Aslında genel anlamda ilmiye sınıfındaki bu gerilemeden ulemâ sorumlu tutulmakla birlikte daha Kanunî devrinde bizzat padişah tarafından Rumeli Kazaskerinin muhalefetine rağmen Şair Baki için mülâzemet sisteminin gerekleri göz ardı edilmişti. Mülâzemet sistemi zaman içinde iyice suiistimal edilmeye, metruk ve harap medreseler için bile müderrisler atanmaya başlandı. Özellikle ilmiye ailelerine verilen özel imtiyazlar, bu ailelerden olmayan başarılı insanların sınıf içerisindeki meslekî ilerlemelerine engel teşkil etmekteydi ama ilmiye ailelerine mensup olanlar mülâzemet sistemine dâhil olmadan liyakatten yoksun bir biçimde üstelikte oldukça küçük yaşlarda müderris ve kadı olabilmekteydiler.

XVI. yüzyıldan itibaren medreselerin ders programlarında bulunan matematik, kelam ve felsefe gibi aklî ilimlerin göz ardı edildi ve bunların yeri naklî ilimlerle doldurulmaya çalışıldı.

Medrese sisteminde ilk ve orta basamaktaki medreseler ülke genelinde yaygın olmakla beraber üst düzey medreseler başkent ve belli başlı kentlerde bulunmaktaydı. Bu ise buralara gelme imkânı olmayan hevesli ve yetenekli insanların eğitimlerini devam ettirememelerine neden olmuştu. Merkezdeki medreselerde müderris olan bir kısım ulemâ ise ayrılmamak için yeni gelenlerin önlerini tıkamaya, kendisi ve ailesi için haksız menfaatler elde etmeye çalışmışlardı. Müderris ve kadı atamalarına himaye, adam kayırma ve rüşvet karışmıştı. Öte yandan XVI. yüzyılda dünya genelinde görülen hızlı nüfus artışı Osmanlıda da görülmüş buna bağlı olarak medreselerde başlayan yığılmaların giderilmesi için eğitim süreleri düşürülmüş, mülâzemet süresi ise kısaltılmaya çalışılmıştı. Bu ise eğitim-öğretimin sadece ezbere dayanan ve yeterince kavratılmadan geçiştirilen bir faaliyete dönmesine neden olmuştu. İş bulamayan medreseliler gayr-i meşru yollara rağbet etmişler hatta başkentte dahi bir takım taşkınlık faaliyetlerine karışmaya başlamışlardı. Bu yapı doğal olarak eser telif etmekte ve öğrenci yetiştirmekte yetersiz müderrisler yetiştirmişti. Bu durum ise ilmiye sınıfının gerilemesini tam bir fasit daire haline dönüştürdü. Ayrıca devletin diğer unsurlarında da başlayan gerileme, ilmiye sınıfını da dolaylı veya direkt olarak etkilemekteydi.

İlmiyye teşkilatının ıslahı ise II. Mahmud devrine kadar padişahların ilmiye sınıfına ait kanunlara sıkı sıkıya uyulmasına yönelik fer-

manları ile sürdürülmeye çalışılmıştır. 1598'de III. Mehmed, 1609'da I. Ahmed ve sırasıyla IV. Murad, III. Ahmed ve I. Mahmud'un fermanları bunlara örnektir. Her alanda ıslahat hareketine giren III. Selim devrinde de ilmiye sınıfının ıslahı ile oldukça ilgilenilmiştir ancak bu da önceki dönemlerdeki ıslahat anlayışı olan mevcut sistemin sürdürülmesi şeklinde bir yaklaşım olup başarılı olamamıştır. II. Mahmud devri ıslahatları bu manada bir dönüm noktasıdır. İlmiye sınıfına ait klasik yapı kendi haline bırakılarak ekonomik gelirlerinde kısıntıya gidilmiş, sahip oldukları yetki ve sorumluluklar zamanla başka kurumlara devredilmeye başlanmış, ona alternatif olmak üzere batı tarzı eğitim kurumları oluşturulmaya çalışılmıştı. Bu yaklaşım, sonraki ıslahatçı padişahlar olan Abdülmecid, Abdulaziz ve II. Abdulhamid devrinde de sürdürülmüştür.

KAYNAKLAR

AKDAĞ, Mustafa; "Osmanlı İmparatorluğu'nun Yükseliş Devrinde İnsan Düzen", TAD, c. 5, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, Ankara, 1965.

AKGÜNDÜZ, Hasan; *Klasik Dönem Osmanlı Medrese Sistemi (Amaç-Yapı-İşleyiş)*,Ulusal Yayınları, İstanbul 1997.

AKGÜNDÜZ, Murat; "Şeyhülislâm'ın Meclis-i Vükelâ'daki Yeri", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı XVI, İzmir 2002.

----------; *Osmanlı Devleti'nde Şeyhülislâmlık*, Beyan Yayınları, İstanbul 2002.

AKYÜZ, Yahya; *Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1993'e)*, Kültür Koleji Yayınları, İstanbul, 1993.

ALTIKULAÇ, Tayyar; "İbnül-Cezerî", *DİA*, c. XX, İstanbul, 1999.

ATAY, Hüseyin; *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1983.

AYDÜZ, Salim; "Müneccimbaşı" *DİA*. c. XXXII. İstanbul 2006.

BALTACI, Cahid; *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, İrfan Matbaası, İstanbul 1976.

----------; "Mektep", *DİA*, c. XXIX, Ankara, 2004.

BAYSUN, M. Cavid; "Osmanlı Devri Medreseleri" *İA*, M.E.B. Yayınları. c. VIII, İstanbul 1979.

BUZPINAR, Ş. Tufan; " Nakîbü'l-eşrâf" *DİA* c. XXXII. İstanbul 2006.

BİLGE, Mustafa; *İlk Osmanlı Medreseleri*, İ.Ü. Edebiyat Fak. Yay. İstanbul1984.

BOZKURT, Nebi; "Medrese". *DİA*. c. XXVIII. Ankara 2003.

CİHAN, Ahmet; "Osmanlı Medreselerinde Sosyal Hayat", *Osmanlı, c. V*, Ankara 1999.

----------; *Reform Çağında Osmanlı İlmiyye Sınıfı.* Birey Yayıncılık. İstanbul 2004.

ERGİN, Osman; *Türk Maarif Tarihi*, Eser Kültür Yayınları, c.5 İstanbul1977.

ERGÜN, Mustafa; "Ders Programları ve Ders Kitapları Tarihi-I: Medreselerde Okutulan Dersler ve Ders Kitapları", *A.K.Ü. Anadolu Dil-Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, Afyon, 1996.

FAZLIOĞLU, Şükran; "Manzûme fi-Tertîb el-Kutub fî el-Ulûm" ve Osmanlı Medreselerindeki Ders Kitapları", *Değerler Eğitimi Dergisi*, c.1, sy.1, 2003.

GÜL, Ahmet; *Osmanlı Medreselerinde Eğitim-Öğretim ve Bunlar Arasında Darü'l-Hadîslerin Yeri.* TTK. Yayınları. Ankara 1997.

HALAÇOĞLU, Yusuf; *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı.* TTK. Yayınları. 1996.

HIZLI, Mefail; "Kuruluşundan Osmanlılara Kadar Medreseler", *U.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı:2, Cilt:2, Yıl:2, Bursa1987.

----------;"Osmanlı Klasik Döneminde Medrese", *Türkler, Yeni Türkiye Yayınları*, c.XI, s. 426-435, Ankara, 2002.

----------; "Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Eserler,"*Uludağ Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 17, Sayı: 1, Bursa2008.

----------; *Mahkeme Sicillerine Göre Osmanlı Klasik Dönemi Bursa Medreselerinde Eğitim-Öğretim.* E.F.K. Yayınları. Bursa 1997.

İHSANOĞLU, Ekmeleddin; "Osmanlı Medrese Geleneğinin Doğuşu", *Belleten, c. LXVI*, sy. 247, Ankara 2002.

İPŞİRLİ, Mehmet; "Cihet", *DİA*, c. VII, İstanbul, 1993.

----------; "Cer", *DİA, c. VII*,İstanbul1993.

----------; "Danişmend", *DİA*, c. VIII, İstanbul 1993.

----------; "Medrese", *DİA*, c. XXVIII, Ankara 2003.

----------; "Kadıasker" *DİA*, c. XXV, Ankara 2002.

----------; "İlmiye Teşkilatı" *Osmanlı Devleti Tarihi. c.I.* Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu. *Feza A.Ş.* İstanbul 1999.

İZGİ, Cevat; *Osmanlı Medreselerinde İlim. Riyazî İlimler I*, İz Yayıncılık, İstanbul 1997.

KARATAŞ, İhsan; "XVI. Yüzyılda Bursa'da Tedavüldeki Kitaplar", *U.Ü. İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, c.10, sy.1, Bursa2001.

KAZICI, Ziya; *Ana Hatlarıyla İslam Eğitim Tarihi*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 1995.

KAZICI, Ziya; *İslam Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*. Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2003.

KOÇİ BEY; *Risâle-i Koçi Bey*,Mösyö Vats Tabhanesi, İstanbul, 1277 h.

KRAMERS, J.H; "Şeyhülislam ", *İA*, c. XI, İstanbul1970-1971.

AKGÜNDÜZ, Murat; *Osmanlı Medreseleri –xıx. Asır-*, Beyan Yayınları, İstanbul 2002.

ORTAYLI, İlber; *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, Cedit Neşriyat, Ankara 2006.

ÖZBİLGEN, Erol; *Bütün Yönleriyle Osmanlı Âdâb-ı Osmaniyye*. İz Yayıncılık, İstanbul 2003.

ÖZCAN, Tahsin; " Osmanlı Devleti'nde Eğitim Hizmetlerinin Finansmanı", *Türkler*, c. X, Ankara 2002.

PAKALIN, M. Zeki; *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c. I-II-III, M.E. B Yayınları, Ankara 1993.

SARI, Nil- Akpınar, Cemil ; "Hekimbaşı" *DİA*, c. XVII. İstanbul 1998.

SARIKAYA, Yaşar; *Medreseler ve Modernleşme*, İz Yayıncılık, İstanbul 1997.

ŞANAL, Mustafa; "Kuruluşundan Ortadan Kaldırılışlarına Kadar Olan Süre İçerisinde Medreseler", *Milli Eğitim*, Sayı: 143, Ankara 1999.

TAŞDEMİRCİ, Ersoy; "Medreselerin Doğuş Kaynakları ve İlk Zamanları", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 2, Kayseri 1988.

UNAN, Fahri; "Medreseler ve Osmanlı Merkezî Yönetimi", *Kooniuk Ilim der Jurnalı / Sosyal Bilimler Dergisi Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi*, Sayı 9, Bişkek 2004.

UNAT, F. Reşit; *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, MEB Yayınları, Ankara 1964.

UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı; *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, TTK Yayınları, Ankara 1988.

----------, *Osmanlı Tarihi II*, TTK Yayınları, 3. Baskı, Ankara 1975.

ÜNAL, M. Ali; *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*, Fakülte Kitabevi, Isparta 2010.

YAKUT, Esra; *Şeyhülislâmlık: Yenileşme Döneminde Devlet ve Din*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2005.

YURDAKUL, İlhami; *Osmanlı İlmiye Merkez Teşkilâtında Reform (1826-1876)*, İletişim Yayınları. İstanbul 2008.

ALTINCI BÖLÜM

OSMANLI DEVLETİNDE VAKIFLAR VE VAKIF MÜESSESESİ

Mustafa Güler

"Osmanlı İmparatorluğunda pek büyük inkişafa mazhar olan vakıflar sayesinde bir adam, vakıf bir evde doğar, vakıf bir beşikte uyur, vakıf mallardan yer içer, vakıf kitaplardan okur, vakıf bir mektepte hocalık eder, vakıflar idaresinden ücretini alır, öldüğünde vakıf bir tabuta konur ve vakıf bir mezara gömülürdü. Bu sûretle beşerî hayatın bütün îcâblarını ve ihtiyaçlarını vakıf mallarından temine pekâla imkân vardı". (Celal Esat Arseblik)

VAKIFLA İLGİLİ GENEL BİLGİLER

Vakıf Arapça **va-ka-fe** geçmiş zaman kipinden mastardır. Durma, durak, duruş gibi anlamları vardır.Terim anlamı ise: İnsanın sahip olduğu arazi, bina, para, mal gibi bir değeri maddi karşılık beklemeksizin, mülkiyetini Allah'a havâle edip yani insanların tasarrufundan çıkarıp, ondan elde edilecek gelir veya faydayı hukuki işlem sonucunda varlıkların faydasına sunmaktır.

İhtiyaç sahiplerine gizli veya açık, az veya çok maddî ve manevî yardımda bulunmanın her türlüsü demek olan Sadaka vakıftan daha kapsamlı bir yardım yapmayı ifade etmektedir. Bu kelimelerin zaman zaman birbirlerinin yerlerine kullanıldıkları da olmuştur.

Vakfın Gayesi: Mevcut vakıfların muhafaza ve imarını sağlamak, muhtaç insanların dinî, maddî ve manevî ihtiyaçlarına cevap vermek ve onlara hayatlarında lâzım olacak ilimlerin öğretilmesini temin etmek ve daha geniş anlamı ile varlıkların ihtiyaç duyduğu çeşitli alanlarda karşılıksız hizmet vermektir.

Vakıf kelimesi ile birlikte bilinmesi gereken bazı vakıf terimleri ve anlamları şöyledir:

Akar: Vakfa gelir getiren her türlü varlık,

Cihet: İmamlık, hatiplik, müderrislik, vaizlik, kayyımlık gibi vakıflara ait olan hizmet birimlerinin adı,

Evkaf Nezareti: Birden çok vakfın yönetiminin birleştirilmesi sonucu oluşan üst yönetim birimi ki 1826'dan sonra tüm vakıfların idaresi bu adla birleştirilmiştir.

Evkâf-i Hümâyûn: Padişah ve akrabalarının vakıfları,

Hayrat: Vakfm gayesini devam ettirmek için gelir getirmek üzere vakf olunan gayrimenkullerdir.

İcare: Vakıf arazilerinin kiralanması

Mevkûf: Vakfedilen her türlü değer

Mütevelli: Vakfın en üst düzey yöneticisi

Nâzır: bir vakfın bir yerdeki işlerini takip eden görevli

Vakfiye: Vakfın kurucusu gelir kaynakları şartları ve hukuki dayanağının yazıldığı resmi vesika.

Vâkıf: Vakıf Kurucusu, vakfı yapan kişi

Vakfın Şartları: Bir vakfın sahih olabilmesi için şu şartları taşıması gerekmektedir:

1- Vakıf şartlarının İslâm hukukunun koymuş olduğu esaslara uygun olması lâzımdır.

2- Vakıf tasarrufunun tahakkuku belirli şart ve zamana bağlı olmamalıdır.

3- Vakfın geçerli olabilmesi için hâkim tarafından tescil edilmelidir.

4- Vakfedilen şeyin mülk veya akar, maddi bir değer ve ortada olması lâzımdır.

Vakfın Menşei:

Osmanlı Devletinde Vakıf müessesesi ihtiyacı olan her türlü varlığa hizmet eden bir kurum olarak teşkilatlandığından vakfın menşei ile alakalı söylenebilecek en temel söz, insanın fıtratında taşıdığı *muhtaca yardım etme anlayışı* vardır denilebilir. Bu psikolojik ve tarihi hakikatin yanı sıra İslam'daki vakfın fiili kaynakları oldukça belirgindir. İslam literatüründe bilinebilen ve halen devam eden en eski

vakıf Hz. İbrahim (as), ömrünün son dönemlerini geçirdiği ve halen kabrinin bulunduğu Filistin'in El- Halil şehrinde kendi adını taşıyan imareti için yaptığı vakıftır. Aynı şekilde Kur'ân'daki ayetler bize Hz. İbrahim'in Kâbe'yi inşa etmesinden sonra Mekke'de de bir hayır tesisi kurduğu izlenimi vermektedir[1]. Keza Hz. İbrahim Aleyhisselâm'ın hac yollarını yapması, Zemzem Kuyusunu tâmir etmesi ve Mekke'de birtakım su yolları inşâ etmesi gibi hizmetlerden başka, İslâm öncesinde Kureyş'in büyük bir ihtimamla sürdürdüğü "sikâye", (hacılara su dağıtma) "sidâne", (hacıları doyurma) gibi Kâbe hizmetleri, İslâm'dan evvelki vakıf uygulamalarının misalleridir.

Bu tarihten itibaren özellikle Mekke'de yönetimi Kureyş kabilesinin ele alması ile farklı gerekçelerle olsa da hacılara hayır yapma işi müessese halini aldı. Yani İslam öncesi Araplar Kabe ve Mekke'nin hizmetlerini maddi karşılık beklemeksizin ifa etmişlerdi. Ayrıca cahiliye toplumunda cömertlik en önde gelen hasletlerden biri idi. İslam sonrası vakıf hizmetlerinin hızlı yayılmasında şüphesiz Arapların önceki dönemde müesseseye yakın olmaları da etkin amillerden biri olmuştur.

Bütün sosyal müesseseler gibi İslâm öncesi ve İslâm dışı hukuk sistemlerinde vakfın gördüğü hizmetlerin bazılarını yerine getiren birtakım müesseselerin varlığına rastlamak mümkündür. Mesela Bâbil'de **"intifâ"** hakkına benzer bir uygulamanın varlığı, eski Mısır'da **"mabed hizmetleri"**, Roma'da **"mukaddes eşya anlayışı"** eski Türklerdeki **"toy"** geleneği ve Uygur edebî metinlerinde geçen vakfiyeye benzeyen metinler, bunlardan birkaçıdır.

Aynı şekilde Avrupa ve Amerika'da da vakıf benzeri kuruluşlar vardır. Fransa'daki kilise vakıfları ile Amerikalıların **"trust"**, **"foundation"** diye tabîr ettikleri müesseseler, İslâm haricindeki vakıflara verilebilecek değişik misallerdir.

Bu gerçeğe rağmen İslâm medeniyetindeki vakfın menşeinde İslâm öncesi veya İslâm hârici sistemlerin olduğunu söylemek tamamen doğru değildir. Çünkü mevzumuz olan vakıf müessesesi, İslâm anlayışı içinde doğup gelişmiş, bütün kaide, nizam ve usullerini İslâm'ın temel kaynaklarından almıştır. Bu vesile ile Kur'ân-ı Kerîm'deki vakıf anlayışının temelini oluşturan **"sadaka, infak ve hayırda yarışmayı"** teşvîk eden âyetlere nazar edersek meramımızı

[1] Bakara 177.

daha açık bir şekilde ifade etmiş oluruz. Bu ayetler bazen namaz emrinden sonra[2], bazen gerçek iyilik yapmanın şartları ile beraber[3], bazen Allah (c.c.)'a ve ahiret gününe imandan ve namazdan sonra[4], bazen Allah (c.c.)'ın Kitabını okumanın lüzumu ile beraber[5], bazen de mücerret olarak[6] zikredilmektedir[7]. Teşvik edici mahiyetteki bu ayetlerin yanı sıra Allah yolunda mallarını harcamaktan kaçınanlar için çok şiddetli azabı bildiren ayetlerin[8] vakıf müessesesinin ortaya çıkmasının temel amillerinden olduğunu söylemek mümkündür.

---

2 Meselâ: "Yine onlar Rablerinin rızasını isteyerek sabreden, namazı dosdoğru kılan, kendilerine verdiğimiz rızıklardan gizli ve açık olarak Allah yolunda harcayan ve kötülüğü iyilikle savan kimselerdir. İşte dünya yurdunun sonunda cennet ancak onlaradır" **(er-Râd, 22)**.
"Rablerinin davetine icâbet ettiler ve namazı kıldılar. Onların işleri aralarında istişare iledir. Ve kendilerine verdiğimiz rızktan infak ederler" **(eş-Şûra, *38)***.
"Müslümanlar öyle kimselerdir ki, Allah'ın adı anıldığı zaman kalpleri titrer; başlarına gelene sabrederler, namazı kılarlar ve kendilerine rızık olarak verdiklerimizden Allah için harcarlar" gibi. **(el-Hac 35)**.

3 Nitekim: "Gerçek iyilik yüzlerinizi doğu ve batı tarafına çevirmeniz değildir. Asıl iyilik o kimsenin iyiliğidir ki; Allah'a âhiret gününe, meleklere, kitaplara, peygamberlere inanır. Allah rızası için yakınlarına, yetimlere, fakirlere, yolda kalmışlara, dilencilere ve esâret altında bulunanlara sevdiği maldan harcar, namaz kılar, zekât verir, sıkıntı, hastalık ve savaş zamanlarında sabreder. İşte doğru olanlar bu vasıfları taşıyanlardır. Müttakîler ancak onlardır" **(el-Bakara 177)** âyet-i kerimesinde olduğu üzere.

4 "Ey iman edenler: Kazandıklarınızın iyilerinden ve rızık olarak yerden size çıkardıklarımızdan hayra harcayın... " **(el-Bakara 267)**.
"İman eden kullarıma söyle: Namazlarını dosdoğru kılsınlar, kendisinde alışveriş ve dostluk bulunmayan gün gelmeden önce verdiğimiz rızıklardan Allah için gizli ve açık harcasınlar" **(İbrâhim 31)** âyetlerinde olduğu gibi.

5 "Allah'ın kitâbını okuyanlar, namazı kılanlar ve kendilerine verdiğimiz rızktan Allah için gizli ve açık sarf edenler asla zarara uğramayacak bir kazanç umabilirler" **(el-Fâtır, 29)**.

6 "O müttakîler ki, gayba inanırlar, namaz kılarlar, kendilerine verdiğimiz mallardan ınfak ederler" **(el-Bakara, 3)**; "Eğer sadakaları açık verirseniz ne güzeldir. Eğer onu gizler de fakirlere gizlice verirseniz, işte o sizin için daha hayırlıdır. Böyle yaptığınızdan ötürü Allah sızın günahlarınızı bağışlar, Allah yapmakta olduklarınızı noksansız bilir" **(el-Bakara 271)**.

7 Kur'ân-ı Kerîm'de sadakayı teşvik eden âyetlerden bazıları şunlardır:
"Onlar Allah'a ve ahiret gününe inanırlar; iyiliği emreder, kötülükten nehy ederler; hayırlı işlerde yarışırlar, işte bunlar sâlih insanlardır" **(Âl-i İmrân. 114)**;
"O takva sahipleri ki, bollukta da darlıkta da Allah için harcarlar; öfkelerini yutarlar ve insanları affederler, Allah da güzel davranışta bulunanları affeder" **(Âl-i İmrân 134)**;
"İyilik ve Allah'tan hakkıyla korkma üzerine yardımlaşın" **(el-Mâide, 2)**;
"Sadaka veren erkeklere, sadaka veren kadınlara ve Allah'a güzel bir ödünç verenlere verdikleri kat kat artırılır. Onlara şerefli bir mükâfat vardır" **(el-Hadîd, 18)**.

8 "Kâfirlere "*Allah'ın size rızık olarak verdiklerinden hayra sarf ediniz*" denildiğinde müminlere dediler ki: Allah'ın dilediğinde doyuracağı kimseleri biz mi doyuralım? Siz gerçekten sapıtmış kimselersiniz. Kâfirler: "*Eğer siz gerçekten doğru iseniz söyleyin bakalım, o sözünü ettiğiniz tehdit ve felâket ne zaman gelecek?* "derler. Onlar bu şekilde birbirleriyle gürültü ve şamata ederlerken kendilerini ansızın yakalayacak bir tek sayhayı bekliyorlar" **(Yasin, 47-49)**;
"Hayır, belki de siz yetime ikram etmiyor, yoksulu yedirmeye birbirinizi teşvik etmiyorsunuz. Haram helâl demeden mîrası yiyor, malı bütün gücünüzle seviyorsunuz. Hayır bu yaptıklarınız doğru değil, dünya tümüyle sallanıp parça parça döküldüğü, melekler saf saf dizilmiş beklerken Rabbinin emri geldiği vakit her şey ortaya çıkacak" **(el-Fecr, 17- 22)**.

Kur'an'ın bu emir ve teşvikleriyle beraber Rasûlüllah (s.a.v.) ve ashabı, İslâm'ın doğup yayılmaya başladığı ilk günden itibaren, mallarını ve canlarını sadece Allah rızasını gözeterek ortaya koymuşlardır. Rasûlüllah, Müslümanlarla yaptıkları muâhedeyi ihlâl etmeleri sebebiyle Medîne'den çıkarılan Benî Nadîr'e ait olan el-'Arâf, es-Sâfiye, ed-Delâl, el-Miseb, el-Birka, Hesnâ ve Meşrebetü Ümmi İbrâhim isimli arazileri vakıf haline getirmiştir. Aynı şekilde Fedek Arazisi'ni vakfetmesi onun bu yoldaki teşvikleri için ilk akla gelen numunelerdir. Bu fiili uygulamaların yanı sıra hayrı, sadakayı dolayısı ile vakfı teşvik eden hadisleri arasında en çok bilineni "*Âdemoğlu vefât edince ameli kesilir, ancak üç husûsta müstesnâ: Sadaka-i câriye, faydalı ilim ve kendine duâ eden hayırlı evlâd*", sözü, vakıf müessesesinin doğuşuna vesile olan en mühim ve esas âmillerden biridir.

Hz. Peygamber (SAV)'in yanı sıra onun Hz. Ömer Hayber'in fethi (7/629) sonrasında savaşa iştirak eden Müslümanlar gibi bir miktar ganîmet toprağına sahib olan (20/644) , Rasûlüllah (s a v)'a gelerek: "*Kendisine ganîmet olarak Hayber toprağından bir arazinin düştüğünü, bu toprağı nasıl tasarruf etmesinin hayırlı olacağını*" sormuş, buna cevaben Rasûlüllah (s.a.v) da"*Dilersen aslını habs edip menfa'atini tasadduk edersin*" cevap vermiştir. Bunun üzerine Hz. Ömer, malını aslının satılmaması, mîras bırakılmaması ve hibe edilmemesi şartı ile fukarâ, zi'l-kurbâ, köle, misafir ve Allah (c.c.) yolunda olanların istifâdesi için onu habs etmiştir.. Hz. Ömer (r.a.)'in, yaptığı bu hab İslâm dünyasında ilk vakıf olarak kabul edilmektedir. Bu hayrından hemen sonra O, çok sevdiği Semk adlı arazisini vakıf haline getirmiş ve bu hayır Hz. Peygamber tarafından takdirle karşılanmıştır.

Câbir ibn Abdullah (v.78/697)'ın: "*Ben Muhâcir ve Ensârdan mal sahibi hiçbir kimse bilmem ki, vakıf ve tasaddukta bulunmuş olmasın*" şeklindeki sözleri sahabenin bu husûstaki tatbikatının müşahhas bir ifadesidir.

Gerek Hz. Peygamber, gerek onun en yakın arkadaşları olan ashabın vakfa bu derece sahip çıkmaları müessesenin kısa sürede İslam toplumu tarafından kabulünü ve kurallarının oturmasını sağlamıştır. Bu sayede çok kısa sürede muazzam bir inkişaf sağlamıştır. Ancak her müessese gibi tekâmül devresinde kendinden önceki ve kendi haricindeki benzer sistemlerden etkilenmiş, hatta onlardan faydalanmıştır. Bu da, onun İslâm dışı bir müessese olduğunu değil, aksine daha fazla gelişip, inkişaf eden ve daha kuşatıcı bir müessese olduğunu gösterir.

İslam'da Vakıfların Tarihi ve Hukuki Gelişimi

Yukarıda saydığımız saiklerden hareketle özellikle Abbasiler döneminde devletin ve toplumun zenginleşmesine de paralel olarak devlet adamlarından başlayarak toplumun imkân sahibi bütün kesimleri; isimlerini ve iyiliklerinin daimi yapmak maksadıyla en kalıcı ve sağlam hayır olarak teşkilatlanan vakfa yöneldiler. Abbasiler döneminde İslam hukukun bir çok alanında olduğu gibi vakıf hukuk alanında ciddi bir sistematikleştirme yaşandı. Buna paralel olarak Abbasiler dönemi hem vakıf sayıları, hem hizmet alanları, hem de maddi büyüklük olarak hızlı bir gelişme gösterdi. Bu gelişme haliyle Abbasilerle çağdaş olan diğer İslam devlet ve toplumlarına yansıdı. En uçta Endülüs'ten diğer uçtaki Selçuklulara kadar İslam âleminin her yerinde, genel maksatlardan hususi işlerini görülmesine kadar sayılamayacak kadar çok vakıf tesis edildi.

Osmanlı Devletine uzanan süreçte İslam aleminin her yerinde sayıları bilinmeyen binlerce vakıf ve bunların idareleri için sınırları belli bir vakıf sistematiği bulunuyordu. Osmanlı vakıf geleneğini en çok etkileyen iki siyasi teşekkül şüphesiz Büyük Selçukluların bir uzantısı olan Anadolu Selçukluların vakıf kültürü ve alışkanlıkları ile Memluk devletinin vakıf hukuk ve idari mekanizması olmuştur.

Bu çerçevede Osmanlı idarecileri ve Sultanları kendilerinden önceki Müslüman toplumlardan devir aldıkları vakıf müesseseleri aynen korumuş ve geliştirmişlerdir. Bu yolda daha da ileri giderek Osman Gaziden başlayarak ilk etapta devletin ve toplumun çok ihtiyaç duyduğu alanlar olan camiler, medreseler, tekke ve zaviyelere zengin vakıflar tahsis etmişlerdir.

Osmanlı Devletinin ilk dönemlerinde vakıfların klasik İslam vakıf hukukuna göre kurulup yönetildiği görülmektedir. Yani Osmanlı Devleti, kuruluştan II. Mehmed'e kadar yeni kurulan veya eskiden devre aldıkları vakıfların idare ve tasarrufunu tamamen vakıfların kendi iç yönetim birimlerine bırakmıştır. Fatih döneminde özellikle *"Emiri Arazilerin"* temlik edilerek vakıflaştırılması ve bunun tımar gelirlerini düşürmesi nedeniyle, ferman yayınlanarak bu yolla yapılan vakıfların tamamı iptal edilmiştir. Bu hadise vakıflara küçük bir tramva yaşatmışsa da, ardından II. Bayezid bu uygulamadan vaz geçmiş ve vakıfları eski statüsüne kavuşturmuştur.

Bu dönemden sonra Osmanlı devletinin birçok hizmet alanında vakıflar tek söz sahibi olmuşlardır. Yavuz Sultan Selim ve Kanuni devirlerinde devletin zenginleşmesine paralel olarak başta hanedan

üyeleri ve devlet ricali hem para gücü olarak büyük hem de işlevi son derece zengin ve etkin vakıflar tesis etmişlerdir. XVI. Yüzyılda Ebussuud Efendinin fetvaları ve açılımları sayesinde vakıflar Müslümanların çok sıkıntı çektikleri bankacılık alanına da girmişlerdir.

Vakfın Kuruluşu ve İdaresi

Bir vakfın kurulabilmesi için ilk şart vakıf kurucusunun bu yoldaki irade beyanıdır. Tabiatıyla öncelik bu irade beyanına konu olacak maddi değerin bulunmasıdır. Yani vakfın kurulabilmesi için mutlak surette maddi değer ifade eden bir varlık ile bu varlığı vakfettiğini söyleyen bir sahip veya vekili bulunmalıdır. Bu temel iki şartın ardından değer sahibi kişinin bunu **vakfettim** demesiyle vakıf muamelesi başlamış olur. Bu aşamadan sonra Osmanlı hukuku vakfın kurulabilmesi için hukuk mercilerinden birinin muameleye nezaret etmesini ve bu muamelenin yazılı belge olarak tevsikini esas almıştır. Yani Osmanlı Devletinde vakıfların kahir bir ekseriyeti kadılar huzurun muamele-i şeri denile hukuki muamele sonucu tesis edilmiştir. Bu muamele sonucunda ortaya çıkan vakfiyeler incelendiğinde vakıf muamelesinin şu şekilde yapıldığı görülmektedir:

Malını veya elinde bulunan maddi değeri vakfetmek isteyen kişi veya varsa vekili, bu mallara ait resmi belgeler ile hukuk mercine başvurur. Müracaat edilen mercii öncelikle kişinin bu muameleyi yapıp yapamayacağına karar verir. Ardında muameleye konu olan malın bizzat var olmasına bakılır. Buda gerçekleştikten sonra kurucunun irade beyanı alınıp, şartlara geçilir. Vakfiyelerde öncelikle hayra gelir getirecek akarlar teferruatlı olarak zikredilir. Ardından bu akarlardan elde edilecek gelirin sarf yerleri tek tek zikredilir. Vakfiyelerin son kısmında ise hukuki dayanak ve muameleye şahitlik yapanların adları yer alır.

Vakfın temel hukuki dayanağı ve muamele belgesi vakfiyedir. Bu bakımdan vakfiyeler hem kadı defterlerine kaydedilir, hem de bir sureti çıkarılarak vakfın mütevellisine veya diğer hak sahiplerine verilir. Hemen belirtelim ki özellikle Sultanlar, ailesi ve üst düzey devlet görevlilerinin vakıfnameleri hem yazım tekniği hem süslemeleri açısında oldukça dikkat çekicidir.

Vakıf kurulduktan sonra şartlarına uygun olarak işletilmesinden **mütevelliler**, şartların fiilen icra edilmesinden ise **nâzırlar** mesuldür. Mütevelliler vakfiyelerdeki şartlar muvacehesinde görev alırlar ve yine bu görevlerini vakfiyenin şartları doğrultusunda ifa ederler.

Haliyle ilk olarak yapmaları gereken vakfın gelir kaynaklarını takip edip, yıl sonunda veya kira mevsiminde gelirleri toplamaktır. Gelir kaynaklarının ev, dükkân, han, hamam gibi mimari yapılar olması durumunda mütevellilerin vakfın devamının sağlamak için yapmaları gereken en önemli işleri bu akarların tamiri, bakımı ve vakfiyedeki temel şarta uygun daimi olarak hayrata gelir aktarmalarını sağlamaktır. Mütevellilerin ikinci görevi ise toplanan gelirlerin yine şartlar muvacehesinde görevlilere dağıtımıdır. Burada mütevellinin en çok zorlandığı hususlardan birisi görevlerin tespiti ve bu görevlere yapılacak olan tayinlerdir.

Ancak vakıfların sayılarının ve hizmet alanlarının artması ile Hulefa-i Râşidîn devrinden itibaren birçok vakfın idaresi, vâkıfın tasarrufları bâki kalmak şartıyla birleştirilmiş ve tesis edilen müessseseye "*Vakıf Nezâreti*" adı verilmiştir.

Islâm dünyasında ilk vakıf nezâreti Rasûlüllah (s.a.v.)'ın vakfettiği Fedek Arazi'nin idaresine Hz. Ebû Bekir (r.a.)in tâyin edilmesi ile tesis edilmiştir. Hz. Ömer, kendi kurduğu ve işlettiği vakıflarının nâzırlığını yapmıştır.

Selçuklu Devleti'nde vakıflara nezâret işini kadıaskerler yürütmüşlerdir.

Osmanlı Devleti'nde ilk vakıf idaresi, devletin birçok müessesesinin temelinin atıldığı 760/1359 tarihinde Orhan Gâzî tarafından kurulmuştur. O, Bursa'da inşâ ettirdiği câmi' ve zâviye vakıflarının nezâretine Sinan Paşa'yı tâyin etmiştir.

Fâtih, İstanbul'da bulunan vakıflarının idâresi için 868/1464 yılında vezir-i azamları vazifelendirmiştir. Evvelâ Mahmûd Paşa (879/1474), daha sonra da İshak Paşa (890/1485) bu işi yürütmüşlerdir. 872/1467 yılında Osmanlı Devleti sınırlarındaki bütün vakıfların idâreleri "Sadr-ı 'Âli Nezâreti" adıyla birleştirilmiş ve bu nezâretin başına "Reisü'l-Küttâb"lar getirilmiştir.

Mısır ve Hicaz'ın ilhakından sonra Yavuz Sultan Selîm, Osmanlı topraklarında bulunan binlerce vakfa nezâret etme vazifesini, Dârussa'âde Ağaları'na vermiş fakat kendi adına tesis ettiği vakıfların idâresini daha evvel kurulan Sadr-ı 'Âli Nezâreti'ne tevdi etmiştir.

Haseki Hürrem Sultan (965/1558) ise, İstanbul'da tesis ettiği vakıfların nâzırlığına Kapıağası Hadım Mehmed Ağa'yı getirmekle "Kapıağalığı Nezâreti" kurulmuştur.

XVI. asrın ikinci yarısından sonra Osmanlı Devleti, idarî, siyasî ve coğrafî olarak dünyanın en büyük devleti haline gelmiş, devlet ve halk maddî yönden fevkalâde zenginleşmiştir. Bu derece ihtişam ve zenginliğe sahip olan devletin sultanları, idarecileri ve imkân sahibi tebaası ellerindeki para ve mallarını en hayırlı sadaka olarak kabul edilen vakıf kurarak değerlendirmişlerdir. Böylece dört bir yanda kurulan vakıfların sayısı o kadar artmıştır ki, yeni kurulanlar bir tarafa eskilerinin idare işleri dahî aksamaya başlamıştır.

Sayıca artışın yanında kurulan vakıfların bir kısmı şartları bakımından mahallî idareciler ve mütevellileri tarafından idare edilirken, diğer bir kısmı ise gelir kaynakları ve şartları icabı bizzat devlet merkezinin tanzimine ihtiyaç duymaktaydı. Çünkü bu sınıfa giren vakıfların birçok yerde gelir kaynakları bulunmakta ve sarf yerleri de tesis edildiği mahalden uzakta idi. Hal böyle olunca bunların idarelerinin merkez tarafından yürütülmesi bir zaruretti. Bu yolda ilk adım 2 Receb 996/28 Mayıs 1588 tarihinde atılmış ve Osmanlı Devletinin her yerinde bulunan başta sultanlar ile diğer saray halkının vakıfları ile Mekke, Medine ve Kudüs için kurulan tüm vakıfların idareleri yeni kurulan Haremeyn Evkaf Nezaretine bağlanmıştır. Her ne kadar idarenin başında yer alan Haremeyn ifadesi sadece mukaddes şehirleri kapsasa da nezaretin işleyişinde padişah, haseki, hanım, valide sultanların, vezirlerin ve üst düzey yöneticilerin tüm vakıfları XIX. Asırda evkaf nezareti kuruluncaya kadar bu nazırlık tarafından idare edilmiştir. Bu umumi teşebbüsün dışında kalan vakıflar yukarıda beyan edildiği gibi klasik metodla yani mütevelliler tarafından idare edilmiştir.

Vakıf idaresinde esas büyük değişim 1826'da diğer nezaretlerin kurulmasına paralel olarak Evkaf nezaretinin kurulması ile yaşanmıştır. Bu nezaretle tüm devlet dâhilinde bulunan vakıfların idaresi merkezileşmiştir. İlk bakışta bir ihtisaslaşma olarak görülen bu uygulama ne yazık ki müessesenin tekâmülünü değil inkırazını getirmiştir. Çünkü hem bürokraside yaşanan hantallık ve suiistimaller, hem de devasa büyüklükte ve sayıdaki vakıfların işlerinin ifasında yaşanan gecikmeler vakıfların gelir kaynaklarının kuruttuğu gibi, tesislerinde harab halde kalmasını sonucunu doğurmuştur.

Osmanlı Devletinin 1918'de fiilen son bulması üzerine haliyle Anadolu haricindeki vakıf akarları ile vakıf hayırları başka devletlerin kontrolünden geçmiştir. Anadolu'da bulunan vakıflar ve hayırları ise 1924 yılında çıkarılan kanun çerçevesinde yeni bir düzenlemeye

tabii tutulmuştur. Bu kanun ile az sayıdaki Osmanlı Vakfı mülhak kabul edilerek aynen devam ettirilmiş, ancak başta medreseler, camiler tekke ve zaviyeler olmak üzere diğer vakıfların hepsi ilga edilmiştir. Devam eden Osmanlı vakıfları ile Anadolu toprakları üzerindeki vakıf gelirlerinin idaresi için bugünkü adıyla Vakıflar Genel Müdürlüğü kurulmuştur.

VAKFIN ÇEŞİTLERİ

Hizmet Edeceği Alana Göre

a- Hayrî Vakıflar: Câmi', medrese, sebil, imaret, han gibi eserlerin inşası ve işletilmesi ile fukarânın doyurulması vb. gibi hizmetlerin görülmesi maksadıyla kurulan vakıflardır.

b- Zürrî Vakıflar: Kişinin kendi ailesinden olanların belirli şartlarla vakıflarda belli görevleri yapmaları maksadıyla kurulan vakıflardır.

c- Avârız Vakıfları: Beklenmeyen hâl ve durumlarda ihtiyaç sahiplerine imkân temin etme gayesiyle kurulan vakıflardır.

Mal Türlerine Göre Vakıflar

a- Akarın Vakfı: Arazi, binâ, ev, dükkân, tarla, bahçe gibi gelir getiren vakıflardır.

b- Menkûlün Vakfı: Para, elbise, bilumum hayvanat, binek gibi malların vakfedilmesidir.

c- İktâ Vakfı: Bizzat devlet başkanın halka veya bir kısım görevlilere ikta ya da temlik ettiği araziyi vakıflaştırma muâmelesidir.

İdârelerine Göre Vakıflar

a- Evkâf-ı Kadîme: Osmanlı Devletin kendinde önceki Müslüman develte ya da teşekküllerden devr aldığı Müslüman vakıflarıdır.

b- Mazbut Vakıflar: Doğrudan doğruya devlet başkanlığı tarafından idâre edilen vakıflardır ki, çeşitleri şunlardır: Selâtin vakıfları, mütevellîsi kalmayan vakıflar, idâresine el konan vakıflardır.

c- Gayr-i Mazbut Vakıflar: Mülhak ve müstesnâ vakıflar bu gruba girmektedir.

Mülkiyete Göre Vakıflar

a- Sahîh Vakıflar: Bir kişinin elinde bulunan menkul veya gayr-i menkul malını vakfetmesi yoluyla kurulan vakıflardır.

b- İrsadî Vakıf: Mülkiyeti hazineye ait olan bir malın hükümdar veya şahıslar tarafından vakıflaştırılmasıdır.

Kiraya Verilmesine Göre Vakıflar

a- İcare-i Vâhideli Vakıflar: Geçici bir zaman için kiraya verilen vakıflardır.

b- Mukâta'alı Vakıflar: Arsası vakıf malı olup, üzerinde bulunan özel eşyaların kiraya sayıldığı vakıflardır.

c- İcâreteynli Vakıflar: Hem icâre-i mu'accele, hem de icâre-i müeccele ileyani uzun süreli olarak kiraya verilen vakıflardır.

VAKIFLARIN KURULUŞ MAKSATLARI

Vakıfların kuruluş maksadının başında yukarıda bahsi geçtiği üzere ihtiyaç sahibi insana hizmet gelmektedir. Bu açıdan bakıldığında vakıfların hizmet alanlarının kahir ekseriyetinin insan temelli olduğu görülecektir. İkinci büyük hizmet sahası olan hayratın işletilmesi ve devamı ise özellikle zekat olarak toplanan paralarını bu alana sarf edilmemesi nedeniyle camiden başlayarak tüm hayır eserlerinin en büyük sigortası olmuştur. Osmanlı vakıfların üçüncü hizmet alanı ise para vakıfları olarak isimlendirilen ve ihtiyaç sahibi müteşebbis veya tüccara kredi veren kurumlar yoluyla olmuştur. Bu umumi girişten sonra üç ana başlığı tek tek inceleyebiliriz

İnsana Hizmet Maksadıyla Kurulan Vakıflar

Fakirler, Miskinler, Yetimler, Yaşlılar

Kuran-ı Kerimde insanları hayır yapmaya sevk eden emrin hayır yapılacaklar listesinde ilk zikrettiği kesim fakirlerdir. Fıtri bir gerçeklilik olarak fakirlik, gayret etmesine rağmen kendisi ve bakmakla yükümlü olduklarının asli ihtiyaçlarının karşılayamamak olarak ifade edilebilir. Bu bakımdan fakirler hem İslam öncesi, hem İslam dışı sistemlerde hem de İslam'da hayır maksatlı yardımı en çok hak eden kesim olarak kabul edilmişlerdir. Osmanlı çağlarına gelindiğinde ise zaten uzun zamandan beri yerleşmiş olduğu hal üzere fakirlerin korunup gözlenmesi ve toplum içinde onurlu kişiler olarak yaşamaları için en büyük vazifeyi vakıflar üstlenmişlerdir.

Bu çerçevede vakıf kurucuları umumiyetle bulundukları yerlerde yaşayan fakirleri vakfın şartlarına eklemişlerdir. Farklı olarak Osmanlı öncesi ve Osmanlı çağlarında mukaddes şehirlerde yaşayan fakirler de vakfın hizmet alanlarında yerini almışlardır. Aynı şekilde vakfiyelerde sadece müracaat eden fakirler değil, bir sebeple vakfa veya hayır dağıtan kuruma müracaat edemeyen ya da etmeyen fakirler de şartlar arasında zikredilmiştir.

Yukarıdan beri belirtildiği üzere Vakıfların birinci gayesi her ne sebeple olursa olsun hayatını devam ettirmek için yeterli olacak geliri temin edemeyen insanları toplum içinde normal bireyler olarak var edip ilave olarak onların bu ihtiyaçlarının temin etmede gayr-i meşru yollara sapmamalarıdır. Bura açıdan vakıflar değerlendirildiğinde gerek daimi gerekse geçici olarak insanların ihtiyaç duyduğu alanlarda vakıfların tesis edildiğini söylemek doğru olacaktır.

İşte yine doğrudan insana yönelik kurulan Miskin vakıfları bunlardan birisidir. Miskin kelimesi fiziken herhangi bir arızası olmamasına rağmen psikolojik rahatsızlığından dolayı çalışmayan ve başkalarının yardımına ihtiyaç duyan insanlar anlamına gelmektedir. Yine zekat verilecek guruplar arasında üst sıralarda zikredilmesi vakıfların bu alana yönelmesine vesile olmuştur.

Aynı şeklide anne babası ölmüş ve kendi başına geçimini sağlayamayan yetimler ile evladı veya yakınları bulunmayan yaşlılarda insana yönelik vakıfların başlıca ilgi sahaları olmuştur.

Yolcular

Geçmiş çağlarda yolculuk yapmak özellikle ulaşım vasıtalarının yavaşlığı veya yokluğu, her zaman yaşanabilen güvenlik sıkıntıları ve yolların uygun olmayışı yüzünden hayli zahmetli ve zordu. Bu bakımdan gerek devlet yöneticileri gerekse vakıf yapan imkan sahipleri ana ve tali yollar üzerine özellikle yolcuların günlük ihtiyaçlarını karşılamak üzere tesisler kurmuşlar ve bunlara vakıf gelirleri tahsis etmişlerdir. Bu alanın en çok bilinen müessesesi kervansaraylardır. Bu kurumlar her ne kadar ticari merkezler olarak işlev görseler de yolcuların belirli bir süre ücretsiz olarak ağırlanıp ihtiyaçların gördüğü önemli merkezlerdir. Bunlar yanında menziller, namazgâhlar yol için tesis edilen ve yolcuların ihtiyaçlarının vakıflar tarafından karşılandığı değişik kurumlardır. Osmanlı Asırlarında en işlek yollardan biri olan hac yolundaki yani İstanbul Mekke Güzergahındaki vakıf hizmetleri bu alanın en canlı örneklerinden biridir.

İstanbul'dan Halep'e kadar olan kesimde çok fazla eşkıya saldırısı yaşanmadığından buraya kadar kurulan vakıflar daha çok klasik manada menzil ve yol hizmetleri için tahsis edilenlerdir. Halep'ten Medine ve Mekke'ye kadar olan kesim ise hem tabiat şartları hem de güvenlik sıkıntıları nedeniyle mukaddes yolculuğun en zahmetli ve tehlikeli kesiminin oluştururdu. Bu bakımdan buraya hasredilen yol ve yolcu vakıfları diğerlerinden oldukça farklıdır. Örneğin çölde

su tedariki için kuyu ve çeşme vakıflarının yanı sıra su vakfı sınıfına giren develer bu alanın dikkat çekenidir. Ayrıca hac kervanlarına saldıran urbana vakıflardan tahsisat ayrılması ve kervan yoldan geçmeden bedevi Arap kabilelerine dağıtılması zikre değer diğer bir unsurdur.

Bu alanın pek bilinmeyen ancak gördüğü işleve göre en önemli ve en stratejik kurumu derbent tekkeleridir. Özellikle ıssız ve güvenlik tedbirlerini ulaştırılamadığı bölgelerde faaliyet gören bu tekkelerin şartnamelerinde yer alan *Ayende ve Ravende'ye* hizmet maddeleri ile yolcu olan ve tekkeye misafir gelen herkes vakfın imkanlarından iaşe ve gerektiğinde diğer ihtiyaçlarının karşılamıştır.

Allah Yolunda Hizmet Edenler

Kur'an'daki ifadesi ile Allah yolunda savaş yapanlar olarak anlaşılan bu sınıf vakıf literatüründe daha çok maddi karşılık beklemeksizin Allah rızası için ilim öğrenen, tasavvuf yoluna giren, insanlara iyi ve doğruyu anlatan zümreler olarak algılanmıştır. Bu algılama sonucunda Abbasilerden itibaren özellikle eğitim hizmetlerinden yararlanan veya bu hizmeti veren sınıflar Allah yolunda kabul edilerek kendileri vakıflar vasıtası ile maaş almışlar ve ilim öğrenmişlerdir. Aynı şekilde tekke ve dergâhlarda vazife yapanlarda bu sınıfta kabul edilerek geçimlerini vakıflar marifetiyle sürdürmüşlerdir.

Osmanlı devletinde Allah yolunda savaş yapan askerlerin vakıflardan para aldıklarına veya vakıflarda bunlarla ilgili şartlara rastlanmaz. Bunun temel nedeni kanaatimizce Osmanlı devletinde askerlerin tımar ve kapıkulu sistemleri sayesinde yeterince gelirlerin olması ve yardıma ihtiyaç duymamalarıdır.

Kurum ve Tesis Vakıfları

Osmanlı devletinde Vakıfların belirgin olarak ortaya çıktığı alanlardan biri ve belki de birincisi kurum ve tesis vakıflarıdır. Zekatın sarf edileceği yerlerin ayetle sayılması nedeniyle zekat dışı hayırların bu alanlara yoğunlaştırıldığı gözlemlenmektedir. Bu bakımdan Osmanlı asırlarında ibadet için kurulan tesislerden, eğitim ve sağlığa, sulama tesislerinden çevre temizliğine kadar bugün devlet eliyle ve paralı olarak yürütülen alanların tamamı vakıflar eliyle kurulmuş, işletilmiş devamı sağlanmış ve personeline bu yolla maaş ödenmiştir.

Bu alanda hizmet veren vakıf kurumlarını şöyle sıralayabiliriz:

İbadethane Vakıfları

Camiler, Mescidler, Namazgahlar

İslam medeniyetinde İslam aidiyetinin en bariz göstergesi şüphesiz namaz ve onun ifa edildiği mekânlardır. Bu bakımdan Osmanlı devletinde Müslümanların yaşadıkları tüm mahallerde küçüklü büyüklü camii veya mescidler inşa edilmiştir. Bu camiiler içinde ismi Selatin olarak anılan ve daha çok büyük şehirlerde bulunanlardan, köylerde mahallelerdeki küçük mescid ve camileri tamamı vakıflar tarafından inşa edilmiş ve işletilmiştir. Hatta bu mahallerin günümüze ulaşmasındaki en etken amil de bu eserlerin vakıflar tarafından sahiplenilmesi ve işletilmesi vardır. Bunların yanında yol güzergâhları başta olmak üzere ıssız ve yerleşimden uzak mahallerde yapılan namazgahlar da vakıflar tarafından inşa ve ihya edilmişlerdir. Vakıflar bu tesisleri sadece inşa etmekle kalmamış aynı zamanda görevlilerini de maaşlarının ödeyerek tesislerin maksadına uygun olarak devamını sağlamıştır.

Eğitim Vakıfları

Selçuklu Vezirlerinden Nizamülmülk'ün kurmuş olduğu medreseler ve bunlara Sultan Alpaslan'ın vakıflar bağışlaması ile İslam dünyasında eğitim hizmetlerinin de tamamı vakıflar eliyle ifa edilir olmuştu. Osmanlı devirlerine gelindiğinde o dönemin en önde gelen eğitim müesseseleri olan medreseler ve tarikat eğitimi yanında yaygın ve örgün eğitim veren tekkeler hep vakıflar tarafından inşa edilmiştir. Vakıf kurucuları bununla kalmamış zaruri ihtiyaçları tamamı ile hocaların talebelerin ve diğer görevlilerin maaşları içinde tahsislerde bulunmuşlardır.

Osmanlı döneminde eğitim vakıflarını üç maddede incelemek uygun olacaktır:

1- Hocaların ve talebelerin maaşları ile talebelerin sair zaruri ihtiyaçlarının karşılanması: Osmanlı döneminde medreselerde görev yapan hocalar vakıf kurucularının şartları doğrultusunda bilimsel seviyelerine göre değişik medreselerde görevlendirilirler ve yine bilimsel seviyelerine göre maaşların alırlardı. Örneğin orta seviyedeki bir medresenin müderrisi 30 akçe yevmiye alırdı. Osmanlı medreselerinin talebelerinin tamamı günümüzden farklı olarak eğitimlerine devam ettikleri sürece medresenin bilimsel seviyesine göre

kendilerini ayrılan günlük parayı vakıf yöneticisi olan mütevelliden alırlardı.

2- Eğitim zaruri ihtiyaçları olan kitap vesaire ile ve eğitimin psikolojik yönüne destek olabilecek hususların tanzimi. Medresede eğitim araç ve gereçlerin tamamı bağlı olduğu vakıf tarafından karşılanırdı. Bu nedenle her yıl hoca ve talebelere kırtasiye masrafı ödenirdi. Aynı şekilde medresede okutulacak kitaplar tespit edilen talebe ve hoca sayısına göre vakıf mütevellisi tarafından satın alınır ve medresenin kütüphanesine vakfedilirdi. Bu uygulama sayesinde oluşan çok sayıda kütüphane bugün özellikle yazma eser koleksiyonumuzun temelini oluşturmuştur. Türkiye'nin birçok ilinde bulunan halk kütüphanelerini temeli bu şekilde atılmış ve isimleri ile eselerim birçoğu günümüze ulaşmıştır. Örneğin İstanbul'da Süleymaniye kütüphanesinin bünyesinde bulunan Beşir Ağa, Hekimoğlu Ali Paşa gibi koleksiyonlarla, Afyonkarahisar Gedik Ahmet Paşa Halk kütüphanesi, Kütahya Vahit Paşa kütüphaneleri hep medreselerin bünyesinde kurulan kütüphanelerin bugüne uzanan izleridir.

Eğitimin bu alanındaki ikinci vakıf şartı ise talebelerin psikolojik ve pedegojik yanlarının desteklenmesidir. Bir çok vakıfta haftanın belli günlerinde verilmesi istenen Baklavalık tahsisleri ile tatlı şartları, talebelerin yılın belli günlerinde mesire yerlerine götürülmesi arzuları bu alanda hemen akla gelen iki örnektir.

3- Medresedeki yardımcı hizmetlerin görülmesi.

Medreselerin temizlik, bekçilik, kütüphane memurluğu ve benzeri gibi işlerini görülmesi için vakıflar ayrı şartlar getirerek bu alanın tahsislerini belirtmişlerdir. Anca bazı vakıflarda bu işlerin hizmet personeli tarafından yapılması istenmiş bazıları ise istekli talebeleri bu işleri yapmasını arzu etmiştir.

Sağlık Alanında Yapılan Vakıflar

İbadet ve eğitimde olduğu gibi vakıfların hastane hizmetlerini ilk olarak ifa etmeye başladıkları olay veya zamanı tam olarak bilmesek de Osmanlı döneminin son asır hariç neredeyse tamamında kurumsal denilebilecek sağlık hizmetleri vakıflar tarafından yürütülmüştür. Bu husus üç şekilde tezahür etmiş olup bunlar:

1- Daruşşifaların inşa ve işletilmesi: Hasta hanenin Osmanlı dönemindeki adı olan darüşşifaların temeli şüphesiz Selçuklular döneminde Kayseri'deki Gevher Nesibe Darüşşifasına kadar dayanmak-

tadır. Osmanlı döneminde de tıpkı kendine önce olduğu gibi başta hanedan mensupları olmak üzere büyük şehirlere Darüşşifalar inşa edilmiştir. Birçok hekimini farklı hastalıkların teşhis ve tedavisi ile uğraştığı hastahanelerde hekimler başta olmak üzere tüm ihtisas ve yardımcı personelin maaşları tesis kuran vakıf tarafından karşılanmıştır. Aynı şekilde hastaların ilaç ve diğer tıbbi gereksinimleri ile taburcu olmaları durumunda sonraki tedavileri de vakıflar tarafından finanse edilmiştir. Hata bu cümleden Hasta hanede doğan çocuklar için gerektiğinde belli bir süre sütanne tutulması gerekiyorsa bu işler içinde değişik vakıflarda son derece ileri düşünce ürünü şartlar yerini almıştır.

2- Hasta hane olmayan veya bir şekilde hasta haneye ulaşamayanlar için seyyar hekim tayini: Fatih Sultan Mehmet gibi birçok vakıf kurucusu hastane hizmeti değil hekim hizmeti için vakıflarına şart koymuşlardır. Bu şartlara göre hekim olan kişiler vakıflta geçtiği üzere ya haftanın belli günlerinde yerleşim yerlerine giderler bizzat kapıları çalarak sağlık hizmeti verirlerdi. Ya da belli bir merkezde bekleyerek kendilerine ulaşanların teşhis ve tedavilerini yaparlardı. Bu hizmetlerde de tüm ihtiyaç ve giderler vakıf tarafından temin edilirdi.

3- Akli hastalığı olanlar veya bağımlılar için yapılan sağlık hizmetleri de vakıfların ilgi alanındandır. Osmanlı döneminde Bimarhane denilen bu kurumlardan en çok bilinenleri Edirne'deki II. Bayezid Bimarhane'si ile İstanbul Üsküdar'da Atik Valide Bimarhanesidir. Buralara müracaat eden veya tespit edilerek buralara ulaştırılan akli ve psikolojik rahatsızlığı olanların teşhis tedavi, ilaç ve hekim hizmetinin tamamı vakıflara tarafından karşılanmıştır.

Para Vakıfları

Döneminde ilk olarak Osmanlı Devletinde ve XVI. Asırda Ebussuud Efendinin içtihadıyla uygulamaya konulan Para vakıfları kanaatimize göre vakıflarla alakalı bir ihtisaslaşmanın ve Müslümanların çok sıkıntı çektikleri kredilendirme meselesine vakıflar kanalıyla çözüm buldukları müessesenin adıdır. Bilindiği üzere klasik vakıf hukukunda vakfedilecek şeylerin menkul değil gayri menkul olması yani Para ve hayvan gibi her ortadan kalkabilecek şeyler olmaması gerekmektedir. Ancak XVI. Asırda taraflı tarafsız herkesin kabul ettiği üzere Dünyanın en büyük ve en güçlü devleti olan Osmanlının b avantajını ekonomi alanına yansıtıp yansıtmadığı halen ciddi bir tartışma konusudur. Çünkü İslam'ın ilk dönemlerinden itibaren Parası olmayıp da ticaret veya başka bir türlü ekonomik faaliyet

yapmak isteyenler Müslümanlar için sıcak para temini her zaman her zaman ciddi bir sıkıntı olarak kalmıştır. O zaman kadar Karz-i Hasen (karşılıksız borç verme) Mudarebe (emek sermaye ortaklığı), gibi hususlarla bu meseleye çözüm aranmışsa da günümüzde dahil hiç biri kalıcı çözüm olmamıştır.

Bu maksatla Ebussuud Efendi devletin güçlenmesine paralel olarak elinde para bulunan zenginlerin bu paraların vakıf edebileceklerini ve konulan şartlarla bu paraların ihtiyaç sahiplerine kredi olarak verilebileceğini açıklayan bir fetva ile kurumu hayatiyet vermiştir. Bu mesele her ne kadar döneminde ve bugün de tartışılsa da XVI. Asırdan XIX asırda beklenen etkiyi göstermese de Müslümanların aradıklarında kendi içlerinden kredi veya borç temin edebildikleri bir müessesse olarak hayatiyetini sürdürmüştür.

Su Vakıfları

Geçmiş dönemlerde günümüzde olduğu gibi yerel veya merkezi yönetimler her ev veya sair yaşanan mahallere su getirme teamülünde olmadıklarından, yerleşim alanlarının hem içme hem de kullanma suları için bireysel veya kurumsal çözümlere aranmıştır. Osmanlı asırlarında kurumsal çözümler genelde diğer bir çok alanda olduğu gibi vakıflar kanalıyla yerine getirilmiştir. Vakıf kurucuları İstanbul başta olmak üzere şehirlerin ve sair küçük yerleşik yerlerinin ve ihtiyaç duyulan mahalleri gereken suyu temin etmeleri için müstakil vakıflar kurmuşlardır. Ayrıca camii medrese gibi vakıf eserlerinin suyu içinde vakıflara şartlar ilave edilmiştir. Sonuçta sayıları hiç ta azımsanmayacak ölçüde su vakıfları ortaya çıkmış ve bunların faaliyeti ile adına su medeniyeti denilebilecek yaygınlıkta su tesis ve hizmetleri geçmişte insanlara su temin etmiş ve hatta bugün bile etmektedir.

Osmanlı su tesislerin en bilenenleri mahalle, meydan ve sokak çeşmeleri ile temiz su kuyularıdır. Örneğin İstanbul için Mimar Sinan Belgrad ormanlarındaki su istanbul'a ulaştırak kırk çeşmeye dağıtmıştır. Farklı bir misal olarak Cezzar Ahmed Paşa Akka şehrinin su ihtiyacının karşılanması maksadıyla şehir yakınlarındaki Kapri Köyü sularını vakfından ayırdığı paralarla şehre ulaştırmıştır.

Yaygın Olmayan İlginç Vakıf Hizmetleri

Vakıfların hizmet alanlarına bakıldığında yukarıda saydığımız şartların haricinde yaygın olmayan ancak yine insana veya daha geniş anlamı ile varlıklara hizmet etme anlayışı vardır. Çünkü vakıfların

kuruluş maksatlarından gözetilmesi gereken bir hususta en fazla ihtiyacı olan alana yöneltilmesidir.

Bu alanda Osmanlı evveli devletlerde de ilginç vakıflar vardır bunlardan bazıları şöyledir:İbn Batûta (769/1370) Seyahatnamesi'nde, Şam'da son derece kıymetli bir porselen yemek kabını kıran kölenin, ödeyeceği kap tazminatının kendisi tarafından değil, "*fakir kölelerin, efendilerine hizmetleri esnasında verdikleri zararları tazmin gayesi ile*" kurulan bir vakıf tarafından karşılandığını yazmaktadır. Erbil Emîrî Muzafferuddîn Gökbörü (630/1233), dul kadınların ikâmetleri için bina yaptırmış, süt çağında anneleri ölen bebeklere süt anne tutulması ve yetimlere yetim evi temin edilmesi maksadıyla vakıf tesis etmiştir. Keza İslâm Âlemi'nin her tarafında rastlanması mümkün olan seyyid ve şerîflere vakıflar yapılması ve fakirlerin hastahâne masraflarının karşılanması maksadıyla tevcih-nâmeler tertip edilmesi Müslümanlar arasında içtimâî tesânüdün ne derece mükemmel işlediğinin tezahürleridir.

Bu maksatla Osmanlı vakıflarıyla ilgili ilginç örnekler de şöyledir: Göçmen kuşların konaklayacağı yerlere yuva yapılması ve yem bırakılması,

Kışın yiyecek bulamayan vahşi hayvanlara taze et atılması,

Fatih sultan Mehmed'in İstanbul'da sokaklara tükürenlerin tükürüklerinin kapatılması maksadıyla vakfından görevli şart etmesi,

Darussaade ağası Mehmed ağanın Mekke ve çevresindeki çöplerin toplanması ve ölmüş hayvanları gömülmesine dair vakfı

Mesire yerlerinde kuşların su içmeleri ve yuva yapmaları maksadıyla yapılan vakıflar,

Bu alanda kurulmuş olan çok sayıdaki vakfa sadece birkaç örnektir.

VAKIFLARIN EKONOMİK BOYUTU

Yukarıda hizmet alanlarını saydığımız Osmanlı vakıfların bu denli kesafeti haliyle onların hem tarımsal üretimde, hem ticaret mahallerinde, hem de insan istihdamında önemli bir ekonomik unsur olduğunun tabii göstergesidir. Bunları maddeler halinde ele alacak olursak:

İstihdam Alanında Vakıflar

Sayıları on binleri bulan ve en küçük yerleşim yerinden en büyüğüne kadar her yerde var olan vakıfların gerek ihtisas hizmetleri,

gerek yardımcı hizmetler, gerek akarlarda çalışanlar alanlarında olmak üzere devlet içinde ciddi bir istihdam sağladığını tahmin etmek güç değildir. Örneğin 937-947/1530-1540 yılları arasında sadece Anadolu Eyaleti'ndeki vakıfların toplam geliri 13.641.684 akçe idi. Bu gelir ile 112 medrese, 623 zâviye, 154 muallim-hâne, dört dâru'l-huffâz, 71 Han, birer Mevlevihane ve kalenderhane işletiliyor ve vakıfların gelirinden 121 müderris ile 8055 hizmetli maaş alıyordu. Bu rakamın hizmet alanlar olduğundan hareketle mezkur rakama birde vakıf akarlarında çalışanları sayıları eklenirse ortaya bir yıl için muazzam bir istihdam çıkar ki bu vakıfların ekonomik gücü için yeterli bir misaldir.

Ekonomik canlılık merkezleri olarak Vakıf Hanları, Dükkânlar ve Kervansaraylar

Bugün de dahil olmak üzere gerek Anadolu gerek Balkanlar gerekse Arap İslâm coğrafyasında bulunan tarihi han, çarşı ve halen mülkiyeti vakıflara ait olan çok sayıda işyeri bulunmaktadır. Osmanlı asırlarında örneğin sadece Halep şehrinde bulunan çarşıdaki hanların nerede ise tamamı Halep ve çevresindeki vakıf eserlerinin gelir kalemleri arasında idi. Aynı şekilde çarşıdaki Tütün, Cibin, Meşatiye Bakırcılar hanları başta olmak üzere on sekiz han ve iş merkezinde yüzlerce dükkân ve işletme Mekke ve Medine'deki vakıf hizmetlerine tahsis edilmişti. Aynı husus Şam, Akka, Antep gibi şehirlerin yanı sıra İstanbul. Bursa Edirne gibi büyük şehirlerin çarşılarında da mevcuttu.

Vakıf kervansarayları ise ana yollar üzerinde yine vakıflar tarafından işletilen kurumlardı. Bu kurumlar gerek kendi içinde gerekse kendisine en yakın yerleşim yerinin ekonomik canlılığı için çok ehemmiyetli idi. Her nekadar kısa süreli kalanlardan para talebinde bulunulmasa da, buraya gelen tüccarın veya konaklayıcının ticaret yapmasına engel bir durum söz konusu değildi. Bu bakımdan Kervansarayla her zaman ticari canlılık merkezleri olarak mevki ve itibarını muhafaza etmiştir.

Tarımsal Üretim Alanları

Vakıf akarlarının önemli bir kısmını haliyle sulanabilir bahçe ve bağlar ile Tarlalar oluşturmakta idi. Bu arazilerinin gelirlerinin öşrü yada tamamı şart edilen gelirini bağlı olduğu vakıf mütevellisine verirdi. XVI. Yüzyılın ilk yarısında Anadolu eyaletinde toplam 12701 köyden 1481'i vakıf köyü di. Bu rakamın sonraki yüzyıllarda

arttığı kesin olarak bilinmekte olduğunda tarımsal üretim alanında vakıfların büyüklüğünü ifade etmeye yeterlidir.

Sonuç olarak Osmanlı cemiyetinin iktisadî hayatında vakıflar ehemmiyetli bir yer tutmaktadır Birçok evkâf tahrir ve muhâsebe defteri bize bu hususta geniş malumat vermektedir. Meselâ, 937-947/1530-1540 tarihlerinde Kastamonu, Alâiye, Teke, Hâmid, Karahisâr-ı Sâhip sancaklarını da içine alan Anadolu Eyaleti'nin yıllık gelir yekunu 79.784.960 akçe olup, bu miktarın %17 si yani 13.641.684 akçesi vakıflara ait gelirlerdi. 938/1531 yılı îtibarı ile Manisa Kazası'nda otuz vakıf çiftliğinin yıllık geliri 55.284 akçeydi. Aynı kazada 983/1575 yılında dokuz vakıf köyü ve kırk vakıf çiftliğinin yıllık geliri 63.528 akçeye ulaşmıştı. Karaman Eyaleti'nde genel gelire göre vakıfların payı %14, Rûm Eyaleti'nde %15.7, Haleb ve Şam Eyaletleri'nde %14, Zülkadriye Eyaleti'nde %5 ve Rumeli Eyaleti'nde %5.4 tü.

Yine 937-947/1530-1540 tarihleri arasında Hüdâvendigar Livâsı'nm toplam 1966 köyünden kırk yedisi, Kütahya Livası'nın 1071 köyünden 166'sı, Karahisâr-ı Sâhip'in 629 köyünden 118'i, Sultanönü (Eskişehir) Sancağı'nın kırk beş köyü, Aksaray Livası'nın da 211 köyünün geliri, öşrü veya haracı vakıflara tahsis edilmişti. XVIII. yüzyılda ise devlet gelirlerinin yarıya yakını vakıflara aitti. 1006/1597 yılında Silistre Sancağı'nın hazine dirlik ve vakıf gelirleri toplam 14.535.787 akçe idi ve bunun 3.489.051 akçesi vakıf gelirlerinden oluşmaktaydı. Bu da toplam sancak gelirlerinin %24 üne tekâbül ediyordu.

Sahip oldukları bu iktisadî güce paralel olarak vakıflar pekçok görevli istihdam ediyor ve bunlara ücret ödüyordu. Hüdâvendigâr, Kütahya ve Karahisar-ı Sâhip livalarında mevcut olan sultan ve vezir vakıflarından, 3756'sı hizmetli, 3299'u şeyh, şehzâde ve talebe olmak üzere toplam 7055 kişi maaş almaktaydı.. Fâtih vakıfları tarafından işletilen Fâtih Câmii imaretinden ise 895/1490 yılında 496, Ayasofya vakıflarından da 457 kişi maaş alıyordu. Vakıflardan maaş alanların sayısı XVIII. asırda 86.915 kişiyi bulmuştu

VAKIFLARIN SOSYAL VE DİNİ BOYUTU

İfa ettiği birçok hizmet, sağlamış olduğu istihdam ve özellikle doğrudan muhtaç insanlara yönelik vakıflar ve vakıf şartları hem hizmet alanlar hem de hizmet verenler açısında toplumsal dengenin oluşmasında en etken amillerden bir olmuştur. İnsanın yeryüzüne

indirildiği andan itibaren her insanın ekonomik ve sosyal statü olarak aynı olmadığı fıtri bir hakikattir. Buna birde toplumsal dengesizliklerin körüklediği kötü etkenler ile fiziki engeller eklendiğinde toplumun bir kesimi başkalarının yardımına muhtaç olarak hayatını sürdürmek zorundadır. İşte vakıfların ifa ettikleri en temel sosyal hizmet bu alanda duyulan boşluğu nrede ise tam ve mükemmel olarak yapmış olmalarıdır.

Örneğin bir miskinin hayatını devam ettirmek için her an arayış içinde olmasna gerek yoktur. Bu tür kişiler miskinlere hizmet veren vakıflara veya kurumlara müracaat ederek daimi surette ihtiyaçlarının karşılayacak bir sitemini içinde yerinin alabilirdi. Aynı şekilde acil barınma ve yiyecek ihtiyacı çeken bir kişinin bunun temini için başka bir yol aramasına veya ahlaki olmayan işlere yönelmesine gerek bulunmazdı. Bu durumda olan kişiler ya bizzat kendisi bu alana hizmet eden bir vakfa veya yerel yöneticiye müracaat edere, ya da mahalle imamı veya başka bir görevli bizzat bu insanları vakfa yönlendirirdi.

Aynı şekilde Vakıflar Osmanlıda hem din eğitiminin devamı hem de dini hayatını yaşanması için hayati rol oynamışlardır. Yukarıda saydığımız metodik din eğitimi veren eğitim kurumlarının yanı sıra, tarikat eğitimi yapan Tekke ve zaviyelerin tamamı da vakıf eseri idi. Aynı şekilde Camii ve mescitlerin de vakıflar tarafından işletildiği göz önünde tutulursa vakıflar için dini hayatın kendisi ifadesi hiç yanlış bir tabir olmadığı görülecektir.

VAKIFLARIN BOZULMASI VE TASFİYESİ SÜRECİ

XVII. yüzyılın sonunda gelen büyük toprak kayıpları ve buna paralel ortaya çıkan ekonomik sıkıntılar haliyle vakıfları da ciddi manada etkilemişti. Bu menfi duruma rağmen Osmanlı Vakıfları sayı ve hizmet alanı bakımından XVIII. Asırda en zirve noktasına ulaşmıştı. Bu duruma rağmen devlet idaresi vakıf hukuk ve idaresinde herhangi bir değişiklik yapmamış, klasik sistemi uygulamaya devam etmiştir. I. Abdülhamid döneminde kurulan Hamidiye Evkaf Nezareti ile bir deneme yapılmışsa da bu hem gelişen dünyanın ekonomik ve sosyal şartlarına hem de, hayır ve vakıf sisteminin gelecek dönemlerde karışılacağı meseleleri çözmeye yönelik değildi. Aynı zamanda son iki yüzyılda yaygınlaşan aile vakıfları ile sistemin kontrol ve nizamı iyice içinden çıkılmaz hale gelmişti. Her ne kadar sultanlar zaman zaman yayınladıkları fermanlarla meydana gelen

aksaklıkları gidermeye gayret etmişlerse de bunlar her alanda çok sayıda hizmeti ifa eden ve sayılarının hiç kimsenin bilmediği müesseseyi tanzim etmeye yeterli olmuyordu.

Bu çerçevede II. Mahmud döneminde başlatılan yenileşme ve değişme hareketin paralel olarak vakıfların idaresi ve sistemi de değişiklik yapılması zarureti ortaya çıktı. 1826 yılında Evkaf Nezareti'nin kuruluş sebepleri olarak vakıf yönetimlerinin tek elde toplanması, meydana gelen suiistimallerin önlenmesi, vakıfların devlet kontrolüne alınması, vakıf potansiyel ve maddi gücünün tespit edilmesi, batılıların bu yöndeki istek ve taleplerine cevap verilmesi ve özellikle dini hayatın kontrol edilmesi olarak sıralanabilir.

Nezaretin kurulmasından sonra beklendiği gibi bütün vakıfların idareleri bu nezarete bağlanmış ve paraları önce evkaf hazinesinde toplanmış, ardından bir şekilde merkezi hazineye aktarılmıştır. Ayrıca özellikle vakıf mallarında vakıf hukuk gereği yasaklanan gayri menkullerin alım ve satımı nezaretin kurulmasından sonra kaldırılmıştır. Burada batılıların ciddi taleplerinin etkili olduğu kaçınılmazdır. Çünkü Vakıf gayr-i menkullerinin alınıp satılmaya başlamasından sonra zaten ekonomik gücü merkezileştirilen vakıfların hiç birisi yeni gayri menkul alalmamış ancak büyük vakıflar başta olmak üzere çoğu vakıf elindeki gayr-i menkulleri özellikle yabancılara satmaya başlamıştır.

Bunda idarenin merkezileştirilmesi sonucu yapılacak tamir ve inşa çalışmalarında bürokrasinin uzaması bu süreçte harap olan vakıf mülk ve varlıklarının ortadan kalkması ve tabiiki paralara hazine tarafından el konularak vakıfların atıl bırakılması etkili olmuştur.

Sonuçta evkaf nezaretinin kurulması XIX. Asırda Osmanlı vakıflarında korkunç bir tasfiye sürecini başlatmış ve binlerce hayır eseri ya harab olmuş ya da satılmıştır.

Hulâsa vakıflar, İslâm toplumunda bilhassa Osmanlı asırlarında her türlü hizmet alanında kendisini göstermiş, üzerine aldığı hizmetleri devamlı ve dengeli bir şekilde ifa etmiştir Bu sayede vakıflar devletin iktisâdî ve idarî bakımdan sıkıntıya düştüğü dönemlerde toplumda bunu hissettirmemiş, hatta devletin sıkıntıyı daha kolay atlatmasına yardımcı olmuşlardır. Vakıflara bir de bu açıdan bakılması, meselenin ictimâî ehemmiyetini daha tesirli bir şekilde gözler önüne serecektir.

Günümüzde Osmanlı Vakıflarının Durumu ve Vakıf Araştırmanın Önemi

Cumhuriyetin ilanından sonra çıkarılan kanunla Şeriye ve Evkaf Vekâleti ilga edilmiştir. Şeriye ve Evkaf Vekâleti'nin yerine; yeni kurulacak ve eskiden devam eden vakıfların idaresi için Vakıflar Genel Müdürlüğü kurulmuş, aynı şekilde camii ve benzeri ibadet mahalleri ise Diyanet İşleri Başkanlığına bağlanmış ancak çoğunun vakıfları ilga edilmiştir. Bunun dışında kalan özellikle medrese, tekke, zaviye vakıfları başta olmak üzere sosyal ve iktisadi maksatla kurulan tüm vakıflar ilga edilmiş ve yaptıkları hizmetlere son verilmiştir. Az sayıdaki Vakıf ise mülhak statüsüne alınarak hizmetlerine devam etmiştir. Bu uygulama ile zaten vakıfların nezaretin kurulmasından sonra yaşadığı tramva ne yazık ki, müessesenin tamamen ortadan kalkması ile neticelenmiştir. Böyle olunca Osmanlı döneminde eğitimden sağlığa, dini hizmetlerden yol hizmetlerine kadar bir çok hizmetin ifası ilk planda sahipsiz kalmış, devletin bu alanlardaki boşluğu tam olarak doldurması ne yazık ki halen tam olarak mümkün olmamıştır.

Bu uygulama sonucu yakın döneme kadar Osmanlı medreselerin tamamı bakımsızlıktan yıkılmış ve harap olmuş çoğunun yerleri işgal edilerek satılmıştır. Aynı sıkıntıdan Osmanlı camilerinin bir kısmı da payını almış, onlarda yıkılmış ve yerleri farklı maksatlarla kullanılmış ve hala kullanılmaktadır. Hasıl bu uygulama sonunda özellikle Anadolu'daki mülhak sayılmayan vakıf akar ve hayratının çoğu harap olmuş yıkılmış ve yerleri unutulmuştur.

Bu durum elbette vakıf mirası ve müessesesi açısında oldukça üzücü olsa da vakıf mirasının kayıtlarını muhafaza eden başta Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi ile Başbakanlık Osmanlı Arşivinin vakıfla ilgili tasnifleri hiç olmazsa geçmişteki vakıf kurumunu anlamamız için bulunmaz bir hazine özelliği taşımaktadır. Nitekim son yıllarda bu alandaki çalışmalar artmış ve hızla devam etmektedir. Hatta vakfiyeler ve vakıf kayıtları marifetiyle Vakıflar idaresi yıkılmış harab olmuş, hatta ortadan kalkmış bir çok vakıf eserin aslına uygun olarak onarmış ve onarmaya devam etmektedir.

KAYNAKLAR

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

1- Nezaret Öncesi Evkaf Defterleri

2- Nezaret Sonrası Evkafa Defterleri

3- Cevdet Evkaf Tasnifi

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi

EBÛSSUÛD EFENDİ, *Risâle fi Cevâzi Vakfi'n-Nukûd*, Süleymâniye, Bağdatlı Vehbi Ktp. nr: 4772.

AKDAĞ, Mustafa, *Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi, (1453-1559)*, II, İstanbul 1995.

AKGÜNDÜZ, Ahmed, *İslâm Hukuku ve Osmanlı Tatbîkâtında Vakıf Müessesesi*, Ankara 1988.

ALİ SEYDÎ, *Kâmûs-i Osmânî*, II, İstanbul 1325/1909.

ARSEBÜK, Celâl Esad, *Medeni Hukuk, I, Başlangıç ve Şahsın Hukuku*, İstanbul 1938.

ATALAR, Münir, *Osmanlı Devleti'nde Surre-i Hümâyûn ve Surre Alayları*, Ankara 1991.

ATEŞ, İbrâhim, *Mimar Sinan Vakfı*, İstanbul 1990.

BALTACI, Câhid, *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri, Teşkîlat, Tarih*, İstanbul 1976.

BARKAN, Ömer Lütfî-AYVERDİ, Ekrem Hakkı, *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri, (1546)*, İstanbul 1942.

BARKAN, Ömer Lütfî-MERİÇLİ, Enver, *Hüdâvendigar Livası Tahrir Defterleri* İstanbul 1988.

BARKAN, Ömer Lütfî, *XV.-XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Ziraî Ekonominin Hukûkî ve Mâlî Esasları*, İstanbul 1943.

BERKİ, Ali Himmet, *Vakıflar*, İstanbul 1946.

BİLMEN, Ömer Nasûhî, *Hukuk-i İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhıyye Kâmusu*, VI, İstanbul 1987.

BİRGİVÎ, İmam Muhammed, *Risâle li İbtâli Vakfi'n-Nukûd*, İstanbul tarihsiz.

CANAN, İbrâhim, *Hadîs Ansiklopedisi Kütüb-i Sitte, XVII*, İstanbul 1996.

ÇABUK,Vahid, *Târihimizde Vakıf Kur'ân Kadınlar, Hanım Sultan Vakfiyeleri*, İstanbul 1990.

EMÎN, Muhammed Muhammed, *el-Evkâf fi Hayâti'l-İctimâ'iyyeti'l-Memlûkiyye fi Mısr (648-923/1260-1517)*, Kâhire 1980.

GÖKBİLGİN, Tayyip, *Paşa Livası ve Edirne Vakıflar Haslar Mukata'alar*, İstanbul 1952.

GÜLER, Mustafa, *Osmanlı Devleti'nde Harameyn Vakıfları (XVI-XVII: Yüzyıllar)*, İstanbul 2011.

GÜRBÜZ, Adnan, *Toprak ve Vakıf İlişkileri Çerçevesinde XVI. Yüzyıl Amasya Sancağı*, Ankara Ünv. Sosyal Bilimler Enst., Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 1993.

HÂŞİM, Altan Mustafa, *Kıbrıs Türk Vakıfları Tarihi*, I-II, Lefkoşe 1986.

HÜSEYİN KÂZIM KADRİ, *Türk Lügatı*, II, İstanbul 1928.

İBN HİŞÂM, 'Abdülmelik, *Sîratü'n Nebeviyye*, I, Kahire 1336/1918.

İBNÜ'l-EMİN Mahmûd Kemal İnal-Hüseyin Hüsamüddin, *Evkâf-i Hümayûn Nazâretinin Târihçe-i Teşkilâtı ve Nüzzârın Terâcim-i Ahvâli*, İstanbul 1312/1894.

İLHAN, M.Mehdi, *Diyarbekir Şehrinin Nüfusu ve Vakıfları, (1518-1540) Târihli Tapu Defterinden Notlar*, Ankara 1994.

KAZICI, Ziya, *İslâmî ve Sosyal Açıdan Vakıflar*, İstanbul 1985.

_____, *İslâm Müesseseleri Tarihi*, İstanbul 1991.

_____, *Siyasî, Dini, Kültürel, Sosyal, İslâm Tarihi, Osmanlı Tarihi ve Medeniyeti*, X, İstanbul 1995.

_____, *İslâm Kültür ve Medeniyeti*, İstanbul 1996.

KAZICI, Ziya-ŞEKER, Mehmet, *İslâm-Türk Medeniyet Tarihi*, İstanbul 1982/1408.

KÖPRÜLÜ, Fuad, *Türk İslâm Hukuk Tarihi ve Vakıf Müessesesi*, İstanbul 1985.

KURT, İsmâil, *Para Vakıfları*, İstanbul 1996.

el-KÜBEYSÎ, Muhammed Ubeyd *'Abdullah, Ahkâmü'l-Vakf fi Şeri'ati'l-İslamiyye*, I, Bağdat 1977.

el-MEKKÎ, Muhammed Emîn, *Hulefâ-i 'Izâm ve Selâtin-i Âl-i 'Osmân Hazarâtının Haremeyn'i Şerîfeyn'deki Âsâr-ı Mebrûre ve Meşkûre-i Hümâyunları*, İstanbul 1318/1899.

ÖMER HİLMİ EFENDİ, *Ahkâmü'l-Evkâf*, İstanbul 1304/1887.

Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır , Elmalılı M. Hamdi Yazır gözüyle vakıflar : (ahkamü'l-evkaf). /; haz. Nazif Öztürk. -- Ankara Ankara 1995.

ÖZCAN, Tahsin, Osmanlı para vakıfları : Kanuni dönemi Üsküdar örneği. /. -- Ankara : 2003.

ÖZTÜRK, Nazif *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*, Ankara 1995.

PAKALIN, Mehmed Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I-III, İstanbul 1993.

eş-ŞEYBÂNÎ, Ebû Bekir Ahmed ibn Ömer, *Ahkâmü'l-Evkâf*, Mısır 1322/1904

ULUÇAY, Çağatay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, Ankara 1992.

UZLUK, Feridun Nâfiz, *Fâtih Devrinde Karaman Eyaleti Vakıfları, Tapu ve Kadastro Umum Müdürlürlüğü Arşivindeki Deftere Göre*, Ankara 1970.

UZUNÇARŞILI, İsmâil Hakkı, *Mekke-i Mükerreme Emîrleri*, Ankara 1972.

_____, *Osmanlı Devleti'nde İlmiye Teşkilâtı*, Ankara 1988.

_____, *Osmanlı Devleti'nde Saray Teşkilâtı*, Ankara 1988.

_____,*Osmanlı Târihi*, II, İstanbul 1991.

ÜNAL, Mehmet Ali, *Osmanlı Müesseseleri Târihi*, Isparta 1997.

YAZIR, Elmalı'lı Hamdi, *Hak Dîni Kur'ân Dili*, I-X İstanbul 1992.

YEDİYILDIZ, Bahaeddîn, *İnstitütion Du Waqf Au XVIII K Sıencle en Turhuie-etude sosio-Historique*, Ankara 1985.

YÜKSEL, Hasan, *Osmanlı sosyal ve ekonomik hayatında vakıfların rolü : (1585-1683)*. Sivas 1998.

ZUHAYLÎ, Vehbe, *İslâm Fıkhı Ansiklopedisi*, (Trc. Ahmet Efe vd), X, İstanbul 1994.

Makâleler

ARNAVUD, Muhammed, "Devru'l-Vakfi fi Neşvein ve Tetavvuri'l-Muduni Hıleli 'Asri'l-'Osmânî, Nemuzecâni li Mukâranetihi min Bilâdi'l-Balkan ve Bilâdi'ş-Şâm", *Mecelletü't-Târihhiyyeti'l-'Arabiyye li Dirâseti'l-'Osmâni*, IX-X, Tunus 1993.

ASLAN, Ahmet Turan,"İmâm-ı Birgivî (929-981/1523-1573)'nin Bir Mektubu", *İlmî Araştırmalar Dergisi*, V, İstanbul 1998.

ATEŞ, İbrâhim "Hayri ve Sosyal Hizmetler Açısından Vakıflar", *VD*, XV, (Ankara 1982).

BERKÎ, Ali Himmet, "Vakıf Kuran İlk Osmanlı Padişahı", *VD*, VIII, (Ankara 1962).

BERKÎ, Şakir, "Türkiye'de İmparatorluk ve Cumhuriyet Devrinde Vakıf Çeşitleri", *VD*, IX.

_____, "Vakıfların Devlete, Devletin Vakıflara Hizmeti", *VD*, VII, (Ankara 1968).

_____, "Vakıfların Gördüğü Çeşitli Hizmetler," *VD*, VI, (Ankara 1965).

KAYAOĞLU, İsmet, "Vakfın Menşe-i Hakkında Görüşler", *VD*, XI, (Ankara 1976).

_____, Vakıflar Dergisi Bibliyografyası", *VD*, XI, (Ankara, 1976).

KUNTER, Halim Bâki, "Türk Vakıfları ve Vakfiyeleri Üzerine Mücmel Bir Etüd", *VD*. I , (Ankara 1938).

KÜTÜKOĞLU, Bekir, "III. Murâd", İA, VIII.

ŞEKER, Mehmet, "Vakfiyelerin Türk Kültürü Bakımından Özellikleri", *EÜ. TİD*, VIII, (İzmir 1993).

YEDİYILDIZ, Bahaeddîn, "İslâmda Vakıf", *DGBİT*, XIV.

_____, Vakıf Müessesesinin XVIII Asır Türk toplumundaki Rolü", *VD*, XIV, (Ankara 1984).

_____, Türk Vakıf Kurucularının Sosyal Tabakalaşmadaki Yeri", *OAD*, III, (İstanbul 1982).

YEDİNCİ BÖLÜM

OSMANLI HUKUKU VE ADLİYE TEŞKİLATI

Abdullah Demir

Osmanlı Hukukunun Yapısı

Osmanlı hukuku şer'i hukuk, örfi hukuk ve cemaatler hukuku gibi kısımlardan oluşmaktadır. Osmanlı hukuku esas itibariyle İslam hukukuna dayanır. Bununla birlikte İslam hukukunun ayrıntılı düzenleme yapmadığı anayasa, idare, vergi ve ceza hukuku gibi alanlarda Osmanlı padişahlarının kanunnamelerle oluşturdukları bir hukuk bulunmaktadır. Buna örfi hukuk adı verilmektedir. Cemaatler hukuku ise evlenme, boşanma ve miras gibi konularda gayrimüslimlere kendi hukuklarını uygulama imkânı verilmesi ile oluşmuştur.

İslam Hukukunun Kaynakları

İslam hukukunun kaynakları (edille-i şer'iyye, mesâdır-ı şer'iyye) aslî ve tâlî kaynaklar olmak üzere iki guruba ayrılır. Aslî kaynaklar bütün mezhepler tarafından kabul edilen *kitap, sünnet, icma* ve *kıyas*tır. Tâlî kaynaklar ise üzerinde mezheplerin görüş birliğine ulaşmadıkları *istihsan, istishab, sahabe fetvası, önceki şeraitler* ve *külli kaideler* gibi kaynaklardır. Bunlar bazı mezhepler tarafından kaynak olarak kabul edilmemekte ya da aslî kaynakların içerisinde ele alındığı için ayrı bir kaynak olarak kabul edilmemektedir.

Asli Kaynaklar

Kitap (Kur'an)

İslam hukukunun temel kaynağı kitap yani *Kur'an*'dır. Diğer kaynaklar Kur'an âyetlerinin yorumlanması ve açıklanması ile hu-

kuki meseleleri halletme yoluna gitmektedir. Bu açıdan İslam hukukunun menşe itibariyle kaynağı, *vahiy* yani Kur'an-ı Kerimdir. Lafzı ve manası Allah'a ait olduğu için Kur'an'a *vahy-i metluv* ismi verilmektedir. Hadisler ise manası Allah'tan ve lafzı Hz. Peygamber'den olduğu için *vahy-i gayr-i metluv* olarak isimlendirilmiştir.

Kur'an Hz. Muhammed'e (sav) peygamberlik verildiği 610 yılından itibaren 632 yılına kadar peyderpey 23 yılda indirilen ayetlerden oluşmaktadır. Ayetler Allah tarafından Cebrail vasıtasıyla Hz. Muhammed'e (sav) bildirilmekte, sahabe tarafından ezberlenmekte ve ağaç, taş, deri, kemik gibi çeşitli maddelere yazılmaktaydı. Hz. Ebu Bekir'in halifeliği döneminde Hz. Ömer'in yönlendirmesi ile vahiy kâtiplerinden Zeyd b. Sabit başkanlığında bir heyet tarafından kitap halinde toplanmıştır. Hz. Osman döneminde ise yine Zeyd b. Sabit başkanlığında bir heyet tarafından yukarıdaki nüsha çoğaltılarak İslam coğrafyasının değişik bölgelerine gönderilmiştir. Hz. Osman döneminde çoğaltılan bu nüshalardan bazıları, günümüzde Dünya'nın değişik merkezlerinde koruma altındadır.

Kur'an-ı Kerim bir hukuk kitabı ya da kanun mecmuası değildir. Bazı müellifler Kur'an ayetlerini *tevhit*, *nübüvvet*, *haşir*, *adalet* gibi genel başlıklar altında sınıflandırmaktadır. Dönem itibariyle düşünüldüğünde ise Mekke devrinde imanla ağırlıklı, Medine devrinde ise ibadet ve muamelât ağırlıklı ayetler indirilmiştir.

Sünnet

Aslî kaynakların ikincisi *sünnet*, sözlükte yol, kanun ve âdet gibi anlamlara gelmektedir. Kavram olarak ise Hz. Peygamber'in sözlerine, fiillerine ve takrirlerine yani başkalarının yaptıklarını onaylamasına sünnet adı verilmektedir. Hz. Peygamber'in sünnetini nakleden söze hadis adı verilir.

İkinci aslî kaynak olan sünnet, bağlayıcılığını birinci kaynak olan Kur'an'dan almaktadır. "Rasûl size neyi getirirse onu alın, kabul edin, size neyi yasaklarsa ondan da kaçının" (Haşr 59/7) gibi ayetlerde sünnetin İslam'ın ikinci aslî kaynağı olduğu açıklanmaktadır.

Sünnet mahiyet olarak kavlî, fiilî ve takrirî olmak üzere üçe ayrılmaktadır. Hz. Peygamber'in sözlerine kavlî sünnet; hareketlerine ise fiilî sünnet adı verilmektedir. Takrirî sünnet ise, başkalarının yaptığı bir hareketin Hz. Peygamber tarafından tasdiklenmesidir.

Sünnet yani hadis-i şerifler senet ve metin olmak üzere iki kısımdan oluşmaktadır. Senet, hadisleri rivayet edenlerin isimlerinin olduğu kısım; metin ise rivayet edilen Hz. Peygamber'e ait söz, fiil veya takrirdir. Senette sahabe döneminden başlayıp hicri üçüncü asra kadar olan râvi isimleri yer alır. Üçüncü asırda hadisler artık kitaplara kaydedildiği için senedin devam etmesine ihtiyaç yoktur. Senedinde yer alan râvi sayısına göre sünnet, *mütevatir*, *meşhur* ve *ahad* sünnet olarak üçe ayrılmaktadır. Mütevatir sünnet, her nesilde yalan üzerinde birleşmeleri mümkün olmayacak sayıda kişi tarafından nakledilen sünnettir. Meşhur sünnet ise birinci ve ikinci nesilde bir kişi tarafından rivayet olunurken sonradan çok sayıda râvi tarafından rivayet edilen sünnettir. Ahad sünnet ise her nesilde bir kişi tarafından rivayet edilen sünnettir.

İcma

Kelime anlamı olarak *icma*, toplamak, bir araya getirmek, ittifak etmek demektir. Hukukî olarak icma ise herhangi bir asırda yaşamış olan müçtehidlerin bir fıkhî konuda aynı görüşe sahip olmaları dır. İcmanın bir ayete, hadise ya da içtihadi bir hükme dayanması mümkündür. Ayet veya hadise dayanan icmada söz konusu ayet ve hadisten hukuki olarak ne anlaşılması gerektiği üzerinde müçtehid hukukçular görüş birliği etmektedir.

İcma, sarih icma ve sükûti icma olarak ikiye ayrılır. Sarih icma, bir hukukî konuda müçtehid hukukçuların aynı görüşte olduklarını açıklamaları ile gerçekleşir. Sükûti icma ise bir hukuki konuda bazı müçtehidlerin açıkladıkları görüşlere diğer müçtehidlerin karşı çıkmamalarıdır. Sükûti icma Hanefi mezhebinde delil olarak kabul edilmekte, Şafii mezhebinde ise kabul edilmemektedir.

İslam hukukunun üçüncü kaynağı olan icmanın delili bazı ayet ve hadislerdir. Mesela, "Hidayet yolunu öğrendikten sonra Peygamber e uymayıp müminlerin yolundan ayrılanı, saptığı yola sürükleriz ve sonu çok fena olan cehenneme sokarız" ve "Ümmetim dalalet üzerinde birleşmez" bunlara örnektir.

İslam hukukunda sarih ya da sükûti icma ile kesinleşen çok sayıda hukuki mesele bulunmaktadır. Kur'an-ı Kerim'in kitap halinde toplanması, fethedilen Irak topraklarının gazilere paylaştırılmayıp devletin elinde tutulması, nineye torunun mirasından altıda bir hisse verilmesi, delilik ve iktidarsızlık gibi sebeplerle nikâhın feshedilmesi, domuz yağının haramlığı bu hükümlerden bazılarıdır.

Kıyas

Kelime olarak ölçmek, karşılaştırmak, tespit etmek anlamlarına gelen *kıyas* İslam hukukunda "hakkında nass (ayet, hadis) bulunan bir olayın hükmünü, aralarındaki ortak illet sebebiyle, hakkında nass bulunmayan bir olaya uygulamak" şeklinde tanımlanmaktadır. Bu tanımdan da anlaşılacağı gibi fıkıhtaki kıyasın dört rüknü bulunmaktadır: Asl, fer', illet ve hüküm.

1. Asl: Hakkında nass ile belirlenmiş bir hüküm bulunan olaydır. Kur'an, sünnet ve icma ile belirlenmiş olan hükümler kıyasta asl olarak kullanılabilir. Buna karşılık çoğunluğun görüşüne göre, hakkındaki hüküm kıyas ile belirlenmiş olan bir olay, yeni bir kıyasta asl olarak kullanılamaz. Malikîler ise kıyasla belirlenmiş bir hükme dayanılarak yeni bir kıyas yapılabileceğini kabul ederler.

2. Fer': Hakkında nass ile belirlenmiş bir hüküm bulunmayan olaydır. Bir mesele hakkında Kur'an, sünnet veya icma ile belirlenmiş bir hüküm olduğu takdirde kıyas yapılmasına gerek yoktur.

3. İllet (ratio legis): Asıl ve fer' olarak isimlendirilen her iki olayda da ortak olan vasıftır. İllet, asl için belirlenmiş olan hükmün koyulmasını uygun gösteren açık seçik bir vasıftır. Mesela çocuğun mallarının yönetilmesi ve evlendirilmesinin velayet yoluyla olması, çocukluk illetine bağlanmıştır. Bir hükmün illeti kimi zaman nasslarda belirtilir, kimi zaman da müçtehit hukukçularca tespit edilir.

Bir hükmün illeti ve hikmeti arasında fark vardır. İllet, bir hükmün koyulmasında kanun koyucunun (şâri'in) maksadıdır, hikmet ise bir hükümden sağlanan faydadır. Mesela şufa hakkına sahip olmanın illeti bir taşınmaza ortak olmak, hikmeti ise ortakların arasında bir yabancının girmesi ile oluşacak zararı engellemektir. Hüküm illete bağlı olduğu için hikmet bulunmasa da bir olay hakkında hüküm verilebilir. Yukarıdaki örnekte bir zarar doğmasa da sırf ortaklık illeti sebebiyle ortağın şufa hakkı bulunmaktadır.

4. Hüküm: Asıl hakkında belirlenmiş olan hükümdür. Aslın hükmü kitap, sünnet ve icma yoluyla belirlenmiştir. Fer'in hükmü ise kıyasın sonucu olmaktadır.

Tâlî Kaynaklar

İstihsan

İstihsan sözlükte bir şeyi güzel görmek, beğenmek anlamına gelmektedir. İslam hukukunda ise zaruret, maslahat veya örf-adet se-

bebiyle kapalı kıyasın açık kıyasa, özel hükmün genel hükme tercih edilmesidir. İstihsan delilinde hukuken haklı gerekçelerle genel hüküm terk edilmekte, istisnai bir hüküm tercih edilmektedir.

Yukarıdaki tanımdan da anlaşılacağı üzere istihsanın iki türü bulunmaktadır. Birincisi, zaruret, maslahat veya örf-adet sebebiyle açık kıyastan kapalı kıyasa yönelmektir. Buna örnek olarak müzaraa akdi verilebilir. Müzaraa akdinde taraflardan biri emeğini, diğeri ise tarlasını ortaya koymak ve elde edilen ürünü aralarında anlaştıkları oranda paylaşmak üzere bir sözleşme yapmaktadır. Müzaraa akdini kira akdine kıyas ettiğimiz takdirde taraflardan biri öldüğünde akdin sona ermesi gerekirdi. Bu durumda tarladan ürün almadan kiracı ölse müzaraa akdi sona erer ve tarla sahibi zarara uğrardı. Buna engel olmak için açık kıyas yerine kapalı kıyas yapılmış ve müzaraa akdi şirket akdine benzetilmiştir.

İstihsanın ikinci türü ise zaruret, maslahat, örf-adet sebebiyle genel hükmü bırakıp istisnai bir hükmü tercih etmektir. Buna örnek olarak da menkul vakıflarını verebiliriz. Vakıfta ebedilik şartı bulunduğu için genel kural olarak menkullerin vakfedilemeyeceği kabul edilmektedir. Ancak kitapların vakfedilmesinde zaruret görüldüğü için menkullerin vakfedilmezliği genel kuralına istisna getirilmiş ve kitap vakfına cevaz verilmiştir. Benzer şekilde insanların nakit ihtiyacını meşru yollarla karşılamak örf-âdete göre gerekli olduğu için nakit para vakfı caiz görülmüştür.

Maslahat-ı Mürsele (Istıslah-Mesalih)

Maslahat, fayda, yarar, menfaat gibi anlamlara gelmektedir. *Maslahat-ı mürsele*, hakkında ayet, hadis, icma ve kıyas bulunmayan bir meselede kamu yararı göz önünde bulundurularak hüküm verilmesidir. Mevcut hukukumuzda kamu yararı ve kamu düzeni gerekçesiyle çok sayıda hukuki düzenleme yapıldığı gibi İslam hukukunda da maslahat-ı mürseleye dayanılarak meseleler halledilmiştir. Mahkeme teşkilatının kurulması, camilere minare yapılması, hadislerin derlenmesi, Kur'an'ın kitap olarak toplanması, hapishanelerin inşası, vergi toplanması gibi meseleler maslahat-ı mürseleye göre gerçekleştirilmiştir.

Maslahat delili, Maliki ve Hanbelî mezheplerince kabul edilmekte, Şafii Mezhebi'nde ise kabul edilmemektedir. Hanefiler ise istihsanın bir türü olarak maslahatı kullanmakta ve maslahat yoluyla istihsan olarak isimlendirmektedir. Buna göre geçerli bir maslahat

bulunduğu takdirde açık kıyas yerine kapalı kıyas, genel hüküm yerine özel hüküm tercih edilmektedir.

Maslahat delilinin kullanılmasının bazı şartları vardır: İlk olarak maslahat delili kullanılırken İslam hukukunun temel ilkelerine uygun hareket edilmelidir. İkincisi, kullanılan maslahatın hukuken geçerli bir maslahat olması gerekmektedir. Bu maslahatlar *zaruriyat*, *haciyat* ve *tahsiniyat* olarak isimlendirilmektedir. Zaruriyat, hukuk kurallarının korumayı amaçladığı din, can, mal, akıl ve neslin muhafazası için şart olan maslahatlardır. Haciyat ise zaruriyat derecesinde olmayan ihtiyaçlardır. Avın caiz görülmesi gibi. Tahsiniyat ise güzel giyinmek, ahlak kurallarına uymak gibi maslahatlardır. Hukuk kuralları bu üç dereceli maslahatların korunması için konulmaktadır.

İstishab

*İstishab*ın kelime anlamı, birlikte olmak, beraberliğin devamını istemek, ayrılmamaktır. İslam hukukunun tali kaynaklarından birisi olarak istishab, geçmişte ya da hali hazırda mevcut olan bir şeyin değiştiğine dair bir delil olmadıkça aynen devam ettiğine hükmedilmesidir. Buna göre istishab geçmişteki bir durumun aynen devam ediyor sayılması ve hali hazırdaki bir durumun geçmişte de var olduğuna hükmedilmesi olarak ikiye ayrılmaktadır. Mesela, gaib olan kişinin öldüğüne dair bir delil bulunmadıkça yaşadığı kabul edilir ve buna bağlı olarak evliliği devam eder, malları mirasçılarına paylaştırılmaz.

Hali hazırdaki durumun geçmişte de var olduğunun kabul edilmesine tahkim-i hal veya istishab-ı maklub denilmektedir. Mesela, bir su değirmeninin geçmişte suyunun akıp akmadığı konusunda ihtilaf edildiğinde hâlihazırdaki duruma bakılarak karar verilir.

İstishab delili, beraet-i asliye istishabı, hüküm istishabı ve vasıf istishabı şeklinde de sınıflandırılmaktadır. *Beraet-i asliye* istishabı, kişinin borçlu veya suçlu olduğuna ilişkin bir delil bulunmadıkça zimmetinin borçtan ve suçtan uzak sayılmasıdır. Buna beraet-i zimmet ilkesi denilmektedir. *Hüküm istishabı* ise bir konuda yasaklayıcı bir delil olmadıkça o şeyin mübah olmasıdır. Yani İslam hukukunun yasaklamadığı şey kural olarak meşrudur. Çünkü her şeyde asıl olan mübahlıktır. *Vasıf istishabı* ise mevcut bir vasfın değiştiğine dair bir delil olmadıkça aynen devam ettiğinin kabul edilmesidir. Mesela, abdestli bir kimse, abdestinin bozulduğunu hatırlamıyorsa

abdestli olmaya devam eder. "Şek (şüphe) ile yakin zail olmaz" kaidesi bunu ifade etmektedir.

Örf ve Âdetler

İnsanların güzel gördükleri ve öteden beri yapageldikleri şeylere *örf* ve *adet* adı verilmektedir. Anglo-sakson hukuk sistemi gibi bazı hukuklar örf ve adet kaidelerinden doğmuştur. Örf ve âdetler İslam hukukunun ikinci derecedeki kaynaklarından sayılmaktadır.

Bir örf ve adet kaidesinin hukukta kullanılabilmesi için aşağıdaki şartları taşıması gerekir:

Birincisi, örf ve adet kaidesi muttarid ve galip olmalıdır. Yani eskiden beri düzenli olarak uygulanmalı ve ait olduğunu bölgenin çoğunluğunda geçerli olmalıdır.

İkincisi, örf ve adet kaidesinin hukuki meseleye uygulanacağı dönemde mevcut olması gerekir. Bir hukuki meselede daha sonraki bir örf ve adet kaidesi uygulanamaz.

Üçüncüsü, örf ve adet kaidesi İslam hukukunun genel hükümlerine ve akla uygun olmalıdır.

Dördüncüsü, örf ve adet kaidesinin uygulanmayacağına yönelik bir şart kararlaştırılmamış olmalıdır. Mesela, bir beldede işçilere yemek vermek âdeti olmasına rağmen, taraflar işçilere yemek verilmeyeceğini kararlaştırabilirler. Bu durumda işçilere yemek verilmesi âdeti uygulanmaz.

Üçüncü şarta göre, örf ve adet kaidesi nasslarla yani ayet ve hadislerle çatışmamalıdır. Örf ve adet kaideleri nasslarla çatıştığında örfler değil nasslar uygulanır. Ancak Hanefi Mezhebi'nden Ebu Yusuf'a göre bir nassın kaynağı örf ve adet ise, o örf ve âdetin değişmesi ile nassın hükmü de değişebilir. Mesela, bey bil-vefa denilen geri alım şartıyla satım sözleşmesi, başlangıçta örf ve âdete aykırı olduğu için caiz görülmemiştir. Zamanla Buhara bölgesinde insanların faize bulaşmadan nakit para ihtiyaçlarını karşılamaları için bey bil-vefa sözleşmesi insanlar arasında örf ve adet halini almış ve caiz görülmüştür. Ebu Yusuf'un bu görüşü Osmanlı Devleti'nde de tercih edilmiş ve uygulanmıştır.

Önceki Şeriatler (Şerairü Men Kablena)

İslamiyetten önceki ilahi dinlerin hukuk sistemlerine *önceki şeriatler* (*şerairü men kablena*) adı verilmektedir. Önceki şeriatlere ait hüküm-

ler Kur'an ve sünnette yer almıyorsa İslam hukukunda delil olarak kullanılmaz. Kur'an ve sünnet ile neshedilen önceki şeriatlere ait hükümler de İslam hukukunda delil değildir. Buna karşılık Kur'an ve sünnette zikredilen ve Müslümanlar için de geçerli olduğu ifade edilen önceki şeraitler İslam hukukunun delilidir. Kur'an ve sünnette yer almakla birlikte Müslümanlar için geçerli olup olmadığı ifade edilmeyen önceki şeriatlerin bağlayıcılığı tartışmalıdır. Mesela, a'zalarda kısas yapılması ile ilgili ayet "Tevratta onlara şöyle yazdık. Cana can, göze göz, buruna burun, kulağa kulak, dişe diş. Yaralar da kısastır"ayeti ve hak sahiplerinin suyu muhayee yani bir gün birisi, bir gün diğeri şeklinde kullanılmasını anlatan "Onlara, suyun aralarında paylaştırıldığını haber ver. Her içene düşen miktar hazır kılınmıştır" ayetin Müslümanlar için bağlayıcı olup olmadığı belirtilmemektedir. Hanefi mezhebine göre ayet ve hadislerde yer alan önceki şeriatlere ait hükümler İslam hukukunda delil olarak kullanılır. Şafii mezhebine göre ise önceki şeriatler İslam hukukunda delil değildir.

Sahabe Fetvası

Sağlığında Hz. Peygamber'i gören ve bu şekilde vefat eden Müslümanlara *sahabe* adı verilmektedir. Sahabeler Hz. Peygamber döneminde yaşamış, Kur'an ve sünneti en saf şekliyle müşahede etmiş kimselerdir. Ayrıca onların görüş ve düşüncelerinin hadis olma ihtimali de bulunmaktadır. Bu sebeple onların hukuki görüşleri İslam hukukunun fer'i kaynaklarından sayılmıştır.

Sahabelerin ibadetler gibi akılla anlaşılamayan konulardaki görüşleri hukuken bağlayıcıdır. Yine sahabelerin üzerinde ittifak ettiği görüşleri de icma niteliğinde olduğu için bağlayıcıdır. Bunların dışındaki sahabe görüşleri, bağlayıcı olmamakla birlikte hukukçular tarafından tercih edilebilir bir delildir. Ebu Hanife bir mesele hakkında kitap, sünnet ve icmada bir delil bulamazsa, sahabe görüşlerinden nasslara ve kıyasa en uygun olanını tercih ederdi. Mesela, dedenin varlığının füru'un mirasçılığına engel olması meselesinde sahabenin görüşüne dayanarak fetva vermiştir.

Külli Kaideler

Külli kaidelere genel hukuk prensipleri de denilebilir. *Külli kaideler* hukuki meselelerin tamamı ya da büyük bir kısmı için geçerli olan genel hukuk kurallarıdır. Mecelle-i Ahkam-ı Adliyye'nin doksan dokuz maddesi külli kaidelerden oluşmaktadır. Bu kaidelerden birkaç tanesi şunlardır: "Şekk ile yakîn zail olmaz", "Beyyine müddei

için, yemin münkir üzerinedir", "Zaruretler memnu olan şeyleri mübah kılar", "Zaruretler kendi miktarlarınca takdir olunur"

Külli kaidelerin kaynağı Kur'an-ı Kerim, hadis-i şerifler ve içtihatlardır. Mesela, "Hiçbir kimse başkasının günah yükünü taşımaz" ayetinden suç ve cezada şahsilik prensibini ihtiva eden "Cezada şahsiyet şarttır" kaidesi çıkarılmıştır. Benzer şekilde "Ameller niyetlere göredir" hadisinden "Bir işten maksat ne ise hüküm ona göredir" kaidesi çıkarılmıştır. Külli kaidelerin büyük bir kısmı hukukçuların içtihatları ile keşfedilmiştir. Kavaid-i Külliye kitaplarında hukukçuların ortaya koyduğu yüzlerce külli kaide yer almaktadır.

İslam Hukuku'nun Özellikleri

Dünyadaki belli başlı hukuk sistemlerinden birisi olan İslam hukukunun sahip olduğu bazı özellikleri vardır. Bu özellikleri aşağıdaki şekilde sıralayabiliriz:

Dini Kaynaklı Bir Hukuk Sistemi Olması

Hukuk sistemleri dini ve beşeri kaynaklı olarak iki guruba ayrılmaktadır. İslam hukuku sınıflandırma içerisinde dini kaynaklı olan hukuk sistemleri arasında yer almaktadır. İslam hukukunun birinci kaynağı Kur'an-ı Kerim ve ikinci kaynağının sünnettir. Diğer kaynaklar bu iki kaynağın içtihat faaliyeti ile yorumlanmasına dayanmaktadır. Bu sebeple İslam hukuku, dini yani ilahi kaynaktan doğmuş ve içtihat yoluyla geliştirilmiş bir hukuk sistemi olmaktadır.

Dinî ve Hukukî Müeyyidelere Sahip Olması

İslam hukukunda dinî ve hukukî olmak üzere çift yönlü müeyyideler bulunmaktadır. Bunun sebebi birinci maddede ifade edildiği üzere İslam hukukunun dini bir hukuk sistemi olmasıdır. Yani İslam hukukunda suçlar hem hukukî cezalarla hem de uhrevî müeyyidelerle cezalandırılmaktadır. Buna göre bazı hukuka aykırı fiillere karşı sadece dinî müeyyideler öngörülmüştür. Mesela, Cuma namazı vaktinde ezandan sonra yapılan alım satımlar hukuken geçerli olmakla birlikte dinî olarak caiz değildir ve manevi sorumluluk gerektirmektedir. Bunun yanında ibadetleri yerine getirmemenin cezası da dinî yaptırımlardır. Adam öldürme, yaralama gibi suçlar ise hem hukukî hem dinî yaptırımlarla cezalandırılmaktadır.

Müçtehid Hukukçular Tarafından Oluşturulması

İslam hukuku dört halife dönemi dışında devletin müdahalesi olmadan, bağımsız hukukçuların ilmi faaliyetleri ile kurulmuştur.

Kendileri de hukukçu olan ilk dört halife, hukukun teşekkülü için bizzat çalışmışlardır. Emevi ve Abbasi Devletleri dönemlerinde ise devletin hukukun gelişmesinde öncü rolü olmamış, Ebu Hanife, İmam Malik, İmam Şafii gibi müçtehid hukukçuların özel hukukî çalışmaları ile İslam hukuku meydana getirilmiştir.

İslam hukukunun oluşturulduğu ilk asırlarda çok sayıda müçtehid hukukçu içtihad faaliyetleri gerçekleştirmiş, önlerine getirilen meseleleri hukukî olarak hükme bağlamışlardır. Böylece ilk dönemlerde çok sayıda hukuk ekolü yani mezhep kurulmuştur. Bu durum İslam hukukuna çok zengin bir hukukî birikim sağlamıştır.

Kazuistik Metotla Kurulması ve Gelişmesi

Hukuk kuralarının oluşturulmasında kazuistik metot, soyut metot ve karma metot olarak üç metot söz konusudur. Pek çok hukuk sistemi gibi İslam hukuku da kazuistik (meseleci) metotla kurulmuş ve gelişmiştir. İslam hukuku Hz. Peygamber ve İslam hukukçularının kendilerine sorulan meselelere verdikleri cevaplarla oluşmuştur. Hanefi mezhebi bu şekilde meseleci metotla meydana getilmiştir.

İslam hukuku meseleci metotla kurulmuş olmakla birlikte, soyut metot ve karma metot özelliklerine de sahiptir. Sözgelimi Şafii mezhebi soyut metot veya karma metoda sahip kabul edilir. Çünkü İmam Şafii, er-Risale fi'l-Usul adlı eserinde mezhebinin metodolojisini belirlemiş ve Şafii mezhebi bu esaslara göre kurulmuştur. İmam Şafii'nin bu kitabı hukuk metodolojisi üzerinde yazılan Dünya hukuk tarihindeki ilk eserdir.

Genel hukuk prensipleri olarak da adlandırılabilecek olan külli kaideler, İslam hukukunun soyut metotla gelişen tarafını ortaya koyar. Hicri 4. asırdan itibaren İslam hukuku bazı külli kaidelere göre sınıflandırılmaya başlanmış ve çok sayıda kavaid-i külliye kitabı yazılmıştır. Bu eserler İslam hukukunun soyut metotla da geliştiğini, ancak meseleci yönünün ağırlıkta olduğunu göstermektedir.

İslam Hukukunun Tarihi Devirleri

Hz. Muhammed (s.a.s) Devri

İslam hukukunun Hz. Peygamber devri, Mekke ve Medine dönemlerinden oluşmaktadır. Mekke döneminde Müslümanlar, müşrik Mekkeliler arasında azınlık statüsünde ve pek çok haktan marum olarak yaşamaktaydı. Bu şartlar altında İslam hukukuna ait hüküm-

lerin tespit edilmesi ve uygulanması söz konusu olamazdı. Bu dönemde nazil olan ayetler iman esasları, ibadetler, geçmiş kavimlerin ve peygamberlerin hayatları, geleceğe ilişkin bazı haberler ile ilgili idi. Bunların dışında bazı temel hukuk prensipleriye ilişkin ayetler de nazil olmuştu.

İslam hukukun asıl gelişmesi miladi 622 yılında Müslümanların Medine'ye hicret etmeleri ile başlamıştır. Bu dönmede Müslümanlar Medine site devletini kurmuşlar ve İslam toplumunun düzen içerisinde yaşaması için hukuk kurallarına ihtiyaç duymaya başlamışlardı. Bugün Medine Anayasası olarak isimlendirilen vesika bu site devletinin anayasasını oluşturmaktaydı. Hz. Peygamber bu anayasaya göre devlet başkanı, ordu komutanı, başkadı gibi önemli yetkilere sahip olmuştu. Medine vesikası Dünya tarihindeki ilk anayasal metin kabul edilmektedir.

Medine dönemi İslam hukukun ayet ve hadislere dayalı olarak kurulduğu en önemli devirdir. Bu devirde aile, miras, borçlar, ticaret, ceza, yargılama, uluslar arası ilişkiler gibi hukuk dallarına ilişkin hükümler koyulmuştur. Bu hükümlerin bazıları Müslümanların sordukları sorulara ilişkin olarak inen ayetlerle, bazıları da Hz. Peygamber'in yine vahiy kaynaklı olarak bu sorulara vermiş olduğu cevaplarla belirlenmiştir. Bir meseleye ilişkin vahiy gelmediğinde ise Hz. Peygamber ashabı ile istişare eder ve istişare kararına göre hüküm verirdi. Mesela, Bedir savaşında esir edilen Mekkeli müşrikler hakkında ashabı ile istişare etmiş ve esirlerin salıverilmesi yönündeki görüşe uyarak onları serbest bırakmıştı. Ancak daha sonra nazil olan ayette bu görüşün isabetli olmadığı belirtilerek, işin doğrusu açıklanmıştı: "Harpte alınan esirleri mal karşılığı olarak salıvermek hiçbir peygambere yakışmaz. Yeryüzünde onların çoğunu öldürmek, zayıflamalarına sebep olur". Bu örnekte olduğu gibi Hz. Peygamber ashabı ile istişare ederek ya da istişare etmeden bir mesele hakkında karar verdiğinde, yanlış olması halinde vahiy yoluyla düzeltiliyordu.

Sahabe (r.a) Devri

Sahabe, Hz. Muhammed (s.a.s.)'i gören, ona inanan ve Müslüman olarak vefat edenlere denilmektedir. Sahabe devri Resûlüllah'ın vefatı ile başlar ve Emeviler'in iktidarı ele geçirmeleri ile devam eder. Dolayısıyla bu devri dört halife dönemi ve Emeviler dönemi olarak ikiye ayırmak mümkündür.

Müslümanlar Hz. Peygamber döneminde karşılaştıkları meseleleri ona sormak suretiyle hallediyorlardı. Sahabe devrinde ise bu imkândan mahrum oldukları için kendileri meseleleri halletmek zorundaydılar. Üstelik İslam Devleti doğuda Çin'e, batı da İspanya'ya kadar genişlemişti. Arap yarımadasında homojen sayılabilecek bir toplum yapısı var iken, artık son derece genişlemiş olan İslam coğrafyasında, çok farklı milletler ve örf-âdetlerle yüzyüze gelinmişti. Sahabe döneminde bu çeşitliliğin İslam hukuku içerisinde düzenlenmesi gerekmekteydi. Sahabe hukukçuları kıyas, örf gibi hukuk kaynaklarını kullanarak bu çeşitliliği İslam hukuku içerinde düzenlemişlerdir.

Tabiîn ve Tebe-i Tabiîn Devri

Sahabelerle görüşen, onları takip eden Müslümanlara *tabiîn* adı verilmektedir. Tabiin ile görüşen Müslümanlara ise *tebe-i tabiin* denilir. İslam hukukunda Tabiîn ve Tebe-i Tabiîn devri Emeviler'in son döneminde başlar, Abbasiler'in ilk dönemlerine kadar sürer.

Sahabe devrinde işaretleri ortaya çıkmaya başlayan hadis ve rey ekolleri bu dönemde teşekkül etmiştir. Yukarıda da ifade edildiği gibi hadis ekolü, meseleleri sünnet ile halleden ve içtihad yoluna çok az başvuran hukukçulardan oluşmaktadır. Rey ekolü ise içtihat yolunu daha fazla kullanan hukukçulardan oluşur. Bu iki ekolün ortaya çıkmasının dini, sosyolojik, coğrafi bir kısım sebepleri vardır.

Din açısından bakıldığında Medine'de sahabe döneminin etkisi fazlasıyla hissedilmekte olduğundan, İslamiyet'in ruhuna aykırı dini görüşlerin bu bölgede yayılması mümkün olmamıştır. Kûfe ve çevresinde ise çeşitli sebeplerle Haricîlik, Şiîlik gibi aykırı görüşlere sahip mezhepler ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla İslam hukukunun her iki bölgede gelişmesi farklı olmuştur.

Hadis okulunun merkezi Medine, sünnet yurdu sayılmakta, hukukçuların sahih hadislere ulaşması kolay olmaktadır. Bu sebeple hadis okuluna mensup hukukçular, karşılaştıkları meselelerle ilgili hadis bulmakta zorlanmamakta, dolayısıyla içtihad yoluna başvurma ihtiyacı çok fazla hissetmemektedir. Rey okulunun merkezi Kûfe ve çevresinde ise sahih hadislere ulaşmak zor olduğu gibi, uydurma hadisler de fazlasıyla bulunmaktadır. Bu sebeple rey okulu hukukçuları karşılaştıkları meseleleri çoğunlukla içtihad ederek halletmektedir.

Medine ve çevresinde uydurma hadis çok fazla bulunmadığı için hadis okulu hukukçuları, hadisleri çok fazla incelemeden kullanmaktadır. Buna karşılık Kûfe ve çevresinde ise uydurma hadisler fazla olduğu için rey okulu hukukçuları hadisleri kritik etmeden kullanmamaktadır.

Müçtehid Hukukçular ve Mezhepler Devri

Bu devir, Abbasiler'in ilk zamanlarından başlayıp Karahanlılar zamanına kadar devam eden yaklaşık iki asırlık bir süredir. Bu devirin özelliklerinden birisi İslam hukukunun tedvin edilmesi ve mezheplerin kurulmasıdır. Tedvin faaliyetini gerçekleştiren hukukçuların başında, Süfyan b. Uyeyne (Mekke), Malik b. Enes (Medine), Hasan Basri (Basra), Ebu Hanife, Süfyan-ı Sevri (Kufe), Evzai (Şam), Şafii, Leys b. Sa'd (Mısır), İshak b. Rahuveyh (Nisabur), Ahmed b. Hanbel, Davud-u Zahiri ve İbni Cerir (Bağdat) dir. Bunlardan bazılarının mezhebi günümüzde halen yaşamakta, bazılarının ise mensubu kalmadığı için teorik olarak görüşlerine kitaplarda rastlanmaktadır.

Abbasiler, selefleri Emeviler'den farklı olarak İslam hukukuna devlet desteği sağlamışlar, hukuk birliği için çalışmışlardır. Bu amaçla Halife Mansur, İmam Malik'in Muvatta isimli eserini, devletin resmi kanunu olarak uygulamak istemiştir. Ancak İslam hukuku gelişmesini tamamlamadığı için İmam Malik bu teklifi kabul etmemiştir. Yine Abbasi halifesi Harun Reşid, İmam Ebu Yusuf'u kâdilkudatlık makamına atamış ve bu vesile ile Hanefi mezhebi İslam coğrafyasında daha çok yayılmıştır. Çünkü başkadı olan Ebu Yusuf kadı tayin ederken genellikle Hanefi mezhebindekileri tercih etmiştir.

Dünya tarihinde hukuk metodolojisine ilişkin ilk eserler de bu dönemde yazılmıştır. Hukukçular hocalarının hangi kurallara göre içtihad faaliyetinde bulunduklarını tespit etmeye çalışmışlar ve ilk fıkıh usulü çalışmaları ortaya çıkmaya başlamıştır. Dünya hukuk tarihinde hukuk metodolojisine dair; günümüze ulaşan ilk eser İmam Şafii'nin *er-Risale fi'l-Usul* isimli kitabıdır. Ebu Yusuf ve İmam Muhammed'in de fıkıh usulüne ilişkin eser yazdıkları bilinmekle birlikte, günümüze ulaşmamıştır.

Müçtehid hukukçular dönemi, İslam hukukunun altın çağı olarak kabul edilmektedir. Bu dönemde çok sayıda müçtehid hukukçu yetişmiş ve ortaya İslam hukuku adına büyük bir birikim sağlanmıştır. Meseleler özgür tartışma ortamlarında tartışılmış ve bu münakaşalardan yeni fikirlere ulaşılmıştır.

Bu dönemde İslam ülkesinin sınırlarının genişlemesi, farklı kültürlerin İslam coğrafyasına katılması, hukukçuların önüne çok fazla mesele getirmiştir. Hukukçular bu meseleleri halletmek için çaba harcamışlar ve İslam hukukunun gelişmesine katkı sağlamışlardır.

Taklit Devri

Abbasiler döneminin ortalarından Osmanlılar dönemindeki kanunlaştırma hareketlerinin başladığı Tanzimat'a kadar olan devirdir. Bir önceki devirden farklı olarak mutlak müçtehid yetişmemesi ya da yetişse bile yeni mezhep kurmaya teşebbüs etmemesi, müçtehidlerin mevcut mezhepler içerisinde kalarak içtihad faaliyetinde bulunması gibi sebeplerle bu uzun döneme taklit devri adı verilmektedir.

Bu devir her ne kadar taklit devri olarak adlandırılsa da İslam hukukunun tekemmül etmesi bu dönemde gerçekleşmiştir. Bu devirde İslam ülkelerinde İslam hukuku uygulanmaya devam etmiştir. Yine bu devirde mezhebde müçtehidler karşılarına gelen yeni meseleleri mezheb imamlarının metodolojisine bağlı kalarak çözmüşlerdir. İslam hukukunun metodolojisi yani fıkıh usûlü ile ilgili eserler büyük oranda bu dönemde kaleme alınmıştır. Hukukçular mezhep imamlarının hukuk metodolojisini ortaya çıkaracak çalışmalar yapmışlar ve çalışmalar sonunda fıkıh usûlü ilminde çok önemli gelişmeler yaşanmıştır. Denilebilir ki bu dönemi taklit devri olarak adlandırmaktansa tahkik ve tekemmül devri olarak adlandırmak daha isabetlidir.

Bu dönemde Hindistan'da İslam hukukunun tedvini adına önemli çalışmalar yapılmıştır. Delhi Sultanlığı himayesinde hazırlanan Fetâvâ-yı Tatarhaniye ve Fetâva-yı Hindiye isimli önemli derlemeler hazırlanmıştır. Bu derlemeler her ne kadar resmi derlemeler olarak kabul edilmese de önemli bilgi kaynaklarıdır.

Osmanlılar döneminde ise hazırlanan kanunnameler ile daha ziyade kamu hukuku alanlarında kanunlaştırma çalışmaları yapılmıştır. Bu alanlar ceza hukuku, mali hukuk, idare hukuku gibi düzenleme yetkisi devlet başkanına bırakılan bazı hukuk dalları ile ilgilidir. Yine Osmanlılar döneminde gayrı sahih vakıflar, örfi hukuk, gedik hakkı gibi konularda yeni içtihadlar geliştirilmiştir.

Kanunlaştırma Devri

Kanunlaştırma devri Osmanlı Devleti'nde 1839 yılında ilan edilen Tanzimat Fermanı ile başlayıp halen devam etmektedir. Temel özelliği İslam hukukuna ait hükümlerin kanun haline getirilmesi olduğu için bu dönem kanunlaştırma devri olarak adlandırılmıştır.

Bu dönemde Osmanlı Devleti içerisinde iki tür kanunlaştırma faaliyeti gerçekleştirilmiştir. Birincisi İslam hukukuna ait hükümlerin kanun haline getirilmesi yoluyla, ikincisi ise Avrupa devletlerine ait kanunların tercümesi yoluyla yapılan kanunlaştırmalardır.

Osmanlı Devleti'nin yıkılmasından sonra kurulan İslam ülkeleri de İslam hukukuna uygun kanunlar hazırlamışlardır. Bu kanunlarda Osmanlı döneminde hazırlanan kanunların izleri görüldüğü gibi bazı Avrupa ülkelerine ait kanunlardan da faydalanılmıştır.

Örfi Hukuk

Osmanlı hukuku, İslam hukukunun bir devamı mahiyetinde olmakla beraber kendine has özellikler taşımaktadır. Bu özelliklerden bir tanesi de Osmanlı hukukunda rastlanan örfi hukuk uygulamalarıdır. Osmanlılar, kendilerine intikal eden islam hukukunda, zamanın gerektirdiği bazı değişiklikler ve ilaveler yapmışlardır. Ancak bu değişikliler, Osmanlı hukukunun, daha önceki İslam devletlerinin uyguladığı hukukla paralelliğini bozmamıştır.

İslam hukuku, devlet başkanına geniş bir takdir ve düzenleme yetkisi tanımıştır. Bu yetki özellikle devlet yönetimini ilgilendiren ve kamu hukuku ağırlıklı olan hukuk dallarında kullanılmıştır. Bu şekilde oluşan hukuka örfî hukuk adı verilirken, bunun dışında kalan hukuka ise şer'î hukuk denilmiştir. Osmanlı hukuku bu iki hukukun birleşmesinden meydana gelmektedir.

Örfî hukuk terimine ilk defa *Fatih* devrinde rastlanmaktadır. O dönemin tarihçisi Tursun Bey, şer'î hukukun yanısıra varolan bir hukuk olarak, örfî hukuktan bahsetmektedir. Örfî hukuka, padişahların irade ve fermanlarıyla oluşan hukuk da denmektedir. Tursun Bey'in örfî hukuku tarifi ilginçtir: "Yani bu tedbir ol mertebe olmazsa belki mücerred tavr-ı akl üzere nizam-ı alem-i zahir için mesela tavr-ı Cengiz Han gibi olursa sebebine izafe ederler, siyaset-i sultanî ve yasağ-ı padişahî derler ki örfümüzce ona örf derler."

Şer'î hukuk ve örfî hukuk ayrımı, hukukun farklı alanlarında da kendini göstermektedir. Özellikle vergi hukuku, ceza hukuku ve idare hukuku alanlarında örfî hukuk uygulamalarına daha fazla rastlanmaktadır. Söz gelimi vergiler tekalif-i şer'iyye ve tekalif-i örfîye şeklinde ikiye ayrılmaktadır. Benzer şekilde sakklar yani Osmanlı mahkeme kayıtları da şer'î sakk ve örfî sakk şeklinde ikiye ayrılmaktadır.

Örfî hukuk, isim benzerliğine rağmen örf adet hukuktan farklıdır. Örfî hukuk, örf adet kaidelerinden oluşan bir hukuk değil, bir ka-

nun hukukudur. Ancak örfî hukukta da örf adetlerin zaman zaman dikkate alındığı olmuştur.

Örfî hukukun teşekkül tarzı şer'î hukuktan farklıdır. Şer'î hukuk bir anlamda sivil bir hukuktur. Hz. Peygamber ve kendileri de müçtehid olan hulefa-i raşidin dönemleri sayılmazsa, şer'î hukuk tamamen ilk dönem hukukçularının şahsî gayretleriyle oluşmuş, devletler bu oluşuma karışmamıştır. Örfî hukuk ise padişahların kanun ve fermanlarıyla oluşan bir hukuktur. Cengiz Yasası, Timur Tüzükatı, Uzun Hasan Kanunları, Alaüddevle Kanunları örfî hukuka örnek olarak verilebilir. Örfî hukukun oluşmasında Divan-ı Hümayun ve Nişancının rolleri önemlidir. Divanda görüşülen ve nişancının faaliyetleri ile oluşturulan kanunlar, padişahın tasdiki ile kanun haline gelir. Yürürlük süresi padişahın hayatı ile sınırlıdır, her gelen padişah isterse yenileyebilir.

Örfî hukuk uzun bir dönem içerisinde ve ihtiyaca göre meydana getirilmiştir. Hazırlanan kanunlar, bölgesel ve genel kanunlar olarak ikiye ayrılmaktadır. Kanunlar, kanunname olarak adlandırılmaktadır. Kanunnamelerin resmi tedvinleri olduğu gibi özel tedvinleri de vardır.

Örfî hukukun oluşmasının sebebi askeri ve idari yetkililerin keyfi davranışlarına engel olmaktır. Buna kanun hakimiyetini sağlamak yada hukuk devletini tesis etmek te denilebilir. Kanunnamelerle meydana getirilen bir örfî hukuk olmasına rağmen, Tanzimata kadar genel bir kanunlaştırmaya gidilmemiştir.

ADLİYE TEŞKİLATI

Tanzimat Öncesi Dönem Adliye Teşkilatı

Şer'iye Mahkemeleri

Tanzimat öncesi dönemde yargılamanın yapıldığı şer'iye mahkemeleri, daha önceki İslam devletlerinde görülen mahkemelere benzer özelliklere sahiptir. Bu açıdan Osmanlı mahkeme teşkilatı Emevî, Abbasî ve Selçuklu mahkemelerinin devamı niteliğindedir.

Şer'iye mahkemelerinde tek hâkimle yargılama yapılmaktadır. Aslında birden fazla hâkimin yargılama yapması İslam hukukuna aykırı değildir, ancak uygulamada çok hâkimli mahkemeler nadiren görülmüştür.

Kadı genelde evinde yargılama yapmakta olup bu esnada kadının evi mahkeme görevi görmektedir. Bununla birlikte cami ve mes-

cidlerde de yargılama yapıldığı görülmektedir. İstanbul kadısı gibi mevleviyet kadılarının ve kazaskerlerin de görev yaptıkları ayrı bir mahkeme binaları bulunmamaktadır. Bunların konakları aynı zamanda mahkeme binası olarak kullanılmaktadır. Dolayısıyla kadı ve kazaskerler değiştikçe mahkemelerin yerleri de değişmiştir. Bu durum H.1253/M. 1837 tarihinde Rumeli ve Anadolu kazaskerlikleri ile İstanbul kadılığının Şeyhülislamlığa naklolunmasına kadar bu şekilde devam etmiştir.

Şer'iye mahkemelerinde davaların çoğunluğunun bir-iki celsede karara bağlanmaktaydı. Osmanlı ülkesinde bulunan Avrupalı gezginler de aynı değerlendirmeyi yapmaktadırlar:

"Dünyada sulh ve ceza mahkemelerinin bu derece hızla sonuçlandığı başka bir ülke yoktur, zira burada en büyük davalar ancak üç veya dört gün sürmektedir."

Söz konusu gezginlere göre bunun sebebi sade ve hızlı yargılama usûlü, caydırıcı cezalar, etkili polis metotları ve kasame gibi kolektif cezalandırma metotlarıdır.

Şer'iye mahkemesinin hızlı ve az masraflı çalışma sistemi, dönemin diğer hukuk sistemlerinden daha ileri seviyededir. Joseph Schacht bu hususu vurgulamak için *"Osmanlı İmparatorluğu'nda onaltıncı yüzyılda hukuk nizamı, sadece birlik arz etmesi bakımından bile olsa, çağdaş Avrupa'da hâkim olan hukuk düzeninden çok üstündü."* demektedir. Bu sebeple bazı Avrupa devletleri Osmanlı yargı sistemini incelemek ve kendi yargı sistemlerini buna göre düzenlemek için bazı teşebbüslerde bulunmuştur. Sözgelimi İngiltere Kralı VII. Henry, İngiliz mahkeme teşkilatında yapacağı reforma örnek olması için Osmanlı yargı sistemini incelemek üzere Kanuni döneminde Osmanlı ülkesine bir heyet göndermiştir.

Divan-ı Hümayun

Önceki İslam devletlerinde görülen mezalim divanları, Osmanlı'da daha gelişmiş bir şekilde Divan-ı Hümayun olarak ortaya çıkmıştır. Abbasiler, Selçuklular gibi İslam devletlerinde çeşitli adlar altında kurulmuş olan divanlar, Osmanlılar tarafından daha da geliştirilmiş ve padişah divanı anlamında Divan-ı Hümayun olarak adlandırılmıştır.

Asıl yargı kurumu olan şer'iye mahkemelerinin yanında, Divan-ı Hümayun'un da yargılama yetkisi bulunmaktadır. İdarî ve siyasî görevlerinin yanı sıra hukukî görevleri de bulunan Divan-ı Hümayun, aynı zamanda bir mahkeme olarak kullanılmıştır. Burada bir

kısım davalar ilk derece mahkemesi olarak, bir kısım davalar ise üst yargı mercii olarak karara bağlanmıştır. Divan-ı Hümayun'un söz konusu yargı yetkisi, yargı erkinin asıl sahibi padişahın divanı olmasından kaynaklanmaktadır.

Divan-ı Hümayun'da örfî ve şer'î davalar görülebilmekte olup örfî davalara veziriazam, şer'î davalara ise Rumeli kazaskeri bakmaktadır. Şer'î davaların fazla olduğu hallerde Anadolu kazaskeri de dava dinlemiştir.

Cuma Divanı

Cuma günleri Veziriazam konağında toplanan divana bu ad verilmektedir. Cuma divanı Veziriazam başkanlığında ve sadece kazaskerlerin katılımı ile toplanırdı. Sadrazamın huzurunda davalar karara bağlandığı için huzur mürafaaları olarak da adlandırılırdı. Cuma divanında önce dava dilekçeleri okunur, veziriazam isterse kendisi bizzat karar verir ya da Rumeli kazaskerine davayı havale edebilirdi. Dava yoğunluğu halinde Anadolu kazaskeri de dava dinleyebilirdi. Önemli davalar Divan-ı Hümayun'da karara bağlanırken, ikinci derecede görülen davalara Cuma divanında bakılırdı.

Mahkeme Görevlileri

Kadı

Tanzimat öncesi dönemin temel yargı teşkilatı olan şer'iye mahkemelerinde yargılamayı kadı yapmaktadır. Bazı belgelerde kadı yerine "**hâkimü'l-vakt**" veya "**hâkimü'ş-şer'**" kavramları da kullanılmaktadır. Osmanlı'da en önemli mülkî âmir olan kadı, bulunduğu yargı çevresinde pek çok idarî görevi de yerine getirmektedir.

Kadının yargı ve yürütme yetkilerini kullandığı idarî birime "kaza" adı verilir. Günümüzde kaymakamlar tarafından yönetilen ilçeler, o dönemde kadı tarafından yönetildiği için kaza ismi yakın zamana kadar kullanılmaya devam etmiş, daha sonra kaza yerine ilçe kullanılmaya başlanmıştır.

Osmanlı Devleti'nde ilk kadı Osman Gazi tarafından Karacahisar'a tayin edilen Dursun Fakih'dir. Hâkim tayin etmek devlet otoritesinin asıl sembolü sayıldığından, Osmanlı Devleti Dursun Fakih'in kadı tayin edilmesiyle kurulmuş sayılmaktadır.

Kadılar padişah beratı ile tayin edilirdi. Padişah yargılama yetkisini bu şekilde ehliyetli kimselere vermekte (tefviz) ve bu kişiler padişah adına bu yetkiyi kullanmaktaydı. Ebussuud Efendi'nin ifadeleriyle

"Kazânın velâyeti sâhib-i hilâfetin izn ü icâzetinden müstefâd" idi. Bu sebeple kadı, padişahın verdiği yetkinin dışına çıkarak yargılama yapamazdı.

Kadı Yardımcıları

Bulundukları kaza çevresinde en önemli mülkî amir ve yargıç olan ve çok fazla iş yükü bulunan kadılar bir kısım yardımcılara ihtiyaç duymaktaydı. Söz konusu kimseler kadıya yargılama, yönetim, asayiş ve belediyecilik işlerinde yardımcı olmaktaydı.

Naib

Naib, kadıya yargılama ve diğer işlerde yardımcı olan ve kadı tarafından tayin edilen mahkeme görevlisidir. Çoğunlukla yargı çevresi geniş olan kadılar, kazalarına bağlı nahiyelere naib atamışlardır. İş yükü fazla ola kadılar ise bulundukları mahkemede bazı ikinci dereceden işleri görevlendirdikleri naiblere yaptırmaktadır. Mesela, İstanbul'da merkez, Eyüp, Galata ve Üsküdar kadıları iş yoğunlukları sebebiyle davalara bizzat bakmazlar, vekil olarak atadıkları bab naibleri yargılama yapardı. Bu şekilde kadıya yardım edenlere *bab naibi* ve *ayak naibi* ismi verilirdi.

Muhzır

Davalı ve davacıyı kimi zaman da şahitleri mahkemeye getirmekle görevli olan muhzırlar, günümüzdeki emniyet görevlileri ve savcıların işlerini yapmaktaydı. Muhzırlar maaş almazlar, hizmetlerine karşılık taraflardan ve ilgililerden belli bir ücret alırlardı. Muhzırların aldıkları bu ücrete *ücret-i kadem* ya da *ayak teri* adı verilirdi.

Birden fazla muhzırın görev yaptığı büyük mahkemelerde diğerlerinin âmiri olarak muhzırbaşı bulunurdu. Muhzırlar berat-ı şerif yani Divan-ı Hümayun tarafından kadıya gönderilen yazı ile tayin edilir ve genellikle yeniçeri bölüklerinden seçilirdi. Muhzırlar söz konusu görevlerini bizzat yapabildikleri gibi, iltizam usulüyle seçtikleri ve ellerine temessük verdikleri kişiler aracılığıyla da yapabilirlerdi. Muhzırların hizmet süreleri bir yıldı.

Subaşı

Eski Türk devletlerinde yaygın şekilde kullanılan bir unvan olan subaşı, Osmanlılarda anlam değişikliğine uğramış ve bir şehrin muhafızı anlamında kullanılmıştır.

Subaşı ilk devirlerde merkez tarafından tayin edilirken 16. yüzyılın sonlarından itibaren beylerbeyi ve sancakbeyleri tarafından onlara

bağlı bir memur olarak tayin edilmeye başlanmıştır. Her sancak, kazaya karşılık gelen subaşılıklara ayrılmış olup subaşı, bulunduğu bölgede bad-ı hevâ denilen vergileri (cürm ü cinâyet, niyabet, resm-i arusane gibi) toplamakta ve kolluk görevini yerine getirmekteydi.

Subaşı kolluk görevini kadı adına ve ona vekâleten yerine getirirdi. Bu cümleden olarak merkezin ve kadının emirlerini uygulamak, suç işleyenleri takip edip yakalamak, koğuşturmak, kadının suçlu görüp hüküm verdiklerini cezalandırmak ve hapsine karar verilenleri hapsetmek onun göreviydi.

Kolluk görevi kapsamında sorumluluk bölgelerinde güvenlik ve asayişi sağlayan subaşılar zanlıları suçüstü halinde yakalayıp kadı huzuruna getirirlerdi. Kadı tarafından hakkında hüküm verilen kimsenin cezasını infaz etmek subaşının göreviydi. Bu sebeple hakkında verilmiş bir mahkeme kararı olmadan subaşının bir kimseyi cezalandırması yasaktı. Bu yasağa aykırı şekilde hareket eden subaşılar azledilir ve hatta siyaset edilirdi.

Asesbaşı

Asesbaşılık Yeniçeri ağa bölüklerinden birisi, asesbaşı da bölük kumandanıdır. Asesbaşı Yeniçeri ocağı içerisinde idamların infazı, merasimlerde çevre güvenliğinin sağlanması gibi askerî görevleri yerine getirirdi. Bunun yanında şehirlerde özellikle geceleri güvenliğin sağlanmasından asesbaşı sorumluydu. Asesler şehrin çarşılarında ve mahallelerinde geceleri dolaşırlar ve yakaladıkları zanlıları ya kendileri cezalandırırlar ya da gerekli hallerde kadıya getirirlerdi. Şer'iye sicillerinde aseslerin geceleri hırsızlık, sarhoşluk ve zina gibi suçları işleyenleri kadı huzuruna çıkardıklarını ve durumlarını tespit ettirdiklerini gösteren belgeler yer almaktadır.

Asesler de subaşılar gibi kolluk görevi yapmakla birlikte, subaşılar gündüzleri asesler ise geceleri çalışmakta ve böylece aralarındaki görev taksimi gerçekleşmiş olmaktadır.

Asesler geceleri şehirde güvenliği sağlamakta, demir kilit ile kilitlenen her dükkândan asesiyye olarak ayda bir akçe almaktaydılar. Bunun yanında her hangi bir işi olmadan akşam vakti dışarıda gezen kimseleri kontrol etmekte, suçlu ise yakalamakta, suçsuz ise bırakmaktaydılar. Asesler bu hizmetleri için beyliğe (subaşılık) alınan akçeden öşür almaktaydılar.

Geceleri hırsız ve sarhoşları yakaladıkları takdirde subaşılarca alınan para cezasının (cerime) onda biri aseslere verilmektedir. Çünkü bu görev asıl olarak subaşılara aittir. Gündüz subaşılar tarafından alınan para cezalarında ise aseslerin payı bulunmamaktadır.

Çavuş

Kök olarak eski Türk devletlerine dayanan çavuş, Selçuklu ve Osmanlı devlet teşkilatında çok çeşitli hizmetlerde kullanılan bir görevliydi. Osmanlı'da ilk dönemler elçilik, haberleşme, memleket ahvalinin araştırılması gibi hizmetler görmüşler, daha sonra bu görevlerin başkalarına verilmesi sebebiyle Divan-ı Hümayun'da hizmet etmek, şehri dolaşmaya çıktıklarında padişahların önünde yürümek gibi işler yapmışlardır. Bunun yanında vezirlerin, beylerbeyilerin ve benzeri itibarlı şahısların idamında görev alırlar, hazine ve defterhanenin mühürlenmesi veya mührünün açılması hizmetlerinde bulunurlardı.

Çavuşlar yukarıdaki gibi idari görevlerin yanında ilamların icrası, borçlunun mallarını satarak borcunun ödenmesi, borçlunun inad ve temerrüdü üzerine mahkeme kararı ile hapsedilmesi gibi hukukî görevleri de yerine getirirlerdi. Bunun yanında muhzıra benzer şekilde zanlıların kadı huzuruna çıkarılması gibi hizmetler de yaparlardı.

Çavuşların başında çavuşbaşı bulunur, halkın Divan-ı Hümayuna verdikleri dilekçeleri o takdim eder, dava için Divan-ı Hümayun'a gelenlere çavuşları ile mübaşirlik yapardı. Bu hizmetlerinden dolayı çavuşbaşına divan beği de denilmekteydi.

Çavuşbaşılık 1252 h./1836 m. tarihinde kaldırılarak yerine Divan-ı Deâvî Nezareti kurulmuştur. Divan-ı Deâvî Nezareti günümüzdeki Adalet Bakanlığı'na karşılık gelmektedir.

Tercümanlar

Osmanlı toplumu çok sayıda dilin herhangi bir sınırlama olmadan kullanıldığı bir milletler mozayiği olduğundan kadının görev bölgesinde farklı dilleri konuşan kimseler bulunabilmekte ve kadı da çoğu zaman onların dilini anlamamaktaydı. Bu durumda kadı, tarafların ve şahitlerin beyanlarını anlamak için tercüman kullanmak zorundaydı.

İhtiyaç olan yerlerde, özellikle de gayrimüslimlerin yaşadığı bölgelerde bulunan mahkemelerde tercümanlar çalıştırılırdı. Belgelerde

"kadı tercemanı" olarak isimleri yer alan bu görevliler, diğer kadı yardımcıları gibi görevlendirilir, haklarında bir şikâyet olursa teftiş edilir ve gerekirse görevden alınabilirdi.

Müşavirler

Şer'iye mahkemelerinde kadı kendi bilgisine göre hüküm verebileceği gibi ihtiyaç duyduğu takdirde hukuku iyi bilen müşavirlerden de faydalanabilirdi. Hukuk bilgisinden faydalanılanlar o bölgede ya da başka bir yerde bulunan âlimler ve müftülerdi. Âlim ve müftüler başka yerde bulunuyorsa kendilerinden mektupla görüş alınırdı.

Müftüler verdikleri fetvalarla kadılara müşavirlik yaptıkları gibi bazı hukukî problemlerin mahkemeye götürülmeden fetva yoluyla çözülmesini sağlamaktadır. Bu şekilde mahkemelerin işyükü bir hayli azalmaktadır.

Ulemanın reisi olan şeyhülislamlar da vermiş oldukları fetvalar ile mahkemelere yol göstermekte ve hukukun gidişatını yönlendirmektedir. Şeyhülislamların fetvaları diğer müftülerin fetvalarından çok daha etkilidir. Birçok şeyhülislamın fetvalarına göre, şeyhülislam fetvalarına itibar etmemek ta'zir cezasını gerektirir ve hatta inanmayanı dinden çıkarır. Ayrıca fetvaya uygun hareket etmeyen kadının görevden uzaklaştırılmasına sebep olur.

Mübaşirler

Mübaşirler mahkemede bugün olduğu gibi celp ve tebliğ işlerini yaparlar, aynı zamanda mahkemenin düzen ve intizamını sağlarlardı. Mübaşirler bazı durumlarda mahkemede sorgu hâkimi olarak da görev yaparlardı.

Kâtipler

Mahkemede yazışmalar, tarafların iddia ve savunmaları ile şahitlerin beyanlarının zapta geçirilmesi kâtipler tarafından yapılmaktadır. Kâtiplerin ilamların yazılma usûlünü (ilm-i sakk) bilen, güvenilir kimselerden olması aranmıştır. Kâtiplerin atanmalarında kadının arzı şarttır. Geçici olarak bu görevi yapanlar daha sonra berat-ı şerif ile atanmışlardır. Hediye almak gibi suçları işlememeleri için kadılar kâtipleri gözleri önünde çalıştırmışlardır.

Kâtipler genellikle medrese çıkışlı kimselerdir ve mahkeme uygulamaları konularında tecrübe sahibidirler. Bu sebeple kadılar naiplerini çoğunlukla kâtipleri içerisinden seçmişlerdir.

Kâtipler genelde kaza çevresinde yaşayan bilgi sahibi kimselerden seçilmiştir. Özellikle şairliğiyle tanınan pek çok kimsenin mahkemelerde kâtiplik yaparak geçindikleri bilinmektedir.

1331/1913 tarihli Hükkâm-ı Şer' ve Mahâkim-i Şer'iye Kanunu ile her mahkemede bir başkâtip ve yeterli miktarda kâtip bulundurulması hükme bağlanmıştır. 1336/1917 tarihli Usûl-i Muhakeme-i Şer'iye Kararnamesi'ne göre ise kadı yemin teklifi, şahitlerin dinlenmesi, keşif gibi konularda kâtiplerden birini naib tayin edebilmekteydi.

Kassamlar

Osmanlı Devleti'nde ölen kimselerin mirasını mirasçılar arasında taksim eden memurlara kassam adı verilmektedir. Kassamlar, kazasker kassamları ve şer'iye mahkemelerinde bulunan kassamlar olmak üzere iki guruba ayrılır. Kazasker kassamları askerî sınıfa mensup olan kişilerin terekelerini taksim eden görevlilerdir. Askerî sınıf dışında kalanların (reaya) terekeleri ise şer'iye mahkemelerinde bulunan kassamlar tarafından taksim edilirdi. Rumelide yer alan kazasker kassamları Rumeli Kazaskerine, Anadolu, Arap yarımadası ve Afrika kıtasında yer alanlar da Anadolu kazaskerine bağlıdırlar. Kazasker kassamları taksim ettikleri miraslardan aldıkları resm-i kısmetleri, o yerin kadılıklarında bulunan sandıkta saklayarak bunları teslim almak için gelen askerî kassam müfettişi veya suvari kassamlarına teslim ederlerdi.

Kassamlar taksim ettikleri miras karşılığında belli oranda resm-i kısmet alırlardı. Her kadılıkta bulunan kassam defterine ölen kimsenin terekesi tek tek kaydedilir ve bunların değerleri bilirkişi tarafından belirlenirdi. Terekeden murisin borcu çıkarıldıktan sonra kalan kısmı mirasçılara paylaştırılır ve bunun karşılığında kassama belirli oranda resm-i kısmet ödenirdi.

Mahkemelerin Yetki ve Görevi

Yetki

Osmanlı'da bölgeler kaza denilen yargı çevrelerine ayrılmış ve buralara kadılar tayin edilmiştir. Her kadı kendi yargı çevresinde yaşayan kişilerin davalarına bakmakla yükümlüdür. Bir kadı kendi yargı çevresinde bulunan bütün yerlerde davalara bakabilir, yargı çevresi dışındaki davalara bakamaz. Mesela, Bursa'ya tayin edilen bir kadı, ancak bu çevredeki davalara bakabilir, Bursa'nın kaza ve livalarındaki davalara bakamaz.

Görev

Kadılar kural olarak yargı çevrelerindeki bütün davalara bakmakla görevlidir. Buna göre bir yargı çevresinde bulunan halkın, günümüzdeki noterlik işlemlerine benzer işleri, evlilik sözleşmeleri, vasiyetnamelerinin infazı, miras paylaşımı, yetim ve gaiblerin mallarının korunması, vasi ve naiblerin atama ve azilleri gibi bütün hukukî meseleler o yerin kadısı tarafından karara bağlanmıştır.

Kadıların görevleri padişah tarafından belirlenmektedir. Bu sebeple padişah bir kadının görevini sınırlandırıp, genişletebilir. Sözgelimi padişah kadıya bir davaya bizzat kendisinin bakmasını emrettiği takdirde, kadı bu davayı naibi aracılığıyla görse, verilen hüküm bâtıldır. Padişah bu yetkisini kullanarak, askerîler gibi bazı kişilerin farklı mahkemelerde yargılanması için özel yetkili kadılar tayin etmiştir. Osmanlı'da imtiyazlı sınıf olan askerîlerin davaları kazaskerlik mahkemesinde görülmüştür. Ancak askerîlerin davalarının kazaskerlik mahkemelerince görülmesi mecburi olmayıp, dilerlerse şer'iye mahkemelerinde de yargılanmaları mümkündür.

Dava

Dava sözlükte "çağırmak, seslenmek, dua etmek, yardım istemek, davet etmek, getirilmesini istemek" anlamlarına gelmektedir. Hukuk terimi olarak ise dava, bir kimsenin hâkim huzurunda başka bir kimseden hakkını istemesidir. Davacıya **müddei**, davalıya **müddeâ aleyh**, dava konusuna **müddeâ** ya da **müddeâ bih** denilmektedir.

Dava sözlü veya yazılı olarak açılabilmektedir. Yargılamanın sözlülüğü ilkesi gereği sözlü olarak açılan dava, kâtip tarafından mahkeme defterine kaydedilmektedir

Davanın unsurları taraflar (davacı, davalı), dava konusu hak (müddeâ/müddeâ bih), irade beyanı ve yargı merciidir.

Taraflar

Davanın tarafları, bir meseleden dolayı aralarında husumet ve niza bulunan kimseler yani davacı ve davalıdır. Davacı, hâkim huzurunda başka birisinden hakkını isteyen kimsedir. Davalı ise yine hâkim huzurunda kendisinden hak istenen kimsedir. Davada davacı ve davalının tespit edilmesi, ispat yükünün ve savunma hakkının kimde olduğunun belirlenmesi için şarttır.

Davada taraflara ait davacı ve davalı sıfatları duruma göre yer değiştirebilir. Dava sırasında ileri sürülen yeni iddia ve karşı iddia-

lar (def'-i da'va) gündeme geldikçe davacı ve davalı sıfatı değişebilmekte, dolayısıyla ispat yükü ve savunma hakkı da buna göre yeniden belirlenmektedir. Mesela, davacı davalıya borç olarak bir miktar para verdiğini iddia etmekte, davalı ise borcu kabul etmekle birlikte ödediğini iddia etmektedir. Davalı borcu ikrar ettiği için davacı iddiasını ispatlamış olmakta, buna karşılık davalı borcu ödediğini söyleyerek yeni bir iddia ileri sürdüğü için tarafların sıfatları yer değiştirmekte ve ispat yükü davalıya geçmektedir.

Şahsî haklar konusunda sadece o hakla ilgili olanlar davacı olabilirken, Allah hakları denilen kamu düzeni ve kamu yararı ile ilgili haklarda herkes davacı olabilmektedir.

Dava Konusu

Taraflardan sonra davanın ikinci unsuru, dava konusu haktır (müddea, müddeabih). Davacının talep ettiği şey dava konusunu teşkil eder. Dava konusu taşınır, taşınmaz ya da bir alacak hakkı olabilir.

Dava konusu, borçlar hukukundaki akid konusuna (mahallü'l-akd) benzemektedir. Muamelat hukukunda açıklık (aleniyet), objektiflik, iyiniyetin korunması gibi ilkeler geçerli olduğundan, dava konusu hakkın belirli olması, mümkin olması, muhtemel ve meşru olması şarttır.

İrade Beyanı

Davanın üçüncü unsuru olan irade beyanı, şahsi haklara ilişkin davalarda davacının iddia ve talebinin bulunması ve bunun kesin olmasıdır.

Davacı irade beyanını bizzat kendisi yapabileceği gibi vekili aracılığı ile de dile getirebilir. Şer'iye sicillerinde davacının davasını vekili aracılığı ile takip ettiğini gösteren örnekler çoktur. Vekil ile takip edilen davalar çoğunlukla kadınların taraf olduğu davalardır. Bu davalarda kadınlar eşleri, babaları, çocukları ya da kardeşleri tarafından temsil edilmektedir.

Ceza davalarında ise Allah hakkını ihlal eden suçlar kural olarak re'sen kovuşturulduğu için kamu davası niteliği taşıyan bu davalarda davacının beyanı şartı aranmaz. Bu davalar mustahfız, çavuş, subaşı, muhzır gibi kadı yardımcıları tarafından mahkeme huzuruna getirilir. Buna karşılık kişi hakkını ihlal eden suçlar şikâyete tabi olduğundan bu tip davalarda davacının irade beyanı şarttır.

Yargı Mercii

Davanın dördüncü unsuru taraflarca uyuşmazlığın götürülebileceği bir yargı merciinin bulunmasıdır. Osmanlı İmparatorluğu'nda tek dereceli yargı sistemi uygulandığı için uyuşmazlıkların götürüleceği asıl yargı kurumu şer'iye mahkemeleridir.

Şer'iye mahkemelerinin dışında yargılama yetkisine sahip olan diğer bir kurum ise Divan-ı Hümayun'dur. Divan-ı Hümayun hem ilk derece mahkemesi hem de temyiz mahkemesi olarak görev yapmaktadır. Şer'iye mahkemesinde görülmesinde sakınca bulunan bir kısım davalar, ilk derece mahkemesi olarak Divan-ı Hümayun'da karara bağlanır. Ayrıca şer'iye mahkemelerinin kararları, üst yargı kurumu olarak Divan-ı Hümayun'da tekrar incelenebilir.

Deliller

Mevcut hukukumuzda deliller kesin ve takdirî deliller olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Kesin deliller, hâkimi bağlayıcı nitelikte olan delillerdir. İkrar, kesin hüküm, senet ve yemin kesin delillerdir. Kesin delillerden biriyle ispat edilen bir olayı hâkim doğru kabul etmek zorundadır. Buna karşılık takdirî delilleri hâkim serbestçe takdir etmekte ve değerlendirmektedir. Takdiri deliller ise şahit, bilirkişi, keşif ve özel hüküm sebepleridir.

Mevcut hukukumuzdan farklı olarak İslam ve Osmanlı hukukunda şahitlik kesin delillerdendir. Güvenilir şahitlerin usulüne uygun olarak yaptıkları şahitlik hâkimi bağlayıcı nitelikte olup, hâkim buna göre hüküm vermek zorundadır. Bunun yanında yazılı delil, kesin karine, ikrar, yemin, yeminden kaçınma diğer kesin delil çeşitleridir ve bunlar da hâkimi bağlayıcı niteliktedir. Buna karşılık zayıf karine, aslî hal (istishabül'-hal) ve zilyetlik gibi durumlar hâkime olay hakkında fikir veren takdirî delillerdir ve kuvvetli delillerin bulunmadığı hallerde kullanılırlar.

Şahitlik

Yukarıda ifade edildiği gibi İslam hukukuna göre şahitlik kesin delillerdendir. Buna karşılık günümüz medeni yargılama hukukunda şahitlik takdirî delillerden sayılmakta ve dolayısıyla şahit beyanları hâkimi bağlamamaktadır.

Şahitlik, bir kimsenin başka kimsede olan hakkını ispat etmek için hâkim huzurunda ve hasmının yüzüne karşı şahitlik sözünü kullanarak "şahitlik ederim" diye haber vermesidir. Şahitlikte, taraflar

dışında kalan kişiler, dava konusu hakkında kesin olarak bildikleri şeyleri, "şahitlik ederim" sözleriyle ifade ederler.

Şahitlik delili mantık ilmindeki kesin bilgi (yakin) ifade eden kaynaklardan değildir. Çünkü bir, iki ya da dört kişinin verdiği haberin yanlış olma ihtimali bulunmaktadır. Bu kişiler yalancı şahitlikte anlaşabilirler veya dava konusu hakkında yanlış bilgi sahibi olabilirler. Hâlbuki yargılama sonunda verilecek hükmün kesin bilgiye (yakin) dayanması gereklidir. Buna rağmen girift sosyal ilişkilerin ispatlanmasında her zaman kesin bilgi ifade eden delillerin bulunması mümkün olmaz. Ancak dava konusu olayların iki şahitle ispatlanması kolaylıkla mümkün olur. Bu ihtiyaç ve zaruret sebebiyle yargılama sırasında dava konusunun ispatlanması için şahitlik delili nasslarla ve icma ile yeterli görülmüştür.

Şahidin "şehadet ederim" sözlerini kullanması şahitliğin rüknüdür. Bu sebeple şahitlik sırasında "bildiğime göre", "sanırım" gibi şüphe ifade eden kelimeler kullanılması şahitliği butlan ile geçersiz kılar.

Şahitliği Kabul Edilmeyen Kimseler

Şahitlerde bulunması gereken özellikleri taşımayan kimselerin şahitlikleri kabul edilmez. Bazı adaletnâmelerde yalancı şahitliği (şahid-i zor veya şahid-i zur) meslek edinen, bu yolla geçimini temin eden kimseler olduğu, bunların davalarda para karşılığı şahitlik ettikleri, beylerbeyi ve kadıların bu kişilere engel olması ve cezalandırması gerektiği ifade edilmektedir. Bu şekilde suçu sabit olan yalancı şahitlere hapis cezası verildiği veya küreğe bağlandığı görülmektedir. Aşağıda sıralanan kimselerin şahitliği kabul edilmez:

Çocuklar, deliler, bunaklar ve köleler: Çocukların, delilerin, bunakların ve kölelerin şahitliği kabul edilmez. Çünkü başkalarını bağlayıcı sonuçlar doğurduğu için şahitlikte velayet anlamı vardır. Bu kimselerin ise velayetleri bulunmamaktadır.

Dilsizler ve âmâlar: Dilsizlerin ve âmâların şahitlikleri kabul edilmez, ancak âmâ şahitlik ettiği şeyi kör olmadan önce görmüşse âmâ iken şahitlik edebilir. Çünkü dilsiz olan şahitlik kelimesini söyleyemez. Âmâ olan lehine ve aleyhine şahitlik yapacağı kimseleri göremediği için işaret ile ayırt edemez. Âmânın lehine ve aleyhine şahitlik yapacağı kimseleri sesinden tanıması ise kabul edilmez. Çünkü sesler birbirine benzediği için âmâ olan kişi lehine ve aleyhine şahitlik yapacağı kimseleri karıştırabilir.

Saf (gafil-i şedid): Çevresinden kolaylıkla etkilenebilen saf (gafil-i şedid) kimselerin şahitliği kabul edilmez. Çünkü böyle kişiler kolayca yönlendirilerek yalan şahitlik yapabilir.

Uluorta söz söyleyen (mücazif) kimse: Uluorta, düşüncesizce söz söyleyen (mücazif) kimsenin şahitliği kabul edilmez. Bu kişiler başını sonunu düşünmeden dine ve ahlaka aykırı sözler söyledikleri için şahitliği kabul edilmemektedir.

Yalan söylemekle meşhur olan kimse: Yalan söylemekle meşhur olanın şahitliği kabul edilmez. Yalan söylemekle meşhur olan bir kimse tevbe etmiş olsa da şahitlik yapamaz.

Cimri kimse: Zekat vermekte ve ailesinin nafakasını temin etmekte cimrilik yapanın şahitliği kabul edilmez. Bu kişinin cimriliği sebebiyle yalan şahitlik yapacağından endişe edilir.

Görgü ve ahlak kurallarına uymamayı alışkanlık haline getiren kimse: Görgü ve ahlak kurallarına aykırı davranışlarda bulunmayı alışkanlık haline getiren kişilerin şahitliği kabul edilmez. Mesela, çarşı-pazarda iç çamaşırı ile gezen, ayaklarını uzatarak oturan, yollarda insanların gözleri önünde bir şeyler yiyen, bir lokma gibi basit şeyleri çalan, ahlaksız kimselerle sohbet eden, insanlarla alay eden, aşırı şekilde şaka ve latife eden, çarşı-pazarda nara atan kişiler bu hareketlerini alışkanlık haline getirmişlerse şahitlikleri kabul edilmez.

Gayrimüslimlerin Müslümanlar aleyhinde şahitliği: Gayrimüslimlerin Müslümanlar aleyhinde şahitliği kabul edilmez. Müslüman olmadan önce bir olaya şahit olan gayrimüslim, Müslüman olduktan sonra o olay hakkında şahitlik yapabilir. Ancak gayrimüslimlerin kendileri gibi gayrimüslimler hakkında şahitlikleri geçerlidir.

Müste'menlerin zimmîler aleyhinde şahitliği: Müste'menlerin kendileri gibi müste'menler hakkında şahitliği kabul edilirken, zimmîler hakkında şahitlikleri kabul edilmez. Ebussuud Efendi'nin şeyhülislamlığı döneminde padişah tarafından müste'menlerin şahitliğinin kabul edilmesi yönünde bir emir çıkarılmıştır. Ancak Ebussuud Efendi, "Nameşru olan nesneye emr-i sultanî olmaz." sözleri ile padişahın İslam hukukuna aykırı hukukî düzenleme yapamayacağına, müste'menlerin zimmîler hakkında şahitliğinin hiçbir mezhepte caiz olmadığına fetva vermiştir.

İkrar

Günümüz medeni yargılama hukukundaki kesin delillerden birisi olan ikrar, taraflardan birinin diğer tarafın ileri sürdüğü olayın doğru olduğunu bildirmesi olarak tanımlanmaktadır. İkrar eden taraf davalı olabileceği gibi davalı da olabilir.

İkrar İslam yargılama hukukunda da kesin delillerden kabul edilmektedir. Bu sebeple usulüne uygun olarak yapılan ikrar hâkim için bağlayıcıdır. İslam hukukçularının çoğunluğuna göre ikrar, şüpheleri ortadan kaldırma yönüyle şahitlikten daha kuvvetli bir delildir. Çünkü akıllı bir insanın kendi aleyhine olan bir şeyi yalan yere ikrar etmesi düşünülemez. Bu sebeple bir kişinin bizzat kendi aleyhine olan şahitliği, başkasınınkinden daha doğru sayılır.

Buna karşılık ikrarın kapsamı şahitliğin kapsamından daha dardır. Çünkü ikrar sadece ikrarda bulunan kimse aleyhine hukukî sonuç doğurur, üçüncü kişileri borç altına sokmaz. Şahitlik ise mutlak bir delildir ve bütün herkes hakkında hukuki sonuç doğurur. Mecelle'nin **"beyyine hüccet-i müteaddiye ve ikrar hüccet-i kâsırâdır"** maddesi bunu ifade etmektedir.

İkrar, bir kişinin, bir başkasının kendi üzerinde olan hakkını haber vermesidir. İkrar edene **mukır**, kendi lehine ikrar yapılan kimseye **mukarrun leh**, ikrara konu olan hakka **mukarrun bih** denilmektedir.

Karine

Yargılamada ispat vasıtası olarak kullanılan diğer bir delil de karinedir. Karinede bir kısım belirtilerden, işaretlerden hareket edilerek akıl yürütme yoluyla olaylar arasında ilişki kurulmakta ve bir sonuca ulaşılmakta, böylece bilinmeyen bir şey açığa çıkarılmaktadır. Buna göre karine, görünürdeki belirti, işaret ve alâmetlerden hareketle görünmeyen bir şeyin açığa çıkarılması için yapılan bir akıl yürütme çabası olmaktadır. Karineler aksi ispat edilene kadar doğru kabul edilmekte ve yargılamada delil olarak kullanılmaktadır.

Bazı ayet ve hadislerde karinelerin ispat vasıtası olarak kullanıldığı ve buna göre karar verildiği görülmektedir. Mesela Hz. Yusuf (as)'ın Melik'in karısı ile arasında geçen olay karine delili ile ispat edilmiştir. Kimin haklı olduğunu anlamak isteyen Melik'e adamları **"Yırtılan gömleğe bak, eğer gömlek önden yırtılmış ise kadın doğru söylüyor, Yusuf yalan söylüyordur. Eğer gömlek arkadan**

yırtılmış ise kadın yalan söylüyor, Yusuf doğru söylüyordur" tavsiyesinde bulunmuşlar, gömleğin arkadan yırtıldığı görülünce Yz. Yusuf (as)'ın doğru söylediği anlaşılmıştır. Yine Hz. Ömer'in, kocası ve efendisi olmayan hamile kadına zina haddi uygulaması, sahabenin ağızda içki kokusunu içki içildiğine delil saymaları, Bedir savaşında Ebu Cehil'i öldüren kişinin kılıçlardaki kan lekelerine göre belirlenmesi karine ile ispatlanan olaylardır.

Karine, bir delil olarak sahip bulunduğu gücü itibariyle kesin, zannî ve zayıf karine olmak üzere üçe ayrılmaktadır:

Kesin Karine: Kesin bilgi derecesine ulaşan bir emaredir. Kesin karine ayrı bir delil olarak kabul edilir ve hâkim aksini ispat eden bir delil bulunmadığı sürece kesin karineye göre karar verir. Mesela, bir kimse elinde kanlı bıçakla, korku ve telaş içerisinde başka kimsenin bulunmadığı bir evden çıkar, hemen o eve girildiğinde bıçakla yeni öldürülmüş bir insanla karşılaşılırsa, elinde bıçak olan kimsenin katil olduğuna hükmedilir. Şer'iye sicillerinde kesin karinenin en fazla kullanıldığı davalar içki içme (şürb-i hamr) ile ilgilidir. Bu davalarda bir kimsenin ağzında içki kokması, içki içtiğine karine sayılmaktadır.

Zannî karine: Görünürdeki durum (zâhir-i hal, zâhir) olarak da adlandırılan zannî karineler, eşitlik durumunda tercih sebebi olarak kullanılan yardımcı delillerdir. Mesela, bir kimse, komşu evde karı koca gibi hayatını sürdüren bir çiftin evli olduklarına, evlendiklerini görmese de şahitlik edebilir. Zilyetlik karinesi de zannî karinelerdendir.

Zayıf karine: Herhangi bir şekilde kendisine dayanılarak karar verilemeyen, delil olarak zayıf olan karinelerdir.

Yazılı Belge

Yazılı belgeler özellikle medeni yargılama hukukunda sıklıkla kullanılan delillerdir. Şer'iye sicillerinde borç ikrarı, vekâletin ispatı, vasiyetname, vakfiye, fetva, tapu kaydı, hüccet ve ilam gibi yazılı belgelere rastlanmaktadır.

Bakara suresinin 282. ayetinde sözleşmelerin yazılı olarak yapılması emredilmekte ve bu yazılı belgenin doğruluğunu ispat için iki erkek veya iki kadın ile bir erkek şahidin bulunması şart koşulmaktadır. Hukukçular, bu ayetten hareketle yazılı delilin ancak şahitlerle ispatlandığı takdirde delil olarak kullanılabileceğini kabul ederler.

Çünkü yazı yazıya benzer ve yazı tahrif edilebilir. Bu sebeple İslam yargılama hukukunda yazılı belge, ancak iki şahitle ispatlanırsa delil olarak kabul edilmiştir.

Yazının insan hayatında daha fazla yer almaya başlamasıyla birlikte yazılı belgelerin önemi de artmıştır. Mecelle'nin kabulünden önce bir yazılı belgenin mahkemede delil olarak kullanılabilmesi için iki şahit tarafından doğrulanması ya da belgenin sahibi tarafından ikrar edilmesi gerekmekteydi.

Mecelle'de yazılı belgelerle ilgili olarak yapılan ayrıntılı düzenlemelerle birlikte, doğruluğu hakkında şüphe bulunmayan usulüne uygun hazırlanmış yazılı belgeler, mahkemede delil olarak kabul edilmeye başlanmıştır. Bu düzenleme sosyal ihtiyaçlardan ve zaruretlerden kaynaklanmaktaydı. İnsanların yazılı belgeleri çokça kullanmaya başlamaları ve özellikle ticari ilişkilerin her zaman şahitle delillendirilmesinin zor olması, yazılı belgelerin mahkemede delil olarak kabul edilmesi sonucu doğurmuştur. Aksi halde iki şahit bulunamadığı için insanların pek çok hakları zayi olacaktı ki bu yargılamanın amacına aykırı bir durumdur.

Yargılamada yazılı belgenin delil olarak kullanılması konusundaki endişeler belgenin doğru olmaması ihtimalinden kaynaklanmaktadır. Bu açıdan gerek klasik dönemde ve gerekse Mecelle'den sonra yazılı belgenin doğruluğunu ispatlayacak nitelikte bir kısım şartlar aranmıştır. Yazılı belgenin iki şahitle ispatlanması, yazılı belgenin üst makamlarca onaylanması ya da yazılı belgenin resmî evrak niteliğinde olması bu şartlardan bazılarıdır. Söz konusu şartları taşıyan yazılı belgeler mahkemelerde delil olarak kabul edilirken, taşımayan ya da doğruluğu konusunda şüphe bulunan belgeler delil olarak kabul edilmemiştir.

Keşif

Keşif, hâkimin dava konusunu beş duyusuyla inceleyerek bilgi sahibi olmasıdır. Mevcut hukukumuzda keşif takdirî delillerdendir. Bu sebeple hâkim keşif sonunda ulaştığı bilgileri serbestçe değerlendirir, gerekirse başka keşifler yapabilir.

İslam hukukunda da keşif takdirî delillerdendir. Hâkim keşfi bizzat yapabileceği gibi naibi aracılığıyla ya da istinabe yoluyla da yapabilir. Osmanlı mahkemesinde keşiflerin kâtipler tarafından yapıldığı da görülmektedir.

Keşif genelde mahkeme dışında yapılmakla birlikte mahkeme içinde de yapılabilmektedir. Dava konusu taşınmaz olduğunda keşif taşınmazın bulunduğu yerde yapılmaktadır. Mesela bir su kaynağı ile ilgili ihtilafta mahkeme görevlileri, taraflar, bilirkişiler ve şahitler birlikte suyun menbaına gitmektedir.

Keşfe hâkim ya da yardımcılarından başka taraflar ve şuhudü'l-hal olan kişiler de katılabilmektedir. Buna göre sicillerde şuhudü'l-hal olarak yazılan kişiler, yargılamanın her aşamasına şahitlik etme görevleri sebebiyle keşfe de katılmış olmaktadır.

Dava konusunun incelenmesi uzmanlık gerektiriyorsa keşfe bilirkişi de katılabilmektedir. Bu takdirde bilirkişinin tespitleri dava konusu şeyi incelemesinde hâkime yardımcı olmaktadır.

Bilirkişi (Ehlivukuf)

Dava konusu meselenin çözümü özel ve teknik bilgiyi gerektirmesi halinde, bilgi ve görüşüne başvurulan kişiye bilirkişi ya da ehl-i vukuf denilmektedir. Osmanlı hukukunda bilirkişi kavramı yerine **ehl-i vukuf, erbab-ı vukuf, ehl-i ilim, ehl-i hibre** gibi kavramlar kullanılmaktadır.

İlk dönem kaynaklarında şahitlik konusu içerisinde incelenen bilirkişilik, daha sonra ayrı bir delil olarak değerlendirilmeye başlanmıştır. Bilirkişilik ile şahitlik arasında çok önemli farklar bulunmaktadır. Bilirkişi bilgisine başvurulan olaya şahit olmuş değildir. Şahit ise bilgisine başvurulan olayı görmüş veya duymuştur. Ayrıca şahit geçmişteki gözlemlerini anlattığı halde bilirkişi şimdiki gözlemlerini anlatmaktadır. Bunların dışında şahitlik kesin delillerden, bilirkişilik ise takdirî delillerden olduğu için, delil olarak değerleri ve bağlayıcılıkları da birbirinden farklıdır.

Hâkim, aydınlatılması belli bir bilgi ve uzmanlık gerektiren her konuda bilirkişiye başvurabilir. Bu anlamda istenilen konuda özel ve teknik bilgi sahibi olan kişiler bilirkişi olabilir. Mesela, bir taşınmaz satımında gabin iddiasının araştırılması için ilgili taşınmazın değerini tespit edebilecek bilgiye sahip kimseler bilirkişi olarak tayin edilmektedir. Yine tereke taksiminde murisin mallarının değerinin hesabı bilirkişilerce yapılmaktadır.

Bilirkişilik takdirî delillerden olduğu için hâkimi bağlayıcı nitelikte değildir. Hâkim dilerse yeniden bilirkişi tayin edebilir. Bilirkişiler arasında görüş birliği bulunursa hâkim buna göre karar verir. Tayin edilen bilirkişiler arasında görüş ayrılığı bulunursa hâkim çoğun-

luğun görüşünü tercih eder. Görüş ayrılığına düşen bilirkişiler arasında sayı olarak eşitlik varsa, hâkim tercih hakkını kullanabilir ya da yeni bilirkişi tayin eder. Ancak ceza davalarında görüş ayrılığına düşen iki bilirkişi arasında hâkim sanık lehine olan bilirkişinin görüşünü tercih eder.

Hâkim bilirkişi olarak bir kişiyi tayin edebileceği gibi birden fazla kişiyi de tayin edebilir. Buna göre hâkim bir bilirkişinin görüşünü alarak da karar verebilir. Ancak kaynaklarda mümkün olduğu kadar çok sayıda bilirkişi tayin edilmesi tavsiye edilmektedir. Sicillerde **"ehl-i vukuf Müslümanlardan teftiş olıcak"** sözleri kullanılarak birden fazla bilirkişinin görüşünün alındığı ifade edilmektedir.

Yemin

Hâkimin karar vermede kullandığı ispat araçlarından diğer birisi de yemin ve yeminden kaçınmadır. Yemin, taraflardan birisinin, verdiği haberin doğruluğuna Allah'ı şahit göstermesidir.

Kural olarak ispat yükü kendi üzerinde olan davacı iddiasını bir delil ile ispatlamakla yükümlüdür. Bu şekilde iddiasını ispatlayamayan davacı, davalıya yemin teklif edebilir. Yani iddiasını delillendirmek davacının yükümlülüğü iken, yemin edip etmemek davalının hakkı olmaktadır. Mecelle'deki ifadesiyle **"beyyine müddei için ve yemin münkir üzerinedir"**.

Kendisine yemin teklif edilen taraf yemin edebilir, yeminden kaçınabilir ya da üçüncü bir ihtimal olarak yemini karşı tarafa reddedebilir. Yemin teklif edilen taraf yemin ederse hakkındaki dava reddedilmiş olur; yeminden kaçınırsa idiayı ikrar etmiş sayılır.

Karşı tarafa yemin vermek için iddia sahibinin bir talebi bulunmalıdır. İddia sahibinin talebi olmadan hâkim re'sen karşı tarafa yemin teklif edememektedir. Yargılamada dava sahibi iddiasını ispatlayacak bir delil gösterememiş ve yemin vermek için talepte de bulunmamışsa hâkim **muarazadan men'** kararı vermektedir. Ancak bu genel kuralın bazı istisnaları vardır.

Yargılama ve Karar (Hüküm)

Taraflar mahkemeye ya kendileri bizzat gelerek veya yanlarında getirdikleri bir kişiye vekâlet vererek davalarını yürütürler. Vekil mahkemeye yalnız başına gelmişse vekâletini iki şahitle ispat etmesi gerekir. Mecelle'nin yürürlüğe girmesinden sonra yazılı belge ile de vekâletin ispatı mümkün olmuştur. Bu belge mahkeme ta-

rafından verilen ve Fetvahane-i Âliye tarafından tasdik edilen bir hüccet-i şer'iyedir.

Taraflar mahkemeye gelince hâkim önce davacıya davasını anlatmasını söyler. Hâkim davasını anlatmasında davacıya yardım edemez. Benzer şekilde davacı dava konusunu ortaya çıkarmak için davalıdan yardım istese, davalı mahkeme tarafından buna zorlanamaz. Çünkü hâkimin davacıya dava açmasında yardım etmesi, adaletsizlikle suçlanmasına yol açar. Ancak Ebu Yusuf'a göre hâkim işi bilen birisine davacıya dava açmasında yardımcı olmasını emredebilir. Çünkü insanlara işlerinde yardımcı olmak ve hakkın yerini bulmasını sağlamak hâkimin görevlerindendir. Davacı yazılı olarak dava açmışsa hâkim bunu okuyarak davacıya doğrulatır. Davacının söz konusu belgeyi doğruladığını gösteren yazı, davacı tarafından imzalanır veya mühürlenir.

Hâkim yargılamayı tamamladıkta sonra kararını taraflara açıklar ve kararını bildiren bir i'lam hazırlayarak taraflara verir. İ'lamın karar lehine olan tarafa verilmesinin sebebi, kararın unutulmasına engel olmak ve kararı uygulayacak kimseye göstermektir. Çünkü kararı başka bir hâkim uygulayacaksa, i'lamı görmeden uygulamaz. İ'lamın aleyhine karar verilen kimseye gösterilmesinin sebebi ise bu kişinin i'lamın doğruluğunu tahkik etmesi ve gerekli görürse üst yargı yollarına başvurmasıdır.

Usûlüne uygun olarak verilen mahkeme kararının geciktirilmeden uygulanması gerekir. Bir mahkeme kararı şer'î hükümlere uygun ise usûlüne uygun olarak verilmiş sayılır. Ancak şer'î hükümlere aykırı olarak verilen mahkeme kararının uygulanması söz konusu olmaz.

Kanun Yolları

Mahkeme kararlarının kontrolü temyiz ve istinafta olduğu gibi olağan kanun yolu ile ya da karar düzeltme ve yargılamanın iadesinde olduğu gibi olağanüstü kanun yolu ile yapılmaktadır. Olağan kanun yoluna henüz kesinleşmemiş mahkeme kararları için başvurulmaktadır. Kesinleşmiş mahkeme kararlarının kontrolü ise olağanüstü kanun yolu ile yapılmaktadır.

Olağanüstü kanun yollarından olan karar düzeltme 1879 tarihli Usul-i Muhakeme-i Hukukiye Kanun-ı Muvakkatı'nda düzenlenmiştir. Mevcut hukukumuzda da olağanüstü kanun yolu olarak kullanılan karar düzeltme, İslam hukukundan hukuk sistemimize girmiş bulunmaktadır.

İslam hukukunda mahkeme kararlarının temyiz ve yargılamanın iadesi yolları ile yapılacağı kabul edilmektedir. Hz. Peygamber ve halifeleri itiraz halinde hâkimlerin verdiği kararları yeniden incelemiş ve hatalı ise düzeltmişlerdir.

Bir davada karar verildikten sonra bazı hata ya da yeni delillerin ortaya çıkması halinde kararın bozulması ve yargılamanın yenilenmesi yoluna gidilebilir. Yargılamanın yenilenmesi için aşağıdaki durumların söz konusu olması gerekir:

1. Yargılama usûlüne aykırı olarak karar verilmesi.
2. Hâkimin, kendisi, anne-babası veya yakın akrabasıyla ilişkisi veya düşmanlığı söz konusu edilen davalar.
3. Yeni delillerin ortaya çıkması.
4. Şahitlerin özelliklerinde tutarsızlığın tespit edilmesi.

Osmanlı yargı sistemi, padişah ile yargının diğer temsilcileri arasında vekâlet ilişkisi üzerine kurulmuştu. Yargı erkinin asıl sahibi olan padişah kazaskerleri, kazaskerler kadıları, kadılar da naibleri tayin ederdi. Bu silsile içerisinde bir üst birim alttaki birimin müvekkili olmakta, verdiği kararları kontrol etme ve gerektiğinde bozma hakkına sahip bulunmaktaydı. Yani kadı yargı çevresinde görevlendirdiği naibin vermiş olduğu kararları kontrol ederken, kadının verdiği kararlar da Divan-ı Hümayun'da kazaskerler tarafından kontrol edilebilmekteydi.

Osmanlı mahkemesinde sistematik bir temyiz mercii olmadığı için kadıların usulüne uygun olarak vermiş oldukları kararlar, başka bir mahkemeye götürülmeden kesinleşmiş sayılırdı. Ancak usulüne uygun verilmediği düşünülen kararlar, şikâyet yolu ile Divan-ı Hümayun'a götürülebilirdi. Divan-ı Hümayun bir üst yargı mercii olarak bu tür şikâyetleri inceledikten sonra, aynı mahkemede yeniden yargılama yapılmasına karar verebilirdi.

Usulüne uygun karar verilmediği için Divan-ı Hümayun'a götürülen davalardan bazıları, önemine binaen Divan-ı Hümayun'da ya da başka bir mahkemede asıldan yeniden görülebilmektedir. Bu yargılamada şer'iye mahkemesinde verilen karar hukuka uygun ise değiştirilmemekte, hukuka aykırı ise yeni bir karar verilmektedir.

Divan-ı Hümayun'da üst yargı mercii olarak incelenmiş meseleler ahkâm, mühimme, tahvil, rüus, name, ahidname defterlerine kaydedilmiştir. Bu defterlere kaydedilen Divan-ı Hümayun kararları-

nın hangi ölçülere göre tasnif edildiği tam olarak aydınlığa kavuşmuş değildir. İnalcık'a göre mühimme defterleri genellikle kamu hukukuna yönelik şikâyetler hakkında Divan-ı Hümayun'da verilen kararları, şikâyet defterleri ise daha çok özel şikâyetler hakkında verilen kararları içermektedir.

Şer'iye mahkemelerinde verilen kararlar sancak ve beylerbeyi divanlarına da götürülebilmekteydi. Beylerbeyi divanları, Divan-ı Hümayun'un küçük bir modeli gibiydi. Verilen kararın hukuka aykırı olduğunu düşünen taraf dilerse Divan-ı Hümayun'a, dilerse sancak veya beylerbeyi divanlarına başvurabilmekteydi. Uzak mesafelerden İstanbul'a gelmenin zorluğu düşünüldüğünde ilk planda sancak veya beylerbeyi divanlarına başvurma yolunun tercih edildiği düşünülebilir.

TANZİMAT DÖNEMİ OSMANLI HUKUKU

Tanzimat Dönemi Hukuki Gelişmeleri

Türk hukuk tarihinin Osmanlı dönemi, Tanzimat devri öncesi klasik dönem ve Tanzimat dönemi olarak iki bölümde ele alınmaktadır. Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan 1839 tarihli Tanzimat Fermanı'na kadar olan klasik dönem, beş asırlık bir dönemi içine almaktadır. Bu dönemde hukuk tabii gelişme sürecini sürdürmüş ve özellikle kamu hukuku alanında önemli faaliyetler gerçekleştirilmiştir. Osmanlı kanunnameleri bu faaliyetlerin başında gelir. Tanzimat dönemi ise Tanzimat Fermanı ile başlayıp Osmanlı Devleti'nin yıkılışına kadar yaklaşık bir asır devam etmiştir. Bu dönem süre olarak kısa olmakla birlikte, İslam hukukunun Batı hukuku etkisinde gelişme gösterdiği önemli bir zaman dilimidir. Bu dönemde Osmanlı Devleti'nde klasik döneme ait hukuki yapı ve Batılı ülkelerden iktibas edilen hukuk yapısı birlikte uygulanmıştır. Hukuk alanında yaşanan bu ikili yapı Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasından sonra Batılı kanunların iktibası ile sona ermiştir.

Tanzimat Dönemi Osmanlı Adliye Teşkilatı

Tanzimat döneminde her alanda olduğu gibi hukuk alanında da çok önemli değişiklikler yapılmış, hukuk sistemi yeniden yapılandırılmıştır. Klasik dönemde şer'iye mahkemeleri üzerine kurulu tek dereceli bir yargı teşkilatı varken Tanzimat döneminde yeni mahkemeler kurulmuştur. Aşağıda bu mahkemeler hakkında bilgi verilecektir.

Ticaret Mahkemeleri

Tanzimat öncesi dönemde Osmanlı vatandaşları ile Avrupalı tüccarlar arasındaki davalara kadılar bakar, yargılamada bir de tercüman bulunurdu. Dava konusu 4000 akçeden fazla olan davalar ise Divan-ı Hümayun'da sadrıazam huzurunda kazaskerler tarafından görülürdü. 1801 yılından itibaren söz konusu davalara yerli ve yabancı tüccarlardan oluşan komisyonlar bakmaya başladı.

Tanzimat Fermanı ile ticari davalara bakan komisyonlara ticaret meclisi ismi verildi ve ticaret meclisleri Ticaret Nezareti'ne bağlandı. 1847 yılında yabancılarla ilgili davalarda yabancı devletlerce seçilen ecnebi âzâların yerlilerle eşit sayıda olması kararlaştırıldı. Aynı yıl ticaretin gelişmiş olduğu Osmanlı şehirlerinde de ticaret meclisleri açıldı. Bu mahkemelerde ticari örflere göre karar verildiği için ticari örfleri iyi bilen yabancılar avantajlı konumdaydı.

1860 yılında Fransız Ticaret Kanunu'nun dördüncü kısmı iktibas edildi ve ticaret meclisleri mahkeme adını aldı. Bu mahkemelerde yabancı elçilik ve konsolosluklar tarafından gönderilecek iki yabancı âzâ ve bir de tercüman bulunması kararlaştırıldı. Ticaret mahkemesi olmayan yerlerde hukuk mahkemeleri ticari davalara bakıyordu. 1875 yılında Ticaret Nezareti'ne bağlı olan ticaret mahkemeleri ve Divan-ı İstinaf, Adliye Nezareti'ne bağlandı. İstanbul Ticaret Mahkemesi, taşradan gelen ticaret davaları için istinaf mercii yapıldı. Taraflarından biri yabancı olan ceza davaları ise münhasıran Osmanlı hakimleri tarafından görülür ve yargılamada tercüman hazır bulunurdu. Yabancı ve yerli üyelerden oluşan karma mahkemeler 1914 yılında kapitülasyonlarla birlikte kaldırıldı.

2. Nizamiye Mahkemeleri

Tanzimat döneminde Osmanlı Devleti'nde şer'iye mahkemelerinin dışında farklı yargı organları ortaya çıkmıştır. 1854 yılında ceza davalarına bakmak üzere Vilayet Meclisleri kurulmuştur. 1858 yılında Vilayet Meclisleri ceza mahkemelerine çevrilmiş ve bu mahkemelerin kararları Meclis-i Ahkam-ı Adliye'de istinaf olunmaya başlanmıştır. Bir süre sonra 1867, 1870 ve 1876 yıllarında yapılan hukuki düzenlemelerle Osmanlı Devleti'nin her yerinde görev yapacak olan Nizamiye Mahkemeleri kurulmuştur. 1879 da yapılan son değişiklikle Fransız adliye teşkilatı örnek alınarak Nizamiye Mahkemeleri sulh, bidayet, istinaf ve temyiz derecelerine ayrılmıştır.

Şer'iye Mahkemeleri

Klasik dönemde Osmanlı adliye teşkilatının tek yargı kurumu olan şer'iye mahkemeleri Tanzimat'tan sonra yetkileri daralarak da olsa varlığını sürdürmüştür. 1837 yılında Şeyhülislamlığa yargı görevi yüklendi ve 1826'da kaldırılan Yeniçeri Ocağı'nın Süleymaniye'deki ağalık makamı şeyhülislamlığa tahsis edildi. Bütün şer'iye mahkemeleri Şeyhülislamlığa bağlandı ve Şeyhülislam kabineye alındı. Şer'iye mahkemesi hakimi olan kadıların idarî, beledî ve malî yetkileri ellerinden alındı ve sadece şer'î davalara bakma yetkileri kendilerinde kaldı. 1887 tarihli Mehakim-i Şer'iyye ve Nizamiyyenin Tefrik-i Vezaifi hakkındaki irade-i seniyye gereğince Şer'iye Mahkemelerinin görev alanı sadece şahıs, aile, miras, kısas ve diyet konuları ile sınırlandı. 1862 yılında Şer'iye Mahkemeleri'nde verilen kararları temyiz etmek üzere Şeyhülislamlık'ta Meclis-i Tedkikat-ı Şer'iyye kuruldu. 1917 yılında bütün Şer'iye Mahkemeleri Şeyhülislamlık'tan alınarak Adliye Nezareti'ne bağlandı. Bu kararla birlikte şeyhülislam kabineden çıkarıldı ve eskiden olduğu gibi sadece fetva işleri ile meşgul olmaya başladı. Cumhuriyet'in kurulmasından sonra 1924 yılında Mehakim-i Şer'iyyenin İlgasına ve Mehakim Teşkilatına Dair Ahkamı Muaddil Kanun ile Şer'iye Mahkemeleri kaldırıldı.

Cemaat Mahkemeleri

Osmanlı Devleti'nin gayrimüslim vatandaşları evlenme, boşanma ve mirasla ilgili davalarını cemaat mahkemelerine götürebilirlerdi. Evlenme, boşanma ve mirasla ilgili davalarda cemaat mahkemeleri kendi dinlerinin hükümlerini uygularlardı. Bunun dışında cemaat mahkemelerinin hakem sıfatı ile gayrimüslimlere ait uyuşmazlıkları karara bağladıkları olurdu. Ancak cemaat mahkemeleri sadece dini müeyyidelere sahip olduklarından, gayrimüslimler genel itibariyle hukuki yaptırıma sahip olan şer'iye mahkemelerine gitmeyi tercih ederlerdi. Ayrıca uyuşmazlığın taraflarından birisi gayrimüslim ve diğeri Müslüman ise uyuşmazlığın şer'iye mahkemesinde çözülmesi mecburiyeti vardı. Bu durumda cemaat mahkemesine gidilemiyordu.

1917 tarihli Hukuk-ı Aile Kararnamesi ile gayrimüslimlerin evlenme, boşanma gibi konularda cemaat mahkemelerine gitme imtiyazları kaldırıldı. Bu kararnamede gayrimüslimlere ait hükümler de düzenlenmişti. Ancak 1919 yılında Hukuk-ı Aile Kararnamesi'nin yürürlükten kaldırılması ile birlikte tekrar eski sisteme dönüldü.

Konsolosluk Mahkemeleri

Osmanlı Devleti'nde iki tarafın da yabancı olduğu davalara konsolosluk mahkemeleri bakardı. Taraflar farklı yabancı devletlerden ise ilgili devletlerin temsilcilerinden oluşan komisyonlar davaları karara bağlardı. Konsolosluk mahkemeleri 1914 yılında kapitülasyonlarla birlikte kaldırıldı.

İdare Mahkemeleri

Tanzimat öncesi dönemde ayrı idare mahkemeleri yoktu. İdari davalar, adli yargı sistemi içerisinde karara bağlanırdı. Kazalarda kadılar, taşralarda paşa divanları ve merkezde Divan-ı Hümayun idari davalara da bakarlardı. Bu sistem günümüzde Anglo-Sakson ülkelerinde uygulanmaktadır. Tanzimat'ın ilk dönemlerinde merkez ve taşrada kurulan meclisler hem memurlarla hem de memurlar ile vatandaşlar arasındaki idari davalara bakmakla görevlendirildi. 1864 yılında Fransız modeline uygun olarak idari davalara bakmak üzere taşralarda Meclis-i İdareler kuruldu. 1868 yılında kurulan Şura-yı Devlet Muhakemat Dairesi bu Meclis-i İdarelerin kararlarına karşı temyiz mercii oldu. 1870 yılından itibaren idare ile vatandaşlar arasındaki davaların halledilmesi görevi Nizamiye Mahkemelerine verildi ve Meclis-i İdareler yalnızca memurlarla ilgili yargılamayla görevlendirildi. 1913 yılında memurlarla ilgili davaların çözümü adliye mahkemelerine devredildi ve böylece tekrar Tanzimat öncesi döneme benzer bir durum ortaya çıktı. Cumhuriyet'in kurulması ile Şura-yı Devlet, Danıştay ismini aldı ve yeniden Fransız modeline uygun olarak idari sistem kurulmuş oldu.

Askeri Mahkemeler

Tanzimat öncesi dönemde askerlerle ilgili davalar askeri yetkililer tarafından askeri kanunlar çerçevesinde karara bağlanırdı. Tanzimat döneminde Fransız modeline uygun olarak askeri ceza kanunları kabul edildi. Bu modele göre askerlerle ilgili davalara Divan-ı Harplerde bakılır ve karların temyizi Divan-ı Temyiz'de (Divan-ı Tecessüs) yapılırdı. Askerlerle sivil vatandaşlar arasındaki davalar ise adliye mahkemelerinde görülürdü.

Kanunlaştırma Faaliyetleri

Modern Kanunlaştırma Faaliyetleri

Modern anlamda kanunlaştırma faaliyetlerinin başlama tarihi çok eski değildir. Bu anlamda kanunlaştırmalar Avrupa'da 18. asır son-

larında başlamıştır. Kanunlaştırma faaliyetlerinin başlamasında hukuki, felsefi, sosyal, ekonomik ve siyasi sebeplerin rolü olmuştur. Bu sebepler arasında, her şeyi insan aklının süzgecinden geçirmeyi amaçlayan rasyonalizm ve tabiatta insan yaratılışına uygun, adil ve sürekli mevcut kurallar olduğunu kabul eden doğal hukuk teorisi dikkat çekmektedir. Rasyonalizm ve tabii hukuk teorileri ile, o zamana kadar uygulanmakta olan kanunlar aklın süzgecinden geçirilerek elemeye tabi tutulmuş; insan yaratılışına uygun ve adaletli kanunlar hazırlanmıştır. Modern kanunlaştırma faaliyetlerinin diğer bir sebebi 18 ve 19. asır Avrupası'nda ekonomik ve sosyal yapının temelden değişmesidir. O dönem Avrupa'sında sosyal, ekonomik ve siyasi yapıda yaşanan köklü değişiklikler, kanunlaştırma faaliyetlerinin başlamasına ve yaygınlaşmasına yol açmıştır.

Osmanlı Devleti'nde Kanunlaştırma

Avrupa devletlerinde görülen modern anlamda kanunlaştırma faaliyetleri, kısa bir süre sonra Osmanlı Devleti'nde de gerçekleştirilmeye başlanmıştır. Devlet-i Âliye, askerî alanda dünyadaki gelişmeleri takip etmesinin yanında, hukuk sahasında da kanunlaştırma gibi yenilikleri uygulama gayretinde olmuştur. Osmanlı Devleti'nde yapılan kanunlaştırma faaliyetleri tarihi süreç açısından Tanzimat öncesi ve sonrası şeklinde incelenebilir.

Tanzimat Öncesi Dönem

Tanzimat öncesi Osmanlı Devleti'nde kanunname geleneği ile padişahlar tarafından hazırlanan çok sayıda kanun bulunmaktadır. Kanunname geleneği, eski Türk devletlerindeki kanun hazırlama geleneğinin İslam hukukunda örfî hukuk olarak şekillenmesi sonucu ortaya çıkmıştır. İslam hukuku devlet başkanına anayasa, idare, ceza ve vergi hukuku alanlarında kapsamlı yasama yetkisi tanımıştır. Her Osmanlı padişahı döneminde çok sayıda kanun ve kanunname hazırlanmış olmakla birlikte, bunların en tanınmış olanları, Fatih Sultan Mehmed'in Kanunname-i Âl-i Osman'ı ve Kanunî Sultan Süleyman'ın Kanunname-i Osmanî'si'dir.

Tanzimat öncesi dönemde hazırlanan kanun ve kanunnameler, hemen hemen tamamı itibariyle örfî hukuk çerçevesinde hazırlanırken, şer'î hukuk alanı fıkıh kitaplarına ve fetva mecmualarına bırakılmıştır. Hanefi mezhebi içerisinde uygulamada esas alınacak (müfta bih-muhtar olan) en doğru (esahh-ı akval) görüşleri belirleyen fıkıh kitapları ve fetva mecmuaları, bir nevi kanun gibi asırlar-

ca uygulanmıştır. Osmanlı şeyhülislamları, kadıların fıkıh ve fetva kitaplarındaki zayıf görüşlerle hüküm vermemelerine hassasiyet göstermişlerdir.

Tanzimat Dönemi Kanunlaştırma Faaliyetleri

Osmanlı İmparatorluğu'nda kanunlaştırma faaliyetlerinin tarihi Fatih dönemine hatta daha eski dönemlere kadar gitmekle birlikte, modern anlamda kanunlaştırma faaliyetleri Tanzimat'la başlamıştır. Osmanlı İmparatorluğu, Avrupalı devletlerdeki askeri teknolojilerin yanında hukuki konulardaki gelişmeleri de takip etmiştir. Bu meyanda Avrupa'da 18. asrın sonlarından itibaren başlayan modern anlamda kanunlaştırma faaliyetleri, yaklaşık yarım asır sonra Osmanlı İmparatorluğu'nda uygulamaya geçirilmiştir.

Tanzimat dönemi, pek çok konuda olduğu gibi, kanunlaştırma konusunda da geleneğe dayalı hukuki yapının değişmeye başladığı önemli bir dönüm noktasıdır. Bu dönemden itibaren Osmanlı hukukunda mevcut hukukun yanında Batı hukuku da yerini almış ve böylece ikili bir yapı ortaya çıkmıştır. Tanzimat'tan sonra yapılan kanunlaştırma faaliyeti, Avrupa'da 18. yüzyıl ortalarında başlayan modern anlamdaki kanunlaştırmanın yansıması niteliğindedir. Avrupa'da görülen kanunlaştırma faaliyetlerinin etkisi ile Osmanlı'da da bir kısım kanunlar hazırlanmıştır.

Bu dönemde yapılan kanunlaştırma faaliyetinin haricî sebebi Fransa gibi Avrupa ülkelerinin Osmanlı Devleti'ne uyguladıkları baskıdır. Batılı devletler, Osmanlı ülkesindeki menfaatlerini gerçekleştirmek için, kendi kanunlarının bu ülkede uygulanmasını gerekli görmekteydiler. Nitekim bunun sonucu olarak Tanzimat döneminde bir kısım Fransız kanunları tercüme edilerek kanunlaştırılmıştır.

Tanzimat sonrası kanunlaştırma faaliyetinin başta gelen dâhilî sebebi ise Osmanlı Devleti'nin Batı karşısında geriledikçe, onların kanunlarını kabul ederek eski gücüne kavuşma düşüncesinde olmasıdır. Bu düşünce hayata geçirilirken, her hangi bir Avrupa devletinin değil, Kanunî döneminden beri yakın ilişkiler kurulmuş olan Fransa'nın kanunlarını almak, ülke menfaatleri açısından daha uygun görülmüştür.

Tanzimat sonrası yapılan kanunlaştırmaların iki ana damar üzerinde gerçekleştirildiği görülmektedir. Bunlardan birincisi, Avrupa devletlerindeki kanunlaştırma tekniklerini kullanarak mevcut hukukun yeniden düzenlenmesidir. Buna mevcut hukukun, kanunlaş-

tırma geleneği devam ettirilerek Batılı anlamda kanun haline getirilmesi denilebilir. Diğer ana damar ise, Avrupa ülkeleri kanunlarının tercüme edilerek kanun haline getirilmesidir. Her iki düşünceye göre de kanunlar hazırlanmış ve uygulanmıştır.

Kanunname Geleneğinin Devamı Niteliğindeki Tedvinler

Kanunname geleneğinin devamı olarak hazırlanan kanunlarda, eski kanunlar ve fıkıh kitaplarındaki hükümler Avrupa'daki kanunların usulüne uygun şekilde bir araya getirilmiştir. Bu kanunlaştırmaya "**tedvin**" adı verilmektedir. 1840 tarihli Ceza Kanunu, 1851 tarihli Kanun-u Cedid, 1858 tarihli Arazi Kanunnamesi ve Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye söz konusu kanunlaştırma (tedvin) örneklerindendir.

Rebiülevvel 1256 (3 Mayıs 1840) Tarihli Ceza Kanunu

Gülhane Hatt-ı Hümayun'undan sonra bir sene içerisinde hazırlanan bu kanun, bir mukaddime, bir hatime ve 13 fasılda toplam 41 maddeden oluşmaktadır. Fasıllarda hükümdar veya devlet aleyhine işlenecek fesatlar, katl, sa'y-i bi'l-fesad, dövmek, sövmek, mülkiyete tecavüz, rüşvet, irtikâp, vergiyi vermekten imtina, memurlara muhalefet, silah çekme, silah boşaltma, cerh, yol kesme gibi suçlar yer almaktadır. Bu suçlara karşı, önem ve derecelerine göre, kısas-ı şer'î, siyaseten katl, kürek, hapis, sürgün, tekdir, memuriyetten çıkarma cezaları tespit edilmiş ve padişahın fermanı olmadıkça kimsenin kısas veya siyaset yoluyla idam olunmaması birinci faslın maddeleri arasında kaydedilmiştir.

15 Ramazan 1267 (14 Temmuz 1851) Tarihli Kanun-u Cedid

Bu kanun bir önceki ceza kanununa göre daha ayrıntılı olup, bir mukaddime ve üç fasıldan oluşmaktadır. Kanunda 1256 tarihli Ceza Kanunu'ndaki suçların hemen hepsi yer almış ve bunlara zabıtaya karşı gelmek, sarkıntılık, sarhoşluk, kumarbazlık, kız kaçırma, sahtekarlık, kalpazanlık gibi suçlar eklenmiştir. Cezalarda ise, önceki kanunda yazılı olanlardan başka, bazı suçlar için prangabentlik ve üçten yetmiş dokuz değneğe kadar olmak üzere dayak cezası kabul edilmiştir. Kanunda tekerrür ve iştirake ait bazı hükümlerin yer alması bir yenilik sayılabilir.

1274 tarihli Kanunname-i Arazi

Bu kanun, Ahmed Cevdet Paşa başkanlığında bir komisyon tarafından hazırlanmış olup, onun kanun hazırlamadaki maharetini gös-

teren bir eserdir. Arazi Kanunnamesi, bir mukaddime ve üç bahtan oluşmaktadır. Mukaddimede arazi türleri ve bunların tanımları verilmekte; birinci babta mirî arazinin tasarrufu, ferağı, intikali, mahlulâtı; ikinci babta metruk ve mevat arazi; üçüncü babta ise çeşitli arazi türlerinde yetişen hüda-yı nâbit ağaçlar, arazide bulunacak maddeler gibi konular düzenlenmektedir. Arazi Kanunnamesi, Tanzimat öncesi Osmanlı kanunnamelerindeki düzenlemeyi esas alarak, araziyi beş gurupta ele almıştır: Mülk, mirî, mevkuf, metruk ve mevat arazi. Bunlardan mülk arazi, fıkıh kitaplarında incelendiği için, Arazi Kanunnamesinde sadece mukaddime kısmında yer almış, ayrıntılı olarak düzenlenmemiştir.

Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye

Tanzimat sonrası kanunları içerisinde şüphesiz en muazzam olanı Mecelle-i Ahkâm-ı adliye'dir. Yukarıda kanunlaştırma faaliyetlerinin gerekçeleri olarak bahsedilen iç ve dış sebepler, Osmanlı ülkesinde bir medeni kanunun hazırlanması mecburiyetini doğurmuştur. Bunun sonucu olarak Âli Paşa, Mithat Paşa gibi ileri gelen yöneticiler Fransız Medeni Kanunu'nun tercüme edilerek alınması fikrini savunurken; Cevdet Paşa, Keçecizâde Fuat Paşa gibi yöneticiler ise yerli bir kanunun hazırlanması fikrini dillendirmekteydiler. Nihayet bunlardan ikinci görüş kabul görmüş ve Mecelle'nin hazırlanması için çalışmalara başlanmıştır.

Avrupa Kanunlarının Tercümesi: İktibas

Tanzimat sonrası kanunlaştırma faaliyetlerinin diğer türünde, Avrupa ülkelerine ait kanunlar tercüme yoluyla alınmıştır. Buna "**İktibas**" adı verilmektedir. 1266 tarihli Kanunname-i Ticaret, 1280 tarihli Ticaret-i Bahriye Kanunnamesi, 1274 tarihli Ceza Kanunname-i Hümayun'u, 1297 tarihli Usul-ü Muhakemat-ı Hukukiye Kanunu ve 1296 tarihli Usul-ü Muhakemat-ı Cezaiye Kanunu iktibas yoluyla alınan kanunlardır. Yukarıdaki beş kanun da Fransız kanunlarından tercüme yoluyla iktibas edilmiştir.

18 Ramazan 1266 tarihli Kanunname-i Ticaret

Özel hukuk sahasında hazırlanan ilk büyük kanun olan Kanunname-i Ticaret'in hükümlerinin büyük bir çoğunluğu Fransız Ticaret Kanunu'ndan iktibas edilmiştir. Bu kanuna, 1276 tarihinde "Ticaret Kanunname-i Hümayunu'na Zeyl" başlığı altında bir ilave yapılmış ve bu kanun gereğince Ticaret Mahkemeleri kurulmuştur.

6 Rebiulevvel 1280 Tarihli Ticaret-i Bahriye Kanunnamesi

Bu kanunda Fransız Deniz Ticareti Kanunu esas alınmakla birlikte, İtalyan devletlerinden Sardunya ve Sicilya hükümetlerinin, Felemenk, Belçika, İspanya ve Prusya deniz ticareti kanunlarından da faydalanılmıştır.

28 Zilhicce 1274 (9 Ağustos 1858) Tarihli Ceza Kanunname-i Hümayunu

1 Temmuz 1926 tarihli bir önceki Ceza Kanunumuzun kabulüne kadar 68 yıl uygulanmış olan bu kanun, 1810 tarihli Fransız Ceza Kanunu esas alınarak hazırlanmıştır. 1274 Kanunu bir mukaddime ve üç babtan oluşmaktadır. Mukaddimede genel hükümler ve bazı zabıtalar, suçların taksimi, cezaların türleri bildirilmekte, birinci babta kamuya karşı, ikinci babta şahıslara karşı işlenen suçlar ve üçüncü babta kabahatler yer almaktadır. Suçlar cinayet, cünha ve kabahat olmak üzere üçe ayrılmış, cezalar da ona göre tasnif edilmiştir. Mücazât-ı terhibiye adı verilen cinayet cezaları, idam, müebbet veya muvakkat kürek, müebbet veya muvakkat kalebentlik, nefiy, müebbeden rütbe ve memuriyetten mahrumiyet, hukuk-u medeniyeden iskat cezalarını; mücazat-ı tedibiye denilen cünhalara ait cezalar, bir haftadan üç seneye kadar hapis, muvakkat nefiy, memuriyetten tart ve para cezalarını; mücazât-ı tekdiriye adını taşıyan kabahat cezaları da 24 saatten bir haftaya kadar hapis cezasıyla 100 kuruşa kadar para cezasını içermektedir. Zaptiye nezareti altında bulundurulma, kanunî mahcuriyet de mütemmim veya fer'î birer ceza olarak yer almaktadır.

5 Recep 1296 tarihli Usul-ü Muhakemat-ı Cezaiye Kanunu

Bu kanun da Fransız Usul-ü Muhakemat-ı Cezaiye Kanunu'n tercümesi ile hazırlanmıştır.

2 Recep 1297 tarihli Usul-ü Muhakemat-ı Hukukiye Kanunu

Bu kanunun esası da 1807 tarihli Fransız Hukuk Usulü Muhakemeleri Kanunu'dur.

Mecelle-i Ahkam-ı Adliye

Bir kısım meseleleri, fikirleri, konuları veya kanunları bir araya getiren hikmetli kitap anlamına gelen "mecelle", hukuk tarihinde 1868-1876 yılları arasında yürürlüğe girmiş olan Osmanlı'nın son dönemine ait bir kanun mecmuasının ismi olarak meşhur olmuştur. Tam ismi Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye olan bu kanun mecmuası,

İslam hukukunun muamelât bölümüne ait hükümlerin bir kısmını tedvin etmiştir. Mecelle, İslam hukuk tarihinde hazırlanmış olan ilk Medeni Kanun'dur.

Mecelle'nin Hazırlanma Sebepleri

Osmanlı devleti'nde Mecelle hazırlanmadan önce, kadılar, fıkıh kitaplarına ve fetva kitaplarına bakarak hüküm verirlerdi. Fıkıh kitapları o dönemde, günümüzün kanunlarının yerini tutmaktaydı. Bu kitaplar içerisinde Osmanlı döneminde en muteber olanlarından bazıları şunlardır.

Fıkıh kitapları ve fetva mecmualarının yanı sıra kadıların kullandıkları diğer bir bilgi kaynağı ise, kanunnamelerdir. Kanunnameler, devlet başkanlarının, İslam hukukunun verdiği sınırlı yasama yetkisine dayanarak, örfî hukukun sınırları içerisinde, idarî, malî, cezaî ve benzeri hukuk alanlarında, Şeyhülislamların fetvalarına dayanarak hazırlattıkları kanunlardır.

Mecelle'nin bir medeni kanun olarak ortaya çıkmasına sebep olan çok çeşitli iç ve dış faktörler vardır. Bunlar arasında en başta geleni Avrupa'daki kanunlaştırma hareketlerinin Osmanlı Devletini etkilemesidir. Rasyonalist felsefe ve tabii hukuk doktrinin kuvvetlenmesi sonucu, 18. Asrın sonlarından itibaren Avrupa'da sistemli bir kanunlaştırma faaliyeti başlamıştır. Ekonomik ve sosyal hayat daha karmaşık ve gelişmiş bir hale geldiğinden, devlet yapıları merkezileşmeye başlamış ve bunların sonucu olarak kanunlaştırma faaliyetleri başlamıştır. Avrupa'da görülen kanunlaştırma akımı, Tanzimat ile birlikte Osmanlı Devleti'nde de etkisini göstermeye başlamış, çeşitli hukuk sahalarında Fransız kanunlarından iktibaslar yapılarak kanunlar hazırlanmıştır.

Avrupalılar diğer hukuk sahalarında olduğu gibi medeni hukukta da bir Avrupa ülkesi kanunun iktibas edilmesi için Osmanlı Devleti'ne baskı yapmaktaydılar. Bu baskılar sonucu yeni bir kanun hazırlanması konusunda iki gurup ortaya çıkmış, Cevdet Paşa, Şirvanizade Rüştü Paşa ve Fuat Paşa milli bir medeni kanun hazırlanmasını isterlerken, Ali Paşa, Mithat Paşa ve Kabuli Paşa ise Fransa'nın baskısı ile Fransız medeni kanununun (Code Napoleon) tercüme edilerek alınmasını savunmuşlardır. Tartışmalar neticesinde Cevdet Paşa, Şirvanizade Rüştü Paşa ve Fuat Paşa'nın görüşü kabul edilerek Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye'nin hazırlanmasına karar verilmiştir.

Mecellenin Hazırlanışı

Divan-ı Ahkâm-ı Adliye Nezareti'nde, Medeni kanun ihtiyacını karşılamak konusunda doğan ihtilaf sonucunda, Cevdet Paşa'nın başını çektiği gurup galip gelerek, hanefi fıkhının en uygun görüşleri alınarak bir kanun hazırlanmasına karar verilmiştir. Kanunu hazırlamak üzere zamanın önde gelen hukukçularından oluşan bir komisyon kurulmuş ve başkanlığına Cevdet Paşa getirilmiştir.

Mecelle Cemiyeti, 1868–1889 yılları arasında faaliyet göstererek Mecelle'yi hazırlamış, II. Abdulhamit Han'a yapılan asılsız bir ihbar yüzünden de kapatılmıştır. Mecelle, 1926 yılında İsviçre Medeni Kanunu kabul edilinceye kadar 57 sene tatbik edilmiştir. Bunun yanında Osmanlı Devleti'den ayrılmış olan ülkelerde de yakın zamana kadar uygulanmaya devam etmiştir. Arnavutluk'ta 1928, Lübnan'da 1932, Suriye'de 1949 ve Irak'ta 1953'te yürürlükten kaldırılmıştır. Eski Yugoslavya'nın Müslüman bölgelerinde ise şuf'a ile ilgili maddeleri uygulanmaya devam edilmiştir. Bugün Kıbrıs, İsrail ve Ürdün'ün medeni kanunlarının esası Mecelle'dir.

Mecelle'nin Sistemi

Fıkıh ve fetva kitaplarının özeti niteliğinde olan Mecelle, söz konusu kitaplarının sistem ve tekniğine bağlı kalmamış, yeni bir metot geliştirmiştir. Fıkıh ve fetva kitapları taharet ile başlayıp ibâdât, muamelât, münâkehât ve ukûbâtı karışık bir şekilde incelerken Mecelle küllî kaideler ve satım akdi ile başlamış ve sadece akitlere yer vermiştir. Böylece Mecelle ibâdât, münâkehât ve ukûbâtı dışarıda bırakmış ve sadece özel hukuk alanında kanunî düzenleme yapmıştır.

Mecelle'nin sistemi fıkıh ve fetva kitaplarından üstün olmakla beraber günümüzün Medeni Kanunları'dan bazı eksik yönleri bulunmaktadır. Mecelle'de bir medeni kanunda olması gereken bölümlerden aile ve miras hükümleri yer almamakta, yine bir medeni kanunda bulunmaması gereken usul hukuku gibi bölümleri de içinde bulundurmaktadır. Bunun çeşitli sebepleri vardır:

a) O dönemde Osmanlı adliyesinde Şer'îye Mahkemeleri ve Nizamiye Mahkemeleri vardır. Mecelle, İslam hukukunu bilen Şer'îye Mahkemesi hâkimleri için değil, bu hususta yetersiz olan Nizamiye Mahkemelerinin hâkimleri için hazırlanmıştır. Aile ve miras hükümleri, Şer'îye Mahkemlerinin görevine dâhil olduğundan, Nizamiye Mahkemeleri için hazırlanan kanunda bu konulara yer verilmesine gerek görülmemiştir

b) Mecelle'nin düzenlediği borçlar, eşya ve usul hukuku hükümleri, Nizamiye ve diğer yeni mahkemler tarafından Müslim ve gayrımüslim bütün Osmanlı vatandaşlarına uygulanacaktır. Aile ve miras hukuku alanlarında ise Müslümanlara ve gayr-ı müslimlere ayrı ayrı hükümler tatbik edilmektedir.

c) Ayrıca Mecelle fıkıh kitaplarındaki tasnife göre ve sadece muamelât bölümündeki meseleleri kanunlaştırmıştır. Aile ve miras hükümleri, muamelat bölümünde yer almadığı için, Mecelle'de de düzenlenmemiş olabilir.

Mecelle, kanunlaştırmada ilk olmakla beraber, ihtiva ettiği hükümler yeni va'zedilmiş değildir. Bu hükümler, o zamana kadar islam dünyasında uygulanmakta olan islam hukukunun bir bölümünün kanunlaştırılmasından ibarettir. Zaten, mecelle kelimesi de kanun ve hukuk manası taşımaz, yukarıda ifade edildiği gibi bir konuda hazırlanmış küçük kitapçık anlamında kullanılır.

Mecelle'de dil ve üslup bakımından müphem, anlaşılmaz bir mesele ve hükme rastlanmaz. Sehl-i mümtenidir, yani hazırlanması kolay zannedilir ama değildir. Cevdet Paşa, Mecelle'yi Justinianus'un Roma Kanunnamesi ile mukayese etmekte, Mecelle'nin daha üstün olduğuna hükmektedir.

Mecelle'de yer alan her kitabın başında, konuyla ilgili ıstılahların açıklanmış ve bir kısım maddelerin sonunda örnekler verilmiştir. Bu iki husus tenkit edilmektedir. Mecelle'yi savunanlar ise ilgili konuların daha iyi anlaşılması için bu yola başvurulduğunu söylemektedirler. Mecelle'nin sistemi, "mücerred kazuistik" denilen karma bir sistemdir. Aile ve miras hükümleri olmadığı halde 1851 maddeden oluşması, sanki kazuistik metodla hazırlandığını düşündürmektedir. Fakat Mecelle'de sadece borçlar ve eşya hukuku hükümleri değil, usul hukuku hükümleri de vardır. 400 kadar maddesi usul hukukuna, 200 maddesi ticaret hukukuna ve 100 maddesi de genel hükümlere ayrıldığı düşünülürse, geriye 1100 madde kalır. Türk medeni kanununun eşya ve borçlarla ilgili maddeleri de 900 kadardır. 200 maddelik fark da metod farklılığını icap ettirmez.

Mecelle İslam hukukunda taklit devrini kapatarak yeni bir içtihat devri başlatmıştır. Hicri dördüncü asrın ortalarından Mecelle'nin hazırlanmaya başladığı tarihe kadar olan devreye İslam hukukunda taklit devri ismi verilmektedir. Mecelle ile bu taklit devrine son verilmiş, İslam hukukunun ihtilaflı görüşleri içerisinden zamanın

şartlarına en uygun olanları kanunlaştırılarak kanunlaştırma dönemi başlatılmıştır. Mecelle hazırlanmasından sonra Arnavutluk, Bosna-Hersek, Hicaz, Irak, Suriye, Ürdün, Lübnan, Kıbrıs ve Filistin gibi ülkelerde Medeni Kanun olarak uygulanmasının yanında, günümüzde bir kısım İslam devletlerinin Medeni Kanunları'na da kaynaklık etmiştir. Bu sebeple Mecelle'yi sırf Osmanlı Devleti'ne ait bir kanun değil milletlerarası nitelikte bir kanun kabul etmek gerekir.

KAYNAKLAR

3 Numaralı Mühimme Defteri: Ankara 1993.

ABACI, Nuran: Bursa Şehri'nde Osmanlı Hukuku'nun Uygulanması, Ankara 2001.

ABDULHAMİD İsmail el-Ensari: eş-Şura ve Eseruha fi'd-Demokratiyye, Beyrut.

UDEH, Abdulkadir İslam Ceza Hukuku ve Beşeri Hukuk, çev: Akif Nuri, İhya Yayınları, İstanbul 1978, c. 3.

ABDURRAHMAN VEFİK: Tekâlif, Dersaadet 1328, c. 1.

AHMET LÜTFİ: Osmanlı Adalet Düzeni (Mirat-ı Adalet), İstanbul 1997.

AKGÜNDÜZ, Ahmed: "İslam ve Osmanlı Hukukunda Mürüruzaman", SÜHFD, c. 1,sayı 1, Ocak-Haziran 1988.

_____, Ahmed: Şer'iye Sicilleri Mahiyeti Toplu Kataloğu ve Seçme Hükümler, İstanbul 1988, c. 1.

_____, Ahmed: Vakıf Müessesesi, İstanbul 1996, 2. baskı.

_____, Ahmed: "Tarihte İlk Tapu Kanunu", Sızıntı, 1998, Sy. 115.

_____, Ahmet: Mukayeseli İslam ve Osmanlı Hukuku Külliyatı, Diyarbakır 1986.

AKMAN, Mehmet: "İslam Osmanlı Hukukunda Ariyet Sözleşmesi", Erzincan Hukuk Fakültesi Dergisi, Aralık 2003, c. VII, S. 3-4, s. 52.

_____, Mehmet: Osmanlı Devleti'nde Ceza Yargılaması, İstanbul 2004.

AKYÜZ, Vecdi: İslam Hukukunda Yüksek Yargı ve Denetim Divan-ı Mezalim, İstanbul 1995.

AKYÜZ, Vecdi: İslam Hukukunda Yüksek Yargı ve Denetim Divan-ı Mezalim, İstanbul 1995.

ALİ Haydar: Dürerü'l-Hükkam Şerhu Mecelleti'l-Ahkam, İstanbul 1330, c. 1.

ANSAY, Sabri Şakir: Hukuk Tarihinde İslam Hukuku, 1958.

ARSAL, Sadri Maksudi: Türk Tarihi ve Hukuk, İstanbul 1947

ATAR, Fahrettin: İslam Adliye Teşkilatı, Ankara 1991.

AVCI, Mustafa: Osmanlı Hukukunda Suçlar ve Cezalar, İstanbul 2004.

AYDIN, M. Akif: "Osmanlı'da Hukuk", Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi, ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, c. 1, İstanbul 1994.

_____, M. Akif: İslam-Osmanlı Aile Hukuku, İstanbul 1985.

_____, M. Akif: Türk Hukuk Tarihi, İstanbul 2005.

_____, M. Akif: İslam ve Osmanlı Hukuku Araştırmaları, İz Yayıncılık, İstanbul, 1996.

BARDAKOĞLU, Ali: "Beraet", DİA, İstanbul 1992, c. V, s. 471.

_____, Ali: "Beyyine", DİA, c.VI, s. 97.

_____, Ali: "Hapis", DİA, c. XVI, s. 54–64.

BARKAN, Ömer Lütfi: Türkiye'de Toprak Meselesi, İstanbul 1980.

_____, Ömer Lütfi: Osmanlı İmparatorluğu'nda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Mali Esasları Kanunlar, İstanbul 1945.

BELGESAY, Mustafa Reşit: "Tanzimat ve Adliye Teşkilatı", Tanzimat 1, İstanbul 1999.

BERKİ, A. Himmet: İslamda Kaza, Ankara 1962.

BEROJE, Sahip: Ceza Muhakemesi Hukuku Açısından İslam İspat Hukuku, Ankara 2007.

BİLMEN, Ömer Nasuhi: Hukuk-ı İslamiye ve Istılahât-ı Fıkhiyye Kâmusu, İstanbul 1985. c. 1.

BOZKURT, Gülnihal:"Türk Hukukunda Azınlıklar" A.Ü. Hukuk F. Dergisi, 1993, Sayı: 1–4.

_____, Gülnihal: Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839–1914), Ankara 1989.

BÜYÜK Haydar Efendi: Usûl-i Fıkıh Dersleri, İstanbul 1933.

CEMALEDDİN, H.: Telhis-i Ahkam-ı Arazi, İstanbul 1329.

CEVDET Paşa: Tezakir 1–12, Yayınlayan: Cavid Baysun, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991.

CİN, Halil - Akyılmaz, Gül: Türk Hukuk Tarihi, Konya 2003.

_____, Halil: Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması, Konya 1992, 3. baskı.

_____, Halil-Akgündüz, Ahmet: Türk Hukuk Tarihi, Konya 1989, c. 1–2.

ÇATALCALI Ali Efendi: Fetâvâ-yı Ali Efendi, İstanbul (1)311, c. 1.

DEMİR, Abdullah: Küllî Kaideler Ekolü ve Mecelle, İstanbul 2008.

_____, Abdullah: Türk Hukuk Tarihi, İstanbul 2011.

_____, Abdullah: "Tophane Mahkemesi 7 Numaralı Şer'iye Sicil Defterinin İncelenmesi", M.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1998.

_____, Abdullah: Devlet-i Âliyye'nin Büyük Hukukçusu Şeyhülislam Ebussuud Efendi, İstanbul 2006.

_____, Abdullah: Osmanlı Mahkemesi, İstanbul 2010.

DERNSCHWAM, Hans: İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü, çev. Yaşar Önen, İstanbul 1992.

DÜZDAĞ, Ertuğrul: Şeyhülislam Ebussuud Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı, İstanbul 1983, 2. baskı.

EBU YUSUF: Kitabü'l-Harac, çev. Müderriszade Muhammed Ataullah Efendi, Ankara 1982.

KALKAŞANDİ, Ebu'l-Abbas Ahmed: Kitab-ı Subhi'l-Aşa , Kahire 1915, c. 13.

EBUSSSUUD Efendi: Fetâvâ, Lala İsmail, n. 108, v. 209b.

_____ Efendi: Fetâvâ, İsmihan Sultan, n. 223, v. 125b.

_____ Efendi: Gedik Risalesi. SK, İsmihan Sultan, n. 223, v. 134a.

_____ Efendi: Risale fi Bey'il-Bâtıl ve Vakfi'l-Lâzım, S.K. İsmihan Sultan, n. 226, v. 269a-270a.

_____ Efendi: Risale fi'l-Öşr, SK, Reşid Efendi, n. 1036, v. 35a-b.

_____ Efendi: İsmihan Sultan, n. 223, v. 107b, 108a, 112a.

_____ Efendi: Ma'ruzat Esad Efendi, n. 587, v. 1076.

_____ Efendi: Risale fi Badi Ahkami'l-Evkaf, Reşid Efendi, no. 1152, v. 157.

_____ Efendi: Risale fi'l-Öşr, SK. Reşid Efendi, no. 1036, v. 35b-36a.

_____ Efendi: Risale fi'l-Öşr, SK. Reşid Efendi, no. 1036, v. 35b-36a.

EKİNCİ, Ekrem Buğra: İslam Hukuku, İstanbul 2006.

_____ Ekrem Buğra: Osmanlı Hukuku, İstanbul 2008.

_____, Ekrem Buğra: "Osmanlı Devleti'nde Mahkemeler ve Kadılık Müessesesi Literatürü", Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi (Türk Hukuk Tarihi Sayısı), İstanbul 2005, cilt 3, sayı 5, s. 417–439.

_____, Ekrem Buğra: Ateş İstidası İslam-Osmanlı Hukukunda Mahkeme Kararlarının Kontrolü, İstanbul 2001.

ELMALILI M. Hamdi Yazır: Ahkami'l-Evkaf, İstanbul 1330.

ERDEM, Sami: "Türkçede Mecelle Literatürü", Türkiye Literatür Dergisi, Bilim ve Sanat Vakfı, Türk Hukuk Tarihi Sayısı, cilt 3, sayı 5, 2005, s. 673-722.

ERDOĞAN, Mehmet: Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü, İstanbul 2005, 2. baskı.

FENDOĞLU, H. Tahsin: Türk Hukuk Tarihi, İstanbul 2000.

GEDİKLİ, Fethi: Osmanlı Şirket Kültürü, İstanbul 1998.

GERBER, Haim: "Osmanlı Hukukunda Şeriat, Kanun ve Örf 17. Yüzyıl Bursa'sı Mahkeme Kayıtları", Hukuk Araştırmaları, çev. Mehmet Akman, c. VIII, sayı 1–3, İstanbul 1994.

HACI Reşid Paşa: Ruhu'l-Mecelle, Dersaadet, 1328, c. 7.

HALEBÎ, İbrahim: Mülteka'l-Ebhur, İstanbul bty.

ŞEMMUTİ, Hasan Teysir: el-Adaletü'l-Kazaiyye, Amman 1426–2006.

HEYD, Uriel: "Osmanlı'da Fetva Müessesesi'nin Bazı Tezahürleri", çev. Fethi Gedikli, Hukuk Araştırmaları, M.Ü. Hukuk Fakültesi, c. 9, S. 1-3.

HORSTER P.: Anwendungdes Islamischen Reshts im 16. Jahrhundert, Stuttgart 1935.

İBN ABİDİN: Reddü'l-Muhtar Ale'd-Dürri'l-Muhtar, çev. Mehmet Savaş, İstanbul 1985, c. 13.

İBN KAYYİM el-Cevziyye: İ'lamü'l-Muvakkıin an Rabbi'l-Âlemin, Kahire 1955, c. I.

İBNİ KEMAL, SK. Carullah no. 968, v. 3b-6b.

İBNİ NÜCEYM: Fetâvâ-yı İbni Nüceym (Fetâvâ-yı Gıyasiye'nin kenarında), Bulak 1322.

İBNÜLEMİN Seydişehrî: Telhis-i Usûl-i Fıkıh, İstanbul 1313.

İNALCIK, Halil: "Bursa Şer'îye sicilleirnde Fatih Fermanları", Belleten 1947, XI/44, s. 702–703, 885/1480 tarihli ferman.

_____, Halil: "İslam Arazi ve Vergi Sistemini Teşekkülü ve Osmanlı Devrindeki Şekillerle Mukayesesi", İslami İlimler Enstitüsü Dergisi, I, sayı 1, s. 40.

_____, Halil: "Şikâyet Hakkı: Arz-ı Havle Arz-ı Mahzarlar", Osmanlı Araştırmaları, c. VII-VIII, 1988, s. 34.

_____, Halil: Osmanlılarda raiyyet rüsumu, Belleten c. XXIII, sy. 92, s. 596.

_____, Halil: Suret-i Defter-i Sancak-ı Arvanid, Ankara 1987.

_____, Halil: "Köy, Köylü ve İmparatorluk", Osmanlı İmparatorluğu'nda Toplum ve Ekonomi, İstanbul 1993.

İNANIR, Ahmet: İbn Kemal'in Fetvaları Işığında Osmanlı'da İslam Hukuku, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2008.

İPŞİRLİ, Mehmet: "Beylerbeyi", DİA, c. VI, s. 72.

_____, Mehmet: "Ehl-i Örf", DİA, C. X, s. 519–520.

JENNİNGS, Ronald C.: Kadı, court and legal procedure in 17. C. Otoman Kayseri", Studia Islamica 48 (1978).

SCHACHT, Joseph: "Mahmeme", İA, c. VII, s. 147.

KANUNNAME: S.K. Esad Efendi, n. 3762, v. 59b.

KARAMAN, Hayreddin İslam Hukuk Tarihi, İstanbul 2001.

_____, Hayreddin: İslam Hukuk Tarihi, İstanbul 2001.

_____, Hayreddin: Mukayeseli İslam Hukuku, Nesil Yayınevi, İstanbul 1987, c. 1.

_____, Hayrettin: İslâm Hukukunda İçtihad, Ankara 1975.

KAŞIKÇI, Osman: İslam ve Osmanlı Hukukunda Mecelle, İstanbul 1997.

KENANOĞLU, Macit Osmanlı Millet Sistemi, İstanbul 2007, İkinci baskı.

KINALIZADE: Bazı Ahkami'l-Vakf, S.K. Şehit Ali, n. 785, v. 2a.

KOCA, Ferhat: "İkrar", DİA, c. 22, s. 38–40.

KÖPRÜLÜ, Bülent: "Evvelki Hukukumuzda Vakıf Neviyetleri ve İcareteynli Vakıflar", İÜHFM, XVIII sayı 1–2, s. 215 vd.

KÖPRÜLÜ, Fuat: "Çavuş" maddesi, IA, c. 3, s. 362–368.

KURU, Baki- Arslan, Ramazan- Yılmaz, Ejder: Medeni Usul Hukuku, Ankara 1989.

MAVERDÎ, Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habib: Ahkamü's-Sultanîyye, Beyrut [1]350.

MERGİNANİ, Burhaneddin Ebu'l-Hasan Ali b. Ebu Bekir b. Abdulcelil er-Reşdani: el- Hidaye, c. 1–2, Lübnan.

MERGİNANÎ, El-Hidaye, Daru İhyai't-terasi'l-Arabî, Beyrut, c. 1-2.

MESUD Efendi: Mir'at-ı Mecelle, İstanbul 1297, 1299.

MOLLA Hüsrev: Dürer (Tercümesi), İstanbul 1258.

MU'CEMU'L-Vesît: İstanbul 1990.

MUHAMMED Ebu Zehra: İslam Hukuk Metodolojisi, çev. Abdulkadir Şener, Ankara 1986.

MUHAMMED Ebu Zehra: İslam Hukukunda Suç ve Ceza, Kitabevi, İstanbul, 1994, c.2.

MUHAMMED İbrahim Bedarin: Ed-Dava Beyne'l-Fıkh ve'l-Kanun, Amman 2007.

MUHAMMED Kamil b. Mustafa b. Mahmud Trablusî: Fetava-yı Kamiliye, Trablus 1313/1895.

MUMCU, Ahmet: "Divan-ı Hümayun", DİA, c. IX, s. 431.

_____, Ahmet Divan-ı Hümayun, Ankara 1976.

_____, Ahmet: Osmanlı Devletinde Siyaseten Katil, Ankara 1963.

AVCI, Mustafa: "Osmanlı İnfaz Hukukundaki Gelişmelere Genel Bir Bakış", SÜHFD, C. 12, S. 1-2, 2004, s. 87 vd.

MUSTAFA Nuri Paşa: Netayicü'l-Vukuat, İstanbul 1294, c. 1.

ORTAYLI, İlber: "Anadolu'da XVI. Yüzyılda Evlilik Ilişkileri Üzerine Bazı Gözlemler", Osmanlı Araştırmaları I, Enderun Kitabevi, İstanbul 1980.

ORTAYLI, İlber: Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devleti'nde Kadı, Ankara 1994.

OSMAN Nuri: Mecellei Umur-ı Belediye, c. 1, İstanbul 1338/1922.

ÖZCAN, Abdülkadir: "Asesbaşı", DİA, c. III, s. 464.

ÖZTÜRK, Said: Askeri Kassama Ait 17. Asır İstanbul Tereke Defterleri (Sosyo-Ekonomik Tahlil), İstanbul 1995.

PAKALIN, Mehmet Zeki: Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, İstanbul 1993,c. 1.

REPP, Richard C.: "Osmanlı Bağlamında Kanun ve Şeriat", Sosyal ve Tarihi Bağlamı İçinde İslam Hukuku, der. Aziz El-Azme, çev. Fethi Gedikli, İstanbul 1992.

SAHİLLİOĞLU, Halil: "Askerî", DİA, c. 3.

SAKAOĞLU, Necdet: "Bâb Naibliği", Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, c. I, s. 513.

SAVA Paşa: İslam Hukuku Nazariyatı Hakkında Bir Etüd, çev. Baha Arkan, Kitabevi, c. 2.

SÜLEYMAN Sudi: Defter-i Muktesid, Dersaadet 1307, c. 1.

ŞAFAK, Ali: "Ehl-i vukuf", DİA, c. X, s. 531.

ŞATIBİ, Musa b. Muhammed: el-Muvafakât, el-Akrubiyye, h. 1417- m 1997, c. 3.

ŞENER, Abdulkadir: Kıyas İstihsan İstıslah, Ankara 1974.

ŞENTOP, Mustafa: Osmanlı Yargı Sistemi ve Kazaskerlik, İstanbul 2005.

ŞEYH BEDREDDİN (Mahmud b. İsmail): Camiu'l-Füsuleyn, Kahire 300.

ŞEYH NİZAM: Fetava-yı Hindiye, Beyrut, h. 1421-m. 2000, c. 4.

TANER, Tahir: "Tanzimat Devrinde Ceza Hukuku", Tanzimat I, s. 226 vd.

Tevkiî Abdurrahman Paşa Kanunnamesi, MTM, I (1915), s. 540.

UZUNÇARLIŞI, İsmail Hakkı: Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilatı, Ankara 1988.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakk: Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı, Ankara 1965.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı: Osmanlı Devlet Merkez ve Bahriye Teşkilatı, Ankara 1984.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı: Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1970.

ÜÇOK, Coşkun - Mumcu, Ahmet- Bozkurt, Gülnihal: Türk Hukuk Tarihi, Ankara 1996.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi: 2113 nolu defter, 195. Sahife 33. Sırada kayıtlı II. Bayezid'e ait 911 tarihli Vakfiye, s. 6.

VELDET, Hıfzı: "Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat", Tanzimat 1, Ankara 1999.

YAVUZ, Cevdet: "Dava" md, DİA, C. IX, s. 12.

YAVUZ, Hulusi: Mecelle'nin Tedvini ve Cevdet Paşa'nın Hizmetleri, Ahmet Cevdet Paşa Semineri, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, İstanbul, 1986, ss. 45–46.

YAYLALI, Davut: "Karine", DİA, c. 24, s. 492–493.

YENİŞEHİRLİ ABDULLAH EFENDİ: Behcetü'l-Fetâvâ, İstanbul ty.

YILDIRIMER, Şahban: "İslam Hukukunda İdarenin Yargı Denetimi" (Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2007.

ZUHAYLÎ, Vehbe: İslam Fıkhı Ansiklopedisi, İstanbul 1994, c. 8.

YAZAR ÖZGEÇMİŞLERİ

Doç. Dr. Abdullah Demir

1970 yılında Havza'da doğdu. Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi (1995) mezunu olan yazar aynı üniversitede "Tophane Mahkemesi 7 Numaralı Şer'iye Sicil Defteri'nin İncelenmesi" isimli yüksek lisans teziyle bilim uzmanı (1998), "Ebussuud Efendi'nin Osmanlı Hukukundaki Yeri" adlı çalışmasıyla doktor oldu (2004). Yazar, halen Zirve Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nde Hukuk Tarihi anabilim dalında öğretim üyesi olarak çalışmaktadır. Türk hukuk tarihi ve özellikle Osmanlı hukuku üzerinde pek çok kitabı ve makalesi bulunmaktadır.

Doç. Dr. İbrahim Solak

1972 yılında Kahramanmaraş'ın Çağlayancerit ilçesi Helete kasabasında doğdu. 1994 yılında S.Ü. Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümünü bitirdi. Aynı bölüme 1996 tarihinde araştırma görevlisi olarak atandı. S.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde 1996'da *Kanuni Döneminde Elbistan Kazâsı* adlı tez ile Yüksek Lisansını, 2002'de ise *XVI. Asırda Maraş Kazâsı* adlı tez ile doktorasını tamamladı. 2005 yılında Yardımcı doçent, 2008 yılında Doçent oldu. Halen S.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nde öğretim üyesi olarak görev yapmakta olup, evli ve üç çocuk babasıdır.

Doç. Dr. Mehmet Demirtaş

1963 Yılında Bitlis'in Mutki ilçesinde doğdu. 1985 yılında Dicle Üniversitesi Eğitim Fakültesi Tarih Bölümünden mezun oldu. 1995 yılında Van Yüzüncü Yıl Üniversitesine Öğretim Görevlisi olarak atandı. 1996 tarihinde Yüksek Lisansını ve 2003'te doktorasını tamamladı. 2007 yılında Yüzüncü Yıl Üniversitesi Eğitim Fakültesinde Yrd. Doç. Dr. olarak göreve başladı. 2009'da Bitlis Eren Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümüne atandı. 2011'de Yeniçağ ve Yakınçağ Tarihi Doçenti unvanını aldı. Halen Bitlis Eren Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü öğretim üyesi ve bölüm başkanı olarak görev yapmaktadır. Nüfus ve Nüfus Hareketleri, Şehir hayatı, İstanbul'da sosyal ve ekonomik hayat, Osmanlı esnafı konularında yayımlanmış kitapları ve makaleleri bulunmaktadır.

Doç. Dr. Mustafa Alkan

Doç. Dr. Mustafa Alkan, Manisa'nın Kula ilçesinde doğdu. 1988 yılında Karadeniz Teknik Üniversitesi Fatih Eğitim Fakültesi Tarih Bölümü'nden mezun oldu. 1993 yılında Gazi Üniversitesi Fen- Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı'nda araştırma görevlisi oldu. 1994 yılında Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Bölümü'nde *Osmanlılarda Hilâfet Müessesesi (1517- 1909)* adlı tezi ile Yüksek Lisansını; 2004 yılında Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı'nda *Adana Sancağı Vakıflarının Analizi* adlı tezi ile doktora çalışmasını tamamladı. 2007 yılında Gazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Yeniçağ Tarihi Anabilim Dalında Yardımcı Doçent, 2010 yılında Osmanlı Kurumları ve Medeniyeti Tarihi alanından Doçent oldu. Halen Gazi Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümünde görev yapmakta olup Osmanlı Kurumları ve Medeniyet Tarihi alanında pek çok akademik makalesi bulunmaktadır.

Doç. Dr. Mustafa Güler

1969 Kütahya yılında Kütahya'da doğdu. Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesinden 1991'de mezun oldu. 1999 yılında aynı Üniversitenin Sosyal Bilimler Enstitüsünden "Osmanlı Devletinde Haremeyn Vakıfları" adlı teziyle doktor unvanı aldı. 1995 yılında Afyon Kocatepe Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih bölümüne araştırma görevlisi olarak atandı. 2008 yılında Osmanlı Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi Anabilim Dalında Doçent oldu. Halen aynı üniversite ve bölümde öğretim üyesi olarak görev yapmakta olan Güler İngilizce ve Arapça bilmekte olup Evli ve üç çocuk babasıdır. Doç. Dr. Güler, halen Osmanlı Devletinin kutsal şehirleri idaresi ve bu alanla ilgili vakıflar üzerine çalışmalarını sürdürmektedir.

Doç. Dr. Özen Tok

1969 yılında Kayseri'de doğdu. Erciyes Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nden 1993'te mezun oldu. "130 Numaralı Kayseri Şer'iye Sicili (H.1151/M.1738-39) Transkripsiyon ve Değerlendirme" adlı çalışma ile yüksek lisans tezini tamamladı. Yine aynı üniversitenin Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde 1996 yılında doktora öğrenimine başladı. 2000'de dil öğrenmek, doktora konusu ve çalışma sahasıyla ilgili araştırmalarda bulunmak üzere Mısır'da bulundu. 2002'de "XVII. Yüzyılda Mısır Eyaleti" adlı çalışma ile doktorasını tamamladı. 2002 yılında Yeniçağ Tarihi Anabilim Dalı'nda

Yardımcı Doçentlik kadrosuna atandı. 2010 yılında Yeniçağ ve Yakınçağ Doçenti unvanını aldı. Hâlen E. Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nde öğretim üyesidir. Osmanlı Dönemi Orta Doğu tarihi, Osmanlı müesseseleri ve sosyal tarihi konularında çalışmaları ve makaleleri bulunmaktadır.

Yrd. Doç. Dr. Ümit Kılıç

1976'da Ağrı'da doğdu. 1996'da Erzurum Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nden mezun oldu. 1998 yılında Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde "Yenice-i Vardar Kazası (1520-1556)" adlı teziyle yüksek lisansını tamamladı. 2001 yılında Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'ne araştırma görevlisi olarak görev yapmaya başladı. 2005 yılında "XVI. Yüzyılda Erzurum Eyaleti'nde Vakıflar" adlı teziyle doktora programını bitirerek Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümünde Yardımcı Doçent kadrosuna atandı. Halen bu görevine devam etmektedir.

Osmanlı Devletini anlamak sadece sultanların ve vezirlerin büyük işlerini öğrenmekle bitmez. Osmanlı kurumlarının yapısını ve işleyişini çözmek, büyük bir medeniyetin nasıl meydana geldiğini ve yüzlerce yıl nasıl ayakta kaldığını anlamayı kolaylaştırır. Bundan dolayı Osmanlı Teşkilat Tarihi El Kitabı Osmanlıları anlamaya yeni bir kapı açmaya çalışıyor.

Elinizdeki kitap Üniversitelerimizin Tarih bölümlerinde Osmanlı Teşkilat Tarihi, Osmanlı Kurumları Tarihi, Osmanlı Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi gibi isimlerle okutulan dersler için "El Kitabı" olarak hazırlanmıştır. Bununla birlikte Osmanlı devlet teşkilatını merak eden okuyucular için de kolay okunabilen faydalı bir eserdir.